Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татьяна Сенъюшкина, Симферополъ
Др Андрей Мохов, Севастополъ
Др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Др Александар Мартиновић
Доц. др Далибор Елезовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Ољa Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Доц. Др Јелена Пртљага
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Проф. др Обрад Стевановић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звезда Елезовић

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Proffessor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Proffessor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, VelikoTrnovo
Todor Galunov, PhD, VelikoTrnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Jelena Prtljaga, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Velibor Lazarević, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Proffessor Obrad Stevanović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Summaries in the English language
Srđan Slović

Лектор
Др Јелена Војиновић Костић

Lector
Jelena Vojinović Kostić, PhD

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина*
су рецензирани.

Винъета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština*
are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels
Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 48

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2019

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Jasmina M. Ahmetagić, *Paranoidna psihoza u patrijarhalnoj kulturi:*
Jedan razoren um *Lazara Komarčića* 15

Ана Р. Стишовић Миловановић, *Хеленски мит као архетипски феномен у српској средњевековној књижевности* 29

Јасмина П. Кнежевић, *Имаћем канона̂ (Канонско у нашим представама и друштвеноисторијске околности њиховог настанка и одржања)* 41

Милош М. Јовановић, *Кафкијанска истрага* 53

ЈЕЗИК

Милица М. Михајловић, *Барокна геометрија реченице у драми Невиност или Светислав и Милева (1827) Јована Стерије Поповића* 67

Наташа А. Спасић, *Поредбене и/или начинске конструкције од Вука до данас* 89

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Миодраг Л. Гордић, Иван Б. Петровић, *Искуства из употребе снага ратног ваздухопловства и противваздухопловне одбране у току НАТО агресије на Савезну Републику Југославију* 105

Sergej V. Uljanov, Ana G. Matović, *Evidences and Evidentiary Actions in "Ruskaia Pravda"* 125

Срђан Ж. Словић, *Лиотарово постмодерно стање* 141

Svetislav S. Paunović, Maja S. Dimić, Olja M. Arsenijević,
Analiza društveno-ekonomskih kretanja u Srbiji u uslovima krize 153

Ивана Ж. Балтезаревић, Радослав В. Балтезаревић,
Прикривено оплашавање у новим медијима 171

Миодраг Л. Гордић, Драган Љ. Танчић, *Примена модалног експеримента у истраживању потенцијалног система безбедности на локалном нивоу у Републици Србији* 181

Слободан Н. Брацановић, *Поједини аспекти економских кретања земаља у транзицији* 195

Миљана С. Павићевић, Ана З. Стошевски,
Повезаност особина личности, наде и задовољства животом код младих на Косову и Метохији 215

Анатолиј С. Миловановић, *Примена репресивних мера полиције према малолетницима у Републици Српској* 235

Фахрета Ф. Брашњић, Петар Д. Танчић, *Положај жена у изборном процесу у Босни и Херцеговини од 1990. до 2014* 255

ИСТОРИЈА

Ђорђе Н. Ђекић, *Зашто Стефан Првовенчани нема своје житије?* 269

Иван М. Бецић, *Економски продор Немачке на југоисток уочи Другог светског рата – пример Југославије* 287

Милутин Д. Живковић, *Сјеничка битка 22. децембра 1941. године* 303

Вукашин Д. Дедовић, *Планови деловања Србије у Старој Србији и Македонији и методе њиховог спровођења од 1878. до 1884. године* 327

Немања П. Цвитковац, *Црквена припадност краља Драгутина после 1291. године* 355

АРХЕОЛОГИЈА

Љубиша Б. Васиљевић, *Споменици култа Телесфора откривени на територији Србије* 375

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Соња С. Цветковић, *Синестезија визуелног и музичког – Виђентије Петрик: Марш Милоша С. Милојевића* 387

Нина М. Лојовић Милинић, *Архитектура православних цркава на простору Пећке патријаршије са посебним осврtом на архитектуру источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку* 399

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Петар Ђ. Рајчевић, *Основна школа „Свети Сава“ у Косовској Митровици и успех на крају 2016/2017. и 2017/2018. школске године* 421

НАУЧНА КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

Милош Н. Павловић, *Да ли је Стрез убијен у атентату?* 439

ПРИКАЗИ

Александар М. Савић, *Супротстављени интереси великих сила* (Весна Зарковић, Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина/Лепосавић 2019, 398) 455

Упутство сарадницима 459

Списак рецензената 467

CONTENT

LITERATURE

Jasmina M. Ahmetagić, *Paranoid Psychosis in Patriarchal Culture: 'Jedan razoren um' ('A Devastated Mind') of Lazar Komarčić* 15

Ana R. Stišović Milovanović, *The Helen Myth in Serbian Medieval Literature* 29

Jasmina P. Knežević, *Imagem Kanonâ (Canonical in Our Images and Socio-Economic Circumstances of Their Appearance and Maintenance)* 41

Miloš M. Jovanović, *Kafka's Investigation* 53

LANGUAGE

Milica M. Mihajlović, *Baroque Sentence Geometry in the Play 'Nevinost Ili Svetislav i Mileva' (1827) ('Innocence or Svetislav and Mileva') by Jovan Sterija Popović* 67

Nataša A. Spasić, *Comparative Construction and/or Construction of Manner from Vuk. S. Karadžić to the Present* 89

POLITICAL SCIENCES, SOCIOLOGY, LAW AND ECONOMICS

Miodrag L. Gordić, Ivan B. Petrović, *Experiences of the Use of the Air Force and Air Defence during NATO Aggression on the Federal Republic of Yugoslavia* 105

Sergej V. Uljanov, Ana G. Matović, *Evidences and Evidentiary Actions in "Ruskaia Pravda"* 125

Srđan Ž. Slović, *Lyotard's Postmodern Condition* 141

Svetislav S. Paunović, Maja S. Dimić, Olja M. Arsenijević, *Analysis of Socio-Economic Movements in Serbia in the Circumstances of Crisis* 153

Ivana Ž. Baltezarević, Radoslav V. Baltezarević, *Product Placement in New Media* 171

Miodrag L. Gordić, Dragan Lj. Tančić, *The Application of Modal Experiment in the Research of the Potential Systems of Security at Local Level in the Republic of Serbia* 181

Slobodan N. Bracanović, *Some Aspects of Economic Trends of the Countries in Transition* 195

Miljana S. Pavićević, Ana Z. Stoševski, *Interconnections of Personality Traits, Hope and Life Satisfaction of Young Adults from Kosovo and Metohija* 215

Anatolij S. Milovanović, *The Application of Repressive Measurements toward Juveniles in Republika Srpska* 235

Fahreta F. Brašnjić, Petar D. Tančić, *The Position of Women in Electoral Process in Bosnia and Herzegovina from 1990 to 2014* 255

HISTORY

Đorđe N. Đekić, *Why There Is No Biography of Stefan the First Crowned?* 269

Ivan M. Becić, *The Economic Breakthrough of Germany toward South-East in the Eve of WWI – the Example of Yugoslavia* 287

Milutin D. Živković, *Battle for Sjenica on the 22nd of December 1941* 303

Vukašin D. Dedović, *Action Plans of Serbia in Old Serbia and Macedonia and Methods of Their Implementation from 1878 to 1884* 327

Nemanja P. Cvitkovac, *Church Affiliation of the King Dragutin after 1291* 355

ARCHAEOLOGY

Ljubiša B. Vasiljević, *Monuments of the Cult of Telesfor Discovered in the Territory of Serbia* 375

HISTORY OF ART

Sonja S. Cvetković, *Synaesthesia of Visual and Musical – Vićentije Petrik: 'Marš Miloša S. Milojevića' ('Miloš S. Milojević's March')* 387

Nina M. Lojović Milinić, *Architecture of the Orthodox Churches in the Area of the Patriarchate of Peć with the Special Overview of the Architecture in East Herzegovina in the 16th and 17th Century* 399

HISTORY OF CULTURE

Petar Đ. Rajčević, *Primary School 'Saint Sava' in Kosovska Mitrovica and the Success at the End of the School Year 2016/2017 and 2017/2018* 421

SCIENTIFIC CRITICISM AND POLEMICS

Miloš N. Pavlović, *Was Strez Assassinated?* 439

REVIEWS

Alexandar M. Savić, *Contending Interests of Great Powers* (Vesna Zarković, Kosovo and Metohija in the Politics of Great Powers 1896–1908, Leposavić: The Institute for Serbian Culture Pristina/Leposavić 2019, 398) 455

Instructions for Authors 459

List of reviewers 467

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

UDK 821.163.41.09-31 Комарчић Л.
doi: 10.5937/bastina1948015A

Originalni naučni rad

*Jasmina M. AHMETAGIĆ**
Institut za srpsku kulturu – Priština, Leposavić

PARANOIDNA PSIHOZA U PATRIJARHALNOJ KULTURI: *JEDAN RAZOREN UM* LAZARA KOMARČIĆA**

Apstrakt. Roman Lazara Komarčića *Jedan razoren um* (1893) sagledavamo u korpusu znanja koji nam je zaveštala bogata književna tradicija zaokupljena problemom dvojnika. Motiv blizanačke sličnosti Komarčić je iskoristio kao okidač za paranoidni psihotični rascep junaka, intuitivno sledeći širu književnu tradiciju od srpske: u brojnim slučajevima situacija dvojništva kombinovana je sa deluzijom gonjenja. U tekstu ukazujemo na paranoidnu progresiju koju je pisac u svom romanu, uprkos naglom izbijanju bolesti kod protagoniste, dosledno prikazao, te skrećemo pažnju na niz kvaliteta ovog romana koji se otkrivaju kada se uzme u obzir da pun romaneskni smisao Veljina sudbina zadobija upravo time što se odvija na fonu jedne patrijarhalne, u velikoj meri idealizovano prikazane sredine. Budući da je važna tema romana reprezentacija duševne bolesti u jednoj patrijarhalnoj sredini, odnos dvojice junaka objašnjavamo uz pomoć Frojdovog koncepta *nelagodnosti u kulturi*, ali i posredstvom Lakanovog koncepta *simboličkog poretka*, kako bismo pokazali da je bolest koju tematizuje Komarčić u tesnoj vezi sa podređenošću pojedinca zahtevima kulture.

Ključne reči: Lazar Komarčić (1839–1909), *Jedan razoren um*, dvojnik, paranoinda psihoza, nelagodnost u kulturi, stadijum ogledala, identitet.

Jedan razoren um Lazara Komarčića (1839–1909) jednako je neobičan roman, samo iz drugačijih razloga, i u svome i u našem vremenu. Kada je objavljen, 1893, on je u preovlađujuću realističku paradigmu srpske seoske pripovetke i romana[1] uneo precizan, pa i naturalistički opis psihotičnog rascepa ličnosti, idući ispred svoga vremena i temom i dubinom psihološkog zahvata. Sudbina Komarčića,

* Viši naučni saradnik, ahjasmina@yahoo.com

** Rad je napisan u okviru projekta *Materijalna i duhovna kultura Kosova i Metohije* (ev. br. 178028), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1 Mislimo pre svega na romane *Seljanka* Janka Veselinovića i *Sanjalo* Milorada Popovića Šapčanina. Godinu dana pre *Jednog razorenog uma* objavljen je i *Bakonja fra Brne* Sime Matavulja, sa kojim, kao i sa romanima Milovana Vidakovića i Jakova Ignjatovića, koji čine okosnicu srpskog romana, Komarčićevo delo jedva da ima nešto zajedničko.

kao nagrađivanog i najčitanijeg pisca, i u isti mah potcenjenog i nepomenutog u Skerlićevoj istoriji srpske književnosti, možda se može i objasniti karakterističnim položajem začetnika žanrova, od kojih se dva (naučna fantastika i kriminalistički roman) još bore da napuste prostor subliterarnog; za psihološki roman u našoj sredini i nije imao prethodnika, a dobar je podsticaj i uzor mogao naći samo u psihološkim pripovetkama Laze Lazarevića, iz osamdesetih godina 19. veka.

Pri današnjem čitanju roman ostavlja utisak nedovršenosti i kompozicione neuravnoteženosti, a zapravo čitaoca zbunjuje destabilizovan fokus, ostvaren snažnim kontrastom između dveju tema: psihotičnog rascepa pojedinca i idilične pozadine patrijarhalnog sveta. Teško je prenebregnuti, na primer, da u *Jednom razorenom umu* deskriptivni pasaži posvećeni prirodi kroz koju putuje narator Steva, nadilaze prostor koji je dat objašnjenju uzroka Veljine bolesti, a da se fabula romana, značajno prevazilazeći ono što je najavljeno naslovom, dovršava naglo. Po našem mišljenju, međutim, upravo takva nesrazmera ukazuje na to da je autor snažno markirao vezu između Veljine bolesti i sredine u kojoj se ona razvija i prepoznaje (mada ne u uzročnom značenju), što je u skladu sa naslovom koji je svome delu prvobitno dao: *Kant našeg doba*.

Ipak, dobar je izbor načinio žiri kada je autoru nagrađenog romana na konkursu Srpske kraljevske akademije sugerisao promenu naslova u *Jedan razoren um*, izbegavajući pojednostavljeno tumačenje bolesti, kakvo je sugerisao autorov naslov, ali ne i ukupna romaneskna slika. Komarčićev roman nije priča o mladiću koji stradava zbog svojih izvanrednih umnih sposobnosti, mada one nisu isključene iz njegove karakterizacije. To nije priča o neminovnoj sudbini srpskog Kanta, o propadanju i raspadanju svakog višeg cilja, nadahnuća i stremljenja, jer ni Veljina opsesija Kantom nije uzrok njegove bolesti,[2] mada način na koji junak elaborira svoje „kosmičke teme" jeste njena manifestacija. Nama se čini da pun romaneskni smisao Veljina sudbina zadobija upravo time što se odvija na fonu jedne patrijarhalne, u velikoj meri idealizovano prikazane sredine, a to je ono što lako može da promakne današnjem čitaocu. Ako *Jedan razoreni um* shvatimo kao roman koji ispituje značenje duševne bolesti za pojedinca i zajednicu (Veljino razboljevanje, ali i reprezentacija duševne bolesti u jednoj patrijarhalnoj sredini), pojedine epizode, koje u prvi mah izgledaju kao anegdotski suvišak, dobijaju svoj puni smisao, sugerišući da Veljin identitetski problem treba posmatrati u kontekstu konstruisanja maskuliniteta u patrijarhalnoj sredini. Indikativan je u tom smislu izbor pripovednog prvog lica – roman je Stevina naracija o Velji i o događajima koji se prostiru na više godina – a ne objektivnog pripovedanja u trećem licu, što je i bilo predmet kritike prvih prikazivača romana.

2 Direktnu vezu između junakove literature i bolesti uspostavlja samo jedan od njegovih prijatelja, Steva Ševrljuga („eto šta je našao istražujući Kanta" – Komarčić 1908: 101), inače okarakterisan upravo tim svojstvom da brzo i olako definiše i druge probleme: na primer, političke prilike.

Tako, negativan prikaz 1893. iz pera Mileta Savića počiva pre svega na Komarčićevom izboru *ich forme*, iz čega slede, po Savićevom mišljenju, i brojne druge slabosti romana. Stevi kao naratoru pripadaju sva opažanja o promeni koja nastupa u Veljinom ponašanju i sve što se zbiva sa Veljom ne vidimo drugačije do spolja – samo njegovi noćni monolozi i dva pisma upućena Stevi daju čitaocu uvid u sadržaj njegovih misli i način njihovog razvijanja, što ne znači samo da je pisac glas ustupio junaku koji „prema umnom stepenu svom (…) nije u stanju da p s i h i j a t r i č k i s t u d i r a Velju i bolest u njemu" (Savić 1893: 150), nego da je psihopatološki rascep ličnosti prikazivao i s obzirom na to kako ga percipira, poima i tretira sredina. S druge strane, posredstvom govorenja o Velji, Steva govori o sebi. Povodom centralnih protagonista, Steve i Velje, kritičar tvrdi da su to „dva junaka, koji su ipak jedan": „D v a junaka sa i s t i m pretenzijama, sa istim gotovo paralelnim htenjem u j e d n o m delu također je kardinalna pogreška i pokazuje i opet piščevu neveštinu" (Savić 1893: 150). Međutim, njemu promiču posledice po značenje romana koje proizilaze iz tog dvojništva, budući da istovetnost junaka odbacuje kao grešku romanopisca a ne preispituje njegov smisao.

Jedan razoren um pripada opsežnoj grupi literarnih ostvaranja koja u svom središtu imaju temu dvojnika i dvojništva, čije je ishodište u mitu, a popularnost naročito zadobija u romantičarskoj književnosti (Rank 1971: 9). Komaričić je temu dvojništva povezao sa paranoidnim psihotičnim rascepom junaka i u tome je, makar i ne znajući, sledio širu književnu tradiciju od srpske: u brojnim slučajevima situacija dvojništva je kombinovana sa deluzijom gonjenja (Rank 1971: 33). Dvojnik se u njegovom romanu pojavljuje kao realna figura, koja je uzrok a ne posledica psihotičnog rascepa: zapravo je reč o vanrednoj sličnosti koja u svesti junaka zadobija značenje dvojništva i vodi iskustvu depersonalizacije.

Pripovedač Steva, polazeći iz Beograda u Ljuboviju, u goste kod svoje sestre i zeta, svraća, sa stanodavcem Miletom i kočijašem Stavrom, u odgovarajuće nadleštvo po pasoš, neophodan u nemirnim vremenima, obeleženim iseljavanjem Turaka iz Srbije. Tada se prvi put susreće sa Veljom, mladićem iz Ljuboviđe, koji je nevin uhapšen i preti mu ponižavajuće batinjanje; ta se situacija razrešava upravo zahvaljujući intervenciji Stevinog stanodavca i prijatelja Veljine porodice Mileta. Steva potom stiže u rodno mesto i osvaja simpatije Veljinih bližnjih, pre svega zbog neverovatne međusobne sličnosti. Ta sličnost je i povod povezivanja sa Veljinom familijom, te dvojica mladića postaju cimeri i nerazdvojni prijatelji, koji se *gledaju poput braće*, mada su od samog početka rivali u ljubavi oko devojke Rokse. „Stvarna katastrofa, kao i kod svih drugih karaktera koji imaju dvojnika, u vezi je sa ženom" (Rank 1971: 31). Na kraju se Roksa udaje za trećeg, Velja umire u duševnoj bolnici, a Steva svoje sećanje dovršava zaključkom o zbivanjima koja, ma koliko tužna, bivaju oplemenjena samim činom sećanja. To je u najkraćem fabula Komarčićevog romana, koji u srpsku prozu unosi opis paranoidne psihoze, motivišući je nasleđem (Veljin pradeda je pod

pritiskom duševne bolesti izvršio samoubistvo): bolest izbija svojom zlokobnom punoćom usled ma koliko neznatnih okidača svakodnevnog života. Taj okidač za Velju je bio saznanje da ima dvojnika, Stevu.

Viškom emocija koje su prisutne u napetim okolnostima njihovog prvog susreta Komarčić motiviše činjenicu da sličnost dvojice junaka niko ne opaža, pa ni oni sami. U rasterećenim, svakodnevnim okolnostima Ljubovije, tu sličnost opažaju svi. Indikativno je da se Velja i ludilo prvi put dovode u vezu upravo preko Steve, koji se u toj prvoj epizodi, sticajem okolnosti, pojavljuje kao Veljin spasilac: u času kada Steva, putujući kroz Ljubovidu, upita momka kojeg susreće za vlasnika kuće koja se nalazila u središtu svih ostalih, momak od njega misli da je Velja koji se „pravi lud", odnosno da je Velja koji se pravi da ne zna što zna (da je ta kuća njegova). Scena prepoznatljiva iz komedija, u kojima zabunu izazivaju identični blizanci, ubrzo dobija tragičan okvir.

Okidač za junakovu ontološku uznemirenost jeste pojavljivanje dvojnika, ali možda je tačnije reći činjenica da ga bližnji, praktično svi koji su oko njega i koji čine njegov svet, uporno obaveštavaju o neverovatnoj sličnosti.[3] Nije, dakle, u pitanju samo sličnost, već i način na koji ta informacija ulazi u Veljin život i na koji je ovaj iščitava sa već uzdrmanim stanjem duha: šta to za njega znači, odnosno šta on za druge znači s obzirom na situaciju dvojništva. Uprkos neverovatnoj sličnosti – obojica imaju čak i belegu na čelu – u širem okruženju, na primer u školi, gde su se susretali, ali se nisu bliže poznavali, ta sličnost nije bila primećena. Činjenica da je to promaklo okruženju, i da se informacija o dvojniku pojavljuje tek u Ljubovidi, da mu dolazi od najbližih, za Velju ima posebno značenje. Velja je opsednut prvim Stevinim boravkom među svojima i trivijalnim činjenicama tog boravka koje, kako se naknadno ispostavlja, značajnim čini samo izvor informisanja: on stalno ponavlja upravo Roksin opis – kako je Steva umirio kulaša Jove pisara – temeljeći na njemu svoju ljubomoru i razvijajući u odnosu na Stevu osećanje inferiornosti, koje ga vodi odluci o povlačenju iz ljubavnog rivalstva. Svojim izborom da za letnji raspust ne ode u Ljubovidu sa Stevom, Velja posvedočuje da pre svega nastoji da razreši identitetski problem. On je miran u trenutku u kome se povlači iz konkurencije, ali ne i u času u kome shvata da Steva takođe priprema odstupnicu: Veljino odustajanje od Rokse koncipirano je tako da se posredstvom dobrovoljnog žrtvovanja obnovi slika o sebi. Ustupanjem svog životnog prostora Stevi, povlačenjem pred njim, Velja pokazuje svoje osećanje ugroženosti, ali odnos između dvojnika, koji žive u najbližem neposrednom odnosu, posredovan je drugima.

3 Njegov mlađi brat od strica, Kića, i rođena sestra Ikonija, pri prvom susretu sa Stevom konstatuju: „Isti moj bata" (Komarčić 1908: 17, 31). Veljin stric Stepan dolazi da vidi Stevu o kome su mu već govorili da je isti Velja, svuda se pronosi glas da „Steva liči na Dakinog Velju", dva puta se ponavlja sintagma „odsečena glava", jednom se govori da su „kao rasečena jabuka" (Komarčić 1908: 23, 31/34, 45). Dva puta Stevan kaže: „Rekoh li ja tebi, gospođo Jelice, da se moj Velja gde u svetu izgubi, tvoj bi brat Steva mogao doći i uzeti njegovu očevinu" (Komarčić 1908: 31).

Uspostavljena porodična bliskost, nakon kratkotrajnog ličnog susreta protagonista, postaje onaj razlog zbog koje dva mladića iz unutrašnjosti postaju cimeri u Beogradu, kod Svetinog gazde Mileta. Rani znaci Veljine uznemirenosti blizanačkom sličnošću, kako ih se Steva u naknadnom pripovedanju seća, bili su vidljivi već pri prvom dolasku u Beograd, i to u njegovom opsesivnom vraćanju na tu temu, pojačanoj sumnjičavosti prema Stevi i indikativnoj rečenici: „ti si mi u kući mnogo mesta oteo! Nema dana, kada se o tebi ne povede reč" (Komarčić 1908: 43). Veljin pad u bolest dešava se ubrzano, ali je o paranoidnoj progresiji dat pun izveštaj u romanu: od sumnjičavosti i napregnutog promišljanja, preko iznenadnog noćnog smeha, besomučnog hodanja po sobi i izlaganja Kantove filozofije, junak dospeva do punog uverenja da je žrtva zavere, potpunog poremećaja mišljenja i afekata, te agresivnog napada na Stevu, nakon čega ovaj leži bolestan šest nedelja.

Prilikom zajedničkog ogledanja – a ogledalo je neizbežan rekvizit posredstvom kojeg se ukazuje na „unutrašnje značenje dvojnika" (Rank 1971: 17) – Velja iskazuje uverenje o neminovnoj podudarnosti duševnih sklonosti i karakternih osobina ljudi koji dele toliku fizičku sličnost. Junakovo ponašanje otkriva da u njemu postoji aktivan, živ monološki tok, koji svedoči o nedovoljnoj omeđenosti identiteta čije su granice snažno uzdrmane dvojništvom. U Lakanovom promišljanju stadijum ogledala[4] neizbežna je faza individualnog razvoja: pojedinac u razdoblju od šestog do osamnaestog meseca prolazi kroz identifikaciju kao prvi stadijum razvoja identiteta i zadobija iluziju o autonomiji svoga ja (preko narcističkog poistovećivanja sa vlastitom udvojenom slikom), u kojoj nadalje živi. Iluzija celovitosti ličnosti izgrađena je na poistovećivanju sa vanjskom slikom, onom koja ličnosti pritiče iz načina na koji ga poima okolina. Preko Steve Velja je suočen sa fantomskom prirodom „autonomnog ja", odnosno to je trenutak u kome puca identifikacija kao načelo na kome se održava iluzija o jedinstvu, celovitosti i autonomiji ličnosti. Komarčićev junak se u ogledalu susreće sa svojom udvojenom slikom, ali to više nije susret sa imagom dvojnika, sa kojim se odvija narcističko poistovećivanje, već sa dvojnikom samim i to predstavlja snažan udarac za njegovo osećanje identiteta i istinsku narcističku povredu: javlja se konfuzija u pogledu nužnog identitetskog razgraničenja sa ne-ja (Asun 2017: 39) i problem sa identifikovanjem vlastite želje, koja je, kako je pisao Lakan, uvek želja drugog. U času kada otkrije da ima dvojnika i da je ovaj već zadobio svoje mesto u srcima njegovih bližnjih, Velja se nalazi u stanju konfuzije u pogledu prepoznavanja odnosa zajednice prema njemu samom: ne razumevajući šta oni žele, odnosno šta treba da bude za njih, u Velji se zbiva poremećaj granica selfa, tj. poremećaj znanja o tome *gde završava on* a *počinje ostatak sveta* (Sims 1989: 159). Na Veljinu krizu identiteta upućuje i njegov zahtev za jasnoćom u

4 „Tu *subjekat u nastajanju* (…) nalazi sebe *na mestu drugog* (…) poistovetivši se sa svojim *ogledalnim odrazom u drugom*. Sa svojim *alter-egom*. Sa svojim dvojnikom" (Jevremović 1999: 79).

okolnostima koje prepoznaje kao ambivalentne („Ja tražim, da je oko mene čista situacija, a ona se sve više zamućuje." – Komarčić 1908: 72) – i to se ne odnosi pre svega na jasnoću potrebnu za razabiranje u ljubavnom trouglu, mada se Veljine reči ponajpre mogu tako razumeti u času kada ih izgovara – ispostavlja se da junaku nedostaje jasnoća vezana za granice vlastitog identiteta, odnosno da dolazi do gubitka granica ega. Labilnost svesti o personalnosti karakteristična je za paranoidnu psihozu i šizofreniju (Sims 1989: 158) i deo je ukupnog gubitka suđenja o realnosti (Sims 1989: 161). Na uzdrmano osećanje identiteta aktiviraju se mehanizmi odbrane, koji karakterišu paranoidnu psihozu: cepanje vlastitog selfa i projektivna identifikacija. Sve negativne aspekte vlastite ličnosti (i bolno unutrašnje iskustvo) Velja projektuje na okruženje i to je evidentno po narasloj sumnji i simptomima manije gonjenja. „Unutrašnja realnost se deli, i ono što je dobro ostaje unutra, kao svoje, a loše se izbacuje napolje i doživljava kao da pripada drugome (projektivna identifikacija)" – Popović-Pecotić 1986: 65. O „invaziji selfa" (v. Sims 1989) svedoči i njegov uzvik Stevi: „Opkoljeni smo". I Veljine „nebeske teme", uostalom, mogu se posmatrati kao nagoveštaj mogućeg junakovog osećanja jedinstva sa univerzumom (Sims 1989: 161) koje je tipično za psihotična stanja. Zanimljivo je, međutim, da se i u onim odlomcima Kantove filozofije kojima se Velja opsesivno prepušta (njegov noćni monolog o nastanku sunčevog sistema), pojavljuje njegov lični problem zadobijanja identiteta, razgraničenja. U kontekstu priče o nastanku sunčevog sistema, to je priča o diferenciranju i zadobijanju posebnog identiteta sunčevog sistema u odnosu na celinu u kojoj je bio:

> „Pa i sama ona prapramagličasta materija naše celokupne sunčane sisteme morala je, u iskoni svojoj, biti u zajednici kakvog drugog, još većeg nebeskog ispolina, pa se od njega, istim putovima i po istim zakonima odcepila i od njega nasledila i svoje okretanje oko svoje ose i svoje kruženje oko svoga pravog centra" (Komarčić 1908: 54).

Steva se pojavljuje kao smetnja u ratifikovanju Veljine slike o sebi, jer izvanredna sličnost za junaka znači da on sam nije original, da je zamenljiv (o tome svedoči i način na koji nagovara Stevu da sam ode u Ljuboviju: „Kad si ti – koliko da sam i ja. Mi smo i onako jedan na drugog nalični" (Komarčić 1908: 52). Izrazit je Veljin ambivalentan odnos prema Stevi (njegovo prisustvo se ne može podneti, iako se u isti mah samo njegovo prisustvo i može podneti), njegovo povlačenje iz zajedničke stvarnosti i opsesija unutrašnjom konfuzijom. Velja izgrađuje unutrašnji idiosinkratičan svet značenja iz kojeg je teško a potom i nemoguće izgraditi odnos sa drugima.

Stevin odnos prema Velji, u času kada opaža prve znake izbijanja bolesti i potom i njen razvoj može se objasniti Frojdovim konceptom nelagodnosti u kulturi, ali isto tako i posredstvom Lakanovog koncepta simboličkog poretka. U oba slučaja se pokazuje podređenost pojedinca zahtevima kulture. Steva je svedok

Veljinih dugih, situaciono nemotivisanih monologa u kojima je zaokupljen Kantovom filozofijom, a koji nemaju svog adresata. Stevi su upućena dva pisma u kojima Velja o sebi piše kao o žrtvi zavere i, poput svih paranoidnih šizofreničara, „misli i nejasno i netačno" (Kantor 2008: 7). Drugo pismo, pisano svega četiri dana nakon prvog, već grafijom svedoči o junakovom promenjenom stanju svesti, a mišljenje pokazuje izrazitu paranoičnu rigidnost: sve što se zbiva za Velju je potvrda njegove apriorne misli o zaveri – „Bili smo u Ljuboviji. Svi su me držali kao malo vode na dlanu, ali je to čisto pritvorstvo" (Komarčić 1908: 72-3). Sve što čini okruženje, uključujući i Roksu, potkrepljuje Veljino nepoverenje i to je tipičan paranoidni obrazac. Kao Veljin cimer i najbolji prijatelj Steva je najneposredniji svedok patološkog procesa u Velji, pa ipak o tome ćuti jer „strahota je biti prvi koji iznosi takvu stvar o drugome", mada zna da bi najbolje bilo takvu pojavu lečiti u začetku. Bojao se da odgovori na njegovo pismo, da traži lekara, čak i da poveri gazdi Miletu, koji je proveren porodični prijatelj: „To bi bilo da se opet od mene prvo čuje; a to bi značilo ubiti čoveka… Biti ćorav, biti slep, biti gluv, nem; biti bogalj – to je sve ružno; ali izneti za koga da je pomerio pameću, to je … strašno! I zar da ja to za Velju prvi iznesem?" (Komarčić 1908: 74) Steva se, dakle, u svom odnosu prema Velji nalazi između dva istovremena, ali protivrečna zahteva koja pred njega postavlja kultura, pod vidom delovanja za dobro bližnjeg: s jedne strane stoji nužnost preduzimljivosti, koja bi omogućila lečenje u začetku, a sa druge nužnost ćutanja, koja podrazumeva zaštitu Veljine reputacije dok god je to moguće. U času kada se stvar sa Veljom obelodanjuje, ispostavlja se da su i drugi, još pre Steve, uviđali Veljinu bolest, ali da je ćutanje o tome stvar nepisanog društvenog ugovora. Dalja sudbina junaka – njegovo lečenje po manastirima, odvođenje kod hodža, sve do smeštaja u duševnu bolnicu i smrti – nalazi se s one strane govora. Velja postaje žalosna vest, a njegova bolest tema o kojoj se ne govori. O tome svedoči još jedna zamena Steve za Velju, koja je po svojoj prirodi mnogo neobičnija od prve (kada je tek dolazio u Ljuboviju), i o kojoj saznajemo posredno. Nakon dužeg perioda u kome su oba junaka sklonjena od očiju javnosti (Velja je odveden u manastir Bogovođu, a Steva se oporavlja u sestrinoj kući nakon ubilačkog Veljinog napada), Stevina šetnja kroz čaršiju izaziva burna reagovanja i došaptavanja i rečito govori o statusu duševne bolesti u toj sredini i odnosu prema tabuisanoj temi. Tako Stevina sestra Jelica objašnjava čaršijsko čuđenje: „Pa čuli su što je s tobom bilo i kako si o dlaci ostao, pa kad su te sad videli, oni se, dabome, čude" (Komarčić 1908: 89). Ali kad dolazi zet i objasni da su mislili da je u pitanju Velja, sve dobija drugačije obličje:

> „Poveli ga, veli, manastiru, a on se otme i za noć prekrha preko Medvednika, Bobije i Tornika, pa dojuri na Ljuboviju", a neki su pričali „da se nije putem oteo, već onda, kad mu je počeo da čita otac Partenije, iguman manastira Bogovođe, molitvu Sv. Vasilija Velikog" (Komarčić 1908: 89).

Spontani izbor koji je načinila čaršija: da veruje u nemoguće, pred daleko verovatnijim i logičnijim da se toga dana gradom prošetao oporavljeni Steva, kazuje o statusu duševne bolesti u toj sredini: što se o njoj manje govori, to se o njoj više misli, i to na iracionalan način koji kazuje o strahu i smeštanju duševne bolesti u imaginarni, demonski prostor. Velja u strahovima sredine zadobija natčovečansku snagu – a zadobija je od duševne bolesti – nužnu da se otrgne čuvarima i savlada ogromnu razdaljinu i neprohodan teren u izuzetno kratkom vremenu. I komšinica Peladija govori Stevi da je i ranije primetila znake Veljine bolesti, a pominje i šta joj je baba Stojka jednom kazala – „Ovo momče jedne neka velika iznutrica. Nije samo telo, i njegova je duša bolna. Daj Bože, da to ne bude ona ista boljka, od koje je patio i moj veseli Živa!" (Komarčić 1908: 71). Ipak, na pitanje od čega je to Živa patio, ona ne odgovara. Duševne bolesti su okružene ćutanjem. Jedna od završnih epizoda romana u kojoj Steva sa prijateljem doktorom obilazi duševnu bolnicu posvedočuje njen status heterotopskog prostora, fukoovskog „drugog mesta u odnosu na uobičajene kulturne prostore" (Fuko 2005: 33). Stoga Stevino ćutanje i nije ništa individualno, pa tako nije ni licemerno ograđivanje od drugog i samozaštita (в. Миленковић 2015: 465), već izbor kojim je junak u saglasju sa kulturom čiji je deo. Simbolički je poredak Stevu ovlastio da ćuti. „Nikada ne smemo potceniti moć privida kao pojavnosti. Kada ponekad i nehotično narušimo privid kao pojavnost, ujedno se raspada i sama stvar koja je u njegovoj pozadini" (Žižek 2017: 32). Ukratko, mada misli da bi trebalo reagovati, Steva u isti mah smatra da se o Velji ne može izneti podatak o duševnoj bolesti, jer nakon toga, kada to bude rečeno, za Velju više nema povratka u zajednicu. Dokle god to nije iskazano, Veljina bolest nije činjenica prvog reda. Tako ćutanjem Steva ipak štiti Velju, jer je kultura, taj, lakanovski rečeno, simbolički poredak velikog Drugog, zadati prostor u koji je upisano pravilo ćutanja o onome što je narušava. Patrijarhalna kultura je i predstavljena idiličnim slikama vrlinskih ljudi, njihove sloge, gostoljubivosti, uzajamne prijemčivosti. Jedini podatak koji ustalasava tu idiličnu sliku je raspadanje zadruge i deoba imanja među Stevinom braćom, mada tome nije poklonjena veća pažnja: to je tek jedan rukavac u fabuli o Velji; Steva se tim putovanjem koristi kao uverljivim pokrićem za odluku koju je već doneo da se povuče iz ljubavnog rivalstva sa Veljom, omogućavajući mu da u toku raspusta sam putuje i tako provede leto u Roksinoj blizini.

Ne samo da Komarčić prikazuje isključivo one Veljine činove na osnovu kojih Steva, a potom i okruženje, otkrivaju junakovu bolest, već na taj način i međusobni odnos centralnih protagonista postaje prikriveniji: u Veljinom slučaju nije reč o „destruktivnoj deluziji dvojnika koji ga progoni" (Rank 1971: 15), jer se u procesu razboljevanja Velja najpre oslanja na Stevu kao saveznika u odnosu na progoniteljsko okruženje. Velju progone drugi, a prema Stevi pokazuje konstantnu sumnjičavost koja je, međutim, opoziva Stevinim činovima: tako,

tek kada mu Steva pokaže bratovljevo pismo, kojim motiviše svoj odlazak u Gorobilje, Velja zaista poveruje njegovim rečima. U tom kontekstu njegov napad na Stevu iznenađuje i svojom violentnošću i, kako se čini, svojom nemotivisanošću, jer ta agresija deluje kao da i nema adresata, da je puka manifestacija razvijene psihoze. A ipak je „impuls oslobađanja od oponenta nasiljem" esencijalno svojstvo motiva dvojnika (Rank 1971: 16).

Iz osećanja koja porodica razvija prema Stevi, a kojima se junak povinuje, iz uverenja da dva junaka iz unutrašnjosti treba da se drže zajedno u Beogradu, nastaje odluka o tome da Velja i Steva budu cimeri. S obzirom na duboku Veljinu uznemirenost dvojništvom, njegovo je drugarstvo sa Stevom neprirodno, jer je boravak u dvojnikovoj najneposrednijoj blizini opresivan. U tu cimersku situaciju on ulazi ispunjen sumnjičavošću i svešću da mu je Steva već puno mesta oteo u srcima bližnjih. Da li junak želi da boravi u Stevinoj blizini ili tek prihvata diktat bližnjih nije tema elaborirana u romanu, ali već njeno odsustvo ukazuje na uslove koji pogoduju narastanju paranoje – na rascep koji se događa između *unutra* i *spolja*: stvarna osećanja se ne uzimaju u obzir, njihovo je poricanje gotovo prirodno. Činjenica da je Steva jako dugo Veljin saveznik pred progoniocima otkriva da je junakovo razdruživanje sa samim sobom i obličje koje ono zadobija posledica delovanja kulturološke zabrane bratoubistva.

Tako i napad na Stevu svedoči o putu koji je junak morao preći u prostorima svoje unutrašnjosti: od *oni nas ugrožavaju*, *opkoljeni smo* do *ja sam ugrožen* od samog dvojnika, i fizičkog napada na njega. Na paradoksalan način, Veljina agresija, koja je pun izraz njegove psihoze (u Stevu se projektuje vlastita želja da se oslobodi dvojnika), jeste i onaj trenutak u kome junak ispoljava individualno htenje i autentičan gest: usklađenost sa onim što se uistinu oseća, a što je neprihvatljivo u kulturi, moguće je samo preko duševne bolesti. Sa stanovišta psihologije ličnih konstrukata, koja „radi sa simptomima", otkrivanjem smisla koji oni imaju za pacijenta, Veljina paranoidna psihoza je rešenje u onoj situaciji u kojoj bi odbacivanje vrednosti koju mu nameće bližnji (ujedinjenja u bratskom odnosu sa mladićem sa kojim deli neverovatnu fizičku sličnost) bilo izjednačeno sa bratoubistvom. Kako Velja nije samo jedinka koja živi u kulturi, već i biće oblikovano kulturom, zabrana, makar i metaforičnog bratoubistva, važan je deo njegove ličnosti. Budući da svoga dvojnika Velja vidi kao vlastitu idealnu verziju, njegov agresivni čin ima i suicidalnu komponentu (v. Rank 1971).

Izborom pripovedne strategije prvog lica Komarčić omogućava da čitalac i Roksu vidi gotovo isključivo kroz vidokrug svojih junaka, te da naporedo postavi Stevino i Veljino tumačenje njenog ponašanja i svoje protagoniste kontrastira po jednoj dimenziji značenja: bolest – zdravlje. Da li je Roksa pre no što je upoznala Stevu imala simpatije za Velju čitalac ne može znati sa sigurnošću: taj mali ljubavni roman je sav satkan od pretpostavki junaka. Za to nije dovoljno

Veljino uverenje da je nevernica – takav iskaz je dat nakon što je već nastupio slom idealizacije objekta u fazi razvijene manije gonjenja. Za to nije dovoljna ni Stevina pretpostavka da je tako bilo, posredstvom koje isti utisak stiče i čitalac. Sa kolikim žarom je devojka odgovorila na Veljine simpatije pre no što je upoznala Stevu ne može se pouzdano znati, kao što se ne može ni znati u onim trenucima kada se Roksa i Ikonija, Veljina sestra, nalaze zajedno sa Stevom, koja od njih dve ima simpatije prema njemu. U sredini u kojoj je tako malo prostora dato slobodnom iskazivanju emocija, posebno devojačkom, teško je odrediti šta pripada osećanjima koje razbuđuje mladost i sam boravak kraj drugog pola, a šta su individualizovane, lične emocije. Roksine reakcije, svedene na promenu boje obraza, sramežljiv osmeh, pogled ispod oka i drhtanje ruke u ruci, pripadaju konvencijama patrijarhalnog društva. Konvencionalnost devojačkog ponašanja u patrijarhalnoj sredini, mada se dobro razumeva među pripadnicima takve zajednice, previše je neodređena za jasnoću u pogledu Roksinog odnosa prema Velji i Stevi. Steva više pretpostavlja nego što bi to mogao da zna da su simpatije koje je sam probudio u Roksi odraz onih koje je devojka već imala prema Velji. Dvojica prijatelja, obojica zaljubljena u istu devojku, nikada o tome ne govore ni reč: štaviše, nikada ne izgovaraju ni njeno ime. O Roksi neposredno svedoči šetnja po Topčideru (kada su njene emocije prema Stevi postale jasne: „ona me je volela, i to je moja duša znala, ona mi se ispovedila, ona mi je grudi svoje otvorila" – Komarčić 1908: 114) i njeno pismo Stevinoj sestri Jelici, koje nije ni ograničeno, ni glupo, kako o tome piše M. Savić 1893, već tipično pismo pisano devojačkom rukom, u kome količina reči svedoči o prisustvu emocija, a iskazana ljubav prema Jelici može u sebe apsorbovati i ljubav koju Roksa oseća prema Stevi. Nije teško pretpostaviti da Veljini ljubavni snovi nisu mogli biti ostvareni, jer upravo u tom pismu Roksa saopštava povodom Velje: „Majka je, veli, odavno opazila, da nije dobro …" (Komarčić 1908: 91). Kada to imamo na umu, Veljina rana uznemirenost dvojnikom izgleda kao seizmografsko pronicanje u razloge zbog kojih Roksina porodica rado prima i prihvata Stevu. Međutim, sve je to praćeno ćutanjem, patrijarhalnim konvencijama i percepcijom junaka koji ubrzano propada – Velja ne može svedočiti o sebi, pogotovo kada se u punoj meri razvije manija gonjenja, paranoična deluzija koja je na očigledan način u suprotnosti sa činjenicama. Naše je mišljenje da Lazar Komarčić nije toliko prostora dao opisu Stevinog boravka u Ljuboviji i svim onim patrijarhalnim kodovima gošćenja, zadržavanja gosta, svojatanja, zbog spisateljske neveštine, već upravo stoga što su obeležja patrijarhalne kulture – konvencije su opširne i rečite (složen i jasno strukturiran semiotički sistem[5]), a govor o emocijama potisnut – i centralni razlog za Veljinu opsesiju i duboku uznemirenost neočekivanom i nepoželjnom, dvojničkom sličnošću sa Stevom.

5 Tako, na primer, Ikonijin pogled upućen Stevi, kada nutka Roksu da jede, znači: „ovo je sve zbog tebe" (Komarčić 1908: 38)

Na početku romana Velja je u saglasju sa slikom poželjnog identiteta koji kreira kultura: student je prava, koji je mesec dana proveo u vojnoj bolnici, kao učesnik događaja kod Čukur česme, ranjen „pred đačkom barikadom" i svoju, još uvek previjenu ruku, on pokazuje s ponosom. Prvi utisak o njemu usklađen je sa reputacijom njegove porodice: „pomalo je kuća kao što je kuća Smiljanića" (Komarčić 1908: 31). Kada Steva sa Stepanom prilazi Veljinoj kući, ovaj mu pokazuje stara kućišta pod kupastom, zelenom glavicom: „Tamo su nas tri puta palili Turci Sokoljani" (Komarčić 1908: 28). U prostoru Veljine rodne kuće važno mesto pripada sabljama, ceo duvar je pokriven oružjem – suvenirima krvavih sukoba sa Turcima u kojima su učestovali članovi njegove familije, kroz generacije:

> „Svaka ova, i duga i mala, kad bi samo znale govoriti, mogle bi ti pričati: o krvavim sukobima s Turcima; o ljutome boju na Loznici; o nesrećnoj pogibiji na Čokešini (…) U vreme ustanka na dahije kuća Smiljanića brojala je na šesetoro čeljadi i dvadeset dugih pušaka." (Komarčić: 32-31)

Pred izvršiteljem kazne u policiji Velja se legimitiše kao onaj koji se borio za slobodu otadžbine, a Steva o njemu priča Stepanu ono što je čuo i sam: „Onda, kad je ispod topovske vatre bežao sav svet, on je, sa još nekim neustrašivim drugovima, podizao barikadu…" (Komarčić 1908: 29). Veljin otac je taj koji Stevi i okupljenim Veljinim drugovima iz prizrenske legije – a to su vremena u kojima se priželjkuje rat sa Turcima, koji napuštaju srpske gradove – objašnjava kako je teško osvojiti Bosnu i pripoveda o hrabrosti Selim-bega Kavadarevića, pokazujući koliko je živa epska tradicija i ideal maskulinosti koji na njoj počiva. Velja ulazi u roman kao mladić sa snažnim nacionalnim identitetom, a reči kojima se zahvaljuje gazdi Miletu, pošto ga je ovaj izbavio iz nemile situacije, otkrivaju njegovu nacionalno-vitešku etiku: „I ja ne bih smeo posle one sramote ni sahata živeti… Vi ste spasli čast našoj kući, ponos mome ocu i mojoj majci, a meni – život" (Komarčić 1908: 11).

Kod Velje postoji prelom u osećanju identiteta (osećanje da neko sasvim različit preuzima vlast), a osećanje kontinuiteta sopstva i vlastite uloge je fundamentalna pretpostavka života (Sims 1989: 159). Velja, taj „Kant našega doba", daje duboko svedočanstvo o svom senzibilitetu kada na početku romana u nadleštvu objašnjava razlog svoga zadržavanja na kapidžiku Alibegovića:

> „Tu besmo zastali. Kapija širom otvorena. Duge aleje šimšira, zeleno džbunje jorgovana i zove, silno bokorje ruža, pa onda čitavi svodovi osmanluka; pa onaj živopisni, na tulbu nalik, kiosk, što je sav obučen lozom, zimzelenom i drugim puzavim biljem – ležao je u jednoj strašnoj ruševini, kao da je po svemu besomučnost svoje kolo vodila. Priznati moram, da su me ove ruševine do srca ganule. Moja se duša bunila, što se tu video trag srpskih ruku. Ja neću da su Srbi vandali." (Komarčić 1908: 9-10)

Junak koji na takav način govori o lepoti i prolaznosti podseća nas na samog pripovedača koji se razotkriva u svojim opisima prirode. Iako je pripovedanje satkano od sećanja, upadljivo je prisustvo živih, opsežnih i detaljnih opisa prirode, kao da se putovanje zbiva u vremenu pripovedanja. Tako Steva opisuje jedan nebeski krater „iz koga se beše pomolila jedna treperava, do polovine neba raširena, ispolinska lepeza. Od ove se ognjene lepeze beše zapalilo čitavo nebo; a površine planina kao da behu polivene rastopljenim zlatom" (Komarčić 1908: 13). Sigurno je da su Stevini opisi prirode izdvojeni iz korpusa memorijskih slika sa putovanja od Beograda do Ljubovije koje je preduzimao mnogo puta. Ti si opisi, međutim, satkani i od onih motiva koji na poseban način ozaruju njegovu dušu, inače ne bi bili upamćeni: tragovi „bezbrojnih vekova" koje opaža na okolnim planinama, panorama geografskog srpskog prostora koja odgovara razgovorima o aktuelnim istorijskim prilikama, a odvijali su se u Veljinom prisustvu. Indikativno je i prisustvo religijske simbolike. Tako pod samim vrhom jednoga brda pripovedač kazuje da se vidi jedna ljudska prilika:

> „Raširila ruke, a lice okrenula nebu – baš kao da se za nekog Bogu moli" (Komarčić 1908: 14); „Na samom okomku, odmah više Trajanovog mosta, bi se čovek zakleo, da visi jedan gorostasan polelej, okićen bezbrojnim kamenim svećama i ledenicama" (Komarčić 1908: 15); „Ovo bi se brdo moglo nazvati: breg plača, breg večitih suza (…) I što sam se više spuštao, ona druga polovina brega uzdizala se preda mnom, kao kakav veličanstveni ikonostas" (Komarčić 1908: 15).

Stevino pripovedanje svedoči o melanholiji, pa otud i osetljivosti prema motivu prolaznosti i šumu vekova (uostalom, žal za prošlim vremenima motiviše i Stevino opširno pripovedno zadržavanje na svim znacima koji potvrđuju idilu harmoničnih odnosa varošana), i o tome junak ostavlja trag u opisima prirode u priči koja je pre svega uobličena motivima izgubljene ljubavi i stradanja prijatelja. Zapravo su opisi prirode u funkciji karakterizacije – govoreći mnogo više o uobičajenom načinu na koji Steva vidi i doživljava prirodu, no što bi mogli biti u sećanju zadržane upamćene slike sa tog jednog putovanja o kome pripoveda, oni svedoče o njegovim unutrašnjim sadržajima, percepciji i refleksiji. Takvi opisi prirode dovode u blisku vezu Veljine i Stevine duševne doživljaje, pokazujući srodnost njihovih senzibiliteta i zajednička svojstva.

Nisu Steva i Velja potpuni duševni srodnici različite sudbine, a nisu ni kontrastno postavljeni junaci koji dele samo fizičku sličnost. Steva i Velja su junaci čije se osobine podudaraju u svemu, osim u stepenu njihovog ispoljavanja. Tako je Veljina ljubav opsesivna, strasna i fokusirana na Roksu („Veljina je ljubav sagorevala. Ona je bila vulkan, vulkan što za sobom ostavlja pustoš i razvaline" – Komarčić 1908: 59), a Stevina je, mada sam junak kaže da je Roksu zavoleo svom dušom svojom, a o tome svedoči i njegova bolest nakon vesti o tome da je isprošena, ipak otvorena i za druge mogućnosti. On se zanese komšinicom

Peladijom, koja u njemu pobuđuje strast („Priznajem, da me je neka toplina počela poduzimati" – Komarčič 1908: 70), a ni Ikonija ga ne ostavlja ravnodušnim. Važna je razlika u pogledu kapaciteta ovih duša. I Stevina bolest, praćena halucinacijama, uzrokovana je psihološkim razlozima, ali se kroz nju pokazuje granica koja deli svet duševno bolesnih i zdravih; to je ključna, diferencirajuća i stoga za ličnost strašna (jer ograničava i preti isključivanjem) reč kulture – umerenost.

U romanu prisustvujemo promeni obrasca maskulinosti u kulturi: od herojskog maskuliniteta, prožetog nacionalnim osećanjem, koji oličavaju generacije dedova i očeva (i Veljin otac Dako) ka refleksivnom, melanholičnom intelektualcu građanskog tipa, koji oličava Steva, a na osnovu blizanačke srodnosti, čitalac zna da se to odnosi i na Velju, mada ovaj nije imao potrebne duševne snage da se odupre kulturološkom pritisku, i to pre svega onom koji deluje iznutra, iz samog junakovog bića oblikovanog kulturom.

ИЗВОР

Комарчић 1908: Лазар Комарчић. *Један разорен ум*. Београд: Српска књижевна задруга.

LITERATURA

Asun 2017: Pol-Loran Asun. *Lakan*. Prev. Radoman Kordić. Loznica: Karpos.

Jevremović 1999: Petar Jevremović. *Lakanova reinterpretacija psihoanalitičke doktrine: magistarski rad*. Beograd: Filozofski fakultet Beograd. Odeljenje za psihologiju.

Kantor 2004: Martin Kantor. *Understanding paranoia: a quide for professionals, families, and sufferers*. London: Praeger.

Миленковић 2015: Горан Миленковић. „Лудило и култура у роману *Један разорен ум* Лазара Комарчића". *Летопис Матице српске*, год. 191, књ. 495, 4, 454–466.

Rank 1971: Otto Rank. *The Double: a Psychoanalitic Study*. Translated and edited by Harry Tucker Jr. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Savić 1893: Милан Савић. „Лазар Комарчић. Један разорен ум. Београд. 1893." *Летопис Матице српске*, год. 63, књ. 178, 146–152.

Sims 1989: Andrew Sims. *Symptoms in the Mind: an Introduction to Descrtiptive Psychopathology*. London: Baillière Tindall.

Popović–Pecotić 1986: M. Popović, B. Pecotić. „Psihodinamika paranoidnosti". *Engrami: časopis za kliničku psihijatriju, psihologiju i granične discipline*, god. VIII, 3–4 (tematski broj: Paranoidna stranja), 63–69.

Žižek 2017: Slavoj Žižek. *Kako čitati Lakana*. Loznica: Karpos.

Fuko 2005: Mišel Fuko. „Druga mesta". *Mišel Fuko:1926-1984: Hrestomatija*. Prir. Pavle Milenković, Dušan Marinković. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 29–36.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

PARANOID PSYCHOSIS IN PATRIARCHAL CULTURE: JEDAN RAZOREN UM (A DEVASTATED MIND) OF LAZAR KOMARČIĆ

Summary

In the novel Jedan razoren um (A Devastated Mind) (1893) Lazar Komarčić, by using himself of the motive of duplicate, enters a Serbian prose the description of paranoid psychosis. Due to twin's similarity of the two protagonists Steva and Velja, it comes out first Velja's shaky feeling of identity which activates defence mechanisms characteristic for paranoid psychosis: splitting of the self and projected identification. Komarčić despite the sudden disease outbreak with the protagonist, managed to display consistently a paranoid progression: from suspicion to the mystery of pursuit, paranoid delusion which is obviously in contradiction with the facts. The psychotic cleavage of hero is considered in the context of mental disease representation in patriarchal milieu, and in this context Velja's paranoid psychosis is manifested as the solution in the situation in which the rejection of values imposed by the closed ones would be equalized with the break of the important cultural prohibition. On the other hand, Steva is to be found between two simultaneous but contradictional requests which the culture throws it out in front of him: from one side, there is the necessity of entrepreneurial activity which would enable friend's treatment in the beginning, and from another side, the necessity of silence, which means the protection of Velja's reputation as long as possible. Culture, that, lakanovski said, symbolic order of the great other, is the assigned space in which the rule of silence was written on something which disturbed it.

Komančić's novel testifies on the pattern masculinity in culture change: from heroic masculinity saturated with national feeling, which is personified by the generations of grandfathers and fathers toward reflexive, melancholic intellectual of civic type, which is personified by Steva and Velja, the second one without necessary mental force to resist the cultural pressure, and first of all the one which acts from inside, form hero's being itself shaped by the culture.

Key words: Lazar Komarčić (1839–1909), Jedan razoren um (A Devastated Mind), duplicate, paranoid psychosis, discomfort in culture, mirror stadium, identity.

Rad je predat 11. juna 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 821.163.41.09"04/14"
doi: 10.5937/bastina1948029S

Оригинални научни рад

*Ана Р. СТИШОВИЋ МИЛОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ХЕЛЕНСКИ МИТ КАО АРХЕТИПСКИ ФЕНОМЕН У СРПСКОЈ СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ**

Апстракт: Симболични митски обрасци у књижевном делу нису само преузети наративи или симболи, већ и показатељи суштинске повезаности литерарних образаца кроз мене епоха и поетика. У корпусу старовековне и средњевековне књижевности, митски обрасци и њихове конотације чине ејдос дела – његово сублимно и суштинско значење. Средњевековна књижевност је боготражитељска. Никада се не ствара из чисто литерарних побуда. Књижевни текст је увек функционални носилац неке хришћанске идеје. Уврежено је мишљење да се средњевековни текст ослања искључиво на библијски значењски и метафорични контекст, али је хеленско наслеђе сачувано у српским средњевековним текстовима, те хришћанска средњевековна књижевност постаје сублимација многовековног људског трагања за егзистенцијалним смислом.

Кључне речи: архетип, митски обрасци, књжевност старог века, књижевност средњег века, хеленско наслеђе

Карл Густав Јунг утемељује аналитичку, дубинску психологију, као нову дисциплину, у којој је кључни појам архетип. Јунгова идеја архетипа на два начина усмерава будућа књижевнотеоријска истраживања. С једне стране, као елеменат колективно несвесног, архетип је, захваљујући својој изворној општости, појединим књижевним теоријама могао да послужи као универзално, али истовремено и специфично методолошко начело. С друге стране, архетипска представа, очитована као слика у индивидуалној свести, условила је појаву посебних критичких метода, најпре архетипске критике.

Јунг прави дистинкцију између два типа уметничког дела. У првом, очитује се свесна интенција аутора, у творењу идеја и значења архетипа. Други тип дела, тврди Јунг, настаје у стваралачком процесу, који је аутономан у

* Доктор књижевних наука, истраживач сарадник, anaorfelin@gmail.com

** Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

односу на субјекат. Стваралачка интенција се осамостаљује и „намеће“ аутору, јер егзистира ван домена свесног (у подручју имагинарног, над-чулног или архетипског).

Други тип уметничког дела, сматра Јунг, „изражавају димензије које карактерише радикална другост у односу на свесни живот појединца и обдарена су симболичком вредношћу, која је способна да врши широк и трајан утицај. Њихов најдубљи однос није однос са личном повешћу аутора, него са наслеђем првобитних представа, архетипова, митских симбола, који представљају „колективно несвесно“ човечанства.“ (Перниола 2005: 136).

Архетип, „колективно несвесно“ је ризница древних представа и симбола, урођени, несвесни модус разумевања, који управља индивидуалним опажањем. Архетипови су наслеђене форме интуиције, које су детерминанта сваког психичког процеса. Постојање архетипова није материјално, јер се они откривају као представе духа, које испуњавају несвесну реалност колективне свести. Постоји разлика између архетипа по себи и архетипске представе. Архетип је детерминисано несвестан а архетипска представа продире у свест. Она је заправо начин, на који опажамо архетип, начин на који он егзистира за човека, а особито у творачком/ уметничком дискурсу.

„Слика света, коју нам прослеђује несвесно, има митолошку природу. Уместо природних закона, стоје намере богова и демона, уместо природних нагона, делују душе и духови. Обе слике света једна другу не подносе и нема логике која би могла да их обједини: једна слика повређује наше осећаје, друга наш разум. Несвесно садржи и тамне стране инстинкта и интуиције, оно садржи слику човека, какав је био од раније, од незамисливих времена, оно садржи све оне силе, чије живо деловање сама разумност, сврсисходност и уредност свакодневног битисања, никада не би могла да пробуди.“ (Јунг 2006: 22-23).

У сваком симболу, постоји мноштво варијантности значења. Тумачење симбола је условљено временски, просторно, цивилизацијски, али и субјективно. Симбол се може доследно уводити у подручје архетипског, нарочито ако у књижевном тексту носи парадигматско значење.

„Истраживање парадигми, односно парадигматског, треба увек схватити као истраживање битног у небитном, сталног у променљивом, инваријантног у варијабилном, суштинског у појавном. А то увек и треба да буде основни циљ истраживања, у било ком домену.“ (Милосављевић 2000:63). При анализи митова различитих култура, Леви-Строс је уочио семантичке опозиције, које су, по његовом мишљењу, главни инструмент митологизовања. То начело „бинарне логике“ упућује на постојање дуализама, који се синтетизују у процесу „прогресивне медијације“, решавању антонимија у спознавању односа вишег реда, свеукупног интегралног принципа света.

„Збир опозиција које се користе, прилично је ограничен, па се испољава извесна постојаност у позитивном и негативном обележавању полова, таквих опозиција, у њиховој повезаности са таквим безусловним супротстављањима позитива и негатива, као што су живот – смрт, добра судбина – зла судбина. На основу оваквих опозиција граде се многобројне дуалистичке митологије, а многе од њих корелирају са симетричном дуалном егзогамијом.“ (Мелетински 1986:235).

Митске опозиције и начин њиховог конституисања у интегрални смисао, одређују и њихово универзално својство, њихово метафизичко значење. У спајању бинарних опозиција у дуалистичке системе, постоји извесна подударност у свим митским обрасцима, у различитим временима и цивилизацијама. У хришћанском етичком коду, на који се средњевековна литература ослања и који објашњава и као темељни постулат егзистенције, управо су детерминанте светог и профаног, греховног и узвишеног, физичког и метафизичког , најважнија интенција сваког аутора.

Леви-Строс је открио да се еквивалентност међу семантичким паровима најпре очитује у односима добро – зло, мушко – женско, небеско – земаљско. Свако тумачење литерарних феномена подразумева „сложени састав извантекстуалних веза, које својом хијерархијом неумјетничких и и умјетничких норми различитих разина, уопћених искуством претходног умјетничког стваралаштва, стварају сложени код, који омогућује дешифрирање информације садржане у тексту.“ (Лотман 1976: 393).

Књижевноуметничко дело има упоришта у колективно несвесном, у тренутку пре-егзистенције, као део психичких садржаја стваоца, а затим и у свесној актуелизацији и интенцији аутора. Средњевековни аутори су се нужно (свесно или несвесно), ослањали на архетип, који је најближи појму платоновског εἶδος, јер је еидос колективно несвесни садржај, у којем се уобличавају вечне слике човечанства, сведене на поимање добра и зла и њихове нужне сучељености.

Јунг инсистира на дистинкцији индивидуалног поимању архетипа и надлично несвесног, као општем обрасцу који претходи стваралачком процесу: „То несвесно, што лежи закопано у структури мозга и што своје живо присуство најављује само у стваралачкој фантазији, то је надлично несвесно. Оно живи у стваралачком човеку, објављује се у визији уметника, у инспирацији мислиоца, у унутрашњем доживљају верника..“ (Јунг 2006.: 15).

У корпусу старовековне и средњевековне књижевности, митски обрасци и њихове конотације чине саму бит дела. То је важно стога што литерарни феномен, који је досегао значење универзалног, архетипског, отвара могућности вишеструких компарација међу различитим естетичким предметима, кроз спознавање истих конституената у различитим дискурсима. То је једновремено поимање својстава, њихово уклапање у систем и вредновање

спознатог, физичког и метафизичког, онтолошког и теолошког. „Архетипом сматрам симбол, који спаја једно књижевно дело са другим и тиме помаже да се сједини и интегрира наше искуство књижевности," каже Нортоп Фрај (1998:116). У анализи књижевнога текста, он се ослања на постулате архетипске функције литерарног феномена, уочавајући да је веза митологије и уметности древна и јака. У најстаријим књижевним текстовима, попут „Епа о Гилгамешу", „Одисеје" или „Илијаде", налазе се очигледни митолошки елементи, али се и у сваком миту или у Библији, проналазе елементи песништва. „Библијске митове ваља читати песнички, баш као што Хомера читамо песнички. Мит није намењен описивању конкретне ситуације, него њеном садржавању, и то таквом да његово значење не буде ограничено само на ту посебну ситуацију. Истина мита је унутар, а не ван његове структуре."(Фрај 1985: 74-75).

Средњевековна књижевност је боготражитељска. Никада се не ствара из чисто литерарних побуда. Књижевни текст је увек функционални носилац неке хришћанске идеје. Уврежено је мишљење да се средњевековни текст ослања искључиво на библијски значењски и метафорични контекст, али је хеленско наслеђе сачувано у средњевековним романима о Александру Македонском („Александрида") или у повести о Тројанском рату („Роман о Тројн"), кроз доследно христијанизоване јунаке и поуке, које јунаци експлицирају кроз своје подвиге. „Хришћанска култура носи различите поетске системе, који су се стотинама година развијали на хебрејско – хеленским основама, а за циљ има саопштавање истине, коју је писцу Бог, преко Светог духа, расветлио и наложио да је саопшти."(Маринковић Р. 2007:7).

Хагиографија „Живот Павла Кесаријског" је преобликовани хеленски мит о краљу Едипу, пренет на византијског светитеља из 6. века. Прича о несрећном Едипу се често транспоновала и инкорпорирала у другачије етичке обрасце, мењајући тенденцију и поуку, у зависности од захтева времена. Мотив родоскрвног греха има многе средњевековне обраде, које су христијанизоване, али су се Едиповом судбином бавили и Корнеј, Елиот, Кокто, Жид. Митско упориште је експлицитно у поимању Едипове судбине као детерминисаног страдања, без слободе избора и могућности бега. Пророчанство, казано Лају, није се могло избећи – он страда од синовљеве руке, а Едип постаје отац и брат Антигони, Исмени, Етеоклу и Полинику. Едипова зла коб је и његово самоспознање (симболично: он једини зна одговор на Сфингино питање шта је човек), али и свест о греху који је починио. Самоослепљивање и драговољно прогонство су идеалан архетипски образац етичких принципа, који траже од човека прихватање одговорности за учињено. Начин транспоновања хеленског мита у средњевековну хагиографију је показао да се морални код суштински не мења. Јокастина грехованост почиње оног тренутка, када се оглуши о пророчанство и на превару

затрудни. Она пренебрегава моћ Мојре, а дете, зачето у лажи, понеће на плећима злу вољу Суђаје.

У повести о Павлу Кесаријском, царица Агаза је починила родоскрвни грех са братом, јер обоје желе да сачувају целину царства и власти. Агаза се одриче детета, јер је мислила да његовим нестанком ишчезава и њен грех. Као у миту, нежељено дете се враћа, преузима власт и грех родоскрвнућа бива поновљен. Иако је инцест почињен из незнања, то не умањује страхотност почињеног, у очима небеских сила. Човек је стигматизован грехом, осуђен на страдање и изопштење. „Демонски божански свијет махом усобљује големе, опаке, глупе природне силе. Симболи небеса у такву свијету склони су тому да их се повеже с недоступним небом, а средишња идеја што се кристализира из тог свијета јест идеја о недокучиву усуду или извањској нужности. Издваја се осјећање људске удаљености и јаловости, у односу на божански поредак, који је тек један међу многим елементима већине трагичких виђења живота, премда је одсудан у свима.“ (Фрај 1998:169).

Архетипска представа, која постоји у свим временима и културама, обликована у појму „Мудрога Духа“, старог мудраца, како каже Јунг, заправо је глас истине и мудрости, колективна савест човечанства или хришћански Логос. У миту о Едипу, гласник истине је Тиресија, пророк, а у хагиографији је то Јован Златоусти. Тренутак самоспознаје је веома драматичан за Павла:

„А кад хтедошеући у палату, у ложницу своју, сети се књиге оне коју му је дао калуђер. И дозвав слугу, рече му: „Донеси ми књигу ону, коју сам ти некоћ дао.“ И узев књигу, прочита је, и разумеде како је рођен, и заплака се веома, и рече: “О, тешко мени грешном! Господе Боже мој, како не исахне и не увене земља где ја ходам, него још и међу људима царујем!“ (“Из наше књижевности феудалног доба“,1959:191).

И Едип и Павле Кесаријски морају отићи из града, из царства, јер су се удаљавањем од небеских принципа и отпадништвом од божанских закона, већ изопштили из света људи. Доследно преношење митског садржаја у нови књижевни образац показује виталност и универзалност архетипске идеје о важности самоспознања и спремности човекове да прихвати одговорност за учињено. Вишеслојно значења дела, присутно и у овој хагиографији, показује вредност уметничке творевине, која се од најстаријих времена процењује могућношћу да се један митски образац транспонује у мноштво значења.

„Такав начин поступка, како би се боље предочио, може се посматрати у овим ријечима: Кад изађе Израел из Египта, и кућа Јаковљева из народа барбарског, Јудеја му поста светилиште, а Израел краљевство његово.“ Проматрамо ли само слово, оно ће нам значити излазак синова Израелових из Египта, у доба Мојсија, а ако проматрамо алегорију, означит ће нам наше избављење по Христу, а проматрамо ли ћудоредни смисао, означит ће нам

преобраћај душе од плача и биједе гријеха у стање милости, а ако проматрамо анагогијски смисао, означит ће нам излазак свете душе из ропства ове изопачености у слободу вјечне славе." (Фохт 1972: 41).

Платоново учење, које је одсудно утицало на старовековна и нововековна тумачења уметности, заснива се на идеји да је хармонија макрокосмоса узор за микрокосмос људске душе, те је уметност, извесно, једна од могућности досезања узора Апсолута. Успон ка добру, хармонији и Апсолуту, почиње од чулних опажаја, али се дух, ослобођен окова тела, уздиже ка жељеном циљу. Идеал створен овим начином, прочишћује и оног ко слуша, те буди и у њему хармонију. „Плотинова еманација свјетла и Томин „извјестан сјај" имају, наравно, и једно дубље симболичко значење. Они говоре о томе да је, за човјека у његовој пре(т)хисторији, лијепо једина свијетла тачка у огромном пространству тмине, једино што Земљанину пружа руку да га извуче из пузавог батргања протоплазме." (Фохт 1972: 41).

Средњевековна књижевност је испуњена идејом Божанских, узвишених истина и вечитих вредности, за којима јунак трага и ка којима стреми, духовним и телесним подвигом. У аскези и боготражитељству, било је и оних, који су у свом бићу потпуно затомили сваку гордост и самољубље, идући за трагом христоликог подвига. До вечних и апсолутних вредности не долази свако. Они који подвизавање схвате као нужност, а не као избор, могу се надати да ће њихово стремљење ка висинама дати доброга плода. И Теодосије и Доментијан, у „Житију Светог Саве", сведоче да за њега није било другог пута. Свети Сава је и у телесном живљењу био изван света материје, а преласком на виши ступањ егзистенције, потврдио да не припада равни баналног и пропадљивог.

„Славећи спомен Светога, функционална уметност је имала за циљ остварење аскетског религијског идеала, израженог кроз мисао енергијског дискурса мистично – аскетског исихастичког смера, да се добије живота вечног Светлост." (Лазић 2008: 599).

Још су орфисти сматрали да је душа богочежњива и пуна светлости, тако да је хришћанско виђење Савиног духовног узрастања парадигматично за ову древну идеју: младић је својом мудрошћу и добротом постидео оне, који још духом обитавају само у земаљској равни.

> „Расуђиваше да су царство и богатство, слава и сјај, и свака срећа пуни метежа и нестални; сматраше видљиву лепоту и обиље овога света као сенку, и разумевши да је много јело и весеље и све што је људско на земљи сујетно и нестварно, деснога пута се дохвати , па се бављаше проучавањем књига, и није се лењио да у цркви на свима службама стоји. Добар, кротак, свима љубазан, ништељубив као мало ко други, тако да су и сами родитељи његови зазирали и стидели се, такву брижљивост и закон врлине видевши у младом узрасту. И сматраху као да није од њих рођен, већ да је заиста од Бога дан." ("Из наше књижевности феудалног доба",1959: 67).

Библијска идеја лишавања бића свега што је угодност материјалног, као пут ка лакоћи анђеоског, бестелесног пребивања у светлости, примењена је доследно у животопису светитеља. Хришћанска идеја антиципира учење неоплатониста. У нововековној уметности хришћанске традиције, идеја успона ка добру и апсолуту се препознаје као богоотражитељска. То је најчешћи елемент који се очитује као богочежњива идеја у средњевековним књижевним текстовима.

> „Шта, дакле, да чиним оче, како бих се могао уклонити од многометежног живота овога света, па да се удостојим анђеоског живота? Задржан љубављу према оном што је телесно, нећу достићи таква живота. Не бих хтео да останем овде ни један дан, како ме се не би коснула сласт овога света, те да ми и против моје воље отргне душу од такве љубави према анђеоском животу...“ (Из наше књижевности феудалног доба“1959: 69).

„Систем и процес аскезе био је изграђен на истом христолошком моделу, на грађењу подобија кроз лично подражавање Архетипу, те се увек полазило од чињенице да је човек призван на подвиг достизања своје онтолошке организованости и целовитости у Христу. Такав естетички субјекат, који је био формиран идеалом процеса аскезе и усмерен ка њему, био је типолошки погодан за стварање најсложенијих мистичко-симболистичких асоцијативних веза међу уметностима, по принципу сличности или мотивског паралелизма.“ (Лазић 2008: 610).

Да постоје изузетни међу људима, позвани и призвани на подвиг и узвишен живот, често је казивано. У старој, библијски конотираној српској књижевности, јунаци књижевних текстова су изузетне аскете и светитељи, али њихово богоотражитељство, жудња за Апсолутом, најпре је исказана кроз реч, која је Логос, зачетак и сублимација, која осмишљава егзистенцију. Речју се испољавају идеје, намере, осећања. Она је спона микро и макрокосмоса. Стога се и кроз њу путује ка вечном.

Како се приближити небу, ако не вечном идејом о универзалним законима доброг? Ако поглед спуштамо ка земљи, ако нам је мисао земаљска, а не небеска, никада нећемо ни успети да се лишимо земнога талога. Хришћанска идеја је сублимација многовековног људског трагања. У Теодосијевом „Житију Светог Саве“, формулисана су вечна питања егзистенције, која се не могу разрешити намах. За спознавање смисла, потребно је трагање, које траје колико и живот.

Ерос је философска тежња за спознајом, мудрошћу, знањем, лепим, трајним, добрим, бесмртним. И у „Гозби“ и у дијалогу „Федар“, Платон слави Ероса као философску жудњу за спознајним идејама, за вишим, вреднијим и вечним. Ерос је и сазнање осећања, које изазива лепота. Насупрот Еросу, стоји Танатос- хаос, деструкција, бесмисао. Није узалуд

је речено да се управо из преплета и сучељавања Ероса и Танатоса у свету и човеку, рађа свеколика уметност.

> „Ум наш, дакле, нека буде на небесима у гледању на красоте рајске, на обитељи вечне, на анђеоске хорове, на онај живот, где ли су како ли су душе праведника или грешника. Какво ли ће ту свака душа саврсно тело добити? Какво ли ће бити збориште то мноштво људи од Адама до краја света? Какво ли ће бити Христово страшно и од сунца светлије лице? Какав ли ћемо глас његов чути, да ли праведницима које прима у царство небеско или грешницима које шаље у вечну муку? Ово треба, љубљена браћо моја, да бринемо и помишљамо, у овом да живимо, јер смо ван света, јер живот на небесима имамо овај живот у миру проводећи, наду имајући да ћемо у Христу Господу нашем стећи наду вечних добара.“ („Из наше књижевности феудалног доба“ 1957: 66)

Митски образац односа неба и земље је вишеструко поновљена, општељудска мисао да реч и дело детерминишу човека, његово место у свету и времену. Љубав је део Логоса, чиме наше биће „божанственом пријања.“ Плотска љубав је део материјалног, фрагментарног и пропадљивог света „а у љубави лажи места нема.“ У Деспотовом „Слову љубави“, говори се о универзалној емоцији, која може бити на искушењима, али је испуњена вером да ће их надвладати.

> „Заједно бејасмо,
> друг другу близу,
> или телом или духом,
> но да ли горе раздвојише нас, или реке...
> Ветри да се сукобе са рекама,
> и да исуше,
> као за Мојсија море...
> И снова да саставимо се,
> и снова да видимо се,
> и снова у Христу да сјединимо се.“ (Лазаревић Деспот 2005: 239)

Будућност је време које доноси наду у целовитост света, човека и Бога. У једном часу, верује се, све што егзистира, постаће једно. У митском смислу, “Слово љубави” је сублимирана идеја олимпског, божанског бића, у којем се налази и аполонијски и дионизиски елемент стварања. Тај дуализам је и архаично – демонски и ритуално – екстатички праизвор митологије.

Певач из Тракије, син музе Калиопе, супруг нимфе Еуридике, од Аполона добија лиру, чијим је звуцима заносио свет. Треперење струна на лири, имало је моћ над животињама и људима, сиренама и змајевима, над свом творевином. Орфејева лира је ганула и црног лађара Харона и демонског Кербера, а Персефона је била савладана њеним звуцима и Еуридикина смрт је побеђена, макар на кратко.

Деспот Стефан није ову елуисинску, орфичку идеју могао пренебрегнути, јер је и сам дубоко веровао у могућност тријумфа живота над смрћу, у могућност потпуног духовног васкрсења човековог, у сјају свепраштајуће Божанске љубави. Мит о Орфеју, има неколико суштинских значења, која указују на порекло, смисао и сврху уметничког стварања. Песничко надахнуће, веровало се, није од овога света. Античко поимање уметности води нас ка идеји сагласја микро и макрокосмоса. Песник, по Платоновом виђењу, има задатак да материјализује, осмисли и уреди свет идеја. Оплемењивање света, посао Демијурга, који песници преузимају на себе, јесте бег од метежа и бесмисла, путовање ка ванпросторној и надвременској димензији:

„Пролеће и лето Господ сазда,
Као што и певац рече,
И у њима красоте многе..." (Лазаревић Деспот 2005: 238)

Уметност је „борба против смрти, квара и нестајања", како би рекао Андрић у роману На Дрини Ћуприја, продужетак егзистенције, или њено осмишљавање. Аполонијски принцип смислености и реда, мора надвладати дионизијевску распусност. „Доћи до заносног појма о непролазном, ма под којим именом га изрекли, највиши је степен песништва." (Црњански 1966:. 38). Уметност има моћ ре-интеграције света, у свеколиким појавностима. „Ако је Бог створио и учврстио облике, уметник је онај који их ствара за свој рачун и утврђује поново." (Андрић 1963:128). У Лазаревићевом "Слову љубави", не прави се дистинкција између прошлог, садашњег и будућег, јер је и време Апсолут, који припада божанском и предвечном, бесконачном. "Грчки свет је непрестано привлачио апеирон (бесконачност). Бесконачност је оно што нема модус. Она измиче норми. Опчињена бесконачношћу, грчка цивилизација, поред концепта идентитета и концепта непротивречности, развија и идеју непрекидне метаморфозе ..." (Еко 2014:126)

Све што није сачувано у скривници уметности од неумитности времена, нестаје, као да се никад није ни догодило, ни постојало. „Орфеј је сачувао, као у меду, сећање на многе славне појединости, које би иначе заборавили чак и сами Аргонаути." (Гревс 1966: 179). Деспот Стефан Лазаревић у "Слову љубави" прави скривницу мисли, емоција, дескрипција, егзистенцијалних истина- јер је то једини начин ре-интеграције сопственог бића и општег смисла.

„Идеја поезије, која је прва после идеје времена, има владу над свим, пошто она и ствара све. Зато је поезија свемоћна. Њена је круна – круна стварања, а њено опредељење и циљ састоји се у стварању. Поезија је само стварање, као што је стварање сама поезија." (Црњански 1966:18).

Књижевноуметнички текст нема врхунску уметничку вредност само зато што поседује архетипско значење. Велек и Ворен констатују: "Чини се

да у прикладном контексту филозофија, идеолошка садржина увећава уметничку вредност, зато што поткрепљује значајне уметничке вредности, сложеност и кохерентност." (Велек, Ворен 1974:145).

Конкретизација митских, симболичних, архетипских елемената у литерарном феномену, помаже да се дође до „космичких облика земаљских ствари", како би рекао Црњански, да се конституишу елементи дела у свом најизворнијем и најдревнијем облику, да се појми суштина – порекло, облик и универзално значење литерарног феномена.

ИЗВОРИ

Лазаревић 2005: *Слово љубави*. У:Антологија старе српске поезије. Београд: Народна књига
Из наше књижевности феудалног доба 1959. Приредио Д.Павловић. Сарајево: Свјетлост

ЛИТЕРАТУРА

Андрић, 1963: Иво Андрић. *Разговор с Гојом*. У: Стазе, лица, предели. Београд: Просвета, Загреб: Младост, Сарајево: Свјетлост, Љубљана: Државна заложба Словеније.
Црњански. 1966: Милош Црњански. *Неприлазно у Змају*. Београд:Просвета.
Еко 2014: Умберто Еко. *Интерпретација и историја*. Стратегија читања. Зборник радова. Ур. Мирјана Стошић. Београд: Центар за медије и комуникације, Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум.
Фохт 1972: Иван Фохт. *Увод у естетику*. Сарајево: Завод за издавање уџбеника.
Фрај 1985: Нортоп Фрај. *Велики код(екс)*. Београд: Просвета.
Фрај 1998: Нортоп Фрај. *Анатомија критике*. Београд:Нолит.
Гревс 1966: Роберт Гревс. *Златно руно*. Београд: Просвета.
Јанковић 1992: Владета Јанковић. *Именик класичне старине*. Београд: АШ дело.
Јунг 1998: Карл Густав Јунг. *Архетипови и колективно несвесно*. Београд: КД Атос.
Јунг 2006: Карл Густав Јунг. *Цивилизација на преласку*. Београд: КД Атос.
Лазић 2008: Милорад Лазић. *Српска естетика аскетизма*. Београд: Манастир Хиландар.
Лотман 1976: Јурij Михајлович Лотман. *Структура умјетничког текста*. Београд: Нолит.
Маринковић 2007: Радмила Маринковић. *Светородна господа српска*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
Мелетински 1986: Јелезар Мелетински. *Поетика мита*, Београд: Нолит.
Мелетински 2011: Јелезар Мелетински. *О књижевним архетиповима*. Сремски Карловци/ Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
Милосављевић 2000: Петар Милосављевић. *Логос и парадигма*. Београд: Требник.
Строс 2009: Клод Леви-Строс. *Митологике* 1-3, Нови Сад: Прометеј.
Велек, Ворен:1974: Рене Велек, Остин Ворен. *Теорија књижевности*. Београд: Нолит

Ana R. STIŠOVIĆ MILOVANOVIĆ

THE HELEN MYTH IN SERBIAN MEDIEVAL LITERATURE

Summary

Symbolic mythic form in a literary work are not only downloaded narratives or symbols, but also indicators of the essential connection of literary patterns through changes to epochs and poetics. In the corpus of Ancient and medieval literature, mythic patterns and their connotations form the eidos and obtain sublime and essential meaning. Medieval literature is God-seeking and tendentious. It is never created from purely literary motives. Literary text is always a functional bearer of a Christian idea. It is a common belief that the medieval text relies solely on biblically meaningful and metaphorical context, but the Hellenic heritage is preserved in Serbian medieval texts, and Christian medieval literature becomes a sublimation of the centuries-old search for existential meaning.

Key words: Archetype, mythical patterns, ancient literature, medieval literature, Hellenic heritage

Рад је предат 20. августа 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 82.0
doi: 10.5937/bastina1948041K

Оригинални научни рад

*Јасмина П. КНЕЖЕВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ИМАГЕМ КАНОНÂ (КАНОНСКО У НАШИМ ПРЕДСТАВАМА И ДРУШТВЕНОИСТОРИЈСКЕ ОКОЛНОСТИ ЊИХОВОГ НАСТАНКА И ОДРЖАЊА)**

КАНОН(И), ПРЕДСТАВЕ, КОНЦЕПТ (ОД КОНЦЕПТА КА СЛИЦИ)

Моћ, а не лепо ствара канон.
(Томас Хобс, *Левијатан*)

Апстракт: Композиција рада је дводелна: у првом одељку, насловљеном „Канон(и). Представе. Концепт. Од концепта ка слици", ауторка се осврће на историјски развој и трансформације појма канона и јасно прецизира једно од основних полазишта рада, по коме постоји нераскидива веза између владајућег концепта који намећу друштвеноисторијске околности, слика и представа које из тог концепта проистичу и канона, који је уједно њихов одраз, али и начин да се изнова продукују и одржавају живим и активним. У другом одељку рада канон се посматра као облик симболичке друштвене моћи која се стиче употребним дискурсом, како је то јасно дефинисао Мишел Фуко. Осим тога, у овом делу ауторка даје преглед научног интересовања за проблем канонизације који у наше време има за исходиште спорадичне покушаје „новог читања традиције", а имаголошки угао посматрања канона најављује као један у низу таквих покушаја.

Кључне речи: канон, имагологија, слика, представа, стереотип, концепт, дискурс, моћ

---

* Истраживач-сарадник, jasmina_vucetic@yahoo.com

** Рад представља уводни део докторске дисертације *Романтизам у српској књижевности из имаголошке перспективе* у којем се ауторка осврће на друштвеноисторијску условљеност наших слика и представа, и настоји да укаже на потенцијални, претпостављени утицај канона као рефлекса и репрезента владајућег концепта на њихов настанак и одржање.

Студију о сликама, представама и стереотипима који су доминирали романтизмом у српској књижевности почињемо, нимало случајно, расправом о канону, у његовом садашњем значењу[1]. Начело концепта и концептуалности[2] (парадигме, модела, матрице, структуре, система, схеме) по којем се у нашој свести образују слике, стереотипи и представе (о Другоме и о себи) представља унутарњу одлику и императив сваког канона. Међусобним прожимањем, поменута три чиниоца (концепт – канон – слике / представе / стереотипи / предрасуде) ступају у сложен однос генерисања, односно, они могу да происходе један из другог и да се нераскидиво повезују, те их је могуће сликовито представити као тријаду[3], или троугао у кругу. Овај однос, који се препознаје као својеврсни *perpetuum mobile*, непрекидни ланац кружења, међусобног подупирања и оснажења, има своје упориште

1 Пореклом из хебрејског језика (*qua-neh*), грчки термин *kanōnē* најпре се употребљавао у значењу „*п̄рава т̄рска* или *п̄рут̄* од кога су се не само плеле корпе, него и правило пруће за мерење“ (Бели Генц 2012: 90). У Старом завету, Езекија њиме означава „штап за мерење дужине“, док Исаија тако именује „комад дрвета који се употребљавао као хоризонтална полуга при мерењу на ваги“ (Исто: 90). Осим као справа за мерење, термин ‘канон’ поприма и метафорично значење ‘правила’, ‘норме’ или ‘прописа’. „Још у античко време ‘каноном’ су се називали нормативни каталози различитог типа“, као што су Поликлетов канон и Епикуров канон, али и „општеважеће, нормиране идеје о исправном у реторици, етици и политици“ (Исто: 90). Почев од средине IV века, када је хришћанство стекло статус званичне религије у Римском царству, значење термина ‘канон’ проширило се и на одабрани списак светих текстова који су обухваћени Старим и Новим заветом. То су били текстови које је Црква прогласила једино важећим и изворним Божјим речима наспрам којих су, непризнати и изопштени из канона, остали апокрифни текстови. Осим тога, појам ‘канон’ у хришћанству означава и „групу канонизованих светаца, црквено право (*Codex Juris Canonici*), као и средишњи део католичке мисе (*Canon missae*)“ (Исто: 90). У секуларном значењу, као списак аутора чија се дела сматрају узорним и примерним, појам канона почео је да се употребљава почев од V века (када је „створен канон петорице трагичара, који је временом сужен на тројицу – Есхила, Софокла и Еврипида“, Исто: 91), преко александријске, атичке, хеленистичке, византијске културе и касне римске антике, које су такође поседовале сличне каталоге одабраних писаца и њихових дела. Традиција сачињавања поменутих канона наставила се и у средњем веку „када су, поготову од хуманизма, али и током наредних векова“, ови канони „у знатној мери утицали на садржину наставних програма на европским вишим школама и универзитетима“ (Исто: 90). Оваквим канонима, који су најпре обухватали античке писце, у XVIII веку, „у оквиру просветитељства и у контексту опште секуларизације културних представа“, помало стидљиво, почињу да се придодају и профани национални аутори, што ће достићи врхунац у XIX веку, времену устоличења модерне националне књижевне историографије и књижевног поља као аутономног (Исто: 90).

2 „Коварубиасово [Covarrubias] дело *Блаїо каст̄илијанскоī језика [Tesoro de la lengua castellana]*, речник објављен 1611. године, дефинише *concepto* као известан дискурс који настаје у мислима а затим се остварује или путем језика или пером“ (Гиљен 1982: 349).

3 У студији *Књижевност̄ као сист̄ем* Клаудио Гиљен истиче понављање броја три као „начело систематизације“, које нам открива историја поетике. Тзв. „културне тријаде“, које се темеље на моделима „конструкције“ или „измирења“, стоје наспрам „’природних’ дуализама“, заснованих на моделима „опозиције“ (Гиљен 1982: 343).

у друштвеним институцијама (понајпре образовним, али и другим), медијима и системима друштвених награда и признања као делујућим механизмима заштите и одржања духа епохе (*Zeitgeist*) и чувара вредности заједнице којој припада(ју). На значај образовног система (од основношколског, па до академских студија) у расветљавању проблема Другости скреће нам пажњу бугарска историчарка Марија Тодорова, у огледу „Да ли је 'Други' користан појам у међукултурним односима? Нека размишљања о његовој примени на балкански регион" (Тодорова 2010: 77-90). Она, наиме, тврди, да је „у стварном свету система националних држава, [...] главни циљ националног образовања неговање националног идентитета и лојалности (мада то образовање не мора бити супротстављено вредностима толеранције)" (Исто: 84) и упозорава на чињеницу да „политика инструментализује представе и истовремено их обликује" (Исто: 88)[4]. На тај начин, посредством дискурса инструментализације[5], утемељеног у целокупном систему образовања, конструише се и промовише идеја о Другоме, у циљу „социјализације становништва" (Исто: 83), као противтежа поимању властитог идентитета. Избором одређених писаца и дела као обавезних и репрезентативних за дату друштвену заједницу и њен образовни систем заступа се и промовише одређени концепт као одраз постојећих друштвених односа и снага, који, опет, утиче на креирање слика и представа, стереотипа и предрасуда о себи и Другима међу генерацијама које стасавају, а све у циљу заштите постојећег концепта, канона, постојећих система вредности и расподела снага у друштву.

На националну обојеност школског канона обраћа пажњу Јулијана Бели Генц у огледу „Тема и дилема: канон", и апелује на неопходност „темељног преиспитивања основних канонских начела, преко којих друштвенополитичка елита врши диригован мисаони притисак и присилу" (Бели Генц 2012: 98). На овакву (зло)употребу књижевности у идеолошке и доктринарне

4 У циљу превазилажења нетолеранције и ксенофобије на Балкану, под покровитељством Унеска је на Институту за проучавање уџбеника „Георг Екерт" из Брауншвајга реализован велики пројекат који је укључивао анализу слике 'Другог' у балканским уџбеницима. Ауторка истраживања, Нађа Данова, истиче историчаре као веома битне личности за конципирање уџбеника историје, који у знатној мери доприносе конструисању 'Другости' и апелује на промовисање демократских вредности и толеранције у поменутим уџбеницима, што, како каже, „не подразумева одрицање од сопствене историје нити заборављање личности и догађаја који су постали национални симболи" (Danova 1994: 258, цитирано према Тодорова 2010: 85). Истичући у први план епистемолошку тешкоћу оваквих закључака, Тодорова упозорава на чињеницу да су „наша историја и национални симболи постали [...] оно што јесу управо због пратећег процеса конструисања 'Другог'" (Тодорова 2010: 85) и апелује на неопходност преусмеравања пажње „с производа на произвођаче разлика" (Исто).

5 Дискурс је овде схваћен у значењу које му придаје Мишел Фуко, као „ствар изговорена или написана", која „припада поретку закона" (Фуко 2007: 7), о чему ће касније бити више речи.

сврхе је још 1975. године скретао пажњу дидактичар књижевности Волфганг Шеме [Wolfgang Schemme] (Neuhaus 2002: 7), будући да се „преко више или мање обавезне школске лектире поред образовне спроводи и одређена национална, идеолошка и социјална политика." (Бели Генц 2012: 98)

У друштвеној артикулацији алтеритета, мимо дискурса инструментализације, према мишљењу Тодорове равноправно учествује и интелектуални дискурс, који представља сваки вид научног доприноса, од стране научника, представника разних друштвених, хуманистичких дисциплина, чији резултати истраживања утичу на креирање Другости. Сваки од поменутих дискурсâ има за предложак засебан канон: дискурс инструментализације користи школски канон, док интелектуални дискурс на темељу академског канона обликује наше ауто и хетеро-слике. Мимо њих, у употреби је и грађанско-образовни канон, као и тзв. емпиријски канон, у чијем креирању у доброј мери учествују медији (медијски дискурс), али и системи књижевних награда[6]. Упркос различитим (мада повезаним) пољима деловања, наведени дискурси представљају саставни део друштвеног организма у којем као две жиле куцавице утичу на друштвена збивања, каналишу кретања, промовишу и дефинишу потребе друштва креирањем концепата на темељу којих се врши ревалоризација, заштита и/или деконструкција канонâ, и са њима у вези, представâ о властитом идентиту и његовом наличју, алтеритету.

6 Иако савремене дефиниције канона подразумевају да је канон скуп дела препознатљивих и репрезентативних за једну заједницу, што би подразумевало његову унифицираност и кохерентност међу свим друштвеним структурама, истина је другачија: у исто време у једном друштву равноправно коегзистирају школски, академски, грађанско-образовни и тзв. емпиријски канон, мимо којих постоје и други канони (регионални, национални, једнојезични, европоцентрични, канон светске књижевности, и др...; ова подела изложена је према огледу Бели Генц (2012)). Њихове заједничке одлике су слојевитост и концетричност (које се огледају у постојању језгра, међуслоја и периферног круга; видети: Исто: 90-106), као и итерабилност, која подразумева „препознатљивост старога у новоме" (Protrka 2008: 25). Расправе о потреби и оправданости постојања канона често у први план истичу његову прагматичност, наводи Бели Генц (2012: 93), која се односи на 'квантитативно редуковање' (Bosse and Rener 1999: 369) непрекидно растућег броја до сада објављених књига на дела од изузетног значаја и непролазних вредности. Зато се за канон може рећи да је „изнуђена стратегија економисања у савладавању огромне, данас већ скоро непрегледне књижевне понуде" (Бели Генц 2012: 93). Ово нужно укључује методе инклузије и ексклузије у процесу одвајања канонских од неканонских текстова и аутора (Исто: 96), на које у истој мери утичу књижевно-интерни („естетички програми, поетолошке и жанровске традиције и слобода у односу на њих, као и аутономна књижевноисторијска и медијална мерила (Исто: 96)), као и књижевно-екстерни критеријуми (идејни, идеолошки, историјски, социјални, политичко-културни (Исто: 96-97)). О дилемама и савременим споровима у вези са каноном светске, односно компаративне књижевности и терминолошким замкама у вези са наређеним, консултовати оглед Гвоздена Ерора (Ерор 2010: 239-246). О вези између награда и канона, као и о значају књижевног канона и мерилима и вредностима пресудним за његово формирање писала је Владислава Гордић (Гордић 2014: 22-31; Гордић 2015: 15).

КАНОН КАО „МЕРА ТЕСКОБЕ“ И АУТОНОМИЈЕ КЊИЖЕВНОГ ПОЉА

У данашњем, секуларном и текстолошком значењу речи, као листа репрезентативних, одабраних дела знаменитих аутора која представљају симболички капитал[7] одређене друштвене заједнице и меру њене препознатљивости међу другим заједницама, као и потврду њеног духовног трајања, појам канона је успостављен у току касног XIX века, паралелно са институционализацијом књижевности и заснивањем књижевног поља као аутономног. Процес проглашења независности био је резултат вишевековног развојног лука књижевности под којом се у најранијим њеним данима подразумевало све што је написано, да би постепено ограничења праћена естетским захтевима овом пољу у замену понудила аутономију. Једном засновано, књижевно поље је наставило да води паралелан суживот са низом друштвених, једнако аутономних поља. Меру његове аутономности представљао је тада формиран канон (тзв. „Западни канон“[8]), коме, генеалошки гледано, припада и српски књижевни канон, а чији је настанак мотивисан одређеним социо-политичким циљевима. На близак и узајамно делујући међуоднос књижевног поља са пољем политике упућује Пјер Бурдије, који у опсежној студији *Правила уметности* (Бурдије 2003) аргументује и сликовито описује на који начин књижевно поље асимилује, али и рефлектује односе снага у друштву. Оно је производ структура моћи, али је такође и чинилац који утиче на генерисање моћи (посредством система образовања и његовог задатка да креира слике и представе). Моћ о којој говоримо када говоримо о духовном наслеђу и систему образовања симболичке је природе, иако (може да) има далекосежне импликације на поље узрочно-последичних друштвених и историјских збивања. Симболичка моћ стиче се овладавањем симболичним оруђем моћи: дискурсом, саобразним законитостима и основним захтевима и потребама поља које репрезентује, у овом случају књижевног. Књижевни дискурс и његова препознатљивост мера су аутономије књижевног поља и „моћ коју треба задобити“ (Фуко 2007: 9). Дефинишући дискурс у својој материјалној реалности као „ствар изговорену или написану“, која „припада поретку закона“ (Исто: 7), Мишел Фуко додаје да управо стога, због опасности коју имплицира знање, односно, познавање одређеног дискурса:

7 Отуда се, чини се, за најзначајнија дела водећих писаца одређене друштвене заједнице, каже да су „капитална“. Мисли се на симболички капитал.

8 Харолд Блум [Harold Bloom] у књизи насловљеној *Западни канон* (Bloom 1994) наводи двадесет и шест величанствених писаца међу којима Шекспир заузима централно место, а који су, по његовом мишљењу, средишњи представници и утемељивачи канона Западне књижевности и културе. Блум историју Западне књижевности дели на три периода: божански, херојски и људски, ослањајући се на тезу Ђанбатиста Вика [Gianbattista Vico] о узастопном смењивању три историјска периода, теократског, аристократског и демократског.

> у сваком се друштву продукција дискурса у исти мах контролише, селектује, организује и расподељује, и то извесним поступцима чија је улога да укроте моћи и опасности дискурса, да овладају његовим непредвидљивим догађајима, да избегну његову тешку и опасну материјалност (Исто: 8).

Приступ било којој врсти дискурса омогућава се образовањем; тај процес Фуко назива друштвеним присвајањем дискурса (Исто: 33). Фуко систем образовања сматра политичким видом манипулације дискурсом, у циљу располагања знањима и моћима који се усвајањем дискурса стичу (Исто: 34).

> Овде је реч, у најкраћем, о великим поступцима потчињавања дискурса. Коначно, шта је образовни систем ако не ритуализовање речи, квалификовање и учвршћивање улога за говорне субјекте, конституисање једне, барем дифузне, доктринарне групе, ако не расподела и присвајање дискурса са његовим моћима и знањима? (Исто: 34).

Истинитост нашег исказа, а самим тим и мера и далекосежност моћи коју може да пројектује у најближој је вези са овладавањем књижевним дискурсом, чија је правилна употреба непрестано под присмотром „дискурзивне полиције“ (Исто: 27-28), што представља „принцип контроле над продукцијом дискурса“ (Исто: 27-28). Ово уноси дистинкцију међу синтагме „говорити истину“ и „бити у истини“ (дисциплине) (*dans le vrai*), коју је уочио Кангилем [Canguilhem], кога Фуко цитира (Фуко 2007: 26). У истини (дисциплине) може да буде само онај који поштује правила еснафа, који је овладао дискурсом, покорава се његовим законитостима и прати његову развојну линију, јер дискурс и његова правила нису једном и заувек дати, као ни особености књижевног поља као засебног система, и са њима у узрочно-последичној вези, концепти. На нужност, али привременост концепата у за наше истраживање корисном огледу „Канон или не“ указује А. К. Џајеш, који важност њиховог постојања заснива на следећим премисама: 1. наше поимање садашњице резултат је интелектуалних напора и промишљања над природом исте; 2. свет мимо садашњице не постоји, осмишљен је на садашњици; 3. све наведено нам омогућава језички систем, јер „ван структуре – језика – свет не може да постоји“ (Џајеш 2012: 125). Напуштањем структуралности, односно концептуалности, иманентне језику, дошло би до урушавања света, сматра Џајеш. Са друге стране, концепти су привремени, „и њихова валидност траје само док се небиће садашњице не оствари“ (Исто: 125). Промена долази споља, утицајем који на елемент, као конститутивни чинилац система који стоји у уређеним односима према осталим елементима тог система, има спољашња сила. Захваљујући њој, „промена која утиче на елемент доводи до систематске промене, а промена одваја садашњицу од онога што јој претходи“ (Исто: 125). Привременост концепата имплицира варијабилност канона, али и слика, представа и стереотипа који су са њима у вези. Није искључено

да у неком тренутку може да дође до преласка на друге концепте[9], до устројства нових слика, представа, предрасуда и стереотипа, до урушавања канона, захтева за његову деконструкцију и његовог разарања. Таласања увек долазе споља, одраз су друштвенополитичких збивања, историјских померања, преломних времена. Када наступе, та превратна времена носе ризик од урушавања система, који, већ је речено, мимо концепта не би опстао.

Вероватно је стога Кроник [Kronick] луцидно закључио да је канонизација „увијек мјера тјескобе“ (цит. према Protrka 2008: 24). Поникла из кризе, кризе идентитета, она представља покушај да се та криза превазиђе стварањем чврстог духовног упоришта, какав је канон, за угрожене представе о властитом идентитету[10]. Канонизација је нужна мера укорењености за исфрустрирано „ја“ као део насушног, имагинарног „ми“. И она је, међутим, део непрекидног ланца промена, чега ништа што је једном створено, није поштеђено. Тихи процес улажења у канон (односно, приближавања његовом центру) или излажења из њега (односно, удаљавања од његовог центра) и са њиме у вези, преиспитивања наших представа и концепата одвија се свакодневно, и тешко га је пратити. Некада, међутим, он бива прекинут „тзв. канонским скоковима односно редефинисањем садржине канона“ (Бели Генц 2012: 101). Историја бележи Други светски рат као један од радикалнијих резова за културну историју немачког народа, када је требало направити отклон од политике Трећег Рајха изналажењем нових узора у немачкој културној прошлости и преласком на нови књижевни канон. Некадашњи југословенски културни простор, као контроверзна творевина која је од оснивања

9 Један такав концептуални преврат одиграо се у првој половини XIX века (1820-1840), када је дошло до значајног концептуалног преласка са античког модела грчке историографије (који је признавао везу и утицаје које су феничанска и египатска култура имале на грчку) на аријевски модел (који је такве утицаје оповргавао), што ће имати далекосежне последице на развој постхумболтовске пруске *Altertumswissenschaft* (античке науке) и обезбедити „пореклом опседнутој Европи апсолутно, аутохтоно и чисто – тј. аријевско – културно место порекла у античкој Грчкој“ (Џајеш 2012: 120). Разлози за прихватање потоњег модела, по речима аутора, ако се има у виду одсуство археолошких и лингвистичких материјалних доказа који би аргументовали и мотивисали овакву промену, леже „у културном миљеу тога доба, којим су доминирали романтизам, расизам и напредак, као и страх аристократије од револуција“ (Исто). Ова велика промена, којом се оспорио ваневропски утицај на грчку културу, а самим тим и на европску, декларисала је западну цивилизацију као супериорну и легитимисала њене империјалистичке активности у Азији, Африци и у Америкама.

10 Осим са кризом, канон је „увијек био повезан с неком врстом ауторитета, легитимације и власти: не само црквене или краљевске власти, већ и сустава који је надзирао и ограничавао власт“ (Protrka 2008: 25). Мотивисан кризом у друштву и ограничаван од стране друштвених система власти, окоштали канон замишљан је као вертикална оса књижевне историје и потврда трајања заједнице којој припада, њене аутохтоности и старине. Надиндивидуална институција канона је „база за стварање националног културног и политичког идентитета“ (Бели Генц 2012: 93) и служи да се „кондензује и стабилизује културна хомогеност“ (Исто).

па до наших дана изазивала опречне судове, у два наврата је доживео ревизију књижевног канона: једном, када је обједињен у оквиру Социјалистичке Федеративне Републике, а други пут, деведесетих година XX века, када је у крвавом пиру братству и јединству дошао крај.

Чињеница, која се често занемарује, јесте да се наше асоцијације када поменемо канон превасходно односе на материјални канон, док важност која се придаје његовој надоградњи, канону интерпретације, није реципрочна утицају који може да изврши на друштво директним упливом на обликовање слика и представа. Више него материјални канон, који представља окоштталу форму и може да варира само у чину померања одређеног дела ка центру, или удаљавања од њега, на креирање духа епохе и наше предрасуде и стереотипе има утицај канон тумачења. Актуелно политичко уређење, носиоци власти и културнополитичка струјања увек су посезали за књижевношћу као за погодним и пригодним средством идеолошке инструментализације, особито када је у питању канон тумачења (Бели Генц 2012). Бели Генц као пример наводи идеолошку злоупотребу *Песме о Нибелунзима* за време Првог светског рата и у Трећем рајху, „као и тумачење Лесингове *Емилије Галоти* као примера класне борбе грађана против племства у некадашњој Источној Немачкој" (Исто: 95-96). Нама најближи пример идеолошке инструментализације књижевности тиче се косовског мита, који је након XIX века доживео новоромантичарску обнову током деведесетих година XX века. Имајући овакве догађаје у виду, Бели Генц упозорава на раскорак који повремено и у складу са (имплицитним, једнако као и експлицитним) захтевима владајућег слоја друштва настаје између материјалног канона и канона интерпретација, а који може да има далекосежне последице на развојни пут друштва (Исто: 96). Наука о књижевности у сваком тренутку треба да води рачуна о одговорности коју има када је у питању канон тумачења, како би се избегла злоупотреба текстова из материјалног канона. Променљивост политичких и културних елита у том контексту представља (не)срећну околност, јер се њиховом сменом потенцијално мења и канон тумачења, сматра Бели Генц (Исто: 96).

Двадесети век је време када је човекова деструктивност достигла катаклизмичке размере, делом хотимице (Први и Други светски рат, балкански ратови, атомска бомба бачена на Хирошиму и Нагасаки), делом нехотице (Чернобиљ). То је епоха убрзања живљења, делања, мишљења, у којој су хуманистички постулати на којима се веровало да почива Западна цивилизација доведени у питање, претећи да озбиљно угрозе постојеће вредности и – традицију. Као последица ослобођених енергија Ероса, Ерота и Танатоса десили су се –изми, са својим бунцањима и сновиђењима, идејама о паљењу библиотека и прошлости, као израз бунта и наговештавања прекретнице пред којом се нашло човечанство, запитаности, чуђења, као вид оспољавања

Другог. Криза традиције неминовно је довела и до кризе канона. Осамдесетих година XX века долази до распламсавања дискусије о канону[11], чији су пионири били англоамерички научници.

У постјугословенским крајевима окаснело је и недовољно заступљено интересовање за проблем канона и канонизације. Оно се тиче спорадичних научних напора, као што је докторска дисертација Марине Протрке (Protrka 2008), у којој се ауторка бавила проблемом канонизације у оквиру хрватске књижевне периодике XIX века, као једним од битних чинилаца националне идентификације. На проблеме традиције и критеријуме који су утицали на формирање српског књижевног канона указивали су Сава Дамјанов (како у научним, тако и у својим белетристичким делима), Бојана Стојановић Пантовић (у научним радовима)[12], али и сви који су до тада били на маргини, удаљени од центра и од чинилаца моћи, који су се препознали као Други, непризнат и незапажен, који није могао да говори у своје име, већ је нужно изискивао некога ко ће говорити уместо њега, и за њега. Биле су то представнице женског писма, женских студија, студија рода, феминизма, те представници постколонијалистичких теорија, и нарочито, постмодернизма, чија је радикална струја нарочито оспоравала легитимност канона и заговарала његову деконструкцију[13].

Покушај „новог читања традиције" у бити је био борба за моћ, као што је сваки спор око канона борба за моћ и надметање за центар, те је стога канон „често доживљаван као урота једних против других, као вид борбе за власт помоћу знања" (Кох 2012: 90). Препознат као епоха плурализма и многострукости, XX век је било доба наде за све који су се осећали обесправљенима, јер је под лепршавим и за многе горким појмом демократије, и у њено име, иза замке једнакости, нудио центар, или моћ. Борба за редефинисање канона у српској књижевности, у којој је, како тврди Магдалена Кох, „до сада доминирала, и још увек, нажалост, доминира идеологизована и снажно митологизована националистичка и фолклористичка парадигма (Исто: 90), изнедрила је и скуп, организован лета 2004.

11 Осамдесете године XX века су време када су на међународној академској сцени почеле расправе о канону, наводи Марина Протрка (Protrka 2008), док Магдалена Кох истиче деведесете године XX века као време када су у Западној Европи осванули радови на тему канона (Кох 2012: 93).

12 Видети: Дамјанов (Дамјанов 2012); Дамјанов (Дамјанов 2014); Бојана Стојановић-Пантовић (Стојановић-Пантовић 2006; Стојановић-Пантовић 2008).

13 Не треба губити из вида ни представнике социјалних и националних (културних) мањина, који, по правилу, имају формиран субканон у оквиру националног канона. Када је у питању деконструкција канона, већ је речено да би његова потпуна деконструкција „водила ка неминовној импровизацији и дезоријентисаности" (Бели Генц 2012: 100). А. Асман због тога сматра „да је дилема: канон или не, заправо лажна дилема, јер се не проблематизује канон као феномен, него његова садржина" (Assman 2006: 223. Цит. према Бели Генц 2012 : 101).

године у Културном центру Београда, који се бавио положајем жена писаца у оквиру српског књижевног канона.

Ово наше истраживање представљаће допринос осветљавању проблематике *нових читања традиције* из једног другог угла, применом другачије, интердисциплинарне методологије, имагологије, која за основну јединицу своје анализе узима појам слике, која се усложњава, формирајући стереотипе и предрасуде. У нашем истраживању, први корак представљаће осврт на деветнаестовековни књижевни канон, концепт који му је у основи и околности његовог настанка, будући да смо у досадашњем излагању показали на који начин утиче на генерисање слика и представа, и даље, стереотипа и предрасуда и да је управо тај канон, и концепт који му је у основи, настао на темељу реформисаног језика и писма које је до краја извео Вук Стефановић Караџић половином 19. века, уз незнатне измене, и даље доминанатан у нашој књижевности.

ЛИТЕРАТУРА

Assman 2006: Aleida Assman. *Einführung in die Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen.* Berlin: E. Schmidt Verlag.

Бели Генц 2012: Јулијана Бели Генц. „Тема и дилема: канон". *XVIII столеће: Избор из зборника XVIII столеће.* Приредио Никола Грдинић. Завод за културу Војводине, 90-106.

Bloom 1994: Harold Bloom. *The Western Canon. The Books and School of the Ages.* New York: Riverhead Books.

Bosse and Rener 1999: Heinrich Bosse and Ursula Rener (Hrsg.). *Literaturwissenschaft. Einführung in ein Sprachspiel.* Freiburg im Breisgau: Rombach Verlag.

Бурдије 2003: Пјер Бурдије. *Правила уметности. Генеза и структура поља књижевности.* Нови Сад: „Светови".

Гиљен 1982: Клаудио Гиљен. *Књижевност као систем. Огледи и теорија књижевне историје.* Београд: Нолит.

Гордић Петковић 2014: Владислава Гордић Петковић. „Књижевни канон и књижевна продукција: награде и критички суд". *Култура*. Часопис за теорију и социологију културе и културну политику. Главни уредник Александар Пркат; одговорни уредник Марина Лукић Цветић. Београд: Завод за проучавање културног развитка. Бр. 145, 22-31.

Гордић Петковић 2015: Владислава Гордић Петковић. „Зашто је важан књижевни канон: мерила и вредновања". *Читалиште* бр. 27 (новембар 2015), 11-15.

Дамјанов 2012: Сава Дамјанов. *Нова читања традиције 1-3*. Београд: Службени гласник.

Дамјанов 2014: Сава Дамјанов. *Итика Јерополитика@Вук.* Зрењанин: Агора.

Danova 1994: Nadya Danova. „The Image of the 'other' in Bulgarian Textbooks during the National Revival". *Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria.* Sofia: International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations Foundation.

Ерор 2010: Гвозден Ерор. „'Канон', компаратистички?" *Књижевна терминологија и домен компаратистике: поредбене књижевне студије, предмет и вокабулар*. Кн. 2. Панчево: Мали Немо – Београд: Институт за књижевност и уметност, 239-246.

Кермод 2012: Френк Кермод. „Задовољство, промена и канон“. *Бележница, часоӣис за библиоӣекарсӣво, књижевносӣ и кулӣуру*. Година 14, бр. 24-25 (2012), 141-151. Издавач: Народна библиотека Бор.

Кермод 2013: Френк Кермод. „Задовољство, промена и канон (наставак из претходног броја)“. *Бележница, часоӣис за библиоӣекарсӣво, књижевносӣ и кулӣуру*. Година 15, бр. 26 (2013), 120-132. Издавач: Народна библиотека Бор.

Кох : Магдалена Кох. „Књижевни канон“. *...Када сазремо као кулӣура...: Сӣваралашӣво срӣских сӣисаӣељица на ӣочеӣку XX века (канон – жанр – род)*. Београд: Службени гласник, 81-123.

Neuhaus 2002: Stefan Neuhaus. *Revision des literarischen Kanons.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Protrka 2008: Marina Protrka. *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća.* Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet. Biblioteka *Periodica Croatica.* Serija „Studije“, knj. 1.

Стојановић-Пантовић 2006: Бојана Стојановић-Пантовић. *Побуна ӣроӣив средишӣа (нови ӣрилози о модерној срӣској књижевносӣи)*. Панчево: Мали Немо.

Стојановић-Пантовић 2008: Бојана Стојановић-Пантовић. *Ошӣар уīао (есеји, криӣике, ӣолемике)*. Зрењанин: Агора.

Тодорова 2010: Марија Тодорова. *Дизање ӣрошлосӣи у ваздух. Оīледи о Балкану и Исӣочној Евроӣи.* Београд: Библиотека XX век – Књижара „Круг“.

Фуко 2007: *Поредак дискурса. Присӣуӣно ӣредавање на Колеж де Франсу, одржано 2. децембра 1970. īодине.* Превод са француског Дејан Аничић. Лозница: Карпос.

Џајеш 2012: А. К. Џајеш. „Канон или не“. *Инӣеркулӣуралносӣ. Часоӣис за ӣодсӣицање и афирмацију инӣеркулӣуралне комуникације.* Бр. 3 (март 2012), 118-135. Издавач: Завод за културу Војводине.

Jasmina P. KNEŽEVIĆ

IMAGEM KANONÂ
(CANONICAL IN OUR IMAGES AND SOCIO-ECONOMIC CIRCUMSTANCES OF THEIR APPEARANCE AND MAINTENANCE)
CANON(S), IMAGES, CONCEPT
(FROM CONCEPT TOWARD THE IMAGE)

Summary

The paper represents a part of doctoral dissertation the Romanticism in Serbian Literature from Imagologic Perspective in which the author looks back at socio-historical conditioning of our pictures and images, and seeks to point at the potential supposed impact of canon as the reflex, and the representative of the governing concept to their emergence and maintenance. The makeup of the paper is in two pieces: In the first part titled Canon(s), Images, Concept(from Concept toward the Image) the author gets back to the historical development and transformation of the notion of canon and clearly précises one of the main starting point of the paper, as per which there is an unbreakable bond between governing concept imposed by socio-historical circumstances of the images and canons arising from this concept and canon, which is their reflection and way to produce once again and maintain alive and active. In the second part of the paper, canon is seen as the form of symbolic social power which is acquired by the use of discourse, as Michel Foucault defined it clearly. Besides, in this part the author gives the overview of the scientific interest for the problem of canonisation, which has for its origination in our time sporadic attempts of 'new reading of tradition', and announces imagologic angle of canon observation as one in the series of such attempts.

Key words: Canon, imagology, picture, image, stereotype, concept, discourse, power.

Рад је предат 18. августа 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 821.112.2(436).09-32 Кафка Ф.
82.0
doi: 10.5937/bastina1948053J

Оригинални научни рад

*Милош М. ЈОВАНОВИЋ**

КАФКИЈАНСКА ИСТРАГА

Апстракт: Тема рада је један посебан аспект Кафкиног дела или Кафкино дело из једног новог угла посматрања, сагледано на примеру приповетке „У кажњеничкој колонији". Циљ овог истраживања је да на примеру Кафкине приповетке „У кажњеничкој колонији" покаже на који начин су иследнички поступци литеризовани у књижевном делу писца Франца Кафке. Метод рада је херменеутичко-феноменолошки. Књижевно дело се, како показује ово истраживање, одликује пре свега једним, гадамеровски речено, „значењским прирастом" у односу на ванлитерарни, иследничко-истражни, поступак. Херменеутичко истраживање приповетке спроведено је с обзиром на један од главних постулата Гадамерове филозофске херменеутике, а то је постулат да слика, у нашем случају песничка слика, не представља никакво срозавање узора или праслике према којој је сачињена, већ да значењским или смисаоним прирастом представља обогаћење узора према којем је сачињена. Књижевно дело тако надмашује стварност као један од могућих узора према којем је сачињено.

Кључне речи: Кафка, иследничко-истражни поступак, литеризација, књижевно дело, херменеутика.

Када су потоњи филозофи постмодернизма објавили рат западним метафизикама, пре свих просветитељству, тражећи међу филозофима шпијуне, а међу нафтним бушотинама и рудничким јамама опасне рупе, стигматизујући Сократа као архефилозофа, чија дијалектичка метода долажења до истине, према Слотердајковим (2003) речима, у себи имплицитно садржи тоталитаризујуће претензије у погледу утврђивања истине, занимљива је чињеница да су исти ти постмодернисти (Слотердајк 2003; уп. Грубачић 2006: 350-416; уп. Гронден 2012: 186-190) изгледа заборавили да у жестини својих 'крсташких похода' говоре и о својој раноантичкој археикони, 'великом' Сицилијанцу Горгији, који је, управо у духу лиотаровског неповерења у метанаративе и генералног постмодернистичког 'постулата' одбацивања или одгађања

* Докторанд на Одсеку за филологију Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу, milos.ml.jovanovic@gmail.com

истине или онтолошког монизма, у антрополошком периоду античке филозофије, дакле, замало, али ипак не на почетку европског мишљења, али свакако на прагу заборава бивства, у доба Сократа и софиста или, боље речено, софистерије, говорио да ништа не постоји, а ако и постоји, он то никада не би могао да сазна, па чак и да му пође за руком да сазна, он то своје сазнање никада не би могао да саопшти или пренесе другоме. Зашто је Слотердајк напао Сократа, а не Горгију? Да ли то значи да Слотердајк прећутно говори о Горгијиној филозофији афирмативно, дакле, као оној филозофији која би према њему требало да буде једина истинита и општеважећа? Суд „Истина не постоји", или „Истина је лаж", или „Истина је увек дата у плуралитету", или „Истина је мултиперспективна", или „Истина је релативна", дакле, и тај суд је један метафизички суд међу другима, једна метафизика која претендује на тоталност и која својим тотализујућим дејством поништава све друге потенцијалне метафизике. Да ли то значи да је сваки говор о истини већ унапред осуђен на пропаст и да о истини пре треба ћутати него говорити? У овом контексту је можда могуће говорити и о постмодернизму као једној идеологији која под плаштом неповерења у метанаративе заправо и сама упада у круг метанаратива (уп. Розен 2016)!

Основна Кафкина мисао би се могла одредити као „литерарно обликовање човековог самоотуђења, мисао посредована савременом књижевношћу, пре свега експресионизмом, и властитим искуством сагледана у проблематици људског постојања" (Грубачић 1983: 22). Чињеница је, међутим, да је Кафкина проза и тематски и фабуларно и идејно у дијаметралној супротности према великим романима 19. века, романима „којима је још било пошло за руком да обухвате тоталитет друштвеног живота са свом сложеношћу противречних уверења и стварних животних сукоба, обликујући у исти мах једно идеално осмишљавање живота као аутентично животно искуство" (Грубачић 1983: 24; уп. Кон 1997).

Кафкијански човек је отуђен од света који га прождире као обезличеног појединца, и то не зато што је свет узрок тог обезличења и отуђења, већ управо супротно, захваљујући аутоскепси и отуђењу од самога себе. Човек се у Кафкином делу губи у свету зато што се претходно губи у самоме себи, у сумњи упереној према сопственом бићу која аутопројекцијом разара најпре појединца који сумња, а онда и свет којем субјект припада. Субјект тако у Кафкином делу није више „subjectum" у етимолошком смислу те речи као „sub + iecere" у значењу „бити у основи неке ствари и давати јој смисао". Субјект постаје објект, али не објект који је изручен на милост и немилост спољашњем свету којем припада, већ објект изручен на милост и немилост самоме себи.

Тема нашег рада је један посебан аспект Кафкиног дела или Кафкино дело из једног новог угла посматрања, сагледано на примеру приповетке

„У кажњеничкој колонији". Прича почиње тамо где се и завршава, „у тој дубокој, песковитој малој долини, окруженој са свих страна голим обронцима" (Кафка 1978: 199). У метафорици круга који је без почетка и краја и острва, како ће један од ликова приповетке, официр, назвати колонију, наговештена је природа једног тоталитарног, у себи затвореног поретка, појава „sui generis" која једина опстаје, а у којој појединац бива сведен на аутоматизовани објекат за једнократну употребу. Дубока, песковита, мала долина, окружена са свих страна голим обронцима, сликовит је пример Кафкине поетике простора, поетике која говори у прилог тези о одсуству било какве ширине у поимању међуљудских односа.

„Досад је још био потребан ручни рад, али сад апарат ради сасвим сам" (Кафка 1978: 200). Механизам се осамостаљује, оживљава, а човек постаје сувишан, постварен, или, како би Гинтер Андерс у наслову истоимене књиге рекао, застарео. „Уосталом, машина још ради и дела за себе. Дела за себе, макар и сасвим сама стојала у овој долини. И леш и дан-данас на крају пада у јаму, несхватљиво благо полетевши, иако се, као некада, око јаме не скупљају стотине људи попут мува" (Кафка 1978: 215).

На позив команданта, који до краја приче остаје непознат и о коме се знају само штуре информације, путник долази у кажњеничку колонију „да присуствује погубљењу неког војника кога су осудили због непослушности и вређања претпостављеног" (Кафка 1978: 199). Ако се узме у обзир чињеница да је приповетка настала октобра 1914. године, дакле, на самом почетку Првог светског рата, јасно је зашто официр, који је иза оковратника имао „две танушне женске марамице", на путникове коментаре о његовој војничкој униформи одговара да „оне представљају завичај; не желимо да изгубимо завичај" (Кафка 1978: 200). Идеја безусловне борбе за отаџбину као и природа тоталитарних политичких система наговештена је у овим речима официра који се са великом ревношћу трудио да машина савршено функционише, али у чијим речима је на самом почетку готово неприметно, узгредно тематизовано и питање односа појединца и система: „Наравно, јављају се и сметње; надам се, додуше, да се данас ниједна неће десити, али ипак се с њима мора рачунати. Требало би да апарат ради дванаест сати непрекидно. Али ако се и јаве сметње, биће свакако сасвим незнатне, и одмах ће бити отклоњене" (Кафка 1978: 200).

Путнику, војнику, официру, осуђенику и неком тупом човеку крупних уста и запуштене косе и лица, како у једној јединој синтагми са неодређеним детерминативом стоји на почетку приче, придружује се и шести лик, а то је апарат који почиње да „ради сасвим сам" (Кафка 1978: 199). Апарат постаје живи организам који функционише према својој унутрашњој логици, он је метафора за ону надперсоналну, обезличену, анонимну инстанцу која гуши сваки индивидуални глас одоздо, кажњеничка колонија која ће, чак и ако

до тога дође, отклонити све 'сметње', свакако сасвим незнатне. Устројство целе колоније је, према речима официра, дело старог команданта, и ниједан нови командант ту, тако заокружену целину никада неће моћи да измени. Круг се затворио.

Језик истраживача, а то је у овој причи официр, јесте семантички крајње редукован, а објашњења су штура и непотпуна. Премда осуђеник све време покушава да разуме смисао посете путника и објашњења официра, ни војник ни осуђеник нису разумели ни речи, јер је официр говорио француски. Покидана је узрочно-последична веза између наредбе надређеног налогодавца, истраживања и егзекуције од стране официра и војника и казне коју је требало извршити над осуђеником. „Уместо каузалних односа код којих одређени мотив повлачи за собом одређени чин и реакцију, овде је логика развоја одређена са краја: последица узрокује узрок, казна поставља кривицу" (Грубачић 1983: 7-8; уп. Бошковић 2004).

Покушавајући да објасни путнику како апарат функционише, официр у први план ставља опис апарата, процедура по којој треба спровести казну за њега је од мањег значаја. А пошто је један зупчаник у цртачу, делу апарата, излизан и шкрипи при обртању, тада је, према официру, „једва могуће споразумети се" (Кафка 1978. 202). Истина, било о самој истрази, механизму репресије или осуђенику је угушена, недостижна и фингирана, а будући да је „резервне делове овде [на машини – М. Ј.] врло тешко набавити" (Кафка 1978: 202), она, Истина, је дакле, једна. Поред лица осуђеника, на машини, налази се тзв. „филцани језичак", а његова сврха је „да спречи викање и прегризање језика", а то значи да осуђеника треба по сваку цену спречити да говори и тиме угушити сваки евентуални покушај сагледавања истине о кривици из различитих углова, и спречавање прегризања језика, што говори о дволичном карактеру самог репресивног механизма који уједно 'штити', дакле, 'води бригу' о очувању права појединца и кажњава, убија осуђеника. „Разуме се", каже официр, „човек мора да узме филц у уста, јер би му иначе каиш сломио врат" (Кафка 1978: 202).

Карактерна црта готово свих Кафкиних ликова је несигурност и „оклевање" (нем. „Zögern") изазвани сумњом и страхом од имагинарног надређеног. Показаће се, међутим, и у овој приповеци, да у једном крајње хијерархизованом, тоталитарном систему, од врха до дна прожетог сумњом и, хобсовски речено, ратом свих против свих, врло лако долази до урушавања хијерархије у којој истражитељ постаје осуђеник и самом себи џелат. „Тек кроз сумњу Кафкин приповедач обликује своја мерила просуђивања" (Грубачић 1983: 21; уп. Фуко 1997). Након свесрдног и перманентног труда официра да путнику исцрпно 'објасни' функционисање апарата за мучење осуђеника, путник, заваливши се у столицу коју му официр претходно пружа и прекрстивши ноге, поставља официру питање: „А како гласи пресуда?"

(Кафка 1978: 203) На том месту почиње заплет приче, али и уплитање официра у сопствене апорије које ће га на крају одвести на исту ону препарирану вату или постељу за мучење осуђеника коју је с почетка био намењио осуђенику. Над егзекутором ће бити спроведена егзекуција. Од тог места у тексту па надаље почиње литерарно разоткривање идеје друштва заснованог на строгој хијерархији и међузависности, друштва које је прожето сумњом која се окреће не само против другог, претпостављеног или потчињеног на друштвеној лествици, већ и против самог скептика, судског истражитеља. Скепса постаје аутоскепса, дакле, сумња у самога себе. Официр тиме постаје заточеник своје сумње.

> „Извините ако су моја објашњења можда несређена; веома вас молим да опростите. Наиме, раније је објашњења обично давао командант; нови командант се, међутим, одрекао ове почасне дужности; али ипак, да он тако високог госта […] чак и не обавести о облику извршења наше пресуде, то је опет нешто ново, ...“ (Кафка 1978: 204).

Само једно путниково питање наводи официра да се извињава због својих „несређених објашњења“ и да моли за опроштај. Путник, о којем се до тог тренутка није знало готово ништа и који се, изгледа, како на почетку приче стоји, „једино из учтивости одазвао позиву команданта да присуствује погубљењу“, одједном постаје у очима официра тако високи гост. Једно питање је било довољно па да се устројство кажњеничке колоније из темеља промени, јер се нови командант одрекао почасне дужности да даје објашњења пресуде, а сам официр, уосталом, уопште није био обавештен, па, према томе, кривицу не може да сноси он, извршитељ пресуде. „Поштуј свога претпостављеног“, каже официр већ у следећем тренутку разговора са путником, наводећи речи које ће осуђенику у чело бити урезане, позивајући се притом на цртеже бившег команданта који је у исти мах био и војник, и судија, и конструктор, и хемичар, и цртач, читај, и непосредни извршилац (егзекутор) казне, и судија који је доносио пресуде о ‘кривицама’, и идејни творац читавог механизма репресије, итд. Дакле, командант је био све, он је диктатор, гебелсовски „Völkischer Beobachter“[1] („Народни посматрач“), свевидећи и свеприсутни законодавац у чију реч не сме бити сумње.

Осуђенику, међутим, пресуда која се тиче њега самог остаје непозната. „Било би излишно саопштити му је. На сазнаће је на свом телу“, (Кафка 1978: 204) каже официр путнику. Осуђеник чак не зна ко зна истину о пресуди,

1 Радио станица под управом рајхсминистра просвете и пропаганде у трећем рајху Јозефа Гебелса. Основни задатак станице био је надгледање и контрола целокупног духовног живота и развоја нације, као и културних организација за које је морало да важи правило „глајхшалтунга“, дакле, апсолутне центрираности према захтевима и културном моделу нацистичког режима.

час се загледао у официра, а повремено би, таворећи у апсолутном незнању, погледао и у путника, као да је желео да од њега добије одобрење за описани поступак. Осуђеник, међутим, не зна ни да ли је уопште осуђен, а није имао прилике ни да се брани. Осуђеник, о чијој се кривици одлучује, јесте као други апсолутно искључен из дијалога. „Начело по коме одлучујем јесте: кривица је увек несумњива. Други судови не могу спроводити ово начело, јер се састоје од неколико људи, а над собом имају и више судове. То овде није случај ...“ (Кафка 1978: 205). У хијерархијски, централистички уређеној кажњеничкој колонији могућа је само једна истина, а евентуално плурализовање питања истине и преиспитивања кривице ‘осуђеника’ као нужну консеквенцу би за собом повлачило урушавање система. Могућа је, дакле, само једна истина. Официр у наставку разговора са путником каже о осуђенику: „Да сам га претходно позвао и испитао, настала би само збрка. Он би лагао, а ако би ми пошло за руком да побијем његове лажи, заменио би их другима, и тако даље“ (Кафка 1978: 206). Једино сазнање у погледу истине о кривици и мучењу осуђеника односи се на оно „Како“ мучења, дакле, на начин мучења. Процес истраге готово је у потпуности искључен из случаја, о узроцима евентуалног злочина и смислу ислеђивања скоро да нема речи. Из свега произилази једини недвосмислени закључак да је једини смисао мучења да ту заправо нема никаквог смисла.

Потрага за смислом у Кафкиној приповеци нужно одводи тумача у потрагу за једним јединим смислом који би могао да буде разоткривен, а то је смисао бесмисла или одсуство било каквог смисла. Смисао бесмисла или бесмисао смисла је основна и можда и једина ‘смисленост’ о којој би у Кафкином делу могло бити речи. Постојање једног јединог смисла нужно води у учење о монизму смисла који све поступке ликова чини бесмисленим. Једино што остаје консеквентно смислено јесте, дакле, бесмисао поступака са којим се суочавају Кафкини ликови и који на крају подлежу разарајућем дејству својих сопствених поступака и чињења или, боље речено, нечињења. Ништа се у Кафкином свету не збива, осим разарајућег збивања скепсе и аутоскепсе које све ликове води у суноврат.

На цртежима на које гласи пресуда и према којима функционише цео механизам апаратуре за мучење, путник је могао да види само линије налик на лавиринт, а између безброј укрштених линија могли су се тешко разазнати „бели међупростори“, а то су простори истине сагледане из угла осуђеника или неког трећег потенцијалног саговорника, који би у овој приповеци могао бити путник.

А што се записа на телу осуђеника тиче, записа којим је требало саопштити осуђенику пресуду, према замисли официра и кажњеничке колоније, тај запис је био подељен на две сфере: „Стварни запис иде око тела само у облику узаног појаса; остали део тела је намењен за украсе“

(Кафка 1978: 209). Чулна, емпиријска стварност за којом је Кафка одувек тежио, остаје фундаментално одвојена од фиктивне, фингиране стварности. Емпиријска стварност је само онај мали део око тела осуђеника у виду „узаног појаса", све остало су „шаре", украси који спречавају поглед човека да допре до стварности и рационално је конституише у оном смислу у којем су стари филозофи рационализма с краја 17. и почетка 18. века одређивали истину као слагање емпиријске стварности, дакле, стварности која се може перципирати чулима, са идејама, представама или сликама које човек формира у уму (*veritas est adaequatio rei et intellectus*). Дакле, истина у рационалистичком кључу је слагање ствари са разумом, слагање чињеничног стања ствари са представама о тим стварима које човек формира у свом разуму. Код Кафке је све обрнуто. Истина у његовом свету пребива у једној јединој сфери, а та сфера је сумња најпре у себе, а потом и у свет који је предмет разарања те сумње. Све се у главама Кафкиних ликова слаже са растачућим дејством скепсе која прождире реалност и тако ствара један једини конгломерат истина у којем разум производи илузију, а илузија утваре.

Спољашњи свет човека је, међутим, само одраз, пројекција унутрашњег света, или, како би Кафка рекао, чулни свет је зрачење људске свести. Читава емпиријска, друштвена стварност је само елемент човекове свести, она је, боље речено, конструкт човекове свести, само представа коју човек независно од стварности формира о друштвеној реалности и хијерархији. Свет је моја представа, рекао би Шопенахуер. Сумња у разумност и спознатљивост света у просветитељском смислу те речи је фундаментална за Кафкину поетику, а права реалност је увек нереалистична. За Кафкине ликове који никада не размишљају о улози коју њихова свест игра у сазнајном чину, круг тумачења остаје „затворен као circulus vitiosus. Одрживост сопствене 'истине' која је изложена сталном преоцењивању и перманентној кризи одређује њихов однос према другим људима ..." (Грубачић 1983: 34). Фихтеово „Ја поставља Не-Ја" или субјект поставља објект, код Кафке поприма изразито негативну конотацију. Не само да се код Кафке не може радити о некаквом аутономном субјекту спознаје који стриктно разликује себе од спољашњег света у којем живи и који поставља, одређује и обликује у складу са сопственим захтевима и замислима, већ „Ego" у таквом сплету околности постаје „Оно" или објект који најпре са другим 'субјект-објектима' учествује у изградњи једног спољашњег света сумње, да би у крајњој линији себе потчинио таквом свету и постао пуки предмет који самог себе укида. Тако Фихтеово романтичарско „Ја" у Кафкином свету постаје једно натуралистичко „Не-Ја", пуки предмет, спољашњи свет који самог себе укида у процесу који води против самог себе.

Нема, дакле, код Кафке ни речи о постојању две оделито постојеће стварности, оној идеалној и другој, реалној. У свести његових ликова све је

стопљено у једну јединствену целину, и то захваљујући разарајућем дејству сумње којој ликови сами себе излажу. Захваљујући сплету међуљудских околности и дејству сумње у све и свакога човек такорећи прождире реалност и претвара целокупну стварност у сплет реалног и идеалног, а у таквој констелацији немогуће је повући јасно разграничење између жртве и џелата, осуђеника и егзекутора. Сан и јава постају једно, а човек осуђеник, судија и егзекутор самом себи.

Све метафизичке апорије човекове свести без емпиријске подлоге су само сабласне химере које воде у пропаст. Слика стварности коју официр формира у својој свести дејством радикалне сумње постаје створена, конструисана слика, али и крајње искривљена. Зато официр у наставку, говорећи путнику о природи поступка и погубљења, каже: „Али не сме се губити време, нешто се спрема против мог права суђења; у командантури се већ држе саветовања, на која мене не позивају; чак и ваша данашња посета ми се чини карактеристична за целу ситуацију; плаше се и шаљу вас, странца“ (Кафка 1978: 214). Долазимо до кључне тачке приповетке, када официр, до пре неколико тренутака председник суда и истражитељ, поставши роб своје сумње, највећим делом, можда и у потпуности својом заслугом, упада у самопроцесуирање, а као што ће се видети, и у самокажњавање на крају приповетке. Официр је гоњен подозрењем да командант сумња у његов судски поступак и покушава да придобије путника не би ли му овај помогао пред командантом. У тим речима официра упућеним путнику садржана је уједно и суштина истражног поступка тоталитарних режима у судско-полицијском смислу те речи, дакле, у ванлитерарном контексту:

> „Слушајте, дакле, мој план. За његово остварење је пре свега потребно да се данас у колонији колико је могуће више уздржавате од давања суда о поступку. Ако вас баш непосредно не питају, нипошто се не смете изјаснити; а изјаве вам морају бити кратке и неодређене; […] У свом говору не морате себи постављати границе, галамите откривајући истину, нагињите се преко ограде, урлајте, него шта, урлајте команданту своје мишљење, своје непоколебљиво мишљење“ (Кафка 1978: 218-220).

Језик истражног поступка, чији је циљ фингирање истине, оправдан је, макијавелистички речено, средствима која се крећу у две основне крајности: или говорити што је могуће мање, краће и неодређеније како судски истражитељ не би из изјава испитаника могао извући било какве смислене и целовите, логичне закључке, или пак говорити што више, без ограничења, бити нападан у говору тако да се речи преливају у експлозивној ентропији, не би ли се истражитељ убедио да је оно што испитаник говори истина. Више значи мање, и обрнуто. На таквој логици обрнутих, изопачених начина говора почива свеколика ентропија говора и језика у чијој власти се

одвија свеколика комуникација или псеудокомуникација између Кафкиних ликова. Ако је изворно значење речи комуникација, „communicare" – у значењу „повезивати (се)" „повезивањем успостављати смисаони однос", онда се слободно може рећи да у свету Кафкиних ликова не само да нема смисленог повезивања и успостављања смислених односа, већ се ту ради о једној фундаменталној немогућности успостављања било каквих међуљудских односа, будући да ликови обитавају у свету у којем не може бити ни говора о некаквом заједничком свету, јер једни другима представљају џелате, а сами себи судије, егзекуторе и осуђенике.

Међутим, путников одговор на предлоге и захтеве официра је био кратак и недвосмислен, а гласио је: „Не" (Кафка 1978: 221). Можда би се, као у случају Јозефа К, јунака романа *Процес*, могло и у случају официра рећи да „та личност обитава у систему процеса самој себи, у коме не може да спозна ни унутарње силе које процес воде ни властиту кривицу; та иста личност, опет, живи у систему владајуће хијерархије, у коме не може да спозна ни силе које владају ни правду која јој може бити намењена" (Грубачић 1983: 25; уп. Бекон 2009). Хијерархија с почетка приповетке је готово сасвим урушена, окренута наглавачке, истражитељ постаје осуђеник, а војник и осуђеник с почетка приче „су се, рекло би се, спријатељили; осуђеник је давао војнику знаке, ма колико му то било тешко онако чврсто спутаном; војник се наже ка њему; осуђеник му нешто шапну, и војник климну главом" (Кафка 1978: 221).

На путникове речи да не подржава његов судски поступак, официр без икаквог рационалног, разуму докучивог, разлога, ослобађа осуђеника. Питање које је затим уследило: „Да ли је то истина?" (Кафка 1978: 222) није реторичко питање осуђеника који не може да поверује у чињеницу да је непознати путник издејствовао милост за њега. То питање поставља вечно упитани Кафкин приповедач шта истина заправо јесте, у овом и било ком другом поступку, и да ли је уопште могуће сагледати истину у рационалном смислу те речи као поклапање представе коју човек има о ствари са самом ствари из емпирије перципиране путем чула (у овом случају истине о кривици и поступку). Последње речи официра непосредно пре него што ће се механизам апаратуре за мучење покварити и игле цртача га пробости и усмртити, он још једном покушава да протумачи лавиринтске линије командантовог цртежа и изговара речи: „Буди правичан! – то пише овде" (Кафка 1978: 223). *Summum ius – summa iniuria*. Захтев за највишом, једином могућом, монистички интонираном правдом постаје највећа неправда. Једна једина правда свој пандан има у једној јединој неправди, највећој могућој неправди, чијих мерила не остаје поштеђен ниједан Кафкин лик. Онтолошки монизам истине пренет на раван правде постаје онтолошки монизам највеће могуће неправде која погађа свеколики систем хијерархијских односа у којем обитавају Кафкини ликови.

На крају путник, у пратњи војника и осуђеника, одлази до првих кућа колоније и до чајџинице. Стари командант колоније је, према речима официра, био сахрањен у тој чајџиници јер му је поп ускратио место на гробљу. Испод једног стола, за којим су седели становници колоније, стајао је споменик, на којем је био урезан следећи натпис: „Овде почива стари командант. Његове присталице, које се сад не смеју називати тим именом, ископале су му гроб и ставиле споменик. Постоји пророчанство да ће командант после одређеног броја година ускрснути и из ове куће повести своје присталице у поновно освајање колоније. Верујте и чекајте!“ (Кафка 1978: 229). Путник затим, бежећи од војника и осуђеника и спречавајући их да се и они укрцају, у чамцу напушта острво.

Истрага и истражни поступак, чији настанак у историји европске цивилизације датира још од оснивања шпанске инквизиције у 13. веку, рађају се из сумње и страха. Свака идеологија тоталитарних режима или система, која по дефиницији претендује на апсолутно важење, своје извориште има у страху од појаве Другог одн. Трећег који ‘угржава’ само постојање и одржање таквог система, и сумњи да би до рушења исте уопште могло да дође. Континуитет идеологије онтолошког монизма остварен је, парадоксално, и у доба просветитељства у 18. веку, да би током 19. века, праћен и подржаван теоријом културног еволуционизма (претечом империјализма), постепеним развојем кулминацију доживео у 20. веку у тоталитарним режимима нацизма и стаљинизма и у масовним уништењима и истребљењима какве свет до тада није видео. Истрага је инструмент тоталитарних идеологија при проналажењу ‘кривца’ и одређењу исхода, истине у погледу кривице, а исход једне такве истраге би по дефиницији увек требало да буде Истина која је без изузетка Једна. Кафкино дело показује, међутим, да је свака врста онтолошког монизма у погледу конституисања истине апсолутно немогућа и да нужно води у своју супротност, у лаж, одн. у фингирану истину, типичну нпр. за московске процесе, или, што је још екстремнији вид, оне процесе у нацистичкој Немачкој којих чак уопште није ни било и у којој су ‘непријатељи државе’ директно депортовани у концентрационе логоре.

БИБЛИОГРАФИЈА

Примарна литература

Кафка 1978: Франц Кафка. *Целокупне приповетке*. Београд: Нолит.

Секундарна литература

Бекон 2009: Frensis Bekon. *Istinita uputstva za tumačenje prirode – Novi organon i Velika obnova.* Beograd: Službeni glasnik.

Бошковић 2004: Dragan Bošković. *Islednik, svedok, priča*. Beograd: Plato.

Гронден 2012: Jean Grondin. *Einführung in die literarische Hermeneutik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Грубачић 2006: Slobodan Grubačić. *Aleksandrijski svetionik. Tumačenja književnosti od aleksandrijske škole do postmoderne*. Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Грубачић 1983: Slobodan Grubačić. *Proces Franca Kafke*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Кон 1997: Dorit Kon. *Optika i moć u romanu*. Beograd: Reč, 31, Beograd, 65-71.

Розен 2016: Stenli Rozen. *Hermeneutika kao politika*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Слотердајк 2003: Peter Sloterdijk. *Kritik der zynischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Фуко 1997: Мишел Фуко. *Надзирати и кажњавати*. Београд: Просвета.

Miloš M. JOVANOVIĆ

KAFKA'S INVESTIGATION

Summary

The main purpose of this paper consists of showing in which way the modes of investigation are presented in the literary work of Franz Kafka "In der Strafkolonie". The main methods of the paper are the hermeneutical and the phenomenological. The literary work of art shows, in the sense of Gadamerian hermeneutics, the meaning growth in comparison to non-literary investigation procedure. It also comes out that the investigation has its birthplace in fear and doubt. Every ideology of totalitarian regimes has its birthplace in the fear of the presence of the second or third, which puts into question the bare existence of such systems. Kafka's work shows us that every kind of ontological monism is impossible and that it leads to some kind of totalitarian political systems.

Key words: Kafka, procedure of investigation, literarisation, the literary work of art, hermeneutics.

Рад је предат 21. јуна 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЈЕЗИК

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 821.163.41.09-32 Поповић Ј. С.
doi: 10.5937/bastina1948067M

Оригинални научни рад

*Милица М. МИХАЈЛОВИЋ**
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

БАРОКНА ГЕОМЕТРИЈА РЕЧЕНИЦЕ У ДРАМИ *НЕВИНОСТ ИЛИ СВЕТИСЛАВ И МИЛЕВА* (1827) ЈОВАНА СТЕРИЈЕ ПОПОВИЋА

Апстракт: Синтаксичка организација у драми *Невиност или Светислав и Милева* (1827) Јована Стерије Поповића далека је данашњим носиоцима стандардног српског језика. Стеријина реченица подлегла је барокизацији, која је у српски језик, посредством руског, доспела из немачке и латинске синтаксе. У раду ће бити анализиране барокне одлике Стеријиног језика, које се огледају пре свега у: финализацији глагола у предикату и финализацији инфинитива, опкорачењима којима се растављају вишечлани реченични конституенти, постпозицији атрибута у односу на именицу, антепонирању генитива, прилошких и других одредби, синтаксичком паралелизму и стандардном декору барокне реченице у виду бројних узвика, узвичих реченица и вокатива. Истраживање је показало да се карактеристике Стеријине синтаксе не разликују много од регистрованих појава у студијама о језику Јована Хаџића и Јована Суботића. Најизраженије барокне одлике у језику Јована Стерије Поповића уједно су оне које су доминантне код осталих писаца 19. века.

Кључне речи: историја српског књижевног језика, синтакса, барокизација реченице, Стерија.

УВОД

Италија је изнедрила барок, који се из уметничких центара, Рима и Болоње, ширио на суседне земље – Шпанију, Португалију, Француску, као и на другу страну јадранске обале[1], а преко Пољске на Русију и остале православне земље (Деретић, Бојовић и др. 2003: 130; Деретић 2002: 448). Реч је о књижевној и уметничкој епоси која се јавља у другој половини 16. века и захвата период од 1570. до 1670. године, а у српској књижевности траје од

* докторанд, milica.m.mmihajlovic@gmail.com

1 Дубровачка република и Бока Которска биле су под утицајем тзв. јужног барока који је долазио из Италије, док је на панонске области деловао северни барок пореклом из немачких земаља и Русије (Деретић 2002: 448).

средине 17. до краја 18. века. Термин *барок* потиче од шпанског *baruecco* или португалског *barocco* у значењу: неправилне, необрађене перле или све оно што је претерано, искривљено (РКТ 1986: 67). Највише пажње у ово доба посвећује се песништву[2], драми, беседништву, прози (путописи, историјска дела, мемоари, анегдоте, писма) и појединим врстама усмене књижевности (РКТ 1986: 69).

Барок се у многоме разликује од књижевности ренесансе и класицизма, које карактерише склад, ред, и може се описати као „узнемирен, несрећен, пун контраста, китњаст, разбарушен" (Деретић, Бојовић и др. 2003: 130). Има и мишљења да књижевност овог доба поседује већу продубљеност и вишеструкост симболичких значења у односу на „једносмерну и провидну уметност ренесансе" (РКТ 1986: 67). У бароку се тежи изражавању сложености, слојевитости и многострукости ствари (Деретић 2002: 448), а главне стилске особине овог периода су: „гомилање, кумулација изражајних средстава и претераност у изразу" (РКТ 1986: 67), те је бароки стил „китњаст до претераности, пун фигура које су наглашавале изузетност и необичност" (Деретић, Бојовић и др. 2003: 131).

Код неких наших писаца ове епохе осећа се утицај руско-украјинске барокне књижевности[3]. У то доба „поред традиционалног, српскословенског, који преовлађује, негује се и народни језик, а с њиме стихија усменог стваралаштва запљускује књижевност" (Деретић 2002: 421). У настојању да допринесе културном развоју Србије, Русија шаље књиге и учитеље, те тридесетих година 18. века дела руског и украјинског барока почињу да красе полице српских јавних библиотека, а углед руске књиге и руске духовне и световне књижевности постаје веома висок (Павић 1970: 70; Толстој 2004: 204). Истовремено, желећи да се супротставе политици унијаћења српског живља коју је водио бечки двор, митрополити Јовановић и Ненадовић забрањују употребу свих књига које нису биле штампане у Русији. Тако долази до потискивања српскословенског и јачања рускословенског – „језика зрелог барока код Срба" (Суботић 2007: 241, 243). Барокизација српске књижевности, која је извршена тридесетих и четрдесетих година 18. века, управо се

2 „Српским барокним песништвом диминира кићени маниристички стил, а основни стих је пољски тринаестерац" (РКТ 1986: 69).

3 „Источноевропски барок је имао своје специфичне одлике у поређењу са западноевропским бароком. Те своје разлике источноевропски барок једним делом дугује националној условљености, а другим делом факторима као што су историја, географски положај, религија и жанровско „кашњење" руске књижевности у односу на западноевропску књижевност. Националне одлике руског и украјинског барока су у великој мери одређене православљем и његовим доминантним утицајем у свим сферама духовног и културног живота. Може се без претеривања тврдити да је православље до XVII века у потпуности усмеравало и контролисало ток и развој књижевности, која је била више у служби религије него што је имала своју самосталност као уметност. […] Слично трансформацију доживљава и српска књижевност" (Петковић 2017: 121–122).

подудара се са увођењем рускословенског језика (Деретић 2002: 448, 449). Осим руског и украјинског утицаја, преко хрватске књижевности је пристизао и утицај из Аустрије, Немачке и Италије (Павић 1970: 60). Ипак, пресудним се може сматрати источноевропски уплив.

Од половине 18. века почиње славеносрпска епоха, која „наслеђује карактеристике барокне синтаксе претходних идиома" (Суботић 2007: 243). Славеносрпски језик[4] представља мешавину рускословенског и српског, а веома често и руског језика. Овај тип књижевног језика није имао посебна правила и норме и основни правац његовог развоја био јасан: временом је постајао све мање „славенски" и све више српски (Херити 1981: 495; Ивић 1998: 129, 161). Реч је, дакле, о динамичној структури, која је прошла кроз еволуцију – „од структуре у чијој је основи био рускословенски систем са којим су се мешали елементи српског регионалног вернакулара на готово свим нивоима језичког система, до оног типа језика [...] који је у основи био српски са одређеним елементима (пре свега из лексичког система), који су били рускословенске провинијенције" (Суботић 2004: 164).

Крајем 18. века издваја се тзв. доситејевски језик, који је у основи српски са лексичким славенизмима и интернационализмима (Суботић 2007: 245–246). Овај тип књижевног језика опстаје око осам деценија, а тридесетих година 19. века истискује из употребе рускословенски и славеносрпски језик (Ивић 1989: 8). Доситејевским језиком служе се многи писци који стварају почетком 19. века, између осталих и Јован Стерија Поповић.

ЈОВАН СТЕРИЈА ПОПОВИЋ (1806–1856)

У литератури се нарочито истиче значај Стеријиног драмског стваралаштва[5]: „Основно подручје књижевног рада Ј. С. Поповића била је од почетка до краја драма" (Деретић 2002: 622); "После Бранислава Нушића он је најплоднији српски оригинални драматичар" (Деспотовић Милић, Милошаковић Тасић и др: 20); „И пре Јована Ст. Поповића било је људи који су писали драмске покушаје у српској књижевности, али све је остало само на невештим и несрећним покушајима. Први је Јован Ст. Поповић дао право позоришно дело и положио темељ српској драми и комедији" (Скерлић 1997: 154).

Ј. Деретић (2002: 623) и Ј. Скерлић (1997: 155) су сасвим сагласни када је реч о почетном периоду Стеријиног књижевног рада, који сматрају

4 Тачније, то је рускословенски језик који се србизирао под утицајем народног језика и то „најпре у изговору, затим у лексици, а најмање у морфологији" (Деретић 2007: 445).

5 Поред тога био је и романописац, песник, критичар, правник и филолог.

лутањем и тражењем пута, а његове тадашње радове „младићким покушајима“[6]. Према Скерлићу (1997: 155), преломна је 1830. година, када долази до промене у Стеријиним идејама и књижевном раду. Исти период Деретић (2002: 616) издваја као време када се рађа оригинална српска драма оличена у делима Јована Стерије Поповића, Стефана Стефановића и Лазара Лазаревића.

Предмет овог рада је управо драмски првенац Јована Стерије Поповића, *Невиност или Светислав и Милева*[7], објављен 1827.[8] године. Реч је о историјској драми[9], која је своју премијеру доживела у гостионици „Код златног плуга“ 1834. године (Булат 2016: 19). Стеријине историјске драме биле су друштвено ангажоване и имале су за циљ буђење националне свести и јачање вере у бољу будућност, а у периоду свог приказивања (19. век) биле су популарније и од веселих позорја (Булат 2016: 20).

Љиљана Суботић (1996: 79) у раду посвећеном језику Стеријиних правних списа далеке 1996. године наводи да књижевни језик Јована Стерије Поповића још увек није добио лингвистичку монографску обраду. Од тада до данас истраживачка пажња језичких стручњака била је усмерена ка појединим сегментима његовог језика, али и даље не постоји комплетна студија о језику овог значајног српског писца предвуковске епохе. У међувремену је писано о славенизмима, фразеологизмима, терминологији српског језика 19. века, синтаксичким одредбама и допунама, употреби партиципа, глаголским прилозима, предикативним и апозитивним атрибутима на грађи Стеријиних дела. Будући да су језичка проучавања за корпус веома често имала Стеријине комедије и романескна дела, а да су његова „жалостна позорја“ веома мало истражена са језичког становишта, покушаћемо да скренемо пажњу и на овај део Стеријиног стваралаштва. Грађа за овај рад ексцерпирана је из драме *Невиност или Светислав и Милева* објављене 1827. године. Циљ је да се регистровањем одговарајућих стилских одлика укаже на барокизацију језика Јована Стерије Поповића. Уз то, карактеристике Стеријиног језика упоредићемо са онима које је забележила Љ. Суботић (2007) на грађи његовог романа *Дејан и Дамјанка*, који је према времену објављивања (1830) врло близак драми коју обрађујемо.

---

6 „Па ипак, његов драмски првенац *Светислав и Милева* добро је примљен код читалаца, и у истој години је доживао је два издања. […] Касније је Стерија ову драму из основа прерадио и та друга верзија с успехом је извођена 40-их година у његовом театру у Београду“ (Деретић 2002: 623).

7 Драма *Невиност или Светислав и Милева* први пут је објављена под измењеним насловом *Светислав и Милева* у београдском издању Стеријиних *Новијих позоришних дела* из 1848. године.

8 *Невиностъ или Светиславъ и Милева: жалостно позориште у петъ дѣйствія* / Іоанномь С. Поповичемъ Мудролюбїя Слушателѣмь сочинѣно. Пешта: Трошкомь Матице Србске, Будим: Словыма Кралѣвскогъ Свеуч. Пешт.

9 „Жалостно позориште (у петъ дејствія)“, како је Стерија називао своје историјске драме, док је називом „весела позорја“одређивао комедије.

Барокне карактеристике Стеријиног језика потражићемо и у идиомима његових савременика, Јована Суботића и Јована Хаџића.

АНАЛИЗА КОРПУСА

Како А. Младеновић (1982: 47, 51) истиче, језик Јована Стерије Поповића је народни[10] са низом славеносрпских црта и одликује се „разним особинама које су карактерисале књижевни језик и низа других српских писаца 40-их година XIX века". Синтаксичка организација која се може уочити у драми *Невиност или Светислав и Милева* далека је данашњим носиоцима стандардног српског језика. Стеријина реченица је подлегла барокизацији, која је у српски језик, посредством руског, доспела из немачке и латинске синтаксе. Гломазна, накићена, тешка барокна реченица може регистровати код многих писаца 18. и 19. века: Јована Рајића, Доситеја Обрадовића, Милована Видаковића, Јакова Игњатовића, Јована Хаџића, Јована Стејића и др. (Милановић 2014: 356).

Претпостављамо да сама припадност дела *Невиност или Светислав и Милева* драмској књижевној врсти у одређеној мери детерминише његов језик. У литератури за драмски стил важи да је „јединство патетичног и проблемског стила" (Лешић 2008: 299). Стил Стеријиног „жалостног позорја" управо је пун патетичности и узвишености оличених у репликама несрећно заљубљеног витеза који прети самоубиством и заклиње се у вечну љубав, трагичном удесу кнегиње Милице принуђене да дâ кћер у харем, несрећној судбини принцезе Милеве спремне да се жртвује зарад „отечества", као и коначном краху Бајазита.

Карактеристике барокне реченице донекле су компатибилне са главним стилским особеностима барокне драме, које се огледају у „у патетичности језичког израза и у реторичкој претераности стилских средстава" (РКТ 1986: 68). Важно је нагласити и да се драма крајем 18. и почетком 19. века развија под снажним руским утицајем и да као таква има изразит барокни карактер, са стилом који је „китњаст, узвишен, *књишко-славенски*" (Толстој 2004: 83, 85). У литератури о барокној реченици постоји уврежено мишљење да је накићена, гломазна, дуга (Суботић 2007: 245; 1989: 165; Милановић 2014: 355), а Љ. Суботић (2007: 246, 250) издваја главне стилске

10 Павле Ивић (1998: 162–163) релативизује појам народног језика у делима српских писаца с почетка 19. века и наглашава да су изворном српском народном говору недостајали изрази за многе апстрактне појмове, као и за тековине нове цивилизације. У тим случајевима, уколико нису користили термине из грчког и латинског језика, писци су посезали за рускословенским, а понекад и руским, речима. Ивић такође истиче и да је народни језик најчистији у текстовима који говоре о стварима животне свакидашњице, док су рускословенски елементи најбронији у саставима филозофске садржине .

одлике такве реченице које се огледају у: финализацији глагола у предикату и финализацији инфинитива, опкорачењима којима се растављају вишечлани реченични конституенти, постпозицији атрибута у односу на именицу, антепонирању генитива, прилошких и других одредби, синтаксичком паралелизму и стандардном декору барокне реченице у виду бројних узвика, узвичих реченица и вокатива. У даљем току рада анализираћемо главне барокне одлике Стеријиног језика[11].

ФИНАЛНИ ПОЛОЖАЈ ИНФИНИТИВА И ФИНАЛНИ ПОЛОЖАЈ ПРЕДИКАТА

Једна од најзаступљенијих синтаксостилистичких особина код готово свих писаца предвуковске епохе, али и Вука, је померање предиката или његовог дела на крај реченице (Суботић 2007: 246; 1989: 169; Милановић 2014: 373). Да је реч о веома заступљеној појави, потврђује и Стеријина драма у којој се предикат и инфинитив често налазе у финалном положају[12]. Аорист и перфекат су најфреквентнији глаголски облици у служби таквог предиката, затим следе презент, императив, футур први и потенцијал, док се футур други, имперфекат и плусквамперфекат нешто ређе употребљавају.

Прости глаголски облици

Презент

1. лице једнине: „Владателю Правоверный![13] страшанъ ти гласъ доносимъ.“(85)

2. лице једнине: „Заштъ ми ранѣны Србаля яукомъ ушы пробїяшь?“ (12–13)

3. лице једнине: „Царъ Баязитъ Кнегиню Милицу и Деспота Стевана поздравля“. (9) „Права любовь за никакву нужду незна, она найветье опасности побеђуе, и као стена у мору стои.“ (70)

2. лице множине: „Андьели небеснїи! какве сладке надежде у срдце ми уливате.“ (19)

3. лице множине: „Ахъ! све се ветье буре над’ Сербїомъ вїю“. (16) Баязиту милостивомъ Цару вернїи робови поздравъ доносе.“ (29)

11 Троного т у овом раду неће бити наведено из техничких разлога.

12 Ову појаву код Стерије проналази и Љ. Суботић (2007: 246–247), а забележена је и у језику Ј. Хаџића (Суботић 1989: 169–171) и Ј. Суботића (Милановић 2014: 373 –374).

13 Претпостављамо да је облик вокатива, упркос знаку узвика који следи, саставни део реченице, те га тако и наводимо, руководећи се реченицама овог типа: „Ятьу живити о Милево! ер’ е твоя воля, радо тьу горку ову судбину сносити, докле годь зактевала будешь“. (72), у којима се знак узвика сређе иза вокатива и у другим реченичним позицијама у којима, верујемо, замењује запету.

Аорист

2. лице једнине: „Ал такое [...] кой Оцу убица постаде – ты бистаръ Сербїе изворъ смртнымъ греомъ замути; [...] одъ мача правосудїя пада.“ (2)

3. лице једнине: „Онъ с она два витеза оде, но выше се и не врати.“ (4) „Мураъ є нашъ погинуо, и Обилићева му рука смрт зададе.“ (9) „Онъ се само притварао тако [...] а како му под шаторъ удье, таки га анджаромъ прободе.“ (9) „Тако овай на гласу витезъ животъ оконча.“ (51)

1. лице множине: „Сад’ на полѣ излети [...] єдва га кое како с’ тешкомъ мукомъ уватисмо, везана га држасмо, докъ намъ и Кнезъ у руке не додье.“ (9–10) „памтишь ли, кад’ мы с’ твоимъ Оцемъ првый путъ ратъ имадосмо?“(31) „Ево є светлїй Царе! ево невернице, чрезъ кое толикїй трудъ поднесмо.“ (101)

3. лице множине: „Боже мой! [...] све ме надежде готово изневерише, [...] нит се смемъ выше осланяти.“ (13) „Ни є то узрокъ [...] Кауры намъ веру погазише, силу мою Царску за ништа држе.“ (39) „О светлїй Царе! [...] грїота є, што тїи люди изгинуше.“ (52)

Императив

2. лице једнине: „Кажи слободно, и ништа се не бой.“ (34) „Не, я ти прилику даемъ [...] ево ти, наситисе.“ (72) „Слободно, само гледай, теране видай, (*смешисе*) пакъ се на войску препрaвляй.“ (76)

2. лице множине: „Ево: „Коя е жена мужу неверна, да од’ мача погине.“ тако тьитаiъ каже, ако неверуете, ено, самїи читайте.“ (82–83) „Татари под шаторомъ царевымъ [...] царицу сакрите.“ (103)

Имперфекат

3. лице једнине: „Ахъ! [...] каковасе бура над’ Сербїомъ їош онда вїяше [...] коя му ево и главе додье.“ (2) „Робови навале с голи мачеви, но Стефанъ снажно боретьисе Милеву заклоняаше.“ (100)

Сложени глаголски облици

Саставни делови сложених глаголских облика код Стерије често ће бити раздвојени бројним уметањима. Ова појава последица је финализације делова сложених глаголских облика, те се између њих и помоћних глагола умеђу различите синтаксичке јединице, о чему ће више речи бити у следећем поглављу.

Перфекат

За разлику од Ј. Хаџића (Суботић 1989: 169) код кога је негирани облик глаголске копуле у перфекту инверзно дистрибуиран, Стерија задржава стандардни редослед саставних делова перфекта (*їлаїолска коїула + радни їлаїолски їридев*). Изузетак је пример: „Никад’ те старче ни видїо нисамь.“ (31)[14]

14 Инверзивна дистрибуција глаголске копуле среће се, међутим, у пасивној конструкцији: „А зашто Селимире! ты знашь, да самь я увекъ теби наклонѣнъ быо, и ако право расудишь, на мене се не можешь никаквимъ начиномъ потужити.“ (89)

1. лице једнине: „Знай, да самь я учинила, […]не мысли ты да самь се я смрти бояла, єр' є и мени животъ теретанъ."(71)

3. лице једнине: „Но богати Майко! єл' истина, што се говори, да є мога Оца Вукъ издао?" (3) „Муратъ є нашъ погинуо, и Обилићева му рука смрт зададе." (9) „Но Ибраиме како ти се Светиславъ показао?" (52) „Као што закони доносе, онъ є смрть заслужїо." (52) „Стани несретьный старче (*ухвати їа за руку*) нїе твой сынъ погинуо."(60) „Шта знашь; шта жена їошт' нїе учинила, шта ли нетье!" (63)

3. лице множине: „Любовь те, сыне, отечества распалюе […] кад су Србльи сложно на непрїятеля ударали." (5–6)

Футур први

Као део сложеног футура првог, инфинитив добија финалну реченичну позицију, која је код Стерије једна од израженијих барокних особина.

1. лице једнине: „О Боже! […] радо тьу и весело то, учинити […] єр' тьу ти жива или мртва Мирчу донети." (36)

2. лице једнине: „Нема за мене утехе […] бадаватьешь га с' поля неговати." (59)

3. лице једнине: „Да Светислава презремъ, жалость тье ми срдце угрызати, и туга тье ми животъ обалити." (20) „О мила земльо отчевине мое! […] нетье выше Милевина нога по теби одати, нетье милу шеву, и яснога славуя сладкомъ чувству срдца слушати; […] као што тьу я за тобомъ." (20–21)

1. лице множине: „Добро дакле, судъ е готовъ, Милеву тье мо спалити." (83) „И ньой тье мо истимъ начиномъ платити." (95)

3. лице множине: „Сад' тье ду їи довести, сад' тье ду обое награду прїимити." (79)

Негирани облик помоћног глагола каткад је инверзно позициониран у односу на инфинитив. Овај Стеријин стилски поступак у функцији је патетичности и узвишености: „Ахъ! не мора страстна любовь быти […] ер' е ништа обезпокоявати неть." (73) „Престани жалостна девойко, ослонисе на промысао Божїй, кой те оставити нетье." (57–58) „Но девойко, помысли […] гди се никакавъ яука гласъ чути нетье." (58)

Футур други

Примери који илуструју употребу футура другог у служби предиката у финалној реченичној позицији показују да помоћни глагол може бити двојако дистрибуиран:

2. лице једнине: „Ятьу живити о Милево! […] докле годь зактевала будешь." (72)

3. лице једнине: „То нисамь размела […] ако га не буде у тамницу бацїо." (61)

Потенцијал

1. лице једнине: „Ахъ какосе не бы бринула!“ (45)

2. лице једнине: „Знай, да самь я учинила, што бы и ты, да си место мене био, учинїо, не мысли ты да самь се я смрти бояла, єр’ є и мени животъ теретанъ.“ (71)

3. лице једнине: „Редко се кои од’ найпростїегъ до найсовршенїегъ народа налази, комъ не бы Древность манѣ или више, (по мери чувства) мила была, и кои се не бы ню воображаваютьи увеселявао, или поне забаву какву у томъ наодїо.“ (V[15]) „Милева є Светиславу сыну твомъ обручена […] па сад да и раставимо, то бы смртный грей био.“ (11) „та бунту бы целог народа подигао, и моїомъ бы главомъ Светислава платїо?“ (93)

1. лице множине: „Я се радуемъ да є на мене редъ пао […] то бы мы мейданъ изгубили […] а їошт’ кад’ бы барякъ непрїятелю оставили.“ (41)

3. лице множине: „колико насъ има, кои не бы преко зидина порушеногъ каквогъ града прелазетьи стали […] крвы просипали?“ (VII)

Плускамперфекат

3. лице једнине: „Светиславъ є несретьанъ противъ Мирче био, мейданъ изгубїо, и зато не може Милеву добити.“ (60)

Осим као део сложеног футура првог, *инфинитив* добија финалну реченичну позицију и када има функцију допуне глагола непотпуног значења. Код Стерије је такав инфинитив у највећем броју примера у антепозицији у односу на управни глагол[16]: „Ядна Србадїо! колико за права Бога страдати морашь! колико крвы просипати морашь, да ублажишь светыню Правосу дїя, светыню, што твои Праоцы до живца обезчестили.“ (1) „За нѣга сынко ништа чути нисамъ могла.“ (4) „Шта намъ дакле радити валя?“ (6) „Светла круно! […] да пред твое лице стати могу.“ (27) „Доста и є велика мложина, но само тройца утьи желе.“ (28) „Како смо сретьнїи […] с’ кимъ се слободно дичити можемо.“ (35) „Болецтна чувства никакве прїятности осетьати не могу.“ (47) „Тешка є рука тураннска, и кога притисне, онай двоиномъ страдати мора.“ (57) „наполѣ с’ овымъ нитковомъ, кои се и у саме царске дворове утьи усудьуе; наполѣ, ха! (103)

Има, међутим, и примера који показују да се инфинитив може наћи и иза управног глагола[17]: „Любовь те, сыне, отечества распалюе […] не можемо се мы сыне борити, […] на непрїятеля ударали.“ (5–6) „Боже мой!

15 Стране *Предїовора* (V–XII) нумерисане су римским цифрама, док је остатак дела (1–107) означен арапским цифрама.

16 Потврду налазимо и код Љ. Суботић (2007: 247). Исто је и код Ј. Хаџића (Суботић 1989: 170) и Ј. Суботића (Милановић 2014: 374).

17 Исто важи и за језик Ј. Хаџића (Суботић 1989: 170–171) и Ј. Суботића (Милановић 2014: 382).

[…] нитʼ се могу на кою ослонити, но нитʼ се смемъ выше осланяти.“ (13) „О кадʼ тьу я тако сретьанъ быти, да ме она искрено люби, волїо бы сʼ ньомъ и у найдивлѣй шуми живити, него безъ нѣ круну носити.“ (48) „Како се ударише, онъ на трагъ уступи […] єрʼ га нико одʼ наши не ктеде слушати.“ (50) „Какавъ є то юнакъ, каква є душа у нѣму, то се кодʼ редки може натьи.“ (53) „Ей тужанъ, да самь я на твомъ месту, и тако у твои година, знао бы се баръ, како валя осветити.“ (89) „ха! цео овай проклетый родъ морамъ истребити, кой ми се на душу попео.“ (100)

Стерија посеже за разноврсним стилским решењима те неретко у истој реченици употребљава инфинитив у обема наведеним позицијама, испред и иза управног глагола: „Овыма се слободно могу и Романи (стару какву повесть представляютьи) придодати, кои, само ако ништа не носе, чимъ бы незлобиво срдце ранити могли, […] кои што сходніе у томъ од лепо сочинѣногъ Романа натьи?“ (VIII) „о бѣдна Сербїо! текʼ што мало цветати поче, бурнымъ ветромъ мораде клонути.“ (11) „Тако валя, од Баязита свакїй се бояти мора, и найдалъїи краевы Evропе мораду се од нѣгова стра затресати […] да свою славу задоволити може.“ (26)

Као што се из наведених примера јасно очитава, позиција предиката и инфинитива најчешће је везана за сам крај реченице, али ваља нагласти да финализација предиката није искључива (нарочито уколико је исказан простим футуром првим или императивом).

ОПКОРАЧЕЊЕ

Под опкорачењем се подразумева растављање синтагми уметањем других синтагми или одступање од природне линеаризације реченичних конституената уметањем комплементарних синтагми или конструкција (Суботић 2007: 247), што је последица руског и рускословенског утицаја (Милановић 2014: 371).

У Стеријином језику атрибут се у антепозицији и постпозицији од управне именице често раздваја уметањем енклитичког облика помоћног глагола[18]: „Велика є туга на момъ срдцу […] као што се теби чини.“ (14) „Нетьу скробити, нетьу тужити, срдце є мое у моимъ рукама […] и судбину мою оплакивати.“ (17) „Подʼ нашомь є рукомъ доста голема часть Evропе […] и Србльи нашъ ярамъ носе.“ (22–23) „Ово момче, на кога си ты мачь потегао, мой є сынъ […] єрʼ се юначкїй одʼ детинства показао.“ (33)

До опкорачења не долази само уметањем енклитичког облика помоћног глагола, већ и пуног облика (у презенту или инфинитиву): „Отче мой! […]

18 Примере за овакву врсту опкорачења налазимо у језику Ј. Суботића (Милановић 2014: 371–372) и Ј. Хаџића (1989: 168).

Стефанъ твой жалостан проводи животъ.“ (2) „гди сте сад’ она времена […] као што и свашта на овомъ протиче свету.“ (13) „повратисе мало […] и ты тьешь га лавровимъ накитити венцемъ.“ (44) „Селимирове заслуге вамъ помажу […] да тье те се брачномъ скопчати свезомъ.“ (35)

Раздвајања атрибута и именице постиже се и уметањем енклитичког облика повратне заменице и речце *се*[19]: „Зидовисе Цариграда їошт’ яко држе […] то є зашто самь васъ овде и сакупїо.“ (23) „У твоїой руци по света стои […] коя тье за сретьу држати твоїомъ се любомъ називати коя те чисто любити не може.“ (30) „У сретьанъ се дань родїо да тебе за Оца има […] миръ се квари.“ (33) „Храброгъ се духа тай дечко види вреданъ є […] ма како било.“ (34) „Ради самномъ шта отьешь, у твое се руке предаемъ.“ (55)

У интерпозицији може бити и енклитички облик личне заменице[20]: „Добро велишь Светиславе! и отацъ тье насъ твой у Турску пратити; яаку ми веру тай човекъ задае […] нетьешь Турцыма робкиня быти.“ (18) „искре ти гнѣва из’ очїю скачу.“ (39) „Владателю Правоверный! страшанъ ти гласъ доносимъ.“ (85)

Има примера уметања и помоћног глагола и енклитичког облика личне заменице: „Лазарь є дете младо […] Светиславъ и є мой єдва намолїо […] гди годьу устреба, потьи.“ (34)

До одступања од природне линеаризације реченице долази уметањем речца[21]: „Из овогъ се дакле ясно види […] као велико сокровиште чувающьи.“ (VII–VIII) „Ахъ! савъ стрепимъ […] коя му ево и главе додье.“ (2) „Безбожный Вукъ одавно є на нѣга доносїо […] я самь истина доста Оцу ти покойномъ говорила, да то неверуе […] пред толикимъ Сердарма осрамоти.“ (4) „Због омъ дакле све прїятности […] нїе выше Милева ваша прїятельица.“ (20)

Некада се умећу и клаузе[22]: „Она се твоїой милостивой вольи покорава, миръ отье, и їошт’ моли, да є од зета Бранковића, кой їой досадьуе, бранишь.“ (29) „Сад’ самь самъ Господинъ, ишти шта отьешь, тешко тьу ти штогодь одретьи; благомъ тьу те, ако отьешь, засипати.“ (32) „Не иштемъ я тога […] єр никад нисамь границу, коя юнака дели, погазїо, недай да є садъ под старость погазимъ.“ (32–33) „Лазарь є дете младо […] и он тье са Стеваномъ, гди годьу устреба, потьи.“ (34) „Знай, да самь я учинила, што бы и ты, да си место мене было, учинїо […] єр’ є и мени животъ теретанъ.“ (71)

О облицима вокатива и њиховој огромној фреквентности у језику драме биће речи у једном од наредних поглавља, али на овом месту ћемо се накратко

19 Ово потврђује и Љ. Суботић (2007: 247), а исто важи и за језик Ј. Суботића (Милановић 2014: 372) и Ј. Хаџића (1989: 168).

20 Исто је и код Ј. Суботића (Милановић 2014: 372).

21 Ову врсту опкорачења код Стерије региструје и Љ. Суботић (Суботић 2007: 247), а забележена је и у језику Ј. Суботића (Милановић 2017: 373) и Ј. Хаџића (Суботић 1989: 168).

22 Љ. Суботић (2007: 248) такође региструје уметнуте реченице као вид опкорачења.

осврнути на овај падеж будући да се може сматрати посебном врстом опкорачења. Вокатив, с обзиром на функцију дозивања, скретања пажње и обраћања саговорнику, и данас представља својеврсно опкорачење, тако да се њиме се свакако остварује важна комуникативна намера, али истовремено и прекида природан реченични ток: „Любовь те, сыне, отечества распалюе […] не можемо се мы сыне борити […] сложно на непрїятеля ударали“. (5–6); „Твое є срдце у теби […] но отечество любезна моя, цвили, [...] и као што су остали нашїи сродници себе жертвовали.“ (17–18) „Шестый є ово месецъ любезнїи сердари мои! од’ како мы Оца могъ изгубисмо […] чештьу украшеномъ престолу седимъ.“ (22).

Раздвајање саставних делова сложених глаголских облика вероватно корелира са бројним опкорачењима: „Я самь ово жалостно Позориште на истини основао по исторїи незаборављѣногъ нашегъ Раића […] да самь најпречїи путъ к полезной забави нашао.“ (IX) „Теби тье се великїй Царскїй барякъ дати […] него се можеш и главе лишити.“ (36) „Ибраимъ ми є веранъ, не веруемъ, да ми нетье планъ по тьуди испасти.“ (42) „Сретьанъ тье Светиславъ быти не бойсе ты.“ (45) „та бунту бы целог народа подигао, и моїомъ бы главомъ Светислава платїо?“ (93) „И ньой тье мо истимъ начиномъ платити.“ (95)

И када глаголски облик није сложен, као што су на пример презент и аорист, уколико је изражен повратним глаголом, долази до својеврсног опкорачења: „Шта се од’ нѣга учини?“ (4) „Ахъ! све се ветье буре над’ Сербїомъ вїю.“ (16) „Светиславъ, (тако се тай мой яданъ соперникъ зове) Светиславъ тье, велимъ, Водьа быти […] никомъ тайну не казуй, ради како обстоятелства донесу.“ (40)

Стеријини јунаци устаљени реченични ток често прекидају ради скретања пажње саговорнику: „А коя, велишь, страна вазлялобы, да господари?“ (49), или се ради постизања патетичног ефекта, и то уметањем узвика или клауза: „Толико люди, што намъ изгину, мой Отацъ, и 9 братьа, ахъ! као 9 струка босилька, вену.“ (4) „Поступимо другимъ начиномъ […] а друго, да насъ ахъ! и од’ проклетогъ Вука брани.“ (6–7) „Да пошлѣмо посланике, нека иду, о да бы Богъ дао, да што добро сврше.“ (7) „Ах! пусто све благо, кад’ ми онога нема, за коимъ ми срце вене; Светислава, ахъ сына могъ Светислава, од’ како си Каравлашку послао, видїо нисамь, не знамъ гди є, и – ахъ бедный Отацъ од не мисла до не драга превїямсе, а нѣга распитуютьи, ал’ никаква гласа, као да у море пропаде.“ (90)

Може се закључити да Стеријина посеже за типичним опкорачењима барокне епохе као што су: уметање енклитичког облика помоћног глагола и повратне заменице и речце *се*. Нека опкорачења нису страна ни савременом језику: партикуле, уметнуте клаузе, вокативи; а нека су пак, као што је на пример последње, условљена жанром.

ПОСТПОНОВАНИ АТРИБУТ

Инверзије у низању реченичних чланова уобичајена су одлика барокне синтаксе. Пример оваквог односа у језику Јована Стерије Поповића је атрибут постпонован у односу на управну именицу. У служби таквог атрибута најчешће су присвојне заменице, присвојни и описни придеви[23]:

именица + ӣрисвојна заменица у функцији аӣрибуӣа: „Ахъ! […] кад се отацъ мой за началника поставляо […] и главе додье.“ (2) „Укрепи му духъ о Отче, да и онъ стазомъ твоїомъ […] под тобомъ. (2–3) Кое то, што име мое споминѣ?“ (14) „Сретъа намъ се меня, и слепа судбина на осовини своїой итро окретаютьисе […] бездну жалости баца.“ (13–14) „Нетьу скробити […] судбину мою оплакивати.“ (17) „Владателю правоверный! допусти робу твомъ, да и онъ кою речь рекне.“ (24) „Човече, шта ми каза, то є сынъ твой?“ (33) „Скуптесе све змїе и аждае, и вы тугрови дайте ми ярости ваше […] а вы светїи дуовы праотаца мои, укрепите сыну вашемъ силу […] тье Светислава уморити.“ (42) „Милево немой ме срдити […] да самъ я темель сретье твое“. (55) „Селимире! Светиславъ є сынъ твой […] с коимасе отацъ нѣговъ дичи.“ (90) „Смрть ньїова гаси жедь освети моїой […] узрокъ мога неспокойства.“ (95)

именица + ӣрисвојни ӣридев у функцији аӣрибуӣа: „Видиш ли ты, да се престолъ Цариградскїй потреса, и да цела Еѵропа одъ силе Турске стрепи.“ (6) „зар’ вы не знате, да є посланикъ Турскїй стигао?“ (9) „Коє опетъ то, што овде лежи валь да и нѣга ярост Баязитова гони.“ (69) „Каква є то смелость […] законъ турскїй погазити!“ (79)

именица + оӣисни ӣридев у функцији аӣрибуӣа: Боже мой, Баязитъ є човекъ добаръ, кад’ самъ с’ победьенима миръ зактева“. (16) „Лазарь є дете младо […] гди годьу устреба, потьи.“ (34) „та знай да су опасности ветье быле, него да бы їи победивши могла“. (70) „Допусти Царе честитый! да и я штогодь пробеседимъ.“ (88) „о небо […] познаемъ духъ благороданъ, нїе тай порокъ Светислава мога.“ (91)

Када управну именицу одређују два атрибута, најчешће су антепозицији. За разлику од Ј. Суботића (Милановић 2014: 270), код кога су присвојна или показна заменица редовно позициониране непосредно испред именице, Стерија нема устаљени распоред атрибута. Напротив, и када су атрибути исказани присвојном или показном заменицом, она није нужно тик уз именицу: „Ласно тьу ово мое мнѣнїе потврдити, ако само опоменемъ, да и премудрый нашь Досїѳей у своя морална дѣла романтїческе повести уводити ніе сумняо, опоминютьисе често прекрасногъ оногъ изреченїя: Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci!“ (IX) „Я самь ово жалостно Позориште на истини основао по исторїи незаборавлѣногъ нашегъ Раића, […]

23 Потврде налазимо и код Љ. Суботић (2007: 248), а ова барокна одлика заступљена је и у језику Ј. Суботића (Милановић 2014: 370) и Ј. Хаџића (Суботић 1989: 166).

к полезной забави нашао“. (XI). „Да видимъ како є овай робскїй родъ поступїо […] ал’ неверуемъ. (27) О! смилуйсе на ове седе власи […] не скратьуй последнѣ старчеве данке.“ (33)

Ретки су примери у којима су оба атрибута која одређују именицу постпонована: „Ни є то узрокъ […] Кауры намъ веру погазише, силу мою Царску за ништа држе.“ (39)

Два атрибута могу бити дистрибуирана и тако да се један налази испред, а други иза управне именице. Уколико је неки од њих исказан присвојном заменицом или присвојним придевом, биће постпонован[24]: „Светиславе милый мой Светиславе! […] сад да видишь милостивогъ Баязита твога […] с’ душомъ боришь“. (56–57) „О кукайте ядне майке Србске […] шта пате и какосе муче.“ (56–57) „Како тьу да те утешимъ несретьна другарице моя […] удесне быти могле.“ (57)

Када именицу одређују три атрибута, најчешћи тип њихове дистрибуције је *атрибут + атрибут + именица + атрибут*, при чему је поново уочљива тенденција постпоновања присвојних форми: „Под’ нашомь є рукомъ доста голема часть Европе; […] и Србльи нашъ ярамъ носе.“ (22–23)

У Стеријином језику има и примера препонованог атрибута, који одговара данашњој књижевнојезичкој норми: „Яднїи непрїятельи, противъ кога се дижете?“ (26–27) „Тешка є круна на Царской глави […] итьи мора.“ (27) „О утишай праведанъ гнѣвъ, и послушай беднога старца.“ (31)

На основу свега наведеног може се закључити да је Стеријина дистрибуција атрибута слободна: поред барокног постпоновања атрибута, мноштво је примера који одговарају данашњој књижевнојезичкој норми.

АНТЕПОЗИЦИЈА ГЕНИТИВА

Генитив у антепозицији је стилска одлика барокне реченице која је регистрована у најмањем броју примера (5)[25]. Сви забележени генитиви су посесивни: „Ал такое […] ты бистаръ Сербїе изворъ смртнымъ греомъ замути […] одъ мача правосудїя пада.“ (2) „Богъ насъ оставити нетье […] мудры стараца советъ да насъ руководи, као што си ты отче!“ (8) „Кад’ се гроотомъ на нашь ядный живота чамацъ смее, онда намъ найветъимъ кораблекрушенїемъ прети, Милево!“ (14) „О прости Милево! […] мене тье Кнеза Лазара ктьи дичити, и мутно ми чело ведрити.“ (15) „Доста веть, доста; Селимире! […] мы морамо волю народа, и собора судъ испунити (*робу)* учини твою дужность (*Робъ с’ мачемъ замане*).“(92)

24 Исто важи и за језик Ј. Суботића (Милановић 2014: 270).

25 Потврде налазимо и код Љ. Суботић (1989: 173; 2007: 248) и А. Милановића (2014: 372), додуше, са знатно већим бројем примера.

ОДРЕДБЕ У АНТЕПОЗИЦИЈИ

Ред речи у барокној синтакси је онеобичен и антепозицијом одредби[26], која је вероватно условљена финализацијом предиката и инфинитива: „Отче мой! добрый отче мой! ты се сада по небеснымъ ливадама шетьешь, а сынъ твой, Стефанъ твой жалостан проводи животъ.“ (2) „Докле тье над’ Сербїомъ та освета траяти, отье ли се и намъ тужнимъ разведрити?“ (10) „О Боже! каква тишина по овоме кругу царуе, цело єстество с’ кукавномъ Милевомъ тужи […] крваву ову жертву оплакиваю.“ (12) „Ахъ! све се ветье буре над’ Сербїомъ вїю.“ (16) „Идите, уредите, сваког молите, кой човечества у себи има, кой може, нека кукавици помогне.“ (19) „Ты одлазишь, ал’ не мысли, да тье Светиславъ код’ кутье остати, не, онъ тье с’ тобомъ итьи.“ (18) „То нисамь размела […] ако га не буде у тамницу баџїо.“ (61) „Веть се догрдило сиротой Даници […] и за оца му ништа не знамъ, као да у тавници живимъ. (68) Милева над тобомъ умире.“ (69) „Милево радостно Светиславъ умире.“ (69) „Ком є животъ теретан нек овамо додье.“ (100)

СИНТАКСИЧКИ ПАРАЛЕЛИЗАМ

Синтаксички паралелизам представља понављање идентичних синтаксичких јединица на свим нивоима реченице или пасажа текста, чиме се интензификује њихов значај (Суботић 2007: 249; Милановић 2014: 357, 362) и у Стеријином језику[27], као и у језику Ј. Суботића[28], је врло заступљен синтаксостилистички поступак. Понављања су, такође, карактеристична за дијалог и њима се у посебном исказу „понавља само израз који је смисаоно наглашен у претходном исказу“ (Сааведра 2004: 319).

Често у оквиру сложене реченице долази до низања клауза са истом структуром: „Отьу є, Майко до последнѣ капи крви бранити, бранитьу є Майко, као што ю є и отацъ мой од’ напасти браніо; […] док є овогъ мача при бедрици, и докъ є мени Лазара и Светислава мога […] нег’ да срамно име помоцыма оставимо.“ (5) „Гди сте сада вы златнїи часови, кое самь задовольно и сретьно броїо? гди сте сад’ она времена, кад’ самь куле по воздуху зидао, протекосте ахъ протекосте, као што и свашта на овомъ протиче свету.“ (13) „Твое є срдце у теби […] жертвуй себе на олтаръ невиности […] жертвуй себе, као што є отацъ твой, као што є Богданъ, и као што су остали нашїи сродници себе жертвовали.“ (17–18) „Сад’ братьо

26 Ову синатаксичко-стилску особину код Стерије примећује и Љ. Суботић (2007: 248).
27 Упореди са Љ. Суботић (2007: 249).
28 Упореди, такође, А. Милановић (2014: 357–359).

їоштъ едномъ крвнику судъ изрецыте, проклетомъ Светиславу […] нѣму судъ изрецыте, нека награду прїими, но достойну.“ (84) „Роб, Баязитъ роб, о света Муратова душо, чуешь ли? Баяззитъ робъ, а затоли є на престолу седїо, да садъ ланце носи? землѣ толике освоїо, толикїй вилаетъ турскимъ ярмомъ обтеретїо, да сад’ у тамници живи? ха! проклето име, чїя є рука кадра нѣга у тамницу бацыти?“ (106) „Гробе, ладный, гробе, отворисе, прїими несретьногъ Цара, окаянногъ Баязита у недра на дно грозне пропасти твое прими.“ (107)

Као што се може видети из наведених примера, сукцесивним понављањем или интензификацијом доприноси се патетичности и узвишености реплика које изговарају јунаци драме[29]. Тако, уколико жели да нарочито истакне значај одређене синтаксичке јединице, Стерија не посеже за синонимима, већ је неколико пута понавља: „Миръ мати велишь, и я миръ любимъ, у миру земля благодатне плоде свое нами богато излива, у миру се устави и укази чине; земледѣлацъ иште миръ, и я велимъ: миръ да буде; Но ако мы с’ истимъ миромъ немиръ добїемо?“ (7)

Најчешће се интензификује значај следећих синтаксичких јединица:

а) субјекат: „Ибраима ми зови […] вы законъ Турскїй нарушавате, вы Пророкову веру газите.“ (38)

б) предикат: „Жалостный Сыне! твоя мати тражи оно, што натьи не може, тражи утехе, коя їой нигда огрануши нетье.“ (3) „О! смилуйсе на ове седе власи, смилуйсе и на ове ране […] не убїяй сретьу двое млады, не скратьуй последнѣ старчеве данке.“ (33) „Продьисе молимъ те мейдана, продьисе свега, нїе мени до победе, я морамъ да се осветимъ, морамъ Милеву да имамъ.“ (41) „Скуптесе све змїе и аждае […] дайте му совета, дайте му муке, скоима тье Светислава уморити.“ (42) „И тоє мой Светиславъ учинїо? о небо – нїе, нїе, познаемъ му наравъ, познаемъ духъ благороданъ, нїе тай порокъ Светислава мога.“ (91)

в) атрибут: „Каква є то смелость, каква продрзливость, какво безаконїе законъ турскїй погазити!“ (79)

г) прилошка одредба: „Сад’ братъ брату добра не жели, сад’ Вукъ по Сербїи радъ є господарити […] самъ жали и пали?“ (6) „Сретъа намъ се меня […] сад’ насъ на ливанѣ сретье, а сад’ бездну жалости баца.“ (13–14)

д) везник: „та Светиславъ є дете […] ил’ се уздашь у старца Селимира, та старъ є, да на коню седи, а камо л’ да мачемъ мая.“ (6)

ђ) предлог у предлошко-падежној конструкцији: „С’ кимъ тьешь воевати, са Светиславомъ?“ (6) „у помоть Баязиту противъ кога, противъ наше братье, да онъ лакше крвь Хрїстїянску проливати може.“ (10–11)

29 И Ј. Суботић користи синтаксички паралелизам за појачавање патетичности и узвишености својих говора (Милановић 2007: 358).

УЗВИЦИ, УЗВИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ И ВОКАТИВИ

Драмски лик је елоквентнији од јунака романа (Лешић 2008: 390), он носи драмску радњу, износи своја размишљања и осећања, учествује у драмском сукобу. Уколико узмемо у обзир експресивност дијалога, која „до изражаја доводи емоције", и његов конфликтни или агонални карактер (Лешић 2008: 389, 390), можемо сматрати оправданим велики број узвика и узвичних реченица у Стеријином делу. Облици вокатива такође су бројни и у служби су патетичности, али и обнављања комуникативне намере, која се, понекад, губи у дугој барокној реченици.[30]

„Утешисе добрый Старино!" (8) „Хмъ! хмъ! хмъ!" (9) „Твое є срдце у теби […] но отечество любезна моя, цвили, [...] нашїи сродници себе жертвовали." (17–18) „О! каква є ово стрела, што ми срдце пробїя! (18) свирѣпа судбо докле тьешь ланце жалости ковати, Светиславе! окаменїоси се, брани, теши Милеву!" (18) „Добро велишь Светиславе! и отацъ тье насъ твой у Турску пратити […] зато сестро моя! немой тужити, немой цвилити, датье Богъ, те ти нетьешь Турцыма робкиня быти." (18) „Андьели небеснїи! какве сладке надежде у срдце ми уливате." (19) „О! велика є ово за мене загонетка […] теби тьу Отечество помотьи […] што си ме на овай светь извело". (20) „Збогомъ и ты Светиславе! […] – ха! шта реко! не, любитье те до гроба, нит' тье те кадгод с' ума скидати." (21) „Опетъ тужи, о Боже, кад' тье ово сирото девойче од' куканя престати." (44) „Ты си Данице одидеръ!" (45) „Ахъ какосе не бы бринула!" (45) „О каква є то лепота!" (48) „Боже мой Боже! […] да имъ тако чада страдати мораю!" (56) „О златне речи мога покойногъ оца, сад' васъ ценити умемъ! (59) Ахъ! (60) Шта! Праведный Боже!" (61) „айде Милево, айде на полѣ да се спремишь, тураннъ заповеда". (62) „Светиславе мой! сыне мой Светиславе – ах!" (61) „Немой ты тако говорити […] а старый є то войникъ мой брайко, преко млоги є ватра прелазїо." (63) „Неверо!" (70) „Милево! ангеле земный! шта ты учинити не можешь!" (71) „Новогъ, аирала!" (77) „ао мой юначе!" (77) „Доста пакленый породе!" (80) „Добро говоришь Османе!" (87) „Роб, Баязитъ роб, о света Муратова душо, чуешь ли?" (106)

АНТЕПОЗИЦИЈА ОБЈЕКТА

Иако би са становишта данашњих носилаца српског језика антепозиција објекта била нетипична синтаксичка појава, за језик 19. века она је сасвим уобичајена. Љ. Суботић (2007: 249) ову појаву бележи код Стерије и истиче да је антепонирање објекта последица задржавања предиката или инфинитива

30 У примерима који следе биће обележени узвици и облици вокатива, а како су они у већини случајева део узвичних реченица, њих нећемо посебно обележавати из техничких разлога.

у постпозицији: „Есть єсть! […] гледайте, договарайтесе, и сутра да ми одговоръ дате.“ (10) „Муратъ є убїенъ, и сынъ нѣговъ Баязитъ влада; онъ с’ нашима мїръ отье и зато є Османъ дошао.“ (16) „Победимо ли Мирчу […] а најпослетье мо гордог Тамерлана покорити.“ (25) „Светла круно! посланицы од Србске землѣ милость просе, да пред твое лице стати могу.“ (27) „Да видимъ како є овай робскїй родъ поступїо, и єли мое уговоре, или дальи ратъ примїо – ал’ неверуемъ.“ (28) „Баязиту милостивомъ Цару вернїи робови поздравъ доносе.“ (29) „Хм! То може быти […] да миръ прима а уговоре не шилѣ?“ (29) „Но треба їошть и да законе наше познашь.“ (36) „Е пакъ […] и мы тьемо готовїи быти нѣга покорити.“ (39) „Светиславъ є несретьанъ противъ Мирче быо, меѝданъ изгубїо, и зато не може Милеву добити.“ (60) „Отье ли Іусуфъ Маджаре победити?“ (63) „онь се яко разжентарїо […] да їой вратъ скр’амо.“ (65) „Светиславе Светиславе то ли є намера твоя, да ми сасвимъ срдце распоришь?“ (69) „Милево! ты ми животъ повратьашь.“ (72) „Чекай момче! важнїе послове да свршимо, а зато тьемо найлакше.“ (75) „знашь ли на кога мачь потежешь?“ (92) „Емїре! нека и она плату прїими, то є такву децу породила.“(102)

ЗАКЉУЧАК

Анализа барокних карактеристика на грађи драме *Невиностѿ или Светѿислав и Милева* показује да су код Стерије присутне све тражене одлике и да је његова реченица подлегла барокизацији. Гломазност и прекиђеност барокне реченице можда управо произилази из тежње ка разбијању сувише уочљивих правилности којој је тежила уметност ове епохе. Међутим, поред веома дугих, накиђених, типичних барокних реченица, у драми се, сасвим очекивано, с обзиром на њену жанровску опредељеност, могу наћи и непотпуне реченице, као што су оне без предиката: „Милеву за жену?“ (10) „А мой Светиславъ?“ (47) „Од’ Ибраима?“ (49) „За Светиславомъ“. (60) „Доста Ибраиме!“ (75) „Моя верность.“ (75) „Громъ и пакао! моя жена, моя Милева!“ (77), од којих су неке „реакције на стимуланс из претходног исказа“ (Сааведра 2004: 319) или реченице које се састоје само од именице у вокативу: „Неверо!“ (70) „Стеване!“ (98).

Најизраженије барокне одлике у језику Јована Стерије Поповића уједно су оне које су доминантне код осталих писаца 19. века. Финална позиција предиката и инфинитива је веома присутна синтаксичко-стилска одлика у његовом идиому, али ваља нагласити да у појединим сегментима има подударања са данашњим стањем у језику. Тачније, код перфекта нема инверзне дистрибуције одричног облика копуле у односу на радни глаголски придев, а употреба имперфекта и плусквамперфекта је редукована, што је случај и са савременим језиком. Приликом распоређивања предиката Стерија најчешће посеже за компромисним решењем: комбинује предикат у

финалној и осталим позицијама. Фреквентна су и опкорачења, која осцилују од оних који су уобичајена за ову епоху (уметање енклитичког облика помоћног глагола, повратне заменице и речце *се*) до оних која су и данас прихватљива (партикуле, уметнуте клаузе, вокативи). Постпоновање атрибута је такође изражено, али није искључиво. Стерија често користи и атрибут у антепозицији или налази решење у комбиновању постпонованог и препонованог атрибута, уз тенденцију постпоновања посесивних форми (присвојних заменица и придева). Антепозиција генитива је готово неизражена јер се јавља укупно пет пута, док су одредбе и објекат у овом положају регистровани у знатно већем броју примера. Синтаксички паралелизам је једна од фреквентнијих одлика и успоставља се посредством разноврсврсних синтаксичких јединица, а у служби је остваривања патетичног и узвишеног тона реплика. Не изостају ни украси у виду узвика, узвичних реченица и вокатива.

Истраживање је показало да се карактеристике Стеријине синтаксе не разликују много од регистрованих појава у студијама о језику Јована Хаџића и Јована Суботића. Они се, наиме, служе сличним синтаксичко-стилским поступцима, што доста говори о стању у језику 19. века и огромном утицају страних синтакси на језик писаца тога доба.

Када се у обзир узму карактеристике које су регистроване у роману *Дејан и Дамјанка* (1830), може се констатовати да су ове барокне појаве уобичајене код Стерије, као и да он задржава стилске и синтаксичке особености барокне епохе независно од жанра.

У поређењу са савременим језиком не може се донети поуздан закључак. Иако су регистрована бројна одступања од данашњег стања, не сме се пренебрегнути једва присутна антепозиција генитива, као ни одређена подударања, која су, будући да је временска дистанца огромна, занимљива за даља разматрања.

ИЗВОРИ

Поповић 1827: Јован Стерија Поповић. *Невиностъ или Светиславъ и Милева*: *жалостно позориште у петъ дѣйствія*. Пешта: Трошкомь Матице Србске, Будим: Словыма Кралѣвскогь Свеуч. Пешт.

ЛИТЕРАТУРА

Булат 2016: Снежана Булат. *Драмско виђење жене владара у српској историјској драми средине 20. века*. <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/8271> 1. 5. 2018.

Деретић 2002: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Београд: Просвета.

Деретић, Бојовић и др. 2003: Јован Деретић, Злата Бојовић, Марија Митровић. *Историја књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Деспотовић Милић, Милошаковић Тасић и др. 2016: Андреа Деспотовић Милић, Зорана Милошаковић Тасић, Александар Ђукановић, Жељко Јаћић, Стеван Јовчић. „Оригинални српски драматичар". *Годишњак Факултета за културу и медије*, бр. 8, год. VIII, Београд: Факултет за културу и медије, 17–36.

Ивић 1989: Павле Ивић. „Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 19, св. 2, Београд: МСЦ, 5–14.

Ивић 1998: Павле Ивић. *Преглед историје српског језика.* Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Лешић 2008: Зденко Лешић. *Теорија књижевности.* Београд: Службени гласник.

Милановић 2014: Александар Милановић. *Језик Јована Суботића*. Београд: Чигоја штампа: Филолошки факултет.

Младеновић 1982: Александар Милановић. „Неке славеносрпске особине у језику Јована Стерије Поповића (на материјалу дела *Роман без романа*)". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 11, св. 1, Београд: МСЦ, 47–52.

Петковић 2017: Ивана Петковић. „Српско-руске књижевне везе барокне епохе". Драган Бошковић, Татјана Абрамзон (ур.) *Наслеђе – часопис за књижевност, језик, уметност и културу*, година XIV, број 37/2, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 121–126.

Павић 1970: Милорад Павић. *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд: Нолит.

РКТ (1986). *Речник књижевних термина*. Београд: Нолит.

Сааведра 2004: Димка Сааведра. „Језик драме са синтаксичко-семантичког гледишта". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 32, св. 1, Београд: МСЦ, 307–320.

Скерлић 1997: Јован Скерлић. *Историја нове српске књижевнности.* Приредио и поговор написао Јован Пејчић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Суботић 1989: Љиљана Суботић. *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад : Матица српска.

Суботић 1996: Љиљана Суботић. „Језик Стеријиних правних списа (Инфинитив – нека значења и функције)", *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 25, св. 2, Београд: МСЦ, 79–84 .

Суботић 2004: Љиљана Суботић. „Из историје књижевног језика: 'питање језика'". *Предавања из историје језика*. Лингвистичке свеске 4, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 145–191.

Суботић 2007: Љиљана Суботић. „Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман *Дејан и Дамјанка*)". *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)*. Лингвистичке свеске 6. Нови Сад: Филозофски факултет.

Толстој 2004: Никита Ильич Толстој. *Студије и чланци из српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска.

Херити 1981: Peter Herrity. „Језик у делима Јована Стерије Поповића". Младен Лесковац (ур.). *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. књ. 29. св. 3, Нови Сад: Матица српска, 495–501.

Milica M. MIHAJLOVIĆ

BAROQUE SECNTENCE GEOMETRY IN THE PLAY NEVINOST ILI SVETISLAV I MILEVA (1827) (INNOCENCE OR SVETISLAV AND MILEVA) BY JOVAN STERIJA POPOVIĆ

Summary

A syntactic organization in the play Nevinost Ili Svetislav i Mileva (1827) (Innocence or Svetislav and Mileva) by Jovan Sterija Popović is far away from the present day holders of the standard Serbian language. Sterija's sentences succumbed to baroqueization, which came to the Serbian language through the Russian language, and from the German and Latin syntax. The paper will analyze the Baroque features of the Sterija's language, which are reflected above all in the following: the finalization of the verb in the predicate and the finalization of the infinitive, the contradictions that divide the multiple sentence constituents, the post-position of the attribute in relation to the noun, the pre-position of genitive, adjectives and other provisions, syntax parallelism and the standard decoration of the Baroque sentence in the form of numerous exclamations, exclamation sentences and vocatives. The goal is to point to the baroque of Jovan Sterija Popović's language by registering appropriate stylistic features. All the required Baroque features are present in the Sterija's language. The research has shown that the characteristics of Sterija's syntax do not differ much from the registered phenomena in studies on the language by Jovan Hadžić and Jovan Subotić. In the novels Dejan and Damjanka (1830) these baroque phenomena are common, which shows that Sterija retains the stylistic and syntactic characteristics of the Baroque epoch independently of the genre. The most prominent Baroque features in the language of Jovan Sterija Popović are those that are dominant amongst other writers of the 19th century.

Key words: History of Serbian literary language, syntax, baroqueization of sentence, Sterija.

Рад је предат 4. јуна 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 811.163.41'367
doi: 10.5937/bastina1948089S

Прегледни рад

*Наташа А. СПАСИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за проучавање језика и књижевности

ПОРЕДБЕНЕ И/ИЛИ НАЧИНСКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ ОД ВУКА ДО ДАНАС**[1]

Апстракт: У раду ће бити речи о терминологији, (под)типовима и употреби поредбених и начинских реченица (и конструкција) у протекла два века, од Вукове прве граматике (*Писменице сербскога језика по говору простога народа писана*, 1814) преко Вуковог *Српског рјечника* (I – 1818; II – 1852) до данас. Како Вуково грандиозно дело лежи у основи свих каснијих граматика, циљ нам је да видимо зачетке ових типова зависносложених реченица и потврдимо или дематујемо њихово постојање од самог почетка српског кодификованог језика. Даћемо преглед терминологије и класификације у XIX веку, њену релативну стабилизацију током XX века и увид у избор релевантне синтаксичке литературе: уџбенике, граматике и приручнике у последњих стотину година. Посебна пажња биће посвећена класификацији, решењима и конкретној употреби поредбених и начинских конструкција у предговорима Вукових *Рјечника* са циљем да се утврди њихов опсег и природа што би био један од индикатора релевантности поредбених и начинских конструкција као посебних и често незамењивих типова реченица.

Кључне речи: *Српски рјечник*, Вук С. Караџић, поредбене конструкције, начинске конструкције, историјски преглед, структурно-семантички приступ.

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ КОНЦЕПТ

У досадашњој синтаксичкој литератури постоје различити приступи у погледу терминологије, типологизације, структурних и семантичких карактеристика поредбених и начинских конструкција. Задатак овог истраживања

---

* Истраживач-приправник, natasa.spasic@filum.kg.ac.rs.

** Рад је урађен у оквиру пројекта *Динамика структура савременог српског језика* (ОИ 178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Рад је усмено изложен на XIII међународном научном скупу *Српски језик, књижевност, уметност* (26–27. октобар 2018) у Крагујевцу.

биће да систематично, хронолошки прикаже наведене проблеме, испита које синтаксичке јединице чине систем *поредбено-начинских* конструкција, којим се формалним обележјима изражавају и које синтаксичке функције остварују, враћајући се у најранију прошлост српске писмености. Иако се период од два века, пре свега због обима, чини као несагледив, настојаћемо да обухватимо већину релевантне литературе са циљем да утврдимо зачетке, ток и поделу ових (под)типова зависносложених реченица ослањајући се на монографију Милке Николић „Поредбено-начинске конструкције у српском језику" (2017). Почећемо са граматикама и речницима српског језика (од Вука Стефановића Караџића) надовезујући се на синтаксичку ширу и ужу литературу, у виду монографија и радова.

Језик се, као жива категорија, мења те је очекивано да се и у систему који има тако дугу традицију сусретнемо са различитим терминима и синтаксичким јединицама различитог облика и различитог хијерархијског нивоа. Како данас, тако, претпостављамо, и вековима уназад, поредбено-начинска семантика може бити усложњена другим семантичким нијансама што онемогућава јасно повлачење граница између синтаксичких јединица у којима поредбено-начинско значење није доминантно, али се јављају компоненте овог значења. Наше истраживање поредбеним и/или начинским конструкцијама приступа са синтаксичког аспекта. Примарно је коришћен поступак квалитативне, дескриптивне анализе и структурно-семантички приступ.

Предметом су обухваћене синтаксичке јединице које у свом семантичком садржају имају значењску компоненту *поређења* и/или значењску компоненту *начина,* тј. синтаксичке јединице којима се граматикализује поредбено-начинска семантика. Узимајући у обзир ставове и мишљења различитих аутора (Стевановић 1974, Ковачевић 2003, Палић 2007, Николић 2014. и др.), желимо наведене компоненте представити као целовит систем заснован на корпусу из *Писменице сербскоīа језика по īовору ūросшоīа народа ūисана,* 1814) преко Вуковог *Срūскоī рјечника* (I – 1818; II – 1852). Наведени корпус, тачније карактеристични примери из Вуковог језика, има за циљ да посведочи употребу поредбених и начинских конструкција од најранијих времена. Како се тим типовима у каснијој литератури посвећивала већа пажња, ми ћемо само навести неке од дефиниција и ставова аутора како би се указало на континуитет и варијације до данас. Упркос прегледном и језгровитом приказу литературе из најранијег периода, рад није заснован на дијахроном приступу и нема за циљ реконструкцију и детаљну анализу примера, већ тежи да покаже како везник, као један од параметара реченичне субординације, има инваријантно лексичко значење које у контексту испољава различите значењске нијансе простора, времена, узрока и сл.

ШТА О ТОМЕ КАЖУ РЕЧНИЦИ?

У речницима српскога језика (*Речник српскохрватскога књижевнога и народнога језика, Речник српскохрватскога књижевнога језика, Речник српскога језика*) јединице које представљају типична формална обележја поредбено-начинских конструкција (*као, пошто, као да, као што, како*), поседују веома дисперзну полисемантичку структуру (Николић: 2017: 8). Овом попису додаћемо Вукове *Рјечнике* I и II. На следећим фотографијама можемо видети како се у I, односно II *Српском рјечнику* објашњавају *како, као* и сл. Осим превода на немачки и латински наводе се и варијанте и типични примери употребе ових везника.

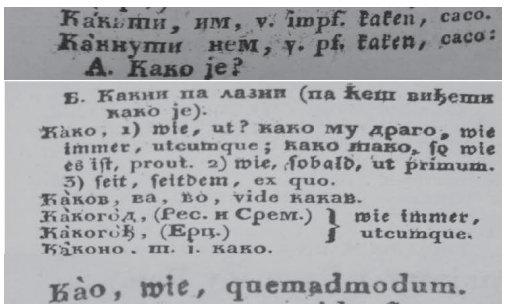
Какити, им, v. impf. taken, caco.
Каннути нем, v. pf. taken, caco:
A. Како је?
Б. Какни па лазни (па ћеш видјети како је).
Какo, 1) wie, ut? како му драго, wie immer, utcumque; како тако, ſo wie es iſt, prout. 2) wie, ſobald, ut primum. 3) ſeit, ſeitdem, ex quo.
Каков, ва, во, vide какав.
Какогод, (Рес. и Срем.) } wie immer,
Какогођ, (Ерц.) } utcumque.
Каконо. ш. і. како.
Као, wie, quemadmodum.

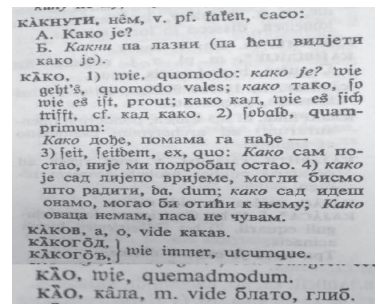
кàкнути, нём, v. pf. taken, caco:
А. Како је?
Б. *Какни* па лазни (па ћеш видјети како је).
кàко. 1) wie, quomodo: *како је?* wie geht's, quomodo vales; *како* тако, ſo wie es iſt, prout; како кад, wie es ſich trifft. cf. кад како. 2) ſobald, quam primum:
Како дође, помама га нађе —
3) ſeit, ſeitdem, ex, quo: *Како* сам постао, није ми подробац остао. 4) *како* је сад лијепо вријеме, могли бисмо што радити, ha, dum; *како* сад идеш онамо, могао би отићи к њему; *Како* оваца немам, паса не чувам.
кàков, а, о, vide какав.
кàкогòд, } wie immer, utcumque.
кàкогòђ, }
кàо, wie, quemadmodum.
кâо, кâла, m. vide блато, глиб.

Слика бр. 1
Српски рјечник истолкован Њемачким и Латинским ријечима 1818: 292–293; 297 (лево); *Српски рјечник истумачен Њемачким и Латинскијем ријечима* 1852: 372; 377 (десно).

Као што можемо приметити, други *Рјечник* проширен је примерима употребе и још једним значењем. Напоменућемо да се у немачком и *као* и *како* преводе са *wie* што упућује на то да се ни у другим језицима, пре свега у оним на које се Вук угледао, не прави разлика међу њима. Дистинкцију уочавамо тек у контексту.

АНАЛИЗА КОРПУСА

Да бисмо се уверили на који начин су употребљавани ови везници у Вуково време анализирали смо предговоре првом, тј. другом *Српском рјечнику*. Примери су издвајани пре свега по формалним обележјима. Примећено је да се категорија начина и поређења изражава једном речју (*а неколико људи могли су* ***ласно*** *писати* ***којекако***), ППК, синтагмом (*него је писао сваки* ***по својој вољи***), ГПС (*и онђе за 10 – 15 година* ***учећи науке на туђим језицима****, мора заборавити[...]*), клаузом (*да се у оно доба овако много писало,* ***као што се данас пише***).

• *Док су Срби имали своје краљеве и цареве, да се у оно доба овако мого писало,* ***као што се данас пише*** *по римћанским државама, јамачно би они почели још онда* ***својим језиком*** *писати; <u>али се онда може бити још мање писало, него што се данас пише по Турским државама</u>; зато се није требало ни старати да сви људи разумију оно што се пише; а неколико људи могли су* ***ласно*** *писати* ***којекако****.*

• *Ни једном списатељу није пало на ум, да барем за себе постави какваког правила у језику, и њи да се држи, него је писао сваки* ***по својој вољи (како му се кад навр пера десило), тако, као да наш језик*** *(осим свију језика на овоме свијету)* ***никакви правила нема!***

• *Ово је од учени Србаља први опазио Г. архимандрит Кенгелац,* ***као што каже*** *у предговору својега јестествословија: [...].*

• *[...] зашто ми немамо још ни Буквара Српскога,* ***а камо ли што више****. Ако се наш списатељ родио у вароши, он већ није ни чуо правога и чистога Српскога језика, ако ли се родио у селу, он је у ћетињству дошао у варош, и онђе за 10 – 15 година* ***учећи науке на туђим језицима, мора заборавити и мислити Српски*** *[...].*

• *[...] ни остала слова нијесу из почетка била тако лијепа,* ***као што су данас****. [...] а и Латинска су слова од Грчкије,* ***као и наша****. [...] и не могу да се навикну чатити га* ***као ј****; а ј не може нико* ***друкчије*** *чатити,* ***него онако као што треба****.*

• *[...]****на простоме и, као што он мисли и говори, покварено и нечистоме Росијском језику****; па се цар [...]. Ја Славенски језик љубим и поштујем,* ***као и други*** *који му драго Србљин[...]што му приликује,* ***као и цркви*** *у којој се њим поје и служи; [...].*

У следећој вишеструко сложеној реченици у оквиру временске реченице имамо на семантичком плану значење пропорционалности са карактеристичном дводелном структуром, дистактним везничким средством *кад – онда* и присутним компаративним обликом придева/прилога у структури и управне и зависне клаузе: *[...] да су сви народи почели писати оним језиком,* ***као што говоре*** *орачи и копачи, свињари и говедари,* ***па кад се почело <u>љепше</u> мислити, онда су и језици <u>љепши</u> постали****).*

Корлативе налазимо и у следећим примерима: *Ја сам казао да ће у њему бити рјечи, које народ Српски говори,* ***<u>како</u> по Турској, <u>тако</u> и по Њемачкој****. Он сирома мисли, да је* ***Српска црква <u>тако</u> тврда, <u>као што</u> је он вјешт у њезину и у Српском језику****.* ***<u>Колико</u> је Еванђелије изгубило од своје светиње*** *што је преведено с Грчкога језика на Славенски, и са Славенскога на Влашки,* ***<u>толико</u> би изгубило и данас*** *да се преведе* ***на Српски****.*

Морамо приметити да су реченице стилски различите од реченица које доминирају у савременом језику, веома су дуге и ред речи као и интерпункција и ортографија неретко одступа од данашњих правила и устаљеног редоследа:

Народ наш има свакојаки приповијетки тако млого, као и пјесама, и могу се раздијелити на женске и на мушке, као и пјесме. Мушке су приповијетке понајвише смијешне и шаљиве, и тако су измишљене, као да би човек рекао да су истините; [...]. али ће ми слабо ко вјеровати и разумјети, како је приповијетке тешко писати! Ја сам увјерен да ће овај мој труд и посао бити мио свима нашим, списатељима и књижевницима, који љубе свој народни језик, и поштују га као највеће благо народно [...]. [...] и виђеће да се Српски језик друкчије не може писати, онако као што треба. [...]да Српски језик треба писати Славенском ортографијом [...]Ево из овије узрока није могуће Српски језик писати по Славенској ортографији: 1) У Српском језику има гласова, којије Славенски језик нема; а како има гласове, мора имати и слова за њи: [...].2) Тако исто има у Славенском језику гласова, којије Српски језик нема; а кад нема гласова. Не требају му ни слова: а) ω ми друкчије не можемо изговорити, него као о, а [...] Ни Руси немају глас за ω (као ни ми) [...] као и Нијемцима, Мацарима [...].

Осим тога поједине лексеме могу се окарактерисати као архаичне или дијалекатске те не можемо без промишљања одредити све семе. *[...] те из оне веће ево ову малу* ***скрпи*** *којекако, желећи и гледајући да ми сва стане на један табак. [...]који желе (као и он) [...]. [...]који мисле као и он, она ће учити наопако, као и прва (и може бити још* ***наопачније****). [...] зашто осим труда, који сам подносио ријечи купећи и у ред доводећи, морао сам се старати како ћу књигу на свијет издати, и како ћу међу тим живљети.*

Из овог примера издвојићемо глагол *скрпити* који имплицитно садржи начинску семантику (урадити нешто уз потешкоће, сакупити са муком (најчешће се односи на новац)). У овим реченицама уклопљен је са осталим начинским и поредбеним конструкцијама, али то сада није предмет нашег рада.

У примерима примећујемо и да се поредбена и начинска семантика граматикалузују свим и данас познатим средствима. Издвојили смо примере и како бисмо указали на пример градационих реченица (Катнић-Бакаршић 1996; Ковачевић 1998) *зашто ми немамо још ни Буквара Српскога,* ***а камо ли што више,*** које су се дуги низ година сматрале конструкцијама којима се изражава поређење или начин (Маретић 1963) или изразита неједнакост (в. Миновић–Ајановић 1981: 246; Стевановић 1974: 887).

Напомињемо да су категорична повлачења граница између семантичких типова често немогућа услед нијанси у значењу те у класификацију треба укључити више фактора и критерујума. У оквиру супротне реченице (у раније наведеним примерима истакнута подвлачењем) уочавамо на семантичком плану поређење, и то поређење по неједнакости, али се на формалном то не изражава. Слична неграматикализована ситуација забележена је у следећим условним реченицама уведених превасходно временским везником *кад* илуструјући поређење по једнакости: *Учен Србин* ***пишући мисли****: кад се каже ору, црпу, режу, мету, гребу, треба казати и твору, трпу, тражу, прату,*

љубу; кад се каже пужем, мећем, обрћем, треба казати и пужати, мећати, обрћати; кад се каже удављен, треба казати и успављен; кад се каже [...];

или:

[...] и тако се сад сто пута лакше могу покупити остале ријечи, [...].[...] такове ријечи треба забележити, као и оне, које се не нађу овђе. У рјечнику треба да се истолкује и опише ***што се боље може све што народ о ријечи којој мисли и приповиједа*** *[...].*

Бележимо и примере у којима имамо формално везник *како*, али на семантичком плану наредне реченице не илуструју начинско значење. *[...] а ни рјечника онаковога ни граматике још нема, као што би требало, и из које би човек могао Славенски језик научити[...] кад не знају ни* ***како је Српски ни Славенски*** *н.п.*

Ко (и како) може овакове ријечи записати по Славенској ортографији? А кад се Славенска ортографија у Српском језику мора покварити (као што се покварила ***како је Србљин умочио перо и почео Српски да пише****) [...] да ми за Српски језик начинимо ортографију са свим као што треба [...].*

С друге стране, формално исказана поредбена конструкција ***као што каже*** *у предговору својега јестествословија: [...]* или начинска: ***Како ли је могао из објављенија разумјети****, у мом рјечнику не ће бити ништа Славенскога[...]* синтаксичко-семантички то нису јер представљају реченичне конекторе којима се „везују различити делови текста“ (Петровић 1981: 119) и остварује кохезија у тексту (Палић 2007: 165). Ови текстуални конектори најближи су цитативном типу конектора јер аутор упућује на други текст.

Има и примера у којима је дошло до мешања, тј. једном јединицом изражава се поредбено-начинско значење: *Ја сам увјерен да ће овај мој труд и посао бити мио свима нашим, списатељима и књижевницима, који љубе свој народни језик, и поштују га* ***као највеће благо народно*** *[...]. [...] не знајући ни писати, као и наши старци и слијепци што су сијевали толику силу пјесама. [...]они већ не могу писати без граматике (већ ако да је сам граматик) : зашто би (као учени људи) све ради да пишу* ***боље него што се говори*** *[...]. [...] мислим да је ваљало писати све* ***онако као што сам у овој књизи писао****.*

На основу издвојених примера можемо приметити фреквентну употребу категорије поређења и поредбених везника. Да ова семантичка компонента доминира, потврђују и примери у којима се на месту данашњег *како*, нашао поредбени везник *као што*: *[...] он може писати и без своје граматике; и управо* ***онако као што*** *треба: зашто му не може пасти на ум да пише друкчије, него* ***онако као што*** *се говори.*

На овим местима, у данашње време према *онако*, очекиван је корелатив *како*, док се поредбена реч *као* или сложени везник *као што* осим ове ситуације у којој преузима доминантно место, јавља у позицијама и функцијама и данас познатим у синтаксичкој литератури. Конверзија начинског *како* са поредбеним формама могућа је уколико су ове две конструкције поистовећиване

јер чињеница је да се одувек јављају јукстапонирана питања уведена протоперлативним *како* и да је ова форма постојала јер је *како*, примарно упитни прилог изведен од праиндоевропског са иницијалним значењем „којим путем / начином“ (Павловић 2008 према Шаур 1980). То даље практично значи, закључује Павловић, да се радило о упитном адвербијалу за протолокациону просекутивност, тј. перлативност на који се најрадије одговарало просекутивним инструменталом одговарајуће номиналне синтагме која је контекстуално конкретизована као простор, начин, узрок и сл. (2008: 18). На тај начин долази до ширења синтаксичко-семантичког потенцијала везника. Иако је везник *како* постојао, његова територијална дистрибуција је изразито неуравнотежена (под утицајем различитих фактора исток према западу; број сачуваних аката и сл.) и бележи, на хронолошком плану, драстични пад у XV веку (Павловић 2008: 27), док се у истом периоду интензивира формална кохезија у реченичном комплексу са поредбеном реченицом (Павловић 2008: 21–22). То је, можда, разлог због ког и у каснијем периоду, у време Вукових *Рјечника* доминирају поредбене конструкције.

Како је у поговору констатовано „Синтакси Вукове сложене реченице даје интензиван колорит веома честа употреба везника *зашто* у значењу „јер“, „зато што“: *као што мисли Енгел* (*Српски рјечник* 1818: 150 – поговор). „У реченици *Јесам и оћу имају двојако у садашњем времену*, т. ј. *јесам* и *сам*, *оћу* и *ћу*, *какогођ што је код мјестоименија разлика између мени и ми*... (стр. LVII,) употребљена је архаичнија варијанта везника, *какогођ* место *као год* или само *као*.[2] (*Српски рјечник* 1818: 150 – поговор).“ Вук широко употребљава везнике ђе и те: *виђели ђе Нијемци овако крпе и натежу у њиовом језику* (стр. XXXIII), *ја сам чуо ђе се говори* (стр. XLIII). Везник *гдје* користи се у значењу „како“, „да“ употребљава се и у данашњем нашем књижевном језику, фреквенција њихове појаве далеко је мања него у Вуковом језику и разликује се (исто).

ТЕРМИНОЛОГИЈА И КЛАСИФИКАЦИЈА ПОРЕДБЕНИХ И НАЧИНСКИХ КОНСТРУКЦИЈА ПОСЛЕ ВУКА – ПЕРСПЕКТИВЕ АУТОРА (НА ОСНОВУ МОНОГРАФИЈЕ НИКОЛИЋ 2017)

Анализа корпуса потврђује да постоје различите семантичке реализације конструкција с овим формалним обележјима. У том смислу, потребно је да се *поредбено-начинске* конструкције доследном применом одговарајућих критеријума спецификују и разграниче од хомоформних конструкција. Томе су тежили бројни аутори граматика, монографија и научних радова из области синтаксе.

2 Иста појава илустрована је и у неким од првих граматика којима смо се бавили даље у раду.

Дефиниције поредбених и/или начинских конструкција као и детаљније упознавање са ставовима сваког аутора понаособ образложено је у посебном поглављу[3] монографије *Поредбено-начинске конструкције у српском језику* (Николић 2017). Овде ћемо се задржати на кључним идејама о положају ових конструкција у систему и њиховом међусобном односу, као и подтиповима, уколико их аутор издваја.

Граматика Т. Маретића поредбено-начинске конструкције обрађује у одељку посвећеном синтакси „начинских или поредбених везника" при чему се називи поредбени, односно начински доживљавају као синоними (Николић 2017 према Маретић 1963: 543–545). Међутим, од наведених везника: *гдје, како* или *као, како год, као и, као што, камо, него, него и, неголи, него што, некмоли, но, што, већ*, велики број се данас, као последица синтаксичких истраживања, не доживљава на тај начин, тј. тумаче се другачије (в. за везник *где* – Николић 2017; (*а*) *камоли* и (*а*) *некмоли* – Ковачевић 1998, везник *што* „у значењу *како*" – Миновић 1988: 143, Палић 2007: 167–168).

Као о једном типу поредбених и начинских конструкцијама зависних реченица осим Маретића говоре и Тежак – Бабић 1966, Барић и др. 1979; Симић 1996.

Аутори граматике С. Тежак и С. Бабић (1966: 182–183) истичу да се прилошка ознака начина може исказати: (1) једном речју, (2) скупом речи, (3) глаголским прилогом садашњим и (4) реченицом. Они не издвајају поједине подтипове у оквиру „начинских или поредбених реченица".

У *Приручној граматици хрватскога књижевног језика* обрађују се „начинске или поредбене реченице" као једна од врста адвербних реченица (Барић и др. 1979: 399–402). Према семантичком критеријуму издвојена су два типа зависносложених реченица, а према везнику као формалном критеријуму добијени су подтипови.

Осим што се у „Српској граматици за средње школе" Р. Симића (1996) назив „поредбене реченице" употребљава као синоним назива „начинске реченице" издвајају се и две групе начинских реченица: (1) „реченице са поређењем по једнакости" (везници: *како, као* (*што*), *као кад, као да*); (2) „реченице са поређењем по неједнакости" (везници: *него* (*што*), *него кад, него да*).

Насупрот поменутим ауторима постоје и они који поредбене и начинске конструкције посматрају као једну целину уз истицање специфичности (Лалевић 1962;[4] Стевановић 1974; Стевановић 1990).

У универзитетској граматици Стевановића (1974) о поредбеним и начинским реченицама говори се као о двојаким зависним реченицама са

3 Поглавље: *Досадашња литература о поредбено-начинским конструкцијама* (Николић 2017: 51–96).

4 Поједини примери наведени у синтакси „Модалне и компаративне реченице" (Лалевић 1962), посматрани са синхроног аспекта, могли би се сврстати у друге типове.

двема службама. У њој су поредбене реченице разврстане у три групе уз извесне модификације и, можемо рећи, представљају надоградњу на ставове проф. Симића: (1) прва група означава потпуну једнакост и има две подгрупе (Стевановић 1974: 886): (а) Реченице с везницима *како, као да, као што*; (б) Реченице „које се за управне везују везником *што*, везничким прилогом *колико* (и *уколико*) или на неки сличан начин", у којима се упоређују или супротне или истоветне појаве; (2) „за неједнакост" (*него* и *но*); (3) „за изузетну неједнакост" ((*а*) *камоли*, (*а*) *некмоли*).

У средњошколској граматици истог аутора (1990: 315), вероватно због циљне групе, ситуација је нешто поједностављена па су на основу значењског критеријума издвојене три групе поредбених реченица: (1) за једнакост, (2) за неједнакост и (3) за изузетну неједнакост.

Постоје и аутори који једном типу конструкција дају предност, начинске конструкције сматрају надређеним (Миновић – Ајановић 1981; Миновић 1987) односно, подређеним (Станојчић – Поповић 1999).

Ставови о поредбеним и начинским конструкцијама као независним могу се прочитати у Катичићевој граматици (1986), а о поредбеним и начинским реченицама као о двема врстама зависних реченица код групе аутора (Брабец – Храсте – Живковић 1963) која предлаже сличну поделу као и професор Стевановић (1974): (1) „једнакост садржаја главне и зависне реченице", (2) поредбене реченице за неједнакост, а (3) поредбене реченице за велику разлику (*а*) *камоли*, (*а*) *некмоли*.

У *Српској синтакси* Р. Симића и Ј. Јовановић обрађују се поредбено-начинске конструкције у оквиру: (а) конструкција с „поредбеном речцом *као*"; (б) зависносложених реченица с поредбеном зависном клаузом.

У *Граматици српскохрватског језика за странце* (Вукадиновић – Мразовић 1991) раздвојене су поредбено-начинске конструкције од чисто начинских и чисто поредбених.

У „Синтакси" П. Пипера и коаутора употребљава се једино назив поредбене конструкције (Пипер и др. 2005). Супротно томе у *Синтакси и семантици начина* (Палић 2007) аутор разматра структурне типове синтаксичких јединица с начинском семантиком.

Граматика М. Ковачевића и коаутора нуди синтаксички подсистем који обухвата: (1) поредбене, (2) начинске и (3) поредбено-начинске јединице различитих хијерархијских нивоа (Ковачевић и др. 1991). У каснијим истраживањима Ковачевић се више бавио поредбеним конструкцијама (2003). На основу структурног и семантичког критеријума синтаксичке јединице разврстава на: (1) чисто поредбене, (2) чисто начинске и (3) поредбено-начинске јединице. На ове ставове наслања се Николић (2017) у синтаксичкој и стилистичкој анализи у својој монографији.

Овом попису додаћемо и *Синтаксу сложене реченице у савременом српском* језику групе аутора (Пипер и др. 2018: 385–433) објављену након поменуте монографије. У *Синтакси сложене реченице у савременом српском језику* експлицитно се износи да „начинске и поредбене клаузе морају се раздвојено посматрати, јер је једнима тежиште на опису начина вршења радње основне реченице, док је другима тежиште на исказивању поређења с оним што је исказано основном реченицом“ (2018: 385) али да, због доминантног поредбеног значења, „клаузе које се традиционално одређују као *начинске и поредбене* или као *начинскопоредбене* или *поредбено-начинске* требало би одредити као поредбене“ (2018: 385).

ЗАКЉУЧАК

На основу синтаксичких и стилистичких радова о *поредбеним* и *начинским* синтаксичким јединицама, као и на основу нашег кратког истраживања, формулисани су следећи закључци:

Несумњиво је прво издање *Рјечника* најзначајније од свих Вукових појединачких списа. У историји српске културе одиграло је улогу прекретнице (*Рјечник* 1818: 19 – поговор). Прва граматика нашег језика чији је аутор био Србин, била је *Писменица сербскоīа језика* 1814. и она је темељно сажета и учињена садржајнијом у граматици која прати прво издање *Рјечника*. По самој природи и структури свог текста речници, па чак ни граматике, не пружају погодан материјал за сагледавање синтаксичких особина језика, осим ако се експлицитно износе дефиниције и сл. што није случај са Вуковим *Рјечником* и *Српском īраматиком* уз њега (*Српски рјечник* 1818: 146 – поговор). Стога су и наши закључци о синтакси тога времена фрагментарни.

У поговору другог издања *Српскоī рјечника* 1818. закључује се да је поред свих врлина које поседује, најкрупнија празнина у Српској граматици у погледу синтаксе јер недостаје читаво поглавље. Јављају се само кратке напомене о употреби појединих облика, унетим понегде у морфологију (вероватно по узору на Копитареву словеначку граматику) (*Српски рјечник* 1818: 60 – поговор). Морамо се сложити са наведеном констатацијом и истрајати у намери да представимо систем поредбено-начинских конструкција на основу доступних сведочанстава о језику тога времена, као што су нпр. предговори првом и другом *Рјечнику*.

У Вуковом говору приметне су вишеструко сложене реченице, међу којима се, без сумње, у великом броју појављују и начинске и поредбене (које су доста заступљеније). Поређење и начин изражава се свим и данас познатим средствима (речима, ППК, синтагмама и реченицама). Прилог времена прошлог па и садашњег, данас је веома редак, док је у Вуковом говору у сразмерно живој употреби. (149 – поговор). У Вуковом језику

биле су честе сложене реченице са инверзијом, почињу подређеном реченицом, иза које следи главна.

Језик првог издања *Рјечника* репрезентује Вуков родни говор и примере који су до њега долазили. Ван онога што нам даје Вук, наука не располаже директним сведочанствима о језику тога времена. То нам ускраћује могућност да тачно одредимо у којој мери Вуков језик у *Рјечнику* одступа од тадашњег језика. Просуђивање о особинама српског језика у Вуково доба отежано је и тиме што је у томе говору било елемената укрштаног славенског и српског народног језика.

Од језика првог издања *Рјечника* до нашег данашњег књижевног језика води непрекидна развојна линија. Како победа Вуковог језика представља револуционарни прелом, претпостављамо да таквог континуитета нема између језика Вукових претходника и наше језичке данашњице. Ово не значи да је Вуков говор идентичан са нашим данашњим књижевним језиком у свим инстанцама, али та разлика се огледа у надградњи и богаћењу које се подразумевају. С друге стране постоје и бројне неподударности па не можемо тврдити ни да је Вуков говор нарочито близак бази нашег књижевног језика, гласовној и граматичкој.

Можемо приметити да се и у периоду након Вука суређемо са различитим становиштима и да се у XX веку систем поредбених и начинских конструкција, као уосталом и читав систем зависносложених реченица доста стабилизовао и да се поредбене и начинске конструкције посматрају као два одвојена (под)типа зависносложених реченица. Посматрају их као два равноправна система којима се придружује и трећи који чини систем поредбено-начинских конструкција.

ИЗВОРИ

Срйски рјечник 1818. *Срйски рјечник истолкован Њемачким и Латинским ријечима*. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964, књига друга, приредио Павле Ивић, Београд: Просвета, 1966.

Срйски рјечник 1852. *Срйски рјечник истумачен Њемачким и Латинскијем ријечима*. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964, књига једанаеста, приредио Јован Кашић, Београд: Просвета, 1986.

ЛИТЕРАТУРА

Брабец и др. 1963: Иван Брабец, Мате Храсте, Стеван Живковић. *Граматика хрватскосрпскоīа језика*. Загреб: Школска књига.

Катичић 1986: Радослав Катичић. *Синтакса хрватскоīа књижевноī језика. Наџрт за граматику*. Загреб: ЈАЗУ, Глобус.

Ковачевић 1998: Милош Ковачевић. Консекутивне (посљедичне) конструкције, *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд: Рашка школа; Србиње: Просвјета, 110–122.

Ковачевић 2003: Милош Ковачевић. Пропорционалне у систему поредбених конструкција са значењем једнакости, *Граматичке и стилистичке теме*. Бања Лука: Књижевна задруга, 97–140.

Лалевић 1962: Миодраг Лалевић. *Синтакса српскохрватског језика*. Београд: Научна књига.

Маретић 1963: Томо Маретић. *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика*. Загреб: Матица хрватска.

Миновић 1987: Миливоје Миновић. *Синтакса*. Сарајево: Свјетлост.

Миновић 1988: Миливоје Миновић. Начинске и количинске реченице, *Књижевни језик*, XVII/3, Сарајево, 141–157.

Миновић–Ајановић 1981: Миливоје Миновић, Мустафа Ајановић. *Српскохрватски/хрватскосрпски језик*. Сарајево: Свјетлост, Завод за уџбенике и наставна средства.

Мразовић–Вукадиновић 1991: Павица Мразовић, Зора Вукадиновић. *Граматика српскохрватског језика за странце*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића – Добра вест.

Николић 2014: Милка Николић. *Категорија степена у српском језику*: *сложена реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Николић 2017: Милка Николић. Поредбено-начинске конструкције у српском језику. Крагујевац: ФИЛУМ.

Палић 2007: Исмаил Палић. Синтакса и семантика начина. Сарајево: Bookline.

Павловић 2008: Слободан Павловић. Синтаксичко-семантички потенцијал старосрпског везника *како*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LI/1–2. Нови Сад, 17–30.

Пипер и др. 2018: Предраг Пипер и др. *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ.

Речник српскога језика, израдили Милица Вујанић и др., редиговао и уредио Мирослав Николић, Матица српска, Нови Сад, 2007.

Речник српскохрватског књижевног језика, Матица српска, 1–6, Нови Сад 1967–1976.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Српска академија наука и уметности, књ. 1–16, Београд, 1959–2003.

Симић 1996: Радоје Симић. *Српска граматика. Синтакса*. Београд: МХ Актуел.

Станојчић–Поповић 1999: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић. *Граматика српскога језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић 1974: Михаило Стевановић. *Савремени српскохрватски језик*, Књ. II, *Синтакса*. Београд: Научна књига.

Стевановић 1990: Михаило Стевановић. *Граматика српскохрватског језика (за школе средњег образовања)*. Цетиње: Обод.

Тежак–Бабић 1966: Стјепко Тежак, Стјепан Бабић. *Преглед граматике хрватскосрпског језика*. Загреб: Школска књига.

Nataša A. SPASIĆ

COMPARATIVE CONSTRUCTION AND/OR CONSTRUCTION OF MANNER FROM VUK S. KARADŽIC TO THE PRESENT

Summary

The paper will deal with terminology, (sub) types and the use of comparative and methodical sentences (and constructions) in the past two centuries, from Vuk's first grammar (1814) through the Serbian Dictionaries by Vuk S. Karadžić (I – 1818; II – 1852) to the present. The aim is to see the beginnings of these types of dependent sentences, terminology and classification in the XIX and XX centuries, insight into the selection of relevant syntactical literature: textbooks, grammar and articles in the last hundred years. Special attention will be devoted to the classification, solutions and concrete use of comparative construction and / or construction of manner in the preface of Vuk`s Dictionary in order to determine their scope and nature which would be one of the indicators of the relevance of comparative construction and construction of manner as special and often irreplaceable types of sentences.

Key words: Serbian dictionary, Vuk S. Karadžić, comparative constructions, constructions of manner, historical overview, structural-semantic approach.

Рад је предат 11. јула 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баш̄тине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 358.111(497.1)
623.462(497.1)
355.469.2(497.1)"1999"
doi: 10.5937/bastina1948105G

Оригинални научни рад

*Миодраг Л. ГОРДИЋ**
Универзитет „Унион – Никола Тесла", Факултет за пословне студије и право, Београд

*Иван Б. ПЕТРОВИЋ***
Универзитет одбране у Београду, Војна академија, Београд

ИСКУСТВА ИЗ УПОТРЕБЕ СНАГА РАТНОГ ВАЗДУХОПЛОВСТВА И ПРОТИВВАЗДУХОПЛОВНЕ ОДБРАНЕ У ТОКУ НАТО АГРЕСИЈЕ НА САВЕЗНУ РЕПУБЛИКУ ЈУГОСЛАВИЈУ***

Апстракт: У саопштењу је описана припрема и извођење ваздухопловне кампање НАТО на Савезну Републику Југославију 1999. године, као класичан пример сукоба у којима су модерна технолошка решења изменила физиономију савремених оружаних сукоба. У првој целини саопштења описан је начин нарастања снага НАТО, као и припреме које су изводиле јединице Ратног ваздухопловства и противваздухопловне одбране Војске Југославије очекујући почетак оружаног сукоба. У другој целини су приказана најзначајнија искуства и догађаји који су обележили оружани сукоб између НАТО и Војске Југолавије, са становишта употребе снага противваздухоловне одбране Војске Југославије. Такође, у раду је извршено и апстраховање најзначајнијих карактеристика оружаног сукоба који су за последицу имале измену физиономије савремених оружаних сукоба. Ове карактеристике су узроковане употребом савремених технолошких решења у РВиПВО зараћених страна. У последњем поглављу у раду извршен је опис и нових, савремених ваздухопловних претњи, које су настале на бази технолошког развоја система оружја и опреме у последњих двадесет година. Ове безбедоносне претње које се, пре свега, односе на употребу безпосадних система ваздушног типа, представљају нови изазов за РВиПВО малих земаља у квалитативном и квантитативном смислу (каква је и Република Србија), који захтева њихово законско регулисање али и изградњу технолошког решења чиме ће бити материјализован одговор на ову врсту претњи у будућности.

Кључне речи: противваздухопловна одбрана, НАТО, оружани сукоб, дронови, ваздухопловна претња.

---

* Редовни професор, gordicmiodrag@gmail.com
** Доцент, ivanpetrovic@gmail.com

*** Овај рад је резултат научноистраживачког пројекта ВА-ДХ/3-17-19 „Прорачун дугорочне финансијске одрживости дежурних снага система противваздухопловне одбране Војске Србије у контроли и заштити ваздушног простора у миру", који је финансиран од стране Министарства одбране Републике Србије.

УВОД

Геополитичке промене настале крајем XX века отвориле су врата и новим начинима вођења оружаних сукоба. Наиме, одсуство блоковске поделе света из хладноратовског периода, обезбедило је стварање нових концепција безбедности, чија је улога неоспорна у креирању глобалне расподеле војне, политичке и економске моћи [1].

Једна од таквих концепција је и она која се односи на: четири концентрична нивоа – прстена безбедности која су међусобно комплементарна и који се међусобно допуњују стварајући на тај начин квалитативан помак у схватању глобалног система безбедности војнополитичких алијанси. Та четири прстена представљају: појединачну безбедност, колективну безбедност, колективну одбрану и унапређење стабилности.

Према Коену, први прстен – појединачна безбедност је усмерена на унапређење и заштиту људских права унутар сопствених граница и изван њих, други прстен – колективна безбедност је у функцији одржавања мира и стабилности унутар њиховог заједничког простора, трећим прстеном – колективна одбрана остварује се функција узајамне заштите од спољне агресије, док се четвртим прстеном – унапређење стабилности унапређује стабилност у другим областима где би конфликт могао угрозити њихову заједничку безбедност, коришћењем политичких, информационих, економских и по потреби војних средстава [2].

Анализирајући узрок и повод гресије НАТО на СРЈ 1999. године може се закључити да је кроз случај „Рачак“ управо искоришћена појединачна безбедност као повод за почетак агресије на СРЈ. Наравно, узроци су много дубљи, и представљају мноштво међусобно испреплетаних интересних сфера, од економских до војних, укључујући и јак албански лоби у Западној Европи и Сједињеним америчким државама.

Нажалост, историјске околности и стална потреба за тражењем дежурног кривца за све ратове из деведестих година XX на простору бивше СФРЈ довеле су до незапамћене ваздухопловне кампање на простору Европе против мале суверене државе, каква је била Савезна Република Југославија. Ова агресија је, не само као догађај, већ и по начину вођења борбених дејстава и заштите снага снага ПВО Војске Србије са собом донела значајне специфичности.

НАРАСТАЊЕ СНАГА У ТОКУ ПРИПРЕМА ЗА ОРУЖАНИ СУКОБ

Оружана агресија НАТО на СРЈ је реализована и кроз ваздухопловну операцију НАТО, под називом „Племенити наковањ“ или „Одлучан одговор“ (у зависности од извора) и операције ПВО извођених од стране Војске

Југославије (ВЈ) догодио се у пролеће 1999. године (назив кампање НАТО није носио назив „Милосрдни Анђео“ – коришћено у пропагандне сврхе) и имао је дугу лепезу припрема [1].

Циљеви НАТО агресије су били следећи:

– Обезбедити проверљиво заустављање свих војних акција и тренутни престанак „насиља и репресије“ на Косову и Метохији,

– Повлачење војних, полицијских и паравојних снага са Косова,

– Сагласност за размештање међународних војних снага на Косову,

– Сагласност за безуслован и безбедан повратак свих избеглих и расељених лица, приступ међународним хуманитарних организација,

– Обезбедити кредибилну вољу за рад на успостављању политичког оквира базираног на преговорима из Рамбујеа.

Северноатлантски савез је на бази резолуције СБ УН 1199 активирао операцију „Одлучне снаге“ (DETERMINED FORCE), са идејом ограничених ваздушних напада и фазне ваздушне кампање. Ово је значило брзу и велику мобилизацију ваздушних ефектива НАТО: укупно око 420 летелица. У том тренутку била је значајна брзина и ширина захвата развијености снаге USAF. Амерички војни врх је, уз нешто стратешких ефектива, могао да се ослони на своје ваздушне снаге у Европи које би извеле операцију. Команда USAFE налазила се у Рамштајну у Немачкој [3].

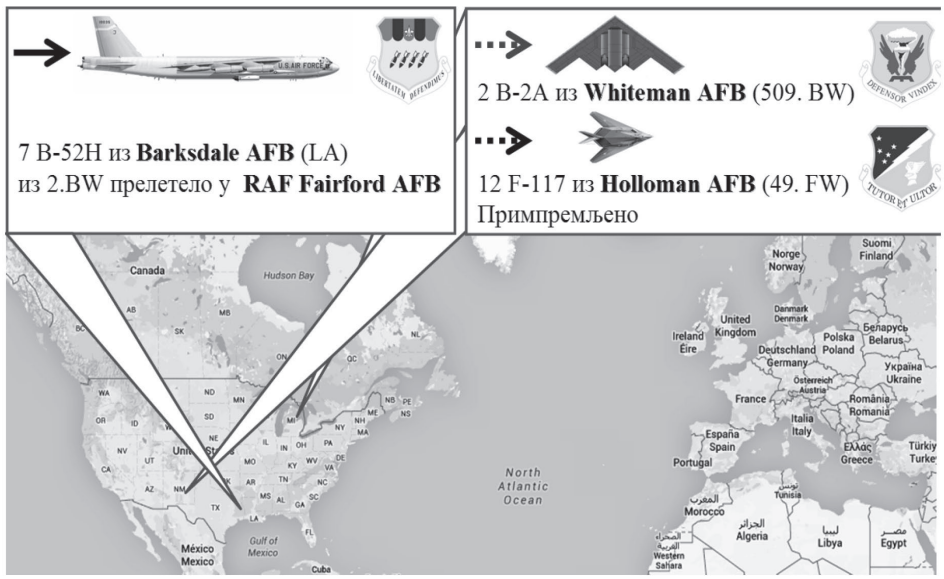

Слика 1. Пребазирање и концентрација ваздухопловних снага „Одлучне снаге“ (DETERMINED FORCE)

Под командом USAFE биле су „нумерисане“ две ваздушне снаге:

1. Треће ваздушне снаге (Third Air Force) са комадном у Мајлденхолу у Енглеској. Имале су под контролом:

– у Великој Британији: 48. винг у Лајкенхиту (2 ЛБА сквадрона F-15E и један ЛА са F-15C), 100. винг у Мајлденхолу (1 сквадрон танкера KC-135),

– у Немачкој: 52. винг у Шпандалему (2 ЛБА-SEAD сквадрона са F-16Ц и један јуришни са A-10A) и 86. винг у Рамштајну (три сквадрона транспортне авијације).

2. Шеснаесте ваздушне снаге (Sixteenth Air Force) са командом у Авијану у Италији, које су имале:

– 31. винг (два ЛБА сквадрона са F-16C) такође у Авијану, који је од 1994. био носилац дејства над бившом СФРЈ и

– 39. винг у Инџилрику у Турској, без сталних авијацијских јединица. У састав овог винга улазиле су јединице по систему ротације. Ова јединица се тежишно ангажовала у операцијама контроле ваздушног простора у Ираку.

У Италији, на Јадрану и базама у матичним земљама прикупиле су се значајне европске ваздушне снаге. Француско РВ је у базу Истрана, 13. октобра, послало авионе ловце „Mirage 2000C“ (из састава ескадрила: 1/12, 1/5) и јуришнике „2000Д“ (3/3) и „Jaguar A“ (3/7), као и електронски 1 „C-160G“ („EE 1/54“). Други део контингента („C-135FR”, „E-3F“, „Mirage IV RP“) био је задејствован на матичним аеродромима. У Јадран је ушао француски носач „Фош“ са 34 летелице (из састава флотила: 6, 12. и 16. са авионима „Etendard IV“, „Super Etendard“, „Alizé“ и хеликоптерима) [3].

Холандско Ратно ваздухопловство је сместило 16 ловаца „F-16A” у Вилафранку (322, 323. сквадрон) од којих је осам стигло 13. октобра, а остали су ту били од раније. Белгијанци су на исти аеродром 9. октобра послали шест „‘F-16A” и појачали групу од прераспоређених четири авиона истог типа. Британски RAF је 4-5. октобра појачао свој деташман у Ђоја дел Коле (из састава 3. и 4. сквадрона), а део снага у Ларбруху у Немачкој стављен је у приправност. Немачко Ратно ваздухопловство послало је авионе „Торнадо“ (из састава „JbG 32“) 13. октобра у базу Пијаћенца. Шест норвешких „F-16“ (338. сквадрон) стигло је у Грацанизе 17. октобра 1998. године. Турска је 8. октобра одлучила да пошаље 4 ловца „F-16“ у Италију, дан касније. Шпанија је послала 4 авиона „F/A-18“ и један танкер. Канада је послала додатне „F/A-18“, јер је шест таквих авиона већ било у Авијану. Португалија је послала три „F-16“ и један „C-130“.

Операција „Determined Force“ започела је 13.10.1998. године. Поменуте ваздухопловне снаге биле су развијене и очекивале су наређење за акцију против СР Југославије.

Ваздушне снаге НАТО су после октобарске кризе делимично напустиле регион. Ово се пре свега односи на америчке стратешке снаге, које су се вратиле у своје базе у САД-у. У Италији су већином остале ваздушне снаге које су раније ту стационирале са задатком да одржавају контролу над Балканом.

На основу расположивих обавештајних података и тренутног стања на терену почело је расељавање снага РВиПВО и њихова концентрација за потребе вођења оружаног сукоба против далеко надмоћнијег непријатеља (расположиве снаге РВиПВО тадашње Војске Југославије су приказане на слици број 2).

Слика 2. Расположиве снаге Ратног ваздухопловства и противваздухопловне одбране Војске Југославије 1999. године

За то време, РВиПВО Војске Југославије, се састојало од два корпуса, авијацијског и корпуса ПВО. Корпус ПВО, који је био прва линија одбране од НАТО агресора, у свом саставу је имао два ловачка авијацијска пука са три ескадриле наоружане авионима „МиГ-21“ и једном ескадрилом модернијих ловаца „МиГ-29“, пет самоходних ракетних пукова ПВО наоружана системима „2К12“ Куб, једну ракетну бригаду и пук наоружане системима „С-125“ Нева као и бригаду ВОЈИН [4].

Команда РВиПВО је оценила ловце „МиГ-21“ као превише застареле за борбу са модерним НАТО ваздухопловима, те је ловачка компонента ПВО спала само на 14 модернијих авиона „МиГ-29“.

Још током августа 1998. године, ради правовремених припрема људства и заузимања растреситог распореда, јединице РВиПВО су делимично раселиле своја средства са мирнодопским саставом људства и сопственим

превозним средствима. Почетком октобра 1998. године почело се са подизањем мера приправности и концентрацијом снага за извођења борбених дејстава и заштитом виталних материјалних ресурса.

Ловачки пукови РВ и ПВО подигнути су у повишени ниво приправности на својим аеродромима. Део авиона „Миг-29" прелетео је на аеродром Ниш, а због ризика од изненадног напада авиони 83. ловачког авијацијског пука склоњени су у подземно склониште на аеродрому Приштина. Део авијације (авиони типа „Миг29") је смештен у армирано-бетонска склоништа на аеродрому у Батајници како би били заштићени од напада ваздухопловних снага НАТО у току прве фазе ваздухопловне операције. Такође, део авиона је растресито размештен по аеродромима како би се избегли велики губици у првим налетима напада непријатељске авијације. Авиони главне маневарске снаге Ратног ваздухопловства (9127. ловачке авијацијске ескадриле) већим делом пребазирани су у Приштину, а мањи број авиона је пребазиран на аеродроме Ниш и Подгорица. На аеродром Поникве пребазирана је једна јуршина ескадрила, док су припадни ракетних јединица за ПВД готово целу 1998. годину провели у условима повишене приправности.

За то време, део ваздушних снага НАТО (америчких, пре свега) ротирао се и смењивао у италијанским базама без обзира на политичку динамику догађаја на прелазу 1998. у 1999. годину. У Авијано је, децембра 1998, стигао 494. FS из састава 48. FW са шест авиона „F-15E", који се управо вратио из мисије контроле ваздушног простора над Ираком из базе у Турској. Они су заменили 492. FS из истог винга, који се вратио у Велику Британију и у фебруару 1999. био припреман за операцију контроле ваздушног простора над Ираком. Седмог јануара из Шпандалема у Авијано стигао је 81. FS са шест „A-10" ради одржавања способности борбеног трагања и спасавања, као и навођења из ваздуха („CSAR" и „A-FAC") у операцији „Joint Forge" (број авиона ове јединице повећан је до 24. марта на 15 авиона распоређених у Авијану).

Одмах после догађаја у Рачку и погоршавања ситуације, НАТО је део својих снага ставио на највиши степен готовости. У Авијано се из Лајкенхита пребацио 492. сквадрон, са авионима „F-15E" као појачање. Француско Ратно ваздухопловство је у Италији имало своје снаге у оквиру ранијих ваздушних операција над БиХ. Операција „Salamandre", која је трајала од 22. децембра 1995. године, била је још важећа. Међутим, 22. јануара донета је одлука о почетку ангажовања у оквиру нове операције. Из луке Тулон, 26. јануара 1999. године, испловио је француски носач авиона „Фош" који је већ два дана касније патролирао у водама Јадрана. На палуби су били авиони „Super Etendard" (16), „Etendard IVP" (4) и хеликоптери. У бази Истрана у то време било је осам ловаца „Mirage 2000C" и по четири ловаца-бомбардера „Mirage 2000D" и „Jaguar". У Македонију су послата 4 хеликоптера за CSAR мисије типа „Puma". Французи су до почетка операција у регион

послали само још један „Mirage 2000D“ (15. марта 1999. године). Снаге британског „RAF“ биле су почетком 1999. већ базиране у Ђоји дел Коле. Дана 26. јануара у ову базу долетело је још четири „Harrier-a GR-7“ из базе Ларбрух у Немачкој, као и једна извиђачка „Canberra PR9“ из Британије. Следећа етапа у појачавању ваздушних снага НАТО уследила је 20.02.1998. године. Нове снаге USAF стижу у Европу. Ова операција је названа „Noble Anvil“ („Joint Task Force Operation“). Осам стратешких бомбардера „B-52H“ слеће у базу Ферфорд (В.Британија). 10.03.1999. године у базу слеће и стелт бомбардер „B-2A“ и враћа се.

Снаге USAFE концентришу се у бази Авијано. Авиони „F-15E“ и „F-16C“ из Лејкенхита и Шпандалема слећу у Авијано, заједно са 12 авиона „F-117A“ директно из базе Холоман (САД). У ову базу последњи слеће 43. сквадрон за електронска дејства. У бази су већ били португалски „F-16“, канадски и шпански „F/A-18“, као и британски „AWACS“.

Наше снаге за електронску подршку идентификовале су нарастање снага у региону, као и тренажне летове стелт авиона „F-117A“ и авијације за електронска дејства. Коначни распоред мултинационалних снага НАТО пред почетак агресије приказање на слици број 3.

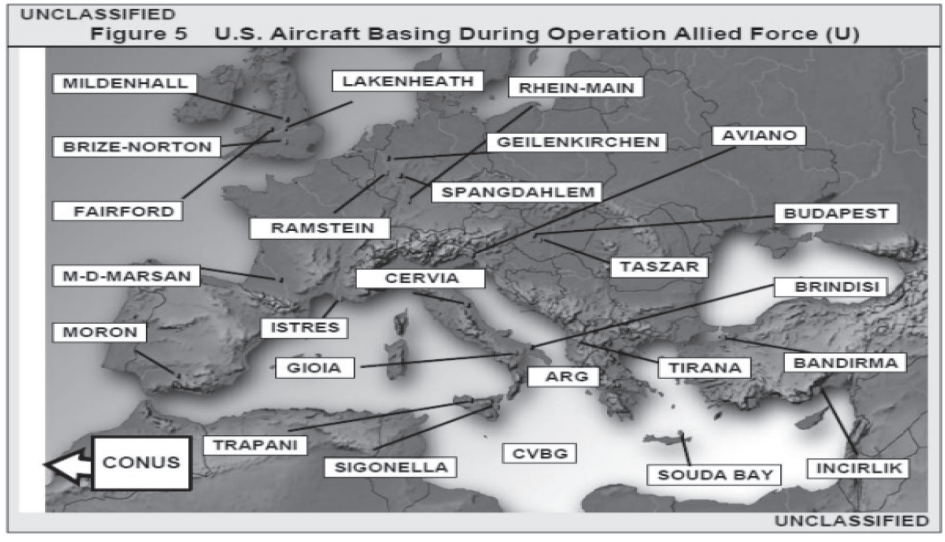

Слика 3. Распоред мултинационалних снага НАТО пред почетак оружаног сукоба 1999. године

Потребно је истаћи да је број ваздухоплова који је НАТО користио у току агресије на СРЈ до краја сукоба нарастао на 730.

Такође, у току непосредних припрема и за време оружаног сукоба, НАТО је ангажовао и следеће поморске снаге: два ракетна разарача из

америчке морнарице и један десантни брод из 6. флоте у албанским територијалним водама: носач авиона „Фош“ и три разарача француске Ратне морнарице у централном делу Јадрана; снаге под називом „STANAVFORMED“ са осам разарача или фрегата и једним бродом за електронски напад у јужном Јадрану; четири брода италијанске Ратне морнарице, од којих два у албанским територијалним водама; снаге НАТО у северном и централном делу Егејског мора. У току целе операције борбена авијација НАТО била је распоређена на укупно пет бродова који су се налазили у Јадрану. То су били носачи авиона: амерички „Теодор Рузвелт“, француски „Фош“, британски „Инвинсибл“ и италијански „Ђузепе Гарибалди“, као и на јуришном-амфибијском носачу америчког маринског корпуса „Насау“, касније „Kearsarge“. У почетку операција на располагању је био само француски носач „Фош“, а остали су укључени тек средином априла 1999. године.

У овим условима и са оваквим односом снага почела је агресија НАТО на СРЈ 1999. године

ИСКУСТВА ИЗ ОРУЖАНОГ СУКОБА НАТО И ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1999. ГОДИНЕ

Први удар у току НАТО кампање почео је 24. марта у 21:50 часова, а последњи удар је извршен 9. јуна у 21:30 часова.

Авијација мултинационалних снага се састојала од борбених јединица 13 земаља НАТО, групе борбених бродова 10 земаља и копнених јединица, у почетној фази седам, а у завршној 18 земаља.

Специфични задаци мултинационалних снага у току вођења кампање били су:

– очување превласти у ваздушном простору путем непрекидног дејства на снаге Војске Југославије;

– контрола ваздушног простора СРЈ и извиђање из ваздуха;

– вођење информационих дејстава, укључујући дејства и на становништво и Војске Југославије, емитовањем порука из авиона „EC-130E/RR“ и пропагандних листића;

– изазивање код становништва и војника аерофобије путем пласирања лажних информација о налетима;

– примена оружја савремене технологије „Е-бомб“ и „I-бомб“ и

– тестирање нових врста наоружања [5].

Ваздухопловна кампања је почела 24. марта 1999. године и у прва два до три дана ударима су били изложени стратегијски објекти СРЈ: аеродроми, објекти система ПВО, објекти војног и државног управљања.

У том периоду било је лансирано 315 крстарећих ракета, изведено више од 600 авио полетања са интезитетом од 80 до 140 авио полетања и то у ноћном периоду (на слици 4 је приказана једна варијанта ангажовања снага намењених за неутралисање система ПВО и ударних група коалиционих ваздухопловних снага у извршавању задатака у операцији на територији СРЈ).

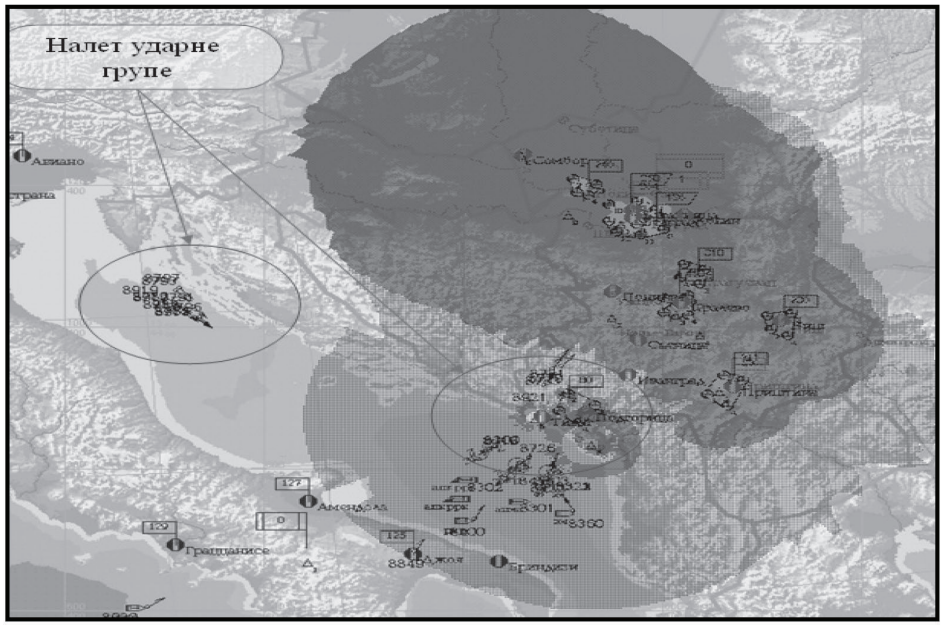

Слика 4. Варијанта ангажовања ударне групе снага ваздухопловства НАТО

Друга фаза је започела, након остварења превласти у ваздушном простору, крајем марта, у којој је до краја 19. априла изведено више од 5.300 авио полетања. У тој етапи интезитет дејства авијације се у суштини није променио и износио је до 140 авио полетања дневно.

На удару су биле јединице на КиМ, снаге система ПВО, аеродроми, објекти коришћени од стране руководства државе, као и најважнији комуникациони чворови, који су служили за снабдевање јединица на КиМ.

Закључно са 19. априлом, команда НАТО није постигла циљ друге фазе ваздухопловне операције, и фактички је приступила трећој, у којој је изменила свој циљ и задатке. Почето је са ударима по целој територији СРЈ, са циљем парализе живота у земљи и уништење материјално-техничке базе СРЈ, која је треба да има јако психолошко дејство на становништво и руководство земље.

На носачу авиона „Рузвелт", назило се више од 75 ваздухоплова којима су управљали пилоти великог борбеног искуства из Заливских ратова. Мајски период борбених дејстава у овој фази карактерише се најинтезивнијим налетима, са највећим бројем дневних авио полетања.

У току ваздухопловне операције мултинационалне снаге су масовно употребљавале следећа средства и системе оружја:

– у почетној фази: крстареће ракете лансиране са мора, „BGM-109 C, D, F“ (носачи авиона подморнице мултинационалних снага и Велике Британије); крстареће ракете лансиране из ваздуха „AGM-86C“ (носач „B-52H“); савремене авио касетне бомбе типа „SEW“ са високопрецизном муницијом типа „Skit“, навођене на изворе топлотног зрачења (носачи „B-1B“, „B-52H“, „F-15E“, „A-10A“, „F/A-18C“); вођене ракете „AGM-130A“ са телевизијским системом вођења (носач „F-15E“, „A-10A“); нове авио бомбе типа „JDAM“ и УАК типа „JSOW“, у систему навођења које су користиле податке сателитске навигације „Nawstar “ (носачи „B-2A“, „B-1B“, „B-52H“, „F-15E“);

– у последњој фази операције: савремене авио бомбе са полуактивним серијским навођењем типа „GBU-10; -12; -15; -22; -24; -28“, „BGL-250; -400; -1000“ (носачи – авиони тактичке авијације НАТО, палубна авијација мултинационалних снага и Велике Британије); нове системи РЕП (бомбе типа „E“ и „I“); касетне бомбе; навођене авио бомбе (носачи – сви ваздухоплови бомбардерске авијације чланица НАТО).

– у току операције: противрадарске ракете типа „HARM“ и „ALARM“ (носачи – „F-16CJ/DJ“, „Торнадо ECR“, „Торнадо GR.1“); сателитске системе навођења „Nawstar“; сателите оптоелектронског извиђања „KN-1“, „Gelios-1-1“ (Француска); комерцијалне сателите за осматрање земљине површине типа „Spot 2“ (Француска); сателите за радиолокационо извиђање; сателите радиотехничког извиђања типа „Ferret“; сателитске везе, метеоролошка средства; стратегијске ваздухоплове извиђаче „RC-135V/W“, „U-2SR“ беспилотне летилице типа „Predator“ и „Hanter“, „CL-289“ (ФРГ, Француска), „Kreserel“ (Француска); ваздухоплове за навођење тактичке авијације „EC-130E“; ваздухоплове за рано откривање, упозорење и командовање E-3 „Awacs“ (НАТО, Француска, Велика Британија); ваздухоплове за извиђање и навођење система оружја „E-8C“ „JSTARS“; ваздухоплове за информациона дејства „EC-130E/RR Comando Solo“; ваздухоплове за радиоелектронска дејства „EA-6B“. У борбеним дејствима, први пут су употребљени: стратегијски бомбардер „B-2A“; авио бомбе типа „JDAM“ и УАК типа „JSOW“, као и најновији системи РЕП (бомбе типа „E “и „I“).

У току оружаног сукоба ВЈ изводила је операцију ПВО, коју су обележавале следеће карактеристике:

– инсистирање на предности радарско – рачунарских средстава метарског подручја (30%), које је обезбедило откривање и праћење савремених ваздухоплова, између осталог и типа „F-117A“, имајући у виду одразне карактеристике савремених ваздухоплова у том фреквентном опсегу

радарског зрачења, уз недостатак противрадарских ракета и главе за самонаводјење метарског подручја на наведеним ваздухопловима;

– употреба телефонских и веза других корисника за предају података о ситуацији у ваздушном простору;

– широка примена ракетних система за противваздухопловна дејства малог домета и неутралисан утицај радио-електронских сметњи и пасивних мамаца, са циљем ефикасног откривања на даљинама до 25 km, циљева који су летели у ноћним условима, посебно крстарећих ракета на малим висинама;

– интезивно маскирање снага ПВО;

– стална и широка примена маневра;

– максимално скраћење времена рада зрачења, што је последица квалитетних припрема, добро обучене послуге;

– широка примена израде лажних макета и имитатора радарског зрачења, ради довођења непријатеља у заблуду.

Велики успех српског РВ и ПВО је постигнут обарањем ваздухопловa типа „F-117A“ (хронологија догађаја обарања приказана на слици 5) и типа „F-16“ [6].

Откривање ових летелица извршено је радарским средствима „П“ – типа метарског подручја рада.

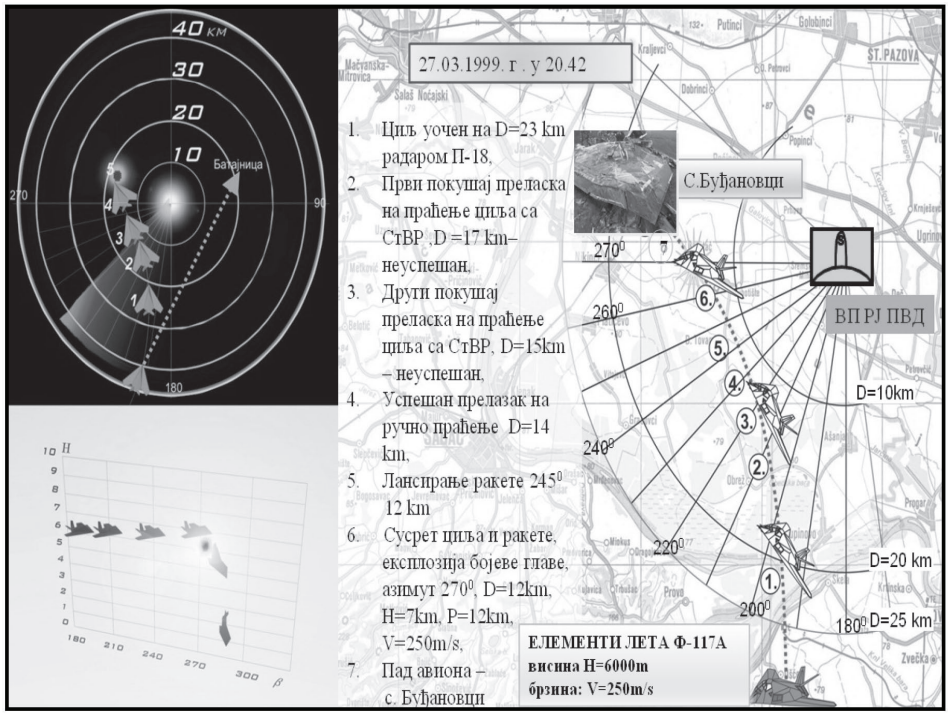

Слика 5. Временски ток активности обарања ваздухопловa типа „F-117A“

Систематизацијом искустава из овог оружаног сукоба, изводе се следећи закључци:

– По саопштењу Пентагона, авијација НАТО извела је више од 26.000 борбених полетања, лансирано је више од 23.000 тона муниције, уништено више од 400 индустријских објеката, док је систем електроснабдевања СРЈ уништен 30%. По подацима коалиционих снага, избачено је из употребе до 60% водова за пренос електичне енергије, уништено до 40 далековода, 34 моста и нарушено кретање на свим већим комуникацијама;

– У току операције „Племенити наковањ“ нанети су удари по 498 објеката, од њих 50% су цивилни објекти;

– У почетној фази операције, авијација НАТО је неспремно реаговала на нестандардна дејства ПВО и извиђачке авијације. Исказана је смањена способност наношења интезивног удара у условима брдско-планинског пошумљеног земљишта, ниске облачности и ограниченим ваздушном простору. Конфликт је показао високе потенцијалне могућности тактичке авијације, способност адаптације и висок степен интеграције центара управљања ВЈ [3].

Примена крстарећих ракета потврдила је њихову високу прецизност уништења стационарних објеката. Потврђено је предвиђање употребе авиона „F-16 CJ/DJ“, носача противрадарских ракета. Ефикасност уништења снага система ПВО зависила је од броја лансирања противрадарских ракета са даљине веће од зоне уништења ракетних система.

Таква тактика је довела до:

– постизања одређене вероватноће уништења ракетних система за противваздухопловна дејства без обзира на искључивање предајника и

– психолошко дејство на послуге ракетних система.

Авиони извиђања „E-8C“ и „U-2S“ нису обезбеђивали потребну оперативност и квалитет извиђања земаљских циљева. Квалитетна алтернатива за обезбеђење података биле су беспилотне летелице типа „Predator“, „Hanter“, „CL-289“ и „Creserel“. Хронологија и тактика удара показују, да је веома велика зависност примене авијације од временских и физико-географских услова. Велики утицај на исход операције имао је утицај информационог рата где су значајну улогу имали авиони за вођење информационих дејстава „EC-130E/RR“.

За време кампање, авијација НАТО извела је око 30.000 полетања и нанела више од 190 ракетно-авијацијских удара. На територију Југославије бачено је више од 23.000 тона убојних средстава, што пет пута премашује утрошак муниције у Стаљинградској битки [3].

При том је лансирано од 1.800 до 2.000 крстарећих ракета. Уторошена је велика количина високо прецизних убојних средстава. Резултат агресије је више од 1.300 погинулих, од којих је 1.100 цивила [3].

КАРАКТЕРИСТИКЕ ОРУЖАНОГ СУКОБА ИЗМЕЂУ НАТО И САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 1999. ГОДИНЕ

Оружани агресија на СРЈ 1999. године употпунио је стварање нових карактеристика оружаних сукоба који су се одиграли крајем XX века, а које су последица развоја софистицираних система оружја и опреме којима су наоружане савремен снаге РВиПВО.

Савремени ваздухоплови и ваздухопловна убојна средства у садашњем тренутку технолошког развоја су достигли такав ниво да имају одлучујућу улогу у постизању циља борбених дејстава (слика 6).

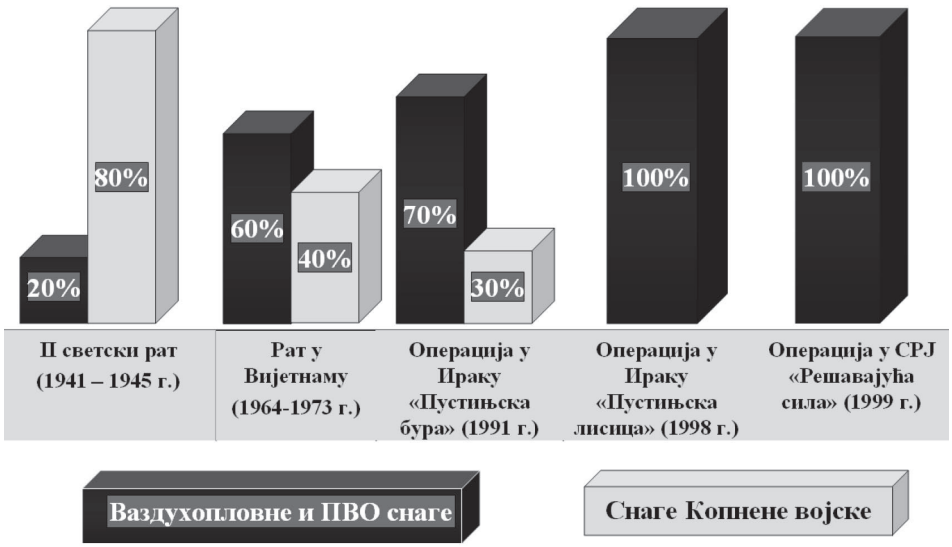

Слика 6. Графички приказ тендеције пораста утицаја дејстава снага РВиПВО у остваривању статегијских циљева оружаног сукоба [3]

Карактеристике оружаног сукоба између снага НАТО и РВиПВО Војске Југославије, које су одредиле његову физиономију су следеће: асиметричност, нелинеарност, вишедимензионалност, прецизност, дистрибуираност, једновременост и интегрисаност [5].

Асиметричност је последица јасног политичког, економског, дипломатског, технолошког и војног јаза између сукобљених страна, који је захтевао изналажења низа квалитативно нових тактичких поступака снага ПВО Војске Југославије који су омогућили њихово борбено дејство у сукобу са далеко надмоћнијим непријатељем и обезбедило повећано преживљавање снага у датим условима.

Нелинеарност се огледала у чињеници да на простору вођења борбених дејстава не постоји више јасна подела на фронт, дубину и позадину.

Објекти дејства од прве дана представљају различити покретни и стационарни објекти широм територије Савезне Републике Југославије и најчешће су били усмерени на неутралисање центара гравитације одбрамбених способности СРЈ схваћених по доктрини НАТО (на слици 7 приказан је концепцијски начин одређивања одучујућих тачака помоћу концентричних прстенова Џона Вордена) [1].

Ова доктринарна концепција омогућила је да легитимни војни циљеви буду: економски центри, државне институције, електро – енергетска постројења).

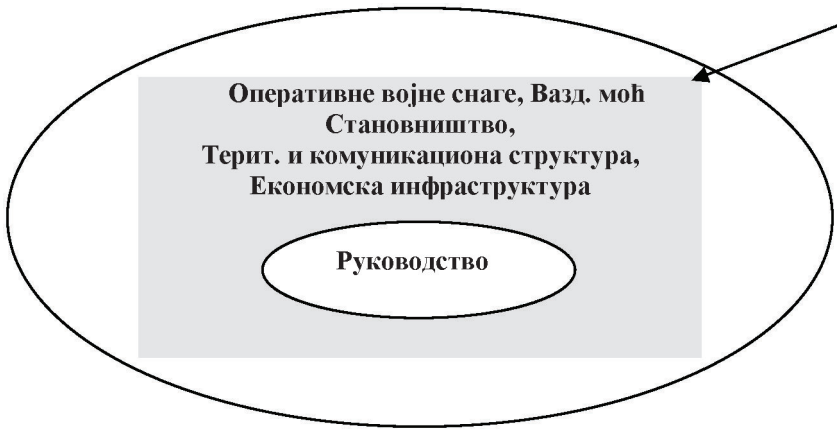

Слика 7. Концентрични прстенови по моделу Џона Вордена

Вишедимензионалност, као карактеристика, детерминише увођење, поред традиционалних димензија простора, ратовање у електромагнетном спектру и димензију људског чиниоца, док је прецизност карактеристика која се односила на развој и употребу „паметног" ваздухопловног наоружања на целом ратишту.

Дистрибуираност је подразумевала вођење ефикасних борбених дејстава на целокупном ратишту, свуда и где је потребно да се остваре одлучујући ефекти насупрот груписању снага на једну тачку, као што је то било у фронтовском начину вођења оружане борбе.

Једновременост (симултаност), као особина је везана за динамичност вођења борбених дејстава. Наиме, борбена дејства су се водила паралелно на целом простору СРЈ, а не само на фронту, и у функцији су кулминације борбених и неборбених активности са циљем уништења одлучујућих тачака.

Увезивање свих снага у јединствен систем командовања и распогања правовременим и поузданим информацијама, такође је одлика дејстава у току оружаног сукоба 1999. године.

Историјско-компаративном анализом конвенционалних оружаних сукоба који су се одиграли на крају XX и почетком XXI века може се уочити

да су Ратно ваздухопловство и противваздухопловна одбрана играли кључну улогу у остваривању стратегијских циљева, а да је њена кулминација управо била оружана агресија НАТО на СРЈ 1999. године.

ВАЗДУХОПЛОВНЕ ПРЕТЊЕ ДВАДЕСЕТ ГОДИНА КАСНИЈЕ

Систематизација искустава из оружаног сукоба између НАТО пакта и СРЈ је још увек у току. Међутим, потребно је истаћи и да наведена искуства и извучене поуке не могу бити применљиве у потпуности у савременим условима асиметричног ратовања. Наиме, услед експоненцијалног развоја технологије 4. индустријске револуције настају и нова технолошка решења чија сврха може бити употреба у савременим оружаним сукобима. Једна од таквих претњи је и употреба ултра лаких мили или микро летелица безпосадног типа – дронова, на малим висинама и са екстремно ниским радарским рефлексним површинама и инфрацрвеним одразима [7]. Дронови су технолошко решење XXI века, базирано на решењима беспилотних летелица који су производ технолошког напретка у другој половини XX века. Последњих година њихова примена се експоненцијално шири.[1] Дронови се данас користе у пољопривреди за надзор и запрашивање усева, за откривање неисправних цевовода у нафтној индустрији. У Италији се користе у надгледању незаконитог одлагања опасног материјала. У САД и Канади се користе за лоцирање шумских и других пожара од стране ватрогасних служби, док их, на пример, у Перуу научници користе како би се убрзала истраживања и заштитиле вредне археолошке дестинације од девастације. У Јужној Африци се користе за сузбијање нереда (пример дрон типа „Сканк" који носи систем од четири пиштоља који испаљују до 4000 сузавац куглица). Интересантан је и пример употребе дронова у поморској луци у Абу Дабију и Ваздушној луци „Гетвик" у Лондону ради заштите своје критичне инфраструктуре [8].

Потребно је напоменути да дронови последњих генерација технолошког развоја, имају изузетно малу рефлексну радарску одразну површину и изузетно мали инфрацрвени одраз (масе су обично око 10 до 15 кг), да их је готово немогуће уочити помоћу савремених радарско – рачунарских средстава и оптоелектронских средстава за извиђање. У овом случају треба напоменути да екстремно ниске висине њиховог налета, такође умањују значајно могућност њиховог откривања у ваздушном простору [9].

Овом приликом посебно је потребно истаћи непостојање посебне законске регулативе која се односи на употребу дронова у различите сврхе

1 DARPA ("Defence Advanced Research Projects Agency") убраја дронове у један од седам оружја будућности, чији ће технолошки развој финансирати Пентагон.

у Републици Србији [10]. На пример, за разлику од Републике Србије, у Великој Британији не смеју да се користе без званичне дозволе у густо насељеним местима, близу људи и зграда, а у случају кршења прописа казна за учињени прекршај износи 500 фунти (саопштење издато од стране цивилних ваздухопловних власти Велике Британије). Као што је већ напоменуто у Републици Србији не постоје такви прописи (већина грађана Републике Србије је чула за термин дрон након инцидента на фудбалској утакмици између репрезентација Србије и Албаније на стадиону ЈНА 14. октобра 2014. године, као и након лета изнад зграде старог Генералштаба, где се налазе војнообавештајна и војнобезбедносна агенција [9]. До сада, Директорат за цивилно ваздухопловство, у чијој надлежности је израда предлога нормативне регулативе употребе ове летелице, дрон не сматра ваздухопловом, па се подразумева да наведена летелица не спада у њихову ингеренцију, самим тим није под ингеренцијом система заштите ваздушног простора. На основу претходног се може закључити да чак и не постоји законска обавеза дежурних снага система ПВО у операцији контроле и заштите ваздушног простора за дејство по дроновима који се евентуално користили у терористичке сврхе или кроз друге облике ваздухопловног угрожавања безбедности Републике Србије.[2] Очигледно је да законски ову област треба што пре регулисати, али и обезбедити средства за надзор над применом те регулативе. Ово је неопходно, управо због тога што су, са аспекта ваздухопловне претње, дронови данас једна од највећих претњи из ваздушног простора. Мултинационалне снаге предвођене САД их користе у оружаним сукобима још од Авганистана 2001. године, а постоје подаци да су дронови одговорни за лоцирање и уништење бројних борбених и неборбених средстава у ратним подручјима широм света последњих десетак година. Најсвежији случај је Сирија, а као примери се могу навести: уништење тенка са дроном MQ9 [11], уништење ракетног система за противваздухопловна дејства „Панцир С-1“ и „дроном –камиказом“ IAI HAROP [12].

ЗАКЉУЧАК

И поред тога што је од НАТО агресије прошло две деценије, сећања су још увек свежа. Систематизација искустава се још увек ради, а бројна искуства из употребе снага ПВО, које су у том сукобу биле далеко инфериорније, послужила су за потоње модернизације наоружања и опреме у

2 Са друге стране, Хрватска агенција за цивилно зракопловство препознала је потребу доношења прописа који би омогућио увођење наведених летачких операција дронова унутар законских оквира.

ПВО Војске Србије. Међутим потребно је истаћи да је НАТО агресија, као и каснији технолошки развој нових безбедносних претњи из ваздушног простора (пре свега развој дронова), у симбиози са развојем нових карактеристика хибридног ратовања, поставила нове смернице и указала на потребу за модернизацијом и организационим променама у целом систему одбране. Данас РВиПВО, система одбране Републике Србије, полако почиње да се обнавља (извршена је модернизација „МиГ 29“, развија се домаћа одбрамбена индустрија, кренуло се са производњом домаћег школског авиона „Ласта“, купљена су одговарајућа радарско-рачунарска средства-два „АН/ТПС-70“, као и вишенаменски „Ербасови“ хеликоптери „Х145М“, а у плану је куповина и више типова ракетних система за противваздухопловна дејства источне производње), у покушају да одговори савременим захтевима ратовања. Ови захтеви су производ искустава из употребе ваздухопловних снага НАТО у претходним оружаним сукобима, али и појаве нових симетричних претњи из ваздушног простора. Нема сумње, да је само симбиоза ових искустава, заједно са праћењем нових трендова у развоја наоружања и опреме потенцијалног непријатеља, предуслов стварања модерног система одбране који ће моћи да одговори савременим изазовима, ризицима и претњама безбедности, укључујући и потенцијалне претње из ваздушног простора.

ЛИТЕРАТУРА

Гордић–Петровић 2014: Миодраг Гордић, Иван Петровић. *Ракетни системи малих држава*. Београд: МЦ Одбрана.

Гордић–Петровић–Гордић 2018: Миодраг Гордић, Иван Петровић, Предраг Гордић. „Контрола и заштита ваздушног простора у Републици Србији“, у: Анђелковић Маја (ур.), *АНТиМ 2018.* Београд: Универзитет „Унион – Никола Тесла“, 497–509.

Гордић–Цветковић–Петровић 2013: Миодраг Гордић, Крум Цветковић, Иван Петровић. „Утицај ваздухопловних и противваздухопловних дејстава на физиономију савремених оружаних сукоба“. Београд: *Војно дело 2/2013*, 228–247.

Закон о ваздушном саобраћају. *Службени гласник РС*, бр. 73/10, 57/11, 93/12, 45/15 и 66/15-др. закони <https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/Zakon%20o%20vazdu%C5%A1nom%20saobra%C4%87aju.pdf pristupljeno 04.07.2019. godine Vestionline Sputniknews.com, Američki dron uništio sirijski tenk, internet adresa: https://arhiva.vesti-online.com/Vesti/Svet/686861/Pentagon-Americki-dron-unistio-sirijski-tenk>. [04.07.2019].

Инђић–Петровић и др. 2018: Дејан Инђић, Иван Петровић, Негован Иванковић, Ђорђе Ђукић. „Chemical Accident Area Reconnaissance by Unmanned Aircraft“. Београд: *Војно дело 70 (8)*, 109–127.

Петровић 2013: Иван Петровић. *Концептуални модел система противваздухопловне одбране Војске Србије*. Докторска дисертација. Београд: Универзитет одбране у Београду.

Петровић–Цветковић–Стоиљковић 2017: Иван Петровић, Крум Цветковић, Зоран Стоиљковић. *Тактика родова и служби Ратног ваздухопловства и противваздухопловне одбране*. Београд: МЦ Одбрана

Смиљанић 2014: Спасоје Смиљанић. „Седамдесет осам дана у одбрани отаџбине и агресија", у: Терзић Милан (ур.), у: *Сто година српског Војног ваздухопловства*. Београд: МЦ Одбрана, 125–130.

Станковић 2014: Драган Станковић „*Обарање мита о невидљивом*", у: Терзић Милан (ур.), *Сто година српског Војног ваздухопловства*. Београд: МЦ Одбрана, 153–160.

Miodrag L. GORDIĆ
Ivan B. PETROVIĆ

EXPERIENCES OF THE USE OF THE AIR FORCE AND AIR DEFENCE DURING NATO AGGRESSION ON THE FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

Summary

The paper describes the preparation and performing of NATO Air Campaign against the Federal Republic of Yugoslavia in 1999, as a classic example of the conflict in which modern technological solutions changed the physiognomy of modern armed conflict. In the first chapter the way of NATO forces grow is described, as well as preparations which are performed by units of the Air Force and Air Defence of Yugoslav Army before the start of the armed conflict. The second chapter describes the most significant experiences and events that determinated the armed conflict between NATO and the Yugoslav Army, from the point of view of the use of the Yugoslav Air Defence Forces. Also, in the paper, the most important characteristics of the armed conflict, which resulted in a change in the physiognomy of modern armed conflicts, are abstracted. These characteristics are caused by the use of modern technological solutions in Air Force and Air Defence of warring parties. In the last chapter of the paper it is presented, a description of new, modern threats from airspace which were developed on the basis of the technological solutions of the weapons and equipment system in the last two decades. These threats, which primarily relate to the use of unmanned air vehicle, represent a new challenge for the Air Force and Air Defence of small countries in qualitative and quantitative terms (such as the Republic of Serbia), which requires their legal regulation, and also the construction of a technological solution that will be materialized response to this type of threat in the future.

Key words: Air Defence, NATO, Armed Conflict, Drones, Air Threat.

Рад је предат 12. јуна 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

UDK 343.1(470)"10/11"
doi: 10.5937/bastina1948125U

Pregledni rad

*Sergej V. ULJANOV**
Business and Law Faculty, University "Union – Nikola Tesla", Belgrade, Serbia

*Ana G. MATOVIC***
College of Economics Pec-Leposavic, Serbia

EVIDENCES AND EVIDENTIARY ACTIONS IN "RUSKAIA PRAVDA"

Abstract: The source of old Russian law named as "Ruskaia Pravda", being the essence of the article, shows a kind of look of Russian society at the edge of early and developed Middle Ages. The author tends to present hierarchy in relations of social categories established in first Russian entities, just as their structure caused by geo-political influence of leading states of Scandinavia and Byzantine. The article begins with analyzing the external factors of creating initial steps of Russian statehood. It is followed by the author's pointing out of importance of Russian medieval legislative corner-stones to make importance of "Ruskaia Pravda" stressed out considering preserving of Russian society core values of that period. Substantially, the author pays attention to evidences quoted in "Ruskaia Pravda", as being special reflection of medieval man's understanding of social values just as being key factors of these values defending. Legal and institutional particularity of medieval Russia is illustrated by the author in this article by detailed overview of normative solutions placed in "Ruskaia Pravda", as one of the main governmental pillar having to do with forming early socio-political milieu of medieval Russia.

Key words: evidences, evidentiary actions, Ruskaia Pravda, Criminal Procedure Law, the Middle Ages.

INTRODUCTION

Being settled on the traffickers' route, spearheaded by Scandinavian merchants' swords up to the regions governed by Byzantine in the early 9th century AD, divided tribes of Eastern Slavs began to form first bigger communities in the areas of nowadays Kiev, Pereyaslavl, Chernigov, Smolensk, Polotsk

* Docent, sputnik970@gmail.com
** Teaching Assistant, matovic.anna@gmail.com

and Rostov. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 52) Influenced by trafficking flows and having active role in exchange of goods between Scandinavian West and Byzantines East, the early medieval tribal organization of Eastern Slavs was overpowered and primitive strongholds grew up in first little towns named as *gorodischa* being centers of merchant activities. (Jelačić 1929: 7) As stockpiles, these fortified towns were targeted very often by armed Scandinavian merchants' groups to be ransacked and used as sources for merchants' plunder to be sold to Byzantine. As times went by, even the very Eastern Slavs joined the ransacking and afterward attacks on Byzantine lands together with Viking raiders. Trafficking connections developed more and more, so little towns from stockpile level reached the form of important and big merchant centers having a rich offer of consumer goods derived from exchange of grain for fur with Finnish tribes to exchange of rare spices, gold, vine, silk and fruits purchased from Byzantines and Arabian traders for timber, wax and honey gotten from upper river flows of Volga and Dnieper. (Jelačić 1929: 13)

Paganism of Viking ransacking traders and Eastern Slavs got along in prevailed degree considering polytheistic pantheons, so there were no cultural differences mattered. This fact enabled ethnical synergy making Viking mercenaries to organize and protect trading having Slavs joined their armed groups, just like making Slavs to engage Vikings in their towns' defense. It was not rare for towns' mayors to be Scandinavians named as *konung* who did not ask for salary but to be paid in goods. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 52) According to their Slavic name *Varyazi*, they put their Viking wandering spirit into framework of life in towns placed by the rivers ran through the regions of nowadays Russian Federation and settled down among Slavs. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 52-54) In the middle of the 9th century in the lands of Eastern Slavs principalities of *Varyazi* have been established in the towns of Novgorod, Beloosero, Izborsk, Polotsk, Turov and Kiev. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 53)

On the crossroads of the 9th and the 10th centuries Varyag-Russian prince known as Rurik (Jelačić 1929: 10) forced his rule in Novgorod (The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text 1953: 60) and his successors governed Kiev and Smolensk establishing domination of Ruriks' dynasty along rivers Dnieper, Don, Volga, Dvina, Volkova and Ilmeny lake, as vital areas transited by trading routes connected West and East just like Asia with Middle Europe, too. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 53) Political and economic expansion of Ruriks' dynasty played a role of roots for Russian state and first signs of Russian society institutionalization in the early Middle Ages. (Jelačić 1929: 18)

INSTITUTIONAL PREDISPOSITIONS OF RUSSIAN MEDIEVAL SOCIETY

Eastern Slavic *tribes* were looking for fertile land because vast forested areas were hard to be exploited for agricultural matter and so they reorganized themselves into *families* grouped as *communities*. As consisted of relatives and nonrelatives, communities were joined like *volost*. Communities were led by families' masters gathered in *council*, also known as *veche*, where they discussed about most crucial issues considering community and where their leader was to be chosen. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 51, 56)

First cities appeared due to increasing of population triggered by wealth derived from progressive trading and it caused a new social class of traders. Henceforth, these cities became centers governing the surrounding areas and it was beginning of *city municipalities*. Subsequently, previous social structure based on tribes had to be changed and council was to played steering role at the level of municipality inhabited by citizens and villagers from close villages represented in the council, as well. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 55-56)

At dawn of the 11th century the old Chronicles of Nestor the Monk of Pechersky Monastery in Kiev and Silvester the Abbot of Vidubitsky Monastery in Kiev were source for the expression *all-Russian-land* which meant the lands ruled by princely dynasty of Ruriks. Totality of the territory were split into provinces named as *volosti* governed by princes in the way of delegating power on so-called *druzhina* manned by prince's guarding warriors, older citizens and the most confident people of Kiev. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 51) In the province of Kiev this kind of governing social class was the most powerful and this province was the first one named as *Russian-land* with the other Eastern Slavs' provinces, tended to Kiev, following it. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 55) In conquered areas, prince of Kiev was not up to replace the local squire if he admitted Kiev supreme governing, yet prince did nominate one of his relative to be a governor named as *posadnik* (The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text 1953: 254) more often. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 54) Tribute paid by ruled province to Kiev was collected by the governor, prince and princely guard. Also, the tribute was a salary to princely guard dealt with protecting conquered and governed cities and trading routes connected them to markets.

Over time, princely governing was changed its primary function considering defending and protecting cities becoming more like supreme and judicial. It is ought to be mentioned that this transformation of governing focus was triggered by Byzantines perception of supreme leader's divine origin implemented into first Russian state organization by the influence of Christian church. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 55-56) At the certain point, Church

established to Eastern Slavs the unity of belief and clerical hierarchy up to the level mattered Byzantines normative system as one of having influence to princely and laic courts through active role of clerical courts. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 56)

In the 11th century, princely guard became institutional ground for governors and judges elected by prince. Besides the importance of tax collection and judging, princely guard brought up a new class of *boyars* gathered in *duma* to make decisions (The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text 1953: 116) together with prince related to the most important issues for political life in the governed provinces. (Jelačić 1929: 26) A kind of counterbalance was made by cities' councils of families' masters authorized to decide to expel prince from the very city, if argued *in concreto*. (Miljukov – Senjobos – Ezenman 1939: 62) One can conclude that institutional predisposition of Russian medieval society were created in sociopolitical relations, connections and antagonism of combined influences considering unity and conflicts in singular governing role of prince, aristocratic demonstration of *boyars' duma* power (The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text 1953: 116) and cities' mayors, just like in democratic exposing of citizens gathered in cities' councils. (Jelačić 1929: 26)

It is necessary to conceive the inception of particular legislative awareness, under above mentioned social, economic, confessional and political conditions, which gave birth to an idea about normative unification aimed to regulate different segments of social life in the first steps of Russian state development, at transition from the Early to the High Middle Ages.

LEGISLATIVE POWER OF "RUSKAIA PRAVDA"

In the political surrounding of an aggressive fighting-trading expansion of Viking armed groups, Byzantines military and political dominant presence followed by strong and constant confessional influence and Arabian economic involvement through exporting rare products hard to be purchased to the cities' markets of Russian medieval state, it became necessary to regulate relations among various social classes that formed structure of early staged Russian society.

According to witnessing of Arabian travel writers and merchants (Marvazi 1932: 26, 35-36, 112-120; Yahua 1932: 423-424, 458), Byzantines missioners and statesmen (Porphyrogenitus 1819: 49, 52-53, 57; Cedrenus 1838: 438; Psellus 1928: 11, 55-56, 79), just as to written chronicles of Russian monks, delicts have been mentioned in the 9th and the 10th centuries. As illegal actions one implied following offences: thefts, affrays and murders. However, these criminal activities were not marked with standardized terminology, but *ad hoc* with common term as crimes.

Old Russian Code "Ruskaia Pravda", as fundamental source of medieval Russian law,[1] has regulations which determine criminal offence generally as *obida*.[2] "Ruskaia Pravda" has three groups of regulations that one can treat in the form of versions. First one is, most probably, created in the time of Yaroslav the Wise[3] having eighteen provisions. Second one gathers provisions dated from the time of Yaroslav's sons reign,[4] while third one has just articles annotated as 42nd and 43rd. If certain way of behaving is to be punished it means *in essential* that it is illegal. The very presence of sanction caused awareness of fact whether some action was allowed or it was treated as criminal offence.

In the first phase of establishing Russian state punishment was following violation of princely law, usually, because the law was made of regulations which reflected legislative expression of customs, religious and ethical rules sanctioned if not followed. Nevertheless, at the end of Middle Ages customs led a way for punishment proceedings to be created in the first Russian principalities and rural communities. Medieval Russian lawmaker was oriented to protect individuals who were more endanger due to class domination in social structure affected heavily way of life in tribal society organized traditionally.

Medieval Code "Ruskaia Pravda" prescribes two kind of delicts, ones against person and others considering property. First group relates to insult, injury, affray and murder, while the second one forbids trespassing, illegal use of someone else's property, theft and robbery. (Nikolić 2000: 92) Prevailing number of regulations of "Ruskaia Pravda" sticks to the problem of theft with specifying possible protected values in details. Lawmaker defined offender to restitute total loss to damaged party in the case of theft committed with paying fine. Oldest sources of Russian history indicate that murder of *clan* member is followed by revenge of his relatives. The revenge was to be done at the very crime scene according to contracts made between Russian principalities and Byzantine. In the 10th century there were bans on blood revenge implemented. It was replaced by ransom, gradually. In the oldest version of "Ruskaia Pravda" the closest relatives are recognized to execute blood revenge, solely. Adopting of orthodox Christianity influenced on definite revoking of blood vengeance category from the ways of executing sentences in medieval Russian sociopolitical entities. From the institutional aspects of governing stakeholders, the murder was enormous

1 It was discovered by V. N. Tatischev in 1738 when examined a particular chronicle written in Novogorod in the mid-15th century.

2 Comparing to Serbian medieval law (Saint Sava's Charter to Saint Nikola Monastery in Vranjani, from 1233 and Dusan's Code, from 1349 and 1354), this term had the next meanings: guiltiness, evil, debt, violation, acting out of spite and wrongdoing.

3 Yaroslav I, known as Wise, having Christian name George used to be great prince of Kiev Russia (978-1054). He ruled from 1016 to 1054 (with break in period 1018-1019).

4 Those were Izyaslav I (1025-1078), Svyatoslav II (1027-1076) and Vsevolod I (1030-1093).

sin and its punishing was taken over from individuals by the state, so that was the reason of allocating level of competence to proceed from victim's relatives to the abstract degree of entire social community ruler's political power. Clerical point of view, though, treated blood vengeance as a violating form of God's commandment "*You shall not kill*" having a stand that blood revenge as a sin was as heavy as murder revenged. (Nikolić 2011: 245-246) In accordance with the Chronicle of monk Nestor: "*Vladimir has been living in the fear of God. And robberies multiplied. And episcopes told to Vladimir: 'There one has a vast number of robbers. Why don't you punish them by death?' He replied to them: 'I am afraid of doing sin'.*" (The Chronicle of Nestor the Monk of Pechersky Monastery in Kiev 997: 127) The quoted can be a reason why prince Vladimir, after adopting Christianity at the end of the 10th century, banned death sentence for murder even though he had implemented it by device of Byzantines high ranking priests, previously.

One can conclude that regulations of "Ruskaia Pravda" focus, above all, fine to be paid and death sentence as a way of punishment is not recognized in the normative system of the Code. Yet, Arabian travel writers in the 9th and the 10th century indicated their impressions of having robbers and thieves hanged in medieval Russia and that death sentence were replaced with expelling of murders in the far parts of principality of that time, too.

At the sunset of the 10th century, death sentence was replaced by fine in Russian medieval society, completely. Named as *vira*, fine was to be paid for murder of free man and it was defined in amount of 40 silver *grivnas* in cases like this. If slave was killed, punishment was not paying off *vira* but compensation limited by price paid for slave when bought. In the most of cases, the amount of *vira* was not possible to be paid by citizens' own means and it caused solution in the way of implementing institute of *dirkaja vira*. (Nikolić 2011: 248) This penological phenomenon enabled all community[5] members to gather their means and pay off ransom for murder committed. The amount of *dirkaja vira* was defined for obligation of community punished member *in concreto* or when offender was not found. *Prodazha* was the most presented modus of fine. As a type of sanction, it was a unique confirmation that offender belonged *de iure* to the social category of free men.

We deem needed to be pointed out that "Ruskaia Pravda" by not defining death sentence, in the period of transition from the Early to the High Middle Ages and founding of first Russian municipalities as sociopolitical embryos of Russian state, just as with having fine as punishment prevailed making blood vengeance overcome as retrograde matter of civilization, represents an advanced legal base for regulating and exercising rights and obligations of every subject in well branched classed social structure of first forms of Russian medieval state organization.

5 With a meaning of municipality in the socio-organizational sense.

EVIDENCES AND EVIDENTIARY ACTIONS DETERMINED NORMATIVELY

Before getting into normative structure of "Ruskaia Pravda" which has to do with determining of evidentiary actions, it is necessary to make a quick overview relates to sociohistorical conditions of creating the Code. Up to the end of the 10th century, in early Slavic states dominated customary law in accordance to the Chronicles, with possible legendary character. A few decades later, attempts to codify customs resulted in bringing first Acts[6] considering different legal matters with penal law and penal proceedings included, primarily.

Depends on geographic location of appearance, old Slavic states were exposed to pressures and influences of Byzantines ruling as much as of German and Scandinavian entities. Under such conditions of international scene of that time, the Code "Ruskaia Pravda"[7] came up as first one codifying Russian customary law.

By being first to determine special kind of evidentiary actions "Ruskaia Pravda" confirmed autochthonous development of legislation in early Slavic states. In its further analyzing, we are about to use the text of "The Laws of Rus' – Tenth to Fifteenth Centuries", edited by author Daniel H. Kaiser, with direct indicating of provisions belong to this medieval Russian basic legal reference. (Kaiser 1992: 20-34)

The case of *catching the offender on the spot* is regulated by the Article 7th of "Ruskaia Pravda". It states:

- "If [the homicide]* occurs without cause during an assault. If [a homicide] occurred during an assault without any provocation, then the people [in the community] do not pay for the murderer, but give him up with his wife and children for punishment and confiscation of his property."

The institute of *witness* is defined by fourteen provisions of "Ruskaia Pravda". For the sake of our analyzing we have selected the following ones:

- According to Article 21st: "If [the accused] does not find the character witnesses he sought, then charges the complainant of the homicide [of which he himself is accused], then put them [both] to trial by ordeal of the hot iron."

- Article 31st defines: "If a man either grabs a man to himself or shoves him away from himself, or strikes [him] across the face, or strikes [him] with a pole,

---

6 It is like Act of Czech prince Bzhestislav I, from the first half of the 11th century, with provisions preserved in the Chronicle of Cosmas of Prague, from 1120.

7 According to the first Chronicle of Novgorod, "Ruskaia Pravda" was proclaimed in 1016 by great prince Yaroslav the Wise upon coming to Kiev principality to run his governing followed by enhancing of education and construction. Little bit later, "Ruskaia Pravda", having regulations of Yaroslav the Wise, was annexed by provisions of his sons Izyaslav, Svyatoslav and Vsevolod brought in Vishegorod in 1072.

* When put into brackets (like [ ]) means being edited by author.

and [the victim] produces two eyewitnesses, then [the offender] is to pay three grivnas as a fine; if [the offender] is a Viking or some other foreign resident, then [the victim] is to produce all [the necessary] eyewitnesses, and the two of them take the oath."

- Article 47th orders: "If someone claims money back [from someone]. If someone seeks repayment of money from another, [who] begins to deny [that he took that money], then [the creditor] brings witnesses against him, and they take an oath; then [the creditor] takes back his money; if [the borrower] did not give the money [back] for many years, then he is to pay three grivnas for the offense."

- In the line of Article 48th, it is written: "If some merchant gives [another] merchant money for local or foreign trade, then the merchant is not to take the money before witnesses; he needs no witnesses, but he himself is to take an oath if he shall deny [that he received any such money]."

- In accordance with Article 49th: "If someone places some goods for storage with someone, then no witnesses are necessary, but if he [later] begins to slander [the person who stored his goods by claiming] more [than he actually stored], then he who accepted the goods for storage is to take the oath [saying,] '*You left me only so much'*, for he rendered [the complainant] a service and stored his goods."

- Article 50th states: "If someone gives out money at interest, or [gives out] honey [on condition] of increased return, or grain [on condition] of increased repayment, then [the creditor] is to provide witnesses; whatever was agreed upon, that [the creditor is entitled] to take."

- Article 66th determines: "[Free men] do not rely on the testimony of a slave; but if there be no free man [to testify], then, if necessary, refer to [the testimony] of a boyar's overseer, but do not rely upon other [slaves]. And in a suit [over] a small [sum] refer to [the testimony of an] indentured laborer."- Article 77th prescribes: "If a thief is not [caught in the act], then [local residents] follow along the trail; if there be no trail [leading either] to a settlement or to a trading station, then [the residents of the community] do not relieve themselves of the responsibility for the posse, [but if] they do not continue on the chase or resist [looking for the thief], then they are to pay [compensation for] the theft and a fine; and the trail is to be pursued with other [free] men and with witnesses; if they lose the trail at a large roadway, and there be no settlement [nearby], or [if they lose the trail] in a deserted place, where there are neither settlements nor people, then [they] are not to pay a fine nor [compensation for] the theft."

- In the Article 85th it is stated: "All these matters are decided by witnesses [who are] free men; if a witness be a slave, then do not put any credence in the slave's [word], but if a complainant wishes to take him, and says, '*I seize you on the word* [of this slave], *but I, and not the slave, seize you,*' then put [the accused]

to trial by hot iron; if [the accused] fails the trial, then [the accuser] takes his own property; if the accused is not convicted [by the ordeal], then [the accuser] is to pay him a grivna for the torture, since he took him on the basis of a slave's word."

Ordeal of the hot iron and the boiled water, besides Article 21st, is normatively scheduled in the next regulations:

- Article 22nd stipulates: "The same [procedure obtains] in all cases of theft and [unsubstantiated] accusation; if there be no physical evidence, then force [the accused to trial by ordeal of the] hot iron for suits of one-half gold grivna; if the [value of the suit is] less, then [decide the case] by trial by water [in cases whose value] is less than two grivnas; if [the sum at issue is still] less, then put him [the accused] to trial by oath for his own money."

- Article 87th anticipates: "If [someone] takes [another] to the iron ordeal on the word of free men, either because there are suspicions about him, or because [he was seen out] at night, and if perchance [the accused] is not burned [by the ordeal], then [the accuser] is not to pay him for torture, but whoever took him [to the ordeal] is to pay only the iron-ordeal fees."

Oath named as *rota* is an ordinary part of normative system established in "Ruskaia Pravda" and besides mentioned articles it is being provided with following, too:

- Article 37th requires: "If someone purchases at market some stolen property, either a horse, or clothes or livestock, then [the purchaser] is to produce two free men or the customs officer [to confirm that he purchased the property at market]; if he maintains that he does not know from whom he purchased [the stolen property] then the eyewitnesses are to take the oath [on his behalf], and the complainant is to take his own property; and concerning property lost [and not recovered], the complainant may mourn [his loss], and the other party his [loss] of money [which he gave for the stolen property], since he does not know from whom he purchased [stolen goods]; if subsequently he recognizes [the person] from whom he purchased [that property], then he is to take back his own money, and that [newly discovered person] is to pay [the complainant] for the unrecovered property [as well] as a fine to the prince."

- By the Article 52nd: "If there be no witnesses [to the transaction] and [the sum loaned] is three grivnas, then [the creditor] is to take an oath for his [money]; if [the sum loaned] is more [than three grivnas], then say to him, *'You have erred, since you did not have witnesses'* [present when the loan was contracted]."

- Article 115th demands: "If someone meets [a man], not knowing [that he is] another man's slave, and either gives him directions or keeps him at his house, and [subsequently the slave] leaves him, then he shall take an oath that he did not know [lit., *I did not know*] that he was a slave; then no payment is required."

- It is asked by the Article 118th: "If someone buys another's slave, not knowing [that he belongs to another], then the [original] lord takes the slave, the other takes [back] his money, having taken an oath that he had purchased him without knowing [that he was another man's slave]; [if he had knowingly purchased him, then he has no claim to his money]."

Statement is anticipated by "Ruskaia Pravda" as important kind of proof *inter alia* by the Article 38th, too, which instructs:

- "If someone recognizes and takes back his own stolen slave, then he is to conduct the slave [by the confrontment process] through the money transactions until the third confrontment; then [the slave's owner] is to take another slave in place of his own slave, and give his property to the other party, who then continues until the last confrontment [when the original thief is discovered]; and this property is not cattle, so it is not possible to say '[I do not know] *from whom I purchased* [the slave]'; but [pursue the confrontment] on the [slave's] word until the end; and when the final thief is [discovered, the party identified at the third confrontment] is to return the slave [to his original owner] and take back his own [slave], and [the thief] is to pay all losses, and a twelve-grivna fine to the prince."

Importance of *document* as an evidence in the Code is called for in the Article 110th in the next way:

- "Full slavery has three forms: if someone buys [a man] for up to half a grivna, and provides witnesses [to the sale], and then gives [even] a nogata [to the seller] in the presence of the slave himself; the second form of slavery: if [someone] takes a female slave [to wife] without having an agreement [stipulating that he will remain free], for if he takes [a slave to wife] with stipulations, then whatever he stipulated stands; the third form of slavery: [if a man becomes an] overseer without an agreement [stipulating that he will remain free] or if he accepts the key [to a man's household (i.e., becomes a steward)] without an agreement [stipulating that he will remain free]; for if he [accepted the duties] with stipulations, then whatever was stipulated stands."

The role of eyewitness, as a category of witness, is to be highlighted as we deem necessary to be and in "Ruskaia Pravda" it is scheduled in the next regulations:

- Article 29th orders: "If a man bloodied or bruised [in a fight] comes to the [prince's] residence, then he need seek no eyewitness, but [the offender] is to pay him compensation of three grivnas; if there be no marks on him, then he is to bring an eyewitness [to confirm his account] word for word; whoever began the fight is to pay 60 kunas; if the man bloodied or bruised [by the fight] is guilty of having started the fight, and witnesses confirm [this], then that [his bruises] will serve as payment, since he [started] the fight."

- Article 40th commands: "If they kill someone at the storeroom or [while he was engaged in] any other theft, then they kill [him] like a dog [and that is

the end of the matter]; if they hold him until [morning] light, then they must conduct [the thief] to the prince's residence; if they kill him, and people have seen [the thief] tied up, then [the offenders] are to pay twelve grivnas for that."

- Article 69th states: "If someone steals a beaver, then [the thief] is to pay twelve grivnas."

If one compares last two provisions of "Ruskaia Pravda" by the amount of money showed through value of killed thief's life and stolen beaver, then it is to conclude that in this time in medieval Russia the beaver had overestimated value while the life of thief was almost worthless.

Recognition of persons and goods is defined in the following provisions of the old Russian Code:

- Article 32nd requires: "If a [fugitive] slave is hidden [at someone's residence] and [the owners] announce [their loss] at the market square, and if within three days [the person with whom the slave is lodged] does not produce him, and [the slave's owner] learns [the slave's] whereabouts on the third day [or after?], then [the owner] is to take his slave, and [the party who hid the slave] is to pay three grivnas as a fine."

- In the Article 34th is foreseen: "If someone loses a horse, or weapon, or clothes, and announces [his loss] in the market square, and subsequently recognizes [his lost property] in his own town, he is to take his own property back, and [the offender] is to pay him three grivnas."

- Article 35th demands: "If someone recognizes his own [property] which he lost or was stolen from him, either a horse, or clothes, or livestock, then he is not to say, '*This is mine*', but [rather] '*Come to a confrontment* [to determine] *where you acquired* [the property]'; [if in the course of the confrontment process] it emerges who was guilty, then [the responsibility] for theft lies with him, and the [original] victim may take back his [property]; if some property was destroyed, then [the thief] is also to begin payment [for that]; if [the accused] is a horse thief, then [the community] is to give him up to the prince for punishment; if [the accused] stole from a storeroom, then he is to pay three grivnas."

Confrontment named as *svod* is *inter alia* provided by the following articles of "Ruskaia Pravda", as well:

- Article 36th defines: "If [the confrontment] takes place within one town, then the complainant is to proceed until the end of the confrontment; if the confrontment leads through several districts, then [the complainant] is to proceed until the third confrontment; the person [discovered at the third confrontment] is to pay [the victim] in money for the property [i.e., for the physical evidence], and with this property [himself] proceed until the end of the confrontment, and the original complainant is to wait, and when the final confrontment is reached [and the original thief discovered], then [the offender] is to pay all costs and a fine."

- Article 39th orders: "And the confrontment is not to proceed from one's own town into another district, but [the accused] is to present witnesses or the customs officer before whom he purchased [the property in question], and the complainant is to take his property, and mourn the loss of [the other property which] disappeared, and [the accused] can mourn the loss of his money [which he paid for the stolen property]."

The regulations of this source of the old Russian law focus the matter of *culprit's trace* which is *inter alia* determined in the next way:

- Article 70th indicates: "If the earth be dug up or [if there be some other sign] of a trap or net, then [the community] is to seek the thief among the [residents] of their own community or pay a fine."

The uniqueness of "Ruskaia Pravda" regulated, even, *the costs of the ordeal* as accuser's expenses if guiltiness not proved, just like *uroke rotne* (*expenses of giving oath*) depend on degree of social dangerousness of offence committed, and subsequently anticipated *amateur jurors*[8] as relict of customary law, in the next provisions:

- Article 86th, which requires: "And [for administering] the iron ordeal pay 40 kunas, and five kunas to the prince's bodyguard, and a half-grivna to the prince's servitor [who administers the iron ordeal]; this is the schedule of fees for the iron ordeal, who receives [money] for what."

- Article 109th: "And these are the fees for administering the oath: [for cases] involving homicides 30 kunas, [for cases] involving beehives 27 kunas; and the same [for violations] of plowland [borders]. And [for cases] involving manumission [of slaves] nine kunas."

CONCLUSIONS

Bringing this article to the end, we conclude that "Ruskaia Pravda" expressed broad implementation of irrational evidences highly respected in evidentiary actions performing in medieval Russia, obviously.

Svod and *traces following*, by all means, were among the most frequently used methods of providing the proofs. That was the exact way to find out an unconscienced possessor by performing *svod*, well known as legal custom of old Slavs from the earliest periods of their history. *Traces following* was, surely, connected to custom of paying *vira*, as a matter of institutionalized collective responsibility of community organized on municipal level.

In the lack of rational evidences, guiltiness was established by using of hot iron and pouring of boiled water, as well. The most dangerous criminal offences, as murder, required guiltiness to be proved by performing *ordeal of the hot iron*.

8 It relates to the Serbian term "*sakletvenici*".

Evidentiary action was executed in the way the charged one had to carry hot iron or to walk over it. Then followed interpreting of burns without any details known.[9]

Ordeal of the water was realized by exposing parts of charged one's body to the hot water, but it was not the only mode of it. When it was up to the case of theft of stolen good valued 2 to 40 *grivnas*, charged one was to be tied and put on the surface of deep water. If he started to go down, it would prove his innocence. But, if some of court officials thought that water did not accept him, because he managed to stay on surface for a while, it would be sure sign of his guiltiness.

Trial by duel or *judicial duel* was performed, very often *in praxis*, as a typical irrational evidentiary action. According to rules, this ordeal was realized in the presence of princely and city delegates to show the balance between positon of princely governing and importance of city as an integrated social community. Conflicted parties fought with clubs. The winning party got recognition that he was right in particular matter. If women acted in *judicial duel*, they were not allowed to be represented by chosen replacement, but to fight each other directly. However, solely right to replace women in *judicial duel* used to have monks, priest, ill ones, handicapped persons and juveniles. (Nikolić 2011: 250)

Besides some signs of advanced relation to basic social values, as human life and replacing of death sentence by paying fine, the old Russian Code "Ruskaia Pravda" did not avoid the medieval mainstream of using irrational evidentiary actions in determining ways of obtaining and providing proofs. We are convinced, deeply, that this legal source was undoubtedly reflection of medieval man's perception, which is its predominant characteristic overpowering, even slightly, progressive tendencies of Russian lawmakers in the Middle Ages.

REFERENCES

Cedrenus, G., (1838) Synopsis historion, Bonn, Deutschland.

Jelačić, A., (1929) Istorija Rusije, Srpska književna zadruga, Beograd.

Kaiser, D. H., (1992) The Laws of Rus' - Tenth to Fifteenth Centuries, Charles Schlacks Publisher, Salt Lake City, Utah, USA, pp. 20-34.

Marvazi, T., (1942) Sharaf al-Zamān Tahir Marvazi on China, the Turks and India, Edited by V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, London, United Kingdom.

Miljukov, P., Senjobos, Š., Ezenman, L., (1939) Istorija Rusije, Narodna kultura, Beograd.

Nikolić, D., (2000) Drevnorusko slovensko pravo, Službeni list SRJ, Beograd.

Nikolić, D., (2011) Istorija prava – stari i srednji vek, SVEN, Niš.

Porphyrogenitus, C., (1819) De ceremoniis, Bonn, Deutschland.

Psellus, M., (1928) Chronographia, Edited and French translated by E. Renauld, 2 vols., Paris, France.

9 Similar evidentiary action was used in medieval Germany for the purpose of proving criminal offences considering witchery and sorcery (*delicta atrocissima*) when burns were interpreted.

The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text, (1953) Translated and edited by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, USA.

Yahya of Antioch, I. S., (1932) Annals, Patrologia Orientalis, Edited and French translated by I. Kratchovsky and A. A. Vasiliev, XXIII, iii, Paris, France.

Duhaimes Timetable of World Legal History, http://www.duhaime.org/LawMuseum/LawArticle-44/Duhaimes-Timetable-of-World-Legal-History.aspx, 12/04/2017

The Russkaia Pravda, http://www.duhaime.org/LawMuseum/LawArticle-294/1016--The-Russkaia-Pravda.aspx, 14/04/2017

Sergej V. ULJANOV
Ana G. MATOVIĆ

DOKAZI I RADNJE DOKAZIVANJA U „RUSKOJ PRAVDI"

Zaključak

Okosnicu predmetnog rada čini izvor starog ruskog prava pod nazivom „Ruska pravda", koji predstavlja svojevrsnu sliku ruskog društva na prelasku iz ranog u razvijeni srednji vek. Težnja autora je da prikaže hijerarhiju u odnosima društvenih kategorija prvih ruskih entiteta, te njihovu strukturu uslovljenu geopolitčkim uticajima liderskih državnih zajednica na prostorima Skandinavije i Vizantije. U radu se najpre analiziraju eksterni faktori oblikovanja početaka ruske državnosti. Potom, autor sagledava značaj temelja ruskog srednjovekovnog zakonodavstva, kako bi izdvojio posebnu važnost „Ruske pravde" za očuvanje sistema vitalnih vrednosti tadašnjeg ruskog društva. Autor esencijalno posvećuje pažnju dokaznim sredstvima predviđenim u „Ruskoj pravdi", kao naročitom izrazu shvatanja društvenih vrednosti onovremenog čoveka i ključnim činiocima modela odbrane tih vrednosti. Državnopravnu osobenost srednjovekovne Rusije u ovom radu autor ilustruje detaljnim pregledom normativnih rešenja sadržanih u „Ruskoj pravdi", kao jednom od nosećih stubova rane institucionalizacije društvenopolitičkog miljea ondašnje Rusije.

Ključne reči: dokazi, radnje dokazivanja, Ruska pravda, krivičnoprocesno pravo, srednji vek.

Rad je predat 31. jula 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

УДК 14 Лиотар Ж. Ф.
141.78
doi: 10.5937/bastina1948141S

Оригинални научни рад

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ЛИОТАРОВО ПОСТМОДЕРНО СТАЊЕ**

Апстракт: Постмодернизам се као правац у друштвеним наукама супротставља модернизму и његовом веровању у разум и емпирију. Разум и искуство су чврсте основе стицања знања. Веровање у разум значи имати споразум свих рационалних појединаца, чему се постмодернисти супротстављају и не верују у такав споразум. Постмодернисти не верују у постојање опште истине због утицаја субјективних чинилаца попут вере, рода, културе и личних ставова. Не постоји ни објективна стварност.

Лиотар не верује у мета наративе попут марксизма или хришћанства, па предност даје микро наративима у виду субјективних прича, који имају значај за неке људе у одређеном простору и времену. Уводи дихотомију између научног и наративног знања, супротставља их једно другом, али и указује на њихову повезаност.

Лиотар се супротставља и модерној концепцији језика према којој језик има значење зато што свака реч стоји за нешто што постоји. Уводи Витгенштајново схватање језика према коме речи не добијају значење у кореспонденцији са светом, већ из односа са другим речима. Речи су налик игри и користе се у међуодносу једних са другим. Комуникација у значењском смислу могућа је услед постојања правила игре.

Лиотар критикује марксизам и либерални капитализам, као једне велике мета наративе. Оба правца су доживела свој крах током претходног века: либерални капитализам је запао у велику економску кризу и врхунио фашизмом, док је марксизам заснован на социјализаму доживео крај распадом источног блока.

Кључне речи: постмодернизам, метанаративи, језичке игре, марксизам, либерализам.

УВОДНА ИЗЛАГАЊА

Ми се данас налазимо у постмодерном добу. Ради се о добу које је ослобођено опресивних структура прошлости, али су и очекивања у будућности неизвесна. Авангарду постмодернизма чине Фуко, Дерида, Лиотар, Рорти и многи други. Оно што је основна карактеристика постмодерниста јесте

* Виши научни сарадник; drsrdjans@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* ев.број 178028, који је одобрило и финансира Министарсво просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

неверовање у разум, истину и знање (Hicks, 2004: 2). Постмодернисти поменуте категорије сматрају контрадикторним, па стога врше деконструкцију разума, истине, знања и саме стварности, јер верују да се у име разума, вере и стварности западна цивилизација подигла на пиједестал. Супротставља се односу моћи и разума, јачих према слабијима. Из наведеног произилази да је суштина односа моћи и знања изазивање друштвених промена где би друштвене групе које су биле предмет опресије у потпуности дошле до изражаја. Надаље, постмодернисти одбацују идеје просветитељства о појединцу као аутономном и рационалном бићу. Друштво није механички скуп појединаца, већ су они социјалне конструкције. Људска индивидуа је производ културе. Не постоји независан или аутономни приступ стварности – на њу гледамо кроз призму културе. Управо је ово разлог зашто посдтмодернисти не верују у могућност постизања објективног сазнања. Уместо објективне истине или метанаратива, ми наилазимо на локалне наративе или приче о стварности који важе само за ту заједницу. Изван ње немају никакву вредност. Једном речју, постмодернизам означава крај појединачног погледа на свет. Локално добија примат у односу на универзално.

Постмодернизам је веома присутан у друштвеним наукама. То је интелектуални правац произашао из модернизма током 60-их година овог века у истој мери у којој је постструктурализам проистекао из структурализма. Он поставља безброј изазова пред модерну науку. Основно обележје му се састоји у одбацивању епистемолошких претпоставки, одбијању интелектуалних конвенција, ремећењу свих верзија истине и елиминисању улоге знања сообразно некадашњој улози (Rosenau, 1992: 3). Прогрес, демократија, слобода и једнакост грађана пред законом су чиста реторика и служе као копрена за прикривање бруталности западне цивилизације.

ЛИОТАРОВЕ ЈЕЗИЧКЕ ИГРЕ

У свом делу *The Postmodern Condition – A Report on Knowledge*, Лиотар истиче да знање мења статус онда када друштва улазе у постиндустријско доба, а културе у постмодерно. Савремену културу дефинише као губитак вере у метанаративе, који су некада служили као организациони принцип колективног друштвеног искуства. Хетерогеност постмодерних језичких игара умањује моћ „наративних монопола“ у објашњавању историје и деобе будућности, док остају несвесни према захтевима за истином и интересима које могу да заступају. Правично друштво би овим могло да се води путем дисензуса – скупом правила просуђивања која не само да омогућују већу правичност и толеранцију, већ и „шири спектар знања“ (Niall, 2016: 115). Лиотар је свестан чињенице да, уколико се ради о сукобу

више странака у спору, а правила припадају само једној странки, *differend*, онда сукоби не могу бити решени. *Differend* је реч француског порекла и значи спор. У његовој суштини је сукоб, који се не може решити на правичан начин, јер је једна од странака у спору увек означена као *wrong* (која нема адекватне аргументе).

Овакви односи између двеју странака увек врхуне парницом (*litigation*) у којој долази до сучељавања странака, јер није дошло до правилног просуђивања. Сукоб је резултат дискурса у кога су се обе стране укључиле. Пошто не постоје зајдничка правила која могу бити примењена на дискурсе, сукоби израстају у спорове. У горем је положају она страна чија су правила дискурса игнорисана. Парница није ништа друго него процес комуникације. Свака страна сматра да има легитимно право у односу на супротну. Исход се састоји у добитку или губитку. Стављено на раван међународних односа ово би значило *zero sum game* – добитак једне стране, у исто време, је губитак друге. Да би се дошло до исхода неопходно је непрестано водити конверзацију налик такмичењу, свако неслагање претворити у борбу. Оваква неслагања су иманентна и људима из исте културне заједнице.

Лиотар је заслужан што је термин постмодерна ушао у филозофски лексикон. У поменутом делу *The Postmodern Condition* ... Лиотар употребљава Витгенштајнов модел језичке игре истичући у први план преображај правила игре за науку, уметност и књижевност с краја XIX века. Своје текстове објашњава као комбинацију две различите језичке игре – оне од филозофа и оне од експерата. Експерт зна оно што зна и што не зна, док филозоф ништа не зна и поседује дар да поставља питања. У светлости овакве двосмислености, Лиотар истиче да стање знања „не поставља никакве захтеве везане за оригиналност или истинитост", а његове хипотезе „никако не треба да буду предсказивачког карактера, већ стратегијског у вези постављања питања" (Lyotard, 1984:7). Употребом језика, стварамо „универзум фраза". Све што је речено има свог адресора (особа која нешто каже) и адресанта (онај коме се нешто каже). Поред тога, постоји ствар на коју се говор односи и има своје значење.

Лиотар дефинише језик као „велико острво различитости, које је непреводиво на друге језике" (Lyotard 1993: 20). Модернисти сматрају да језик има своје значење јер свака реч представља нешто што постоји. Међутим, не мора увек да буде тако. Витгенштајн је предложио различите начине разумевања језика. Речи не добијају своје значење у кореспонденцији са светом, већ у свом односу са другим речима. Витгенштајн даје аналогију са игром. Речи су делови игре и могу бити употребљени у одређеним приликама у односу једних према другима. Способност значењске комуникације заснива се на разумевању правила посебне језичке игре у којој учествујемо. Речи нису слике или симболи ствари које постоје, већ су то оруђа

која користимо у различитим приликама. Ако за пример узмемо предлоге *to* или *from*, они не одговарају ствари која постоји: они имају смисла само у контексту других речи.

Одбијајући модернистичке концепције језика, Витгенштајн сматра да је језик пун значења само у кореспонденцији са светом онаквим какав јесте. Уколико постоји комуникација, онда је и језик пун значења. Комуникација постоји онда када људи разумеју правила игре. Витгенштајн иде и даље од ове констатације смарајући да језик обликује начин на који видимо свет. Одбијањем идеје да језик одговара стварности, напушта идеју да језик користимо како бисмо изградили прецизну слику света. Разлог наведеној тврдњи Витгенштајн види у чињеници да је наше искуство субјективно и да не можемо да доживимо свет на објективан начин.

Основно обележје информатичког доба састојало се у преображају знања у информацију, тј. кодирању порука у оквиру система преноса и комуникација. Анализа оваквог знања захтева прагматичну комуникацију, јер фразирање порука, њихов пренос и пријем мора бити у складу са правилима како би их прихватили они који о њима дају суд. С друге стране, Лиотар судију или легислативу одређује у оквиру језичке игре, што, са своје стране, покреће питање легитимације. Дакле, „постоји стриктна међузависност између врсте језика назване наука и врсте назване епистемологија“ (Lyotard, 1984: 8). Наука је узајамно повезана са влашћу, што у информатичком добу добија оригинални облик, када се ради о неопходним новчаним средствима за истраживање.

У оној мери у којој је наука тежила дистанцирању од наративног знања оличеног у племенској мудрости испричаног кроз митове и легенде, у тој мери је модерна филозофија тежила обезбеђењу легитимних наратива за науку у облику „дијалектике духа, херменеутике значења, еманципације радних субјеката или стварања богатства“ (Lyotard, 1984: XXiii Развој технологије је омогућио да се знање помера од људског делања ка средствима, што урушава филозофију, а осталим наукама омогућава независан развој у односу на њу. Са тим циљем и сам Лиотар постмодерну дефинише као неверовање у метанаративе. Као резултат наведеног јављају се хибридне дисциплине које нису повезане са старим епистемологијама, а посебно филозофијом. Наука је у стању да игра само своју игру, док није у стању да легитимише друге. За разлику од Лиотара, још један од главних представника постмодернизма, Мишел Фуко, знање (науку) повезује искључиво са моћи. То повезивање је дијаметрално супротно од Бејконовог модерног. Према Фукоу, „циркуларни однос између моћи и знања је укорењен у његовој генеалогији. Сви мислиоци, према Фукоу, треба да се пробуде из хуманистичког дремежа и скрајну све конкретне облике антрополошких предрасуда заснованих на разуму. Модерни политички филозофи су сматрали да је моћ имала своју

суштину. За неке је то био суверенитет, а за неке монопол легитимне употребе силе. Хобс је био поборник првог схватања, а Вебер другог" (Словић, 2019: 200). Овде се види постмодернистичко негирање улоге индивидуалности и разума, чиме се они директно супротстављају модернистичкој (просветитељској) глорификацији ових категорија.

Постмодернизам такође укључује радикални раскид са преовлађујућом културом и естетиком као и са дотадашњом друштвено-економском организацијом, према којима су његове иновације мерене друштвом медија, спектаклима, потрошачким, бирократским и постиндустријским друштвом. Лиотар врши поређење постиндустријског периода са постмодерним. Постиндустријски период везује за транзицију друштва, а постмодерни за транзицију културе. Циљ његових истраживања није знање по себи, већ промене знања и последице тога на друштво. У постмодерном периоду знање постаје роба и производ за продају.

НЕВЕРОВАЊЕ У МЕТАНАРАТИВЕ

Садашње стање науке се састоји у концептуализацији истраживања које је различито од оног у Њутновом периоду. Лиотар користи термин постмодерна да би приказао стање науке у високо развијеним друштвима. Трнсформација науке се дешава у време кризе наратива. Наука је увек била у сукобу са наративима. Пошто наука тежи истини она мора да легитимизује правила игре. Неверовање у метанаративе је резултат прогреса науке. С друге стране, и метафизика филозофије је у кризи. Знање више није примарно наративно, јер се наративи дезинтегришу у мноштво лингвистичких комбинација и сукоба међу многобројним хетерогеним језичким играма. У таквим околностима субјект стално мења своје место, а одсуство трајног метанаратива растаче субјекат на хетерогене моменте. Растакање наратива оставља простор легитимације новом обједињавајућем фактору: фактору производње знања, чија форма капитала постаје информација. Перформативна легитимација знања значи максимализацију протока информација, а не статику. Уклања се све оно што није информација.

Историју Лиотар сагледава као причу о догађајима из прошлости, а социологију као објашњење друштва и његовог утицаја на појединце. Знање је средство којим ће бити решени проблеми са којима се људи суочавају у садашњем друштву. Метанаративи модерне предвиђају да се људски род креће на путу до апсолутног знања и универзалне еманципације. Ово је кључно место у објашњењу постмодернизма код Лиотара (Maširević, 2011: 96). Како је већ речено, постмодерна је довела у питање метанаративе модерне, а сама постмодерна је почела да се организује на другачијим принципима.

Уместо јединственог и универзалног циља људске слободе, знање се организује на основу критеријума ефикасности и профитабилности.

Лиотар је скептичан према метанаративима, што је изразио сентенцом „incredulity towards metanarratives". Лиотар излаже критици модерне филозофе јер су они легитимисали своје захтеве за истином не на логичко-емпиријским основама, већ на основу метанаратива попут дијалектике духа, еманципације рационалног или радног субјекта (Bertens, 2002: 246). Лиотаров аргумент се састоји у томе да у нашем постмодерном стању овакви наративи више не легитимишу захтеве за истином. Уместо њих, развијају се „petits récits", локални наративи или поменуте језичке игре. Они имају своја посебна правила игре преко дискурса које користе друштвене институције и професије (Bertens, 2002: 247).

Због чега је Лиотар дошао до закључка да метанаративи треба да буду замењени са „petits récits"? Извршио је поделу између научног и наративног знања. Наративно знање се тиче популарних прича и легенди. Анализом међуодноса ових двеју врста знања дошао је до закључка да научно знање само по себи не представља свеукупност знања – оно је увек постојало у надметању са наративним знањем. Наративни облици знања представљају моделе интеграције у установљене институције. С друге стране, научно знање не може да делује ефикасно без наративног због тога што су науци потребни оправдање и легитимизација. Држава треба да подржава нарације јер јој је потребна јавна подршка за доношење одлука. Велики наративи данас не постоје. Они су изгубили свој кредибилитет, јер су циљеви одређене радње уступили место средствима. Основна замерка коју научници упућују наративима јесте недостатак аргумената и доказа. Класификују се саобразно различитим менталитетима: назадност, неразвијеност, примитивност, предрасуде, незнање и идеологија.

У ширем контексту посматрано, неверовање у метанаративе значи неверовање у срећне крајеве који би се односили на смањење сиромаштва, повећање једнакости и смањење ратова међу народима. Метанаративи су универзални и објективни на начин и се могу применити на свакога и на сваком месту. Модернизам је метанаративан јер верује у напредак путем разума, науке и технолошког развоја. Лиотар им се супротставља, јер начин на који људи интерпретирају свет зависи од различитих културних миљеа и специфичних услова живота појединаца. Они нису објективни и универзални, већ дају субјективни поглед на свет. Уместо њих треба развијати микро наративе, који су посебни и привремени.

Марксизам као теорија друштва и филозофија није ништа друго, него један метанаратив. Све тековине марксизма у виду непосредне демократије, теорије о одумирању државе, диктатури пролетаријата, јединства власти и укидању приватне својине, дошле су на удар критике постмодерниста.

Према схватању постмодерниста, марксизам није економски, већ културни феномен. Основни критеријум више није капитал, него положај. Услед једновековне кризе којој је марксизам био изложен, што је кулминирало распадом СССР-а и комплетно европског социјализма, требало је извршити темељну ревизију марксизма.

Тридесетих година прошлог века развија се тзв. Франкфуртска школа социологије, која успева да марксистичке идеје пренесе на друштво у целини. Све ово утицало је на појаву постмодернизма у Француској, па су они комбиновали поменуту школу са својим тумачењима скептицизма и номинализма. Сама криза социјализма утицала је на то да је постало непопуларно говорити о комунизму. Саме чињенице су говориле против идеја. Постмодернисти критикују и сам либерални капитализам. Све већу пажњу посвећује скрајнутим друштвеним групама. Преживели марксистички дуализам између базе и надградње замењују дуализмом претпостављеног и потчињеног. Идеја класне борбе мења се идејом борбе између јачих и слабијих друштвених група. Међутим, све ово треба тумачити на локалном нивоу. Они који поседују моћ су *ipso facto* претпостављени, а они немоћни, потчињени. Дакле, класна борба постоји, али у другачијим условима.

ОСВРТ НА ЛИОТАРОВО ПОСТМОДЕРНО СТАЊЕ

Лиотарова концепција постмодернизма је у претходном делу овог огледа тумачена дескриптивно. Предмет овог осврта биће његово тумачење постмодернизма са експланаторског аспекта. Разум и индивидуалност, који су били основа модерне нису нужно водили напретку друштва. Модерна је понудила метанаративну теорију попут марксизма или хришћанства, који су покушавали да дају објашњења за широк спектар ствари. Пошто су универзални и објективни, они су могли да се примене на сваку индивидуу и на сваком месту. Метанаративи су могли да причају приче о прошлости објашњавајући садашњост или полазећи од садашњости могли да нуде визију будућности.

Лиотарове језичке игре нису само мисаони концепт, већ и одраз друштвене стварности. Све особине постмодернизма као што су: а) однос између аутора, читаоца и текста; б) подривање субјекта; в) однос између истине, теорије и знања; г) критика представничке демократије, нови квалитет односа приватне и јавне сфере и, д) нова епистемологија и методологија, чине саставни део савременог света. Објективне истине нема, већ она зависи од субјекта и из ког угла он гледа на ствари. Оваквим својим ставовима Лиотар се приближава Александру Венту као једним од утемељивача социјалног конструктивизма. Социјална конструкција није апстрактна категорија,

већ она произилази из саме структуре друштва (Словић, 2018: 75). Овде запажамо још једну ствар: Лиотар је дао одређени значај и модерној. Није био за апсолутни раскид са њом, јер је потоњи постмодерни правац јединство континуитета и дисконтинуитета са претходним модернистичким. Ради се о два историјска периода који следе један другог.

До свог чувеног става о неверовању у метанаративе долази анализом језичких игара, легитимацијом и дихотомијом између научног и наративног знања. Криза метанаратива је такође резултат кризе либералног капитализма. Средишње питање његове теорије постмодернизма јесте питање знања. Лиотара не интересује знање ради знања у смислу *l'art pour l'art*, већ његова производња и његов утицај на савремени свет. Прецизније речено, Лиотар је заинтересован за објашњење чињенице како промене по питању знања имају утицај на друштво. Промене у тенологији и комуникацијама утицале су на сам пренос знања. Овде се види утицај модерне на њега, а посебно Бејкона и његовог указивања на значај знања за свет тога доба (знање је моћ). Чини се да је Лиотар склон да знање тумачи кроз међуодност производње и потрошње, чиме се помало приближава и Марксу, независно од тога што га квалификује као метанаратив. Ово нам указује на чињеницу да је постмодерна веома сложен правац и да не може бити објашњена само једном врстом знања – научним. Неопходно га је допунити наративним знањем (Maširević, 2011: 93). Наративно знање обухвата књижевност, митове, верска убеђења и све врсте дискурса: оно је у основи сваког искуства човека. Различити дискурси имају своја правила, па се на основу њих доноси валидна одлука.

Сами животи појединаца налазе се између мноштва језичких игара, чија правила кроје идентитете тих појединаца. Одавде произилази и питање зашто људи имају различите начине организације језичких игара. Овде метанаративи добијају на значају јер се тиме одређује легитимитет потеза у играма. Ово је обележје модерне– метанаративи су били основа друштвеног живота и знања која су људи користили у свакодневном животу.

Постоје спекулативни и еманципаторски метанаративи модерне (Maširević, 2011: 93). Типичан пример спекулативних метанаратива јесте филозофија Хегела; основни циљ ових метанаратива јесте увећање знања, које ће бити услов напретка човечанства. Целокупни систем језичких игара подређен је једном циљу – универзална историја духа или апсолут, стање у коме долази до превазилажења противречности између идеја и стварности. Други тип метанаратива, еманципаторски, јесте предуслов постизања коначног циља: остварење људске слободе. Типичан пример овакве врсте била је Француска револуција, која је успела да ослободи људски род мистицизма и религијских догми уз стављање акцента на индивидуалност и разум. Овај метанаратив је људе учио да одбаце религијске предрасуде и преузму контролу над самим собом.

Међутим, како је након Другог светског рата дошло до трансформације знања, а тиме и до преиспитивања дотадашњих метанаратива, знање је почело да се организује на другачијим принципима. Уместо своје универзалности, знање почиње да се организује на основу критеријума ефикасности и профитабилности. Услед притиска капитала, тражи се лакша производња и потрошња добара са циљем максимизације профита. Лиотар се овим својим ставом уместо критике, приближава Марксу, јер истиче да су правично друштво и начело ефикасности инкомпатибилни.

ЗАКЉУЧАК

Лиотарово постмодерно стање је резултат критике модернизма. Модернизам је имао своје слабости са моралног, филозофског и научног аспекта. Морални аспект се састоји у немогућности постизања објективне истине и напретка, јер су два светска рата и успон фашизма довели у питање све тековине модернизма. Чак и онда када би дошло до развоја човечанства, тај исти развој би утицао на наметање свог схватања вредности одређеној друштвеној заједници. Хантингтон је овакав начин наметања назвао „сукоб цивилизација", јер се некритички наметало оно што није иманентно народима којима се нова културна вредност наметала.

Морални аспект је укључивао веровање модерниста да је могуће користити објективни разум у циљу добијања објективног знања. Субјективна уверења и мишљења не могу да утичу на њега. Ово постмодернисти негирају, јер је целокупни поглед на свет састављен од појединачних који представљају свет за себе. Из овога следи и научни аспект, јер не постоји једна унифицирана теорија и методологија. Научно знање само по себи није потпуно, већ треба бити употпуњено наративним.

Претходне тврдње никако не смеју да нас заварају како би се негирале све тековине модернизма. Исправније је схватање да је постмодернизам наставак модернизма и његово прилагођавање новим условима. Било би ближе истини истаћи да је у питању наставак модернизма, а не раскид са њим.

Хабермас је истицао да је постмодернизам израстао на „рушевинама" модернизма. Између њих не постоји тзв. гвоздена завеса. Постмодернисти су можда претерали у негирању постојања истине, објективности и униформног значења речи, јер су тиме вршили негацију сопствене негације. Хабермас је мишљења да постмодернизам има тзв. „перформативно противречје", јер постмодернизам као антирационални и антимодернистички пројекат у теорији и критици, у својој суштини садржи све битне елементе разумског и модерног пројекта. Можда је и сама постмодерна један велики наратив.

ЛИТЕРАТУРА

Bertens 2002: Hans Bertens. *Jean-Francois Lyotard, From Postmodernism – the Key Figures*, ed. by Hans Bertens, Oxford.

Hicks 2004: Stephen Hicks. *Explaining Postmodernism – Scepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. New Berlin/Milwaukee: Scholargy Publishing.

Lyotard 1993: Jean-Francois Lyotard. *Wittgenstein After, Political Writings*, eds. Bill Readings and Kevin, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Lyotard 1984: Jean-François Lyotard. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Geoff Bennington (transl). Minneapolis : University of Minneapolis Press

Maširević 2011: Ljubomir Maširević. *Postmoderne teorije i film na primeru kinematografije Krentina Tarantina*. Beograd: Čigoja.

Niall 2016: Lucy Niall. *Dictionary of Postmodernism*. Seam Lucy-Stevenson. Oxford, Malden: Wiley Blackwell.

Rosenau 1992: Pauline Marie Rosenau. *Postmodernism and Social Sciences Insights, Inroads, and Intrusions*. Priceton: Priceton University Press.

Словић 2018: Срђан Словић. *Постмодернизам у друштвеним наукама и међународним односима*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу

Словић 2019: Срђан Словић. „Фукоов концепт односа између знања и моћи". *Баштина* 47 (2019). Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 199-207.

Srđan Ž. SLOVIĆ

LYOTARD'S POSTMODERN CONDITION

Summary

Post-modernism as the orientation in social sciences opposes modernism, and its non-credulity in reason, and empiria. Reason, and empiria are a solid basis for knowledge acquisition. Credulity in reason means having the agreement of all rational individuals, which post-modernists oppose and do not believe in such agreement. Post-modernists do not believe in general truth existence due to the impact of subjective facts such as faith, gender, culture, and personal attitudes. There is no objective reality as well.

Lyotard does not believe in metanarratives such as Marxism or Christianity so that he gives advantage to micro narratives in the sense of subjective stories, which have got he meaning for some people in determined space, and time. He introduces the dichotomy between scientific, and narrative knowledge, oppose them to each other, but he also indicates to their connection.

Lyotard also opposes modern concept of language as per which the language has got the meaning because of the fact each word stands for something which exists. He introduces Wittgenstein's comprehension of language as per which words are not given meaning in correspondence with the world, but from the relationships with other words. Communication in meaning-related sense is possible due to the existence of the rules of the game.

Lyotard also criticises Marxism, and liberalism as great metanarratives Both orientations experienced its collapse during the previous century: liberal capitalism entered a great economic crisis, and culminated in fascism, while Marxism based on socialism experiences its end by the dissolution of Eastern bloc. Marxism is an intellectual antipode to liberalism, deadly enemy; the only common core of theirs is the ideal of freedom.

Key words: post-modernism, metanarratives, language games, Marxism, liberalism.

Рад је предат 1. јуна 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 338.124.4(1)
338.24(497.11)
339.727.22
doi: 10.5937/bastina1948153P

Originalni naučni rad

*Svetislav S. PAUNOVIĆ**
Beogradska bankarska akademija, Beograd

*Maja S. DIMIĆ***
Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd

*Olja M. ARSENIJEVIĆ****
Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd

ANALIZA DRUŠTVENO-EKONOMSKIH KRETANJA U SRBIJI U USLOVIMA KRIZE

Apstrakt: U radu su analizirani socijalni i ekonomski indikatora u Srbiji u uslovima krize. Pre izbijanja svetske ekonomske krize, privredni rast u Srbiji bio je zasnovan na predimenzioniranoj javnoj i ličnoj potrošnji i ekspanziji agregatne tražnje. Prelivanje svetske ekonomske krize sa finansijskog na realni sektor, kao i produbljivanje domaće krize, za posledicu su imali makroekonomsku i društvenu neravnotežu u privredi koja se ogledala u: padu bruto domaćeg proizvoda, povećanju spoljnotrgovinskog deficita, smanjenom obimu stranih direktnih investicija, povećanju stope nezaposlenosti i stope siromaštva. Obrazovni sistem, kao jedan od ključnih generatora ukupnog rasta i razvoja ekonomije, još uvek ne proizvodi ljudske resurse koji, svojim znanjima i veštinama, mogu da se bore sa izazovima kao i da kreiraju pozitivne promene u poslovnom okruženju. U tom kontekstu, konkretne razvojne politike u Srbiji sve više moraju da budu fokusirane na razvoj ljudskog kapitala i unapređenja obrazovnog sistema koji treba da postane pravi pokretač novog razvojnog ciklusa.

Ključne reči: ekonomska kriza, bruto domaći proizvod, strane direktne investicije, spoljna trgovina, stopa nezaposlenosti, stopa siromaštva, (preduzetničko) obrazovanje.

UVOD

Sredinom 2007. godine uočeni su prvi znaci početka turbulencija na tržištu nekretnina u Sjedinjenim Američkim Državama, a negativni efekti krize manifestovali su se već u drugoj polovini iste godine. Recesija i kolaps, ne samo američkog finansijskog tržišta već finansijskih tržišta evropskih i vanevropskih zemalja,

* redovni profesor, svetislav.paunovic@bba.edu.rs
** docent, maja.dimic@fpsp.edu.rs
*** redovni profesor, olja.arsenijevic@fpsp.edu.rs

nastupile su u drugoj polovini 2008. godine sa slomom hipotekarnog tržišta koje je glavni uzročnik nastanka krize. (Dimić-Paunović i dr. 2018) Kada je kriza eskalirala, brzo se prenela sa finansijskog na realni sektor, a posledice su osetile kako zemlje koje su direktno učestvovale u rizičnim transakcijama, tako i države, poput Srbije, koje je pogodio odliv kapitala, pad tražnje i izvoza i smanjenje stranih direktnih investicija. U tom kontekstu, zemlje koje prolaze kroz tranzicioni period i pripadaju grupi zemalja u razvoju, indirektno su osetile domino efekat globalne finansijske krize. Kriza se iz ekonomski razvijenih zemalja u region Zapadnog Balkana prelila kroz četiri kanala:

- bankarski sektor – banke u većinskom stranom vlasništvu (matice iz Evropske unije) translirale su probleme nedostatka kreditnog potencijala na region (ćerke kompanije),
- strane direktne investicije – zabeležen je trend smanjenja priliva stranih direktnih investicija, koji je varirao od zemlje do zemlje u analiziranom regionu,
- spoljna trgovina – umanjena ekonomska moć razvijenih ekonomskih tržišta rezultirala je padom tražnje na globalnom nivou, što je direktno uticalo na smanjenje obima izvoza u zemljama regiona,
- tržište rada – smanjenje tražnje za radnom snagom kako na ključnim ekonomskim tržištima tako i u regionu.

Zemlje Zapadnog Balkana su pre eskaliranja krize bile izložene internoj krizi koja se ogleda u ekonomskim transformacijama, makroekonomskoj nestabilnosti, političkim nesuglasicama koje su rezultirale izbijanjem ratova i uvođenjem sankcija. Srbija je indirektno osetila domino efekat krize. Za razliku od razvijenih evropskih privreda, u Srbiji je rizik gubitka kapitala u finansijskom sektoru bio minimalan, jer su plasmani u tom sektoru bili nerizični (potrošački krediti, hipotekarni krediti i krediti privredi). (Golubović 2009:488) Negativni efekti finansijske krize bili su praćeni već postojećim makroekonomskim neravnotežama u privredi Srbije – visoki budžetki i spoljnotrgovinski deficit. Poskupljenje kredita, smanjenje priliva investicija, kao i smanjenje prihoda od privatizacije, uslovljava drastično smanjenje spoljnih izvora finansiranja budžetskog i spoljnotrgovinskog deficita (Stefanović-Golubović 2009). U tom kontekstu, realni sektor je bio pogođen ekonomskom krizom:

- pad BDP-a,
- povećanje stope nezaposlenosti i siromaštva,
- rast spoljnog duga,
- opadanje industrijske proizvodnje,
- pad građevinske aktivnosti,
- smanjenje spoljnotrgovinske razmene i prometa u trgovini na malo,

- manji priliv stranog kapitala i investicionih ulaganja,
- relativno visok nivo inflacije.

Strukturni problem Srbije u uslovima krize je postojanje resursnog jaza, odnosno veće potrošnje roba i usluga od njihove proizvodnje – nacionalna agregatna tražnja permanentno veća od ponude i finansiranje tog resursnog jaza izdašnim prilivom doznaka i stranog kapitala. (Adžić 2009:566) Razvojni „tranzicioni jaz" Srbije u pomenutom periodu karakterišu sledeće makroekonomske neravnoteže:

- visoko učešće domaće potrošnje u BDP-u,
- nedovoljan obim i nedovoljna struktura investicija u osnovna sredstva, kao i učešće u BDP-u (oko 20%),
- rastući budžetski deficit,
- visok spoljnotrgovinski deficit sa nedovoljnim obimom i neadekvatnom strukturom izvoza, kao i nedovoljnim učešćem u BDP-u (oko 30%),
- konstantan deficit tekućeg računa platnog bilansa,
- visoko učešće javnog duga (oko 45%),
- konstantan rast i visoko učešće spoljnog duga u BDP-u (73,6%). Prema metodologiji Svetske banke, zemlja je visoko zadužena ukoliko je učešće spoljnog duga u BDP-u veće od 80%. (Jakopin 2012:79)

U daljem tekstu biće prikazana analiza privrednih kretanja u Srbiji u uslovima krize posmatrana iz ugla ekonomskih (analiza BDP-a, spoljne trgovine i nivoa stranih direktnih investicija) kao i socijalnih indikatora (stopa nezaposlenosti, nivo zarada, stopa siromaštva i preduzetničko obrazovanje).

ANALIZA TRENDA BRUTO DOMAĆEG PROIZVODA

Niska startna osnova (početkom i krajem devedesetih godina XX veka) kao i subvencionisanje državnih i društvenih preduzeća samo su neki od razloga ekspanzivnog privrednog rasta u Srbiji. (Dimić-Arsenijević i dr. 2019) Srbija je sprovela značajne ekonomske reforme u skladu sa odabranom strategijom restrukturiranja bankarskog sektora odabranim modelom privatizacije društvenog kapitala, strategijom privlačenja stranih investicija i po osnovu tih reformi, jačala je privatni sektor koji je nosilac ubrzavanja privrednog rasta, povećanja izvoza i povećanja životnog standarda stanovništva. (Đorđević-Veselinović 2010) Nekoliko godina pre početka svetske ekonomske krize Srbija je beležila solidan rast BDP-a. U periodu od 2001. do 2009. godine u Srbiji je zabeležen značajan realani rast BDP-a sa prosečnom stopom rasta od 4% koji predstavlja rezultat institucionalnih reformi i ekonomske i socijalne politike (grafikon 1).

Grafikon 1. Realni rast BDP-a u Srbiji u periodu 2001-2008. godina

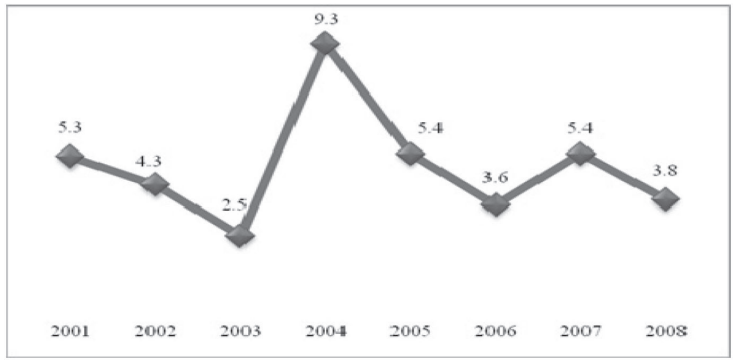

Izvor: Izveštaj o razvoju Srbije 2010, str. 10

Od 2001. godine životni standard u Srbiji se značajno poboljšao što pokazuje podatak BDP po glavi stanovnika koji je u 2001. godini iznosio 1.700 evra, a u periodu od 2005. do 2008. godine *BDP per capita* je postepeno rastao i svoj najviši nivo dostigao u 2008. godini (4.546 evra). Postepen, ali konstantan rast BDP-a u posmatranom periodu na prvom mestu bio je rezultat razvoja tercijarnog sektora, sektora usluga sa prosečnom stopom rasta bruto dodatne vrednosti (BDV) od 4.6%. U tabeli 1 može se uočiti da su u okviru sektora usluga najbrži rast ostvarili: informisanje i komunikacije (16,2%, sa prosečnim doprinosom 0,6% BDP), trgovina na veliko i malo (10,2%, sa prosečnim doprinosom 0,9% BDP) i finansijska delatnost i osiguranje (6,3% sa prosečnim doprinosom 0,2% BDP) koji zajedno čine gotovo polovinu ostvarene vrednosti BDV. Sa druge strane, sektor industrija je zabeležio smanjenje od -0,1% uz marginalni negativni doprinos rastu BDP. U prvoj polovini 2010. godine, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, obim industrijske proizvodnje je povećan za 2,9% u odnosu na 2009. godinu. Međutim, već u 4Q došlo je do usporavanja privredne aktivnosti (posmatrano u odnosu na isti period 2009. godine) za oko 1,5%.

Tabela 1. Privredna kretanja u Srbiji u periodu 2001-2009, u %

	2001-2009	
	Stopa rasta	Doprinos BDP
Poljoprivreda	2,1	0,4
Industrija	–0,1	0,0
Usluge	4,6	2,4
Trgovina na veliko i malo	10,8	0,9
Informisanje i komunikacije	16,2	0,6
Finansijska delatnost i osiguranje	6,3	0,2
BDV	3,3	2,9
BDP	4,0	4,0

Izvor: Izveštaj o razvoju Srbije 2010, str. 24

Kada je došlo do pada kreditne aktivnosti kao i privatne i javne potrošnje, privreda Srbije suočila se sa krizom, koja je produbila već postojeće disproporcije u domaćoj ekonomiji. Nakon visokih stopa privrednog rasta, krajem 2008. pozitivan trend rastućih stopa bio je prekinut eskalacijom svetske ekonomske krize koja je usporila privedni razvoj i spoljnotrgovinsku razmenu. Domaći BDP u 2009. godini dostigao je svega 73% BDP-a iz 1990. godine, dok su u isto vreme najuspešnije zemlje u tranziciji odavno prešle nivo BDP-a iz 1990. godine. (Mićić 2011:3) Pod nepovoljnim uticajem svetske ekonomske krize, BDP u Srbiji beleži pad od 3,5% u 2009. godini. Da situacija u ekonomiji Srbije nije sjajna pokazuje i makroekonomska statistika Narodne banke Srbije, prema kojoj naša ekonomija nije beležila privredni rast. Prvobitna projekcija pada BDP-a Narodne banke Srbije iznosila je 0,5%, da bi ubrzo bila revidirana na 1,5%. Prema analizi Međunarodnog fonda (*IMF, 2012*), prosečan rast privredne aktivnosti u zemljama u regionu Centralne i Istočne Evrope u 2012. bio je 2%, pri čemu se pozitivan trend nastavlja i u 2013. (2,6%) i u 2017. (3,8%). Sa druge strane, Srbija je na osnovu ove studije zabeležila smanjenje BDP-a od 0,5%.

Na osnovu objavljene studije Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020, a pema analizi osnovnog scenarija rasta privredne aktivnosti u Srbiji (koji pretpostavlja sticanje statusa kandidata, pa na kraju člana EU, te korišćenje ekonomskih pogodnosti koje bi ovakav politički razvoj doneo), prosečan rast BDP-a bi iznosio 5,8%. Vrednost BDP-a u 2020. godini trebalo bi da dostigne vrednost od 52,7 milijardi evra (oko 7,5 hiljada evra po glavi stanovnika). (Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020, str. 65)

SPOLJNA TRGOVINA

Srbija je nedovoljno razvijena i nekonkurentna zemlja koja raspolaže skromnim resursima i uvozno je zavisna. Godinama unazad u trgovinskom bilansu se beleži sve veći deficit robne razmene. U periodu 2001-2008. Srbija je ostvarila visoke godišnje stope rasta izvoza robe i usluga (20,9%, izraženo u evrima). U posmatranom periodu pokrivenost uvoza izvozom bila je konstantno ispod 50%, što znači da je ostvareni deficit bio veći od ukupno realizovanog izvoza (najmanja pokrivenost zabeležena je u 2004. godini -35,6%). (Izveštaj o razvoju Srbije 2010, 2011, str.122) Povećanje obima izvoza roba i usluga nije doprinelo povećanju učešća robnog izvoza u BDP-u, koji je u 2008. godini bio 22,2%, što posle Albanije predstavlja najlošiji rezultat u Evropi. (Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja 2011-2020, 2010, str.36)

U 2009. godini, godini eskalacije ekonomske krize, spoljnotrgovinsku robnu razmenu karakteriše pad domaće potrošnje i spoljnotrgovinske razmene Srbije koja je posledica negativnih efekata krize i nepovoljnih kretanja na domaćem tržištu.

Postoji nekoliko razloga koji su uzrokovali smanjenje izvoza Srbije: nedovoljna sektorska strukturiranost, pad industrijske proizvodnje, povećana domaća potrošnja i smanjenje cene primarnih proizvoda na svetskom tržištu.

Nedovoljna sektorska strukturiranost koja se temelji na primarnim proizvodima i proizvodima nižih faza prerade (poluproizvodi i sirovine) ne garantuje stabilan i dugoročan rast izvoza, jer posmatrano na dugi rok eksploatacija rudnih i prirodnih bogatstava je ograničena dok cene primarnih proizvoda vremenom padaju. Jedan od osnovnih makroekonomskih cijeva je povećanje izvoza, koja direktno pozitivno utiče na privredni rast i održivu konkurentnost na svetskom tržištu.

Kao posledica većeg pada obima uvoza od izvoza u 2009. godini spoljnotgovinski deficit je smanjen, a pokrivenost uvoza izvozom povećana na 53,3% i veća je nego u 2008. godini kada je iznosila 47,9%. Drugim rečima, smanjenje spoljnotrgovinskog deficita u 2009. godini nije bilo rezultat povećanog obima izvoza roba već intenzivnijeg pada uvoza u odnosu na izvoz. Pored svetske ekonomske krize najveći uticaj na spoljnotrgovinsku robnu razmenu imali su:

- pad cene energenata (nafte i naftnih derivata),
- smanjenje likvidnosti privrede,
- depresijacija domaće valute,
- pad cene primarnih proizvoda na svetskom tržištu (pre svega metala, koji imaju veliko učešće u strukturi našeg izvoza) i
- smanjenje obima proizvodnje i plasmana robe u inostranstvo.

Krajem 2009. godine uočavaju se prvi znaci blagog oporavka na svetskom tržištu, koji u 2010. godini dovodi do postepenog rasta privredne aktivnosti u svetu. Ovakvi trendovi imali su pozitivni uticaj na porast obima izvoza tokom 2010. godine u kojoj je stopa rasta dostigla nivo od čak 24%, dok je obim uvoza roba i usluga porastao za 9,7% u odnosu na prethodnu godinu. (Analiza makroekonomskih i fiskalnih kretanja u 2010. godini, str.13)

Grafikon 2. Spoljnotrgovinski robni deficit

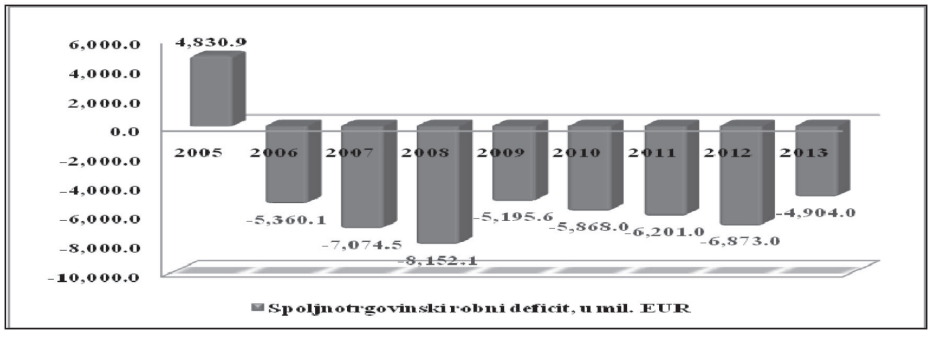

Izvor: Ministarstvo finansija Republike Srbije, Memorandum o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici

Jedan od razloga pozitivne tendencije u spoljnotrgovinskoj razmeni početkom 2010. godine bio je rast industrijske proizvodnje (pre svega u okviru proizvoda crne metalurgije), koji bi mogao da utiče na ubrzanje dinamike rasta izvoza. U 2010. godini pokrivenost uvoza izvozom je povećana na 58,6%, zbog bržeg rasta izvoza od uvoza. (Izveštaj o razvoju Srbije 2010, 2011, str.122)

Treba napomenuti da je od 1. januara 2010. godine Srbija predsedavala CEFTA-om, što joj je omogućilo ostvarivanje trećine ukupnog izvoza u regionu. Pored toga novi CEFTA sporazum, zahvaljujući uspostavljanju zajedničkog pravnog okvira za investicije, zemlje u regionu, pa i Srbiju, čini privlačnijim za stana ulaganja. U svojstvu predsedavajućeg, Srbija je prošle godine radila na usavršavanju trgovinske liberalizacije pri čemu su najvažniji zadaci bili:

- pokretanja pregovora o liberalizaciji usluga,
- stvaranje jednakih uslova za investicije i
- otvaranje tržišta javnih nabavki u svim državama potpisnicama sporazuma.

U studiji Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja 2011-2020 navedeni su osnovni ciljevi izvozno-orijentisanog rasta do 2020. godine:

- ostvariti prosečnu godišnju stopu rasta izvoza roba i usluga od 13,5%, dostižući udeo izvoza roba i usluga u BDP od 65% (to podrazumeva rast vrednosti izvoza robe i usluga sa 8,5 milijardi evra u 2009. na 34,2 milijarde evra u 2020. godini),
- izvoznim rastom povećati udeo razmenljivih sektora u formiranju BDP-a,
- smanjiti spoljnotrgovinski deficit sa 15,5% u 2009. na 12% u 2020,
- u strukturi izvoza povećati učešće razmenljivih dobara sa većim udelom novododate vrednosti. (Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja 2011-2020, 2010, str.36)

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE

Poznato je da je Srbija, imajući u vidu situaciju devedesetih godina prošlog veka, kasnije započela proces reformi u poređenju sa drugim zemljama u tranziciji. Iako je posle 2000. godine investiciona klima u Srbiji poboljšana, naša zemlja je u poređenju sa drugim državama u regionu privukla relativno nizak nivo stranih direktnih investicija (SDI). Činjenica je da SDI, kao jedan od ključnih faktora ekonomskog razvoja država u procesu tranzicije, utiču na privredni razvoj i njen konstantan i dinamičan rast.

U periodu 2001-2011 procenjuje se da su ukupne investicije u Srbiji realno rasle po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 6% i da je obim investicija u periodu oko krize (2009-2011) smanjen za 20% u odnosu na prethodne tri godine. (Strane direktne investicije u Srbiji 2001-2011, str. 60) Kako bi se izvršila efikasnu ralizaciju postkriznog modela i ostvarila godišnji priliv od 2,3 milijarde evra, mnogo više pažnje treba da bude usmereno na poboljšanje poslovnog ambijenta, smanjenje svih vrsta rizika i veće privlačenje stranih investicija.

Grafikon 3. Strane direktne investicije u Srbiji, u mil. evra

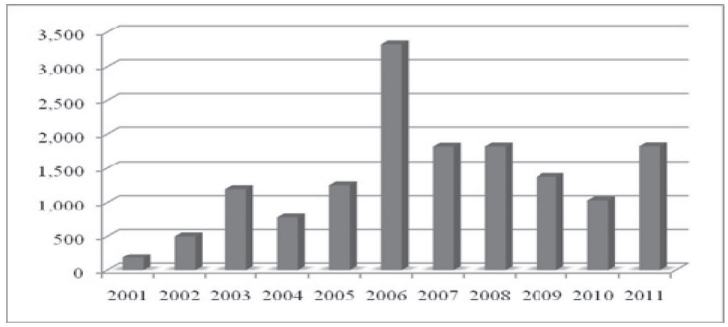

Izvor: Narodna banka Srbije, Ministarstvo finansija Republike Srbije

Tabela 2 Inicijalna ulaganja stranih investitora u Srbiji u periodu 2001-2011. godina

Kompanija	Zemlja porekla	Sektor	Vrednost ulaganja, u mil. evra
Telenor	Norveška	Telekomunikacije	1,602
Gazprom Neft-NIS	Rusija	Energetika	947
Fiat automobili Serbia	Italija	Automobilska industrija	940
Delhaize	Belgija	Maloprpdaja	933
Philip Morris DIN	SAD	Duvanska industrija	733
Stada-Hemofarm	Nemačka	Farmaceutska industrija	650
Mobilkom- Vip Mobile	Austrija	Telekomunikacije	633
Agrokor	Hrvatska	Prehrambena industrija	614
Banca Intesa- Delta banka	Italija	Bankarstvo	508
Salford Investment Fund	Velika Britanija	Prehrambena industrija	500
Eurobank EFG	Grčka	Bankarstvo	500
Raiffeisen banka	Austrija	Bankarstvo	500
Merkator	Slovenija	Maloprodaja	500
Star-Bev Apatinska pivara	Češka	Prehrambena industrija	487
CEE/BIG shopping centers	Izrael	Nekretnine	470
National bank of Greece - Vojvođanska banka	Grčka	Bankarstvo	425
Credit Agricole Srbija	Francuska	Bankarstvo	264
Fondiaria SAI	Italija	Osiguranje	220
Lukoil- Beopetrol	Rusija	Energetika	210
Pepsi Co Marbo	Velika Britanija	Prehrambena industrija	200
British American Tobacco South East Europe	Velika Britanija	Duvanska industrija	200

Izvor: Strane direktene investicije u Srbiji 2001-2011, str. 13

Neto priliv stranih direktnih investicija u Srbiji u periodu 2001-2005 dostigao je nivo od 3,1 milijardu evra, pri čemu je najveći deo ovog iznosa investiran u procesu privatizacije preduzeća i akvizicije banaka. Pre početka krize, u periodu 2006-2008, nivo SDI je dostigao 6,3 milijarde evra, pri čemu u ovom periodu nisu zabeležene veće *greenfield* investicije. Tačnije, najveća transakcija u istoriji SDI u Srbiji, u iznosu većem od 1,5 milijardi evra, ostvarena je 2006. godine prodajom mobilnog operatora Mobtel, norveškoj kompaniji Telenor. Dodatno, iste godine, prodaja Hemofarma, Vojvođanske i Panonske banke Srbiji je donela rekordan priliv investicija u iznosu od 3,3 milijarde evra. U tabeli 2 dat je pregled najvećih ulaganja stranih investitora u Srbiju u periodu 2001-2011. godina.

Priliv SDI je prepolovljen u 2007. i 2008. godini u odnosu na maksimum priliva SDI ostvarenog u 2006. godini. Svetska ekonomska kriza iz 2008. godine snažno je uticala na smanjenje obima priliva SDI u Srbiji, pošto strani investitori imaju otežan i smanjen pristup finansijskim resursima na globalnom nivou, a njihove mogućnosti za investiranje u Srbiju su, takođe, ozbiljno pogođene i slabim izgledima rasta domaće privrede u uslovima ekonomske krize i povećanim rizicima ulaganja.

TRŽIŠTE RADA I STOPA SIROMAŠTVA

Svetska ekonomska kriza uzdrmala je ceo svet i intenzivirala negativne faktore funkcionisanja tržišta rada. Prosečna stopa nezaposlenosti u EU-28 je sa 7% u 2008. godini porasla na 10,9% u 2013. godini (Eurostat, database). Međutim, u zemljama Evropske unije postojale su značajne razlike u nivou zaposlenosti, pa je tako najveća stopa nezaposlenosti zabeležena u Grčkoj i Španiji (iznad 26%), dok su sa druge strane Austija i Nemačka zadržale stopu nezaposlenosti na nivou od 5%.

Stopa nezaposlenosti u Srbiji znatno je viša u poređenju sa zemljama članicama EU. U Srbiji je broj zaposlenih radnika smanjen za skoro 200.000, što je povećalo stopu nezaposlenosti sa 14,7% na 17,4% krajem 2009. godine. (Procena uticaja politika u oblasti zapošljavanja, str. 10) Zabrinjava podatak da je na kraju 1Q 2010. najveća stopa nezaposlenosti u Evropi (20,1%) upravo izmerena u našoj zemlji (pored Srbije jedino je Litvanija u istom periodu imala ovako visoku stopu nezaposlenosti). U 2010, od ukupno 7,3 miliona stanovnika (bez Kosova i Metohije) bilo je zaposleno 1.795 hiljada lica, od toga je 75,4% lica bilo zaposleno u preduzećima, ustanovama, zadrugama i organizacijama, dok je 441.000 lica radilo u privatnom preduzetništvu. (Republički zavod za statistiku) Stopa nezaposlenosti na kraju 2010. bila je 20,2% što je za 2,8 p.p. više nego u 2009. godini, da bi krajem novembra 2011. godine dostigla rekordnih 23,7% da bi na kraju 1Q 2012. premašila 26%.

Grafikon 4. Stopa nezaposlenosti u Srbiji u periodu 2005-2011. godina, u %

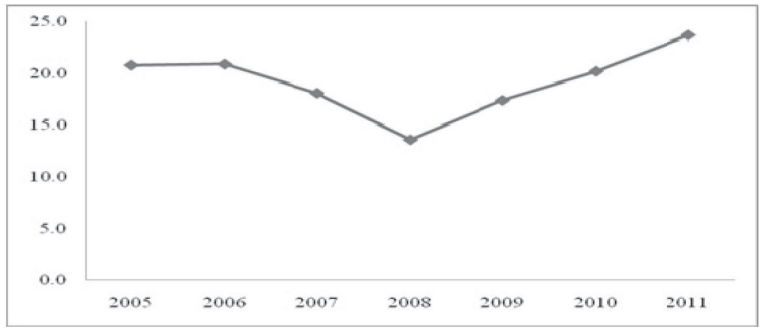

Izvor: Republički zavod za statistiku, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Nacionalna služba za zapošljavanje

Veliki pad stope zaposlenosti proteklih godina u Srbiji prouzrokovao je porast neaktivnih lica, odnosno obeshrabrenih radnika koji su počeli da rade u sivoj ekonomiji. Sprovedena analiza Svetske banke ukazuje da je u sektoru sive ekonomije u Srbiji tokom 2010. na crno bilo angažovano između 650.000 i 700.000 radno aktivnog stanovništva. Najviše nelegalno zaposlenih bilo je u sektorima građevinarstvo, trgovina, turizam i ugostiteljstvo, zanatstvo, uslužni sektor. Godišnje se u Srbiji u okviru neformalne ekonomije obavi promet od oko 4 milijarde evra ili 30% ukupnog godišnjeg prometa roba i usluga. Savez samostalnih sindikata Srbije i Ujedinjeni granski sindikati „Nezavisnost" tokom maja 2010. godine sproveli su anketu koja je obuhvatila radno aktivno stanovništvo (838 ispitanika) u 30 opština Republike Srbije. Dobijeni su sledeći rezultati:

- od ukupnog broja ispitanika 20,3% radi na crno,
- 11,1% ispitanika pored legalnog rada dodatno se angažuje u sivoj ekonomiji,
- 55,2% nezaposlenih ispitanika radi na crno kako bi obezbedilo svoju egzistenciju,
- čak 20% ispitanika nema potpisan ugovor o radu,
- oko 94% ispitanika je čulo za sivu ekonomiju pri čemu najveći broj ispitanika ovaj pojam povezuje sa radom na crno (71%),
- samo 3,3% ispitanika ocenio je rad inspekcijskih organa u procesu suzbijanja sive ekonomije uspešnim,
- anketirano radno stanovništvo, njih 37% smatra da protiv sive ekonomije na prvom mestu treba da se bori država.

Brojni su razlozi visoke rasprostranjenosti rada na crno u Republici Srbiji. Prvi u nizu je niska stopa zaposlenosti koja poslednjih godina zadržava opadajući trend. Najniži zabeležen nivo nezaposlenosti u 2008. godini nije bio posledica otvaranja novih radnih mesta i povećanja nivoa zaposlenosti, već promene

načina vođenja evidencije[1] od strane nadležnih službi. Drugim rečima, stopa nezaposlenosti se samo prividno stabilizovala (što je posledica usklađivanja metodologije Ankete o radnoj snazi Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije sa Evropskim zavodom za statistiku), da bi se već 2009. godine na tržištu rada situacija pogoršala.

Sektorska struktura zaposlenosti pokazuje da je zaposlenost u poljoprivredi i industriji niska u poređenju sa nivoom zaposlenosti u sektoru usluga. Učešće zaposlenih u sektoru usluga je poraslo sa 45,4% u 2004. godini na 51,7% u 2010. godini. U istom periodu zabeleženo povećanje zaposlenosti u sekotoru industrija za 1,2 % (sa 25% na 26,2%), dok je u sektoru poljoprivrede zabeleženo smanjenje zaposlenosti sa 29,4% na 21,9%.

U analizi „Problem nezaposlenosti u Srbiji", koje je uradio *USAID*, navode se negativne posledice visoke nezaposlenosti i niske zaposlenosti u Srbiji:

- smanjenje društvenog proizvoda zemlje u odnosu na potencijalni, jer znatan deo radne snage ne radi i ne privređuje,
- gubitak ljudskog kapitala, jer znanje i radne sposobnosti nezaposlenih opadaju s vremenom,
- povećanje siromaštva, jer nezaposleni ne ostvaruju nikakav prihod, pa stoga mnogi, posebno oni koji nemaju podršku porodice, postaju siromašni, sa svim posledicama (nizak životni standard, beskućništvo, širenje bolesti itd.),
- proširenje socijalnih problema, pošto nezaposlenost dovodi do psiholoških kriza u životu pojedinca: od porodičnih odnosa (razvodi i slično), preko kockanja i pijančenja, do sitnog kriminala,
- ugrožavanje političke stabilnosti, jer nezaposleni gube veru u demokratske vrednosti i smatraju vladu bezvrednom pošto im nije obezbedila posao, te stoga mogu postati lak plen raznih demagoga i političkih ekstremista.

Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020. godine posebno ističe ekspanziju programa aktivne politike zapošljavanja. Strategijom je predviđeno da aktivne mere budu usmerene prema teže zapošljivim licima, odnosno na nezaposlena lica koja zbog zdravstvenog stanja, nedovoljnog ili neodgovarajućeg obrazovanja, sociodemografskih karakteristika, regionalne i profesionalne neusklađenosti ponude i tražnje na tržištu rada i dr, teže nalaze zaposlenje. (Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020, str. 37)

Ekonomska kriza je uticala i na nivo mesečnih zarada. U narednoj tabeli je dat pregled zarada zaposlenih u Srbiji u periodu ekonomske krize. Analizom podataka može se uočiti realno smanjenje neto mesečnih zarada zaposlenih (izraženo u evrima), na osnovu kojih se može realnije suditi o kupovnoj moći stanovništva.

1 Veliki broj nezaposlenih samo je prividno dobio radno mesto jer je u evidenciji prebačen u kategoriju „pomažući članovi domaćinstva". Ova pojava najčešća je bila u ruralnim predelima i za cilj je imala značajno povećanje broja „aktivnog stanovništva" u poljoprivredi.

Kupovna moć građana Srbije ima stalnu tendenciju opadanja, pa je tako najveće smanjenje neto zarada zabeleženo je u 2010. godini (pad od približno 18% u odnosu na 2008. godinu).

Tabela 3 Zarade zaposlenih u Srbiji u periodu 2008-2011. godina

Godina	Neto zarada (RSD)	Srednji kurs EUR/ RSD	Neto zarade (EUR)	Stopa smanjenja neto zarade (u EUR) u odnosu na 2008.
2008	32.746	81,44	402,1	/
2009[2]	31.733	93,95	337,8	–15,99%
2010	34.142	103,49	329,9	–17,95%
2011	37.976	101,95	372,5	–7,36%

Izvor: Republički zavod za statistiku-Anketa o radnoj snazi; Narodna banka

U periodu 2000-2007. godine stopa siromaštva je u Srbiji u 2008. godini smanjena zahvaljujući stabilnom i kontinuiranom privrednom rastu koji je bio praćen realnim rastom plata i penzija, kao i drugih primanja i socijalnih transfera stanovništvu. Međutim, na jesen 2008. godine, sa otpočinjanjem krize, dolazi do snižavanja životnog standarda, odnosno porasta stope siromaštva (u 2009. godini potrošnja 6,6% ukupnog stanovništva je bila niža od linije siromaštva, dok je u 2010. godini čak 9,2% stanovništva je imalo potrošnju manju od definisane linije siromaštva). U poređenju sa 2008. godinom, povećan je broj stanovnika u Srbiji za 36,6% koji je u 2012. godini živeo na liniji siromaštva.

Tabela 4 Stopa siromaštva u Srbiji u periodu 2008-2012.

	2008	2009	2010	2011	2012
Linija siromaštva (mesečno, po potrošačkoj jedinici, u RSD)	7.401	8.022	8.544	9.483	10.223
Stopa siromaštva	6,1	6,9	9,2	6,8	8,8
Broj siromašnih, u 000	470	525	686	499	642

Izvor: Siromaštvo u Republici Srbiji 2008-2010, RZS, obrade Anketa o potrošnji domaćinstava 2011, 2012, 2013. i 2014, RZS.

Pored BDP-a na oscilacije u stopi siromaštva utiče i državna politika prema ličnoj potrošnji. Činjenica je da je država u vreme krize podsticala ličnu i ukupnu potražnju, dok je osnova potrošnje bila bazirana na zaduživanju u inostranstvu. U tom kontekstu, tek nakon nivelisanja javnog duga i realnog rasta BDP-a, u budućnosti možemo očekivati smanjenje stope siromaštva.

2 Od 2009 je proširen obuhvat evidencije zarada zbog promene metodologije.

ULOGA I ZNAČAJ (PREDUZETNIČKOG) OBRAZOVANJA U PREVAZILAŽENJU KRIZE

Sektor malih i srednjih preduzeća i preduzetništvo predstavlja 99% ukupnog broja privrednih entiteta (19 miliona firmi) kako u zemljama Evropske unije tako i u regionu Zapadnog Balkana i upošljava približno dve trećine radno sposobnog stanovništva (oko 75 miliona ljudi). S tim u vezi, ističe se važnost preduzetništva za privredni razvoj regiona kroz uspostavljanje ekonomsko-obrazovnih konekcija kao i uspostavljanje veze na relaciji privreda obrazovne ustanove u svakoj zemlji regiona Zapadnog Balkana. (Arsenijević-Dimić 2017)

Značaj preduzetničkog obrazovanja proizilazi iz suštine preduzetništva (Paunović 2003; Paunović-Arsenijević i dr. 2019) kao proaktivnog i inovativnog načina razmišljanja. U vremenima kada je znanje prepoznato kao ključni faktor ukupnog društveno-ekonomskog napretka, perspektive budućeg razvoja zemalja će u osnovi zavisiti od njihove sposobnosti da transformišu poslovni sektor, obrazovni sistem i državne strukture kako bi se što kvalitetnije integrisali u ekonomiju znanja. (Gajon-Urbano 2007) Obrazovni sistem i obrazovne institucije imaju ključ pristupa ekonomiji znanja. (Chrisman-Hynes i dr. 1995)

Brojnim strateškim dokumentima preduzetništvo je prepoznato kao osnovna veština u procesu celoživotnog obrazovanja, zbog čega je preduzetničko obrazovanje praktično integrisano u obrazovne sisteme na svim nivoima formalnog (od osnovne škole do univerzitetskog nivoa) i neformalnog obrazovanja. Ono doprinosi razvoju preduzetničkog pristupa i načina razmišljanja kao i razvoju kreativnosti i inovativnosti. (Paunović –Arsenijević i dr. 2019)

Čini se da brojne obrazovne reforme u prošlosti nisu donele očekivane rezultate, a obrazovni sistemi nisu doživeli značajnije promene. (Dimić 2015) Orijentacija na poboljšanje obrazovnih planova i programa nije bila dovoljan preduslov za uspeh reformi. Iako obrazovni programi u osnovi pružaju adekvatna znanja i veštine, oni ne podržavaju u dovoljnoj meri inovacije i preduzetnički duh i kulturu koji su od ključnog značaja u stvarnom poslovnom okruženju. Da bi se obrazovni sistem učinio efikasnijim i efektivnijim, pored unapređenja programa i metoda učenja koje podržavaju preduzetničku kreativnost i inovacije, potrebne su i fundamentalne promene u načinu funkcionisanja obrazovnih institucija. U tom kontekstu, obrazovni sistem treba da bude pripremljen za izazove, pre svega u smislu stvaranja i razvoja koncepta obrazovanja s dugoročnom preduzetničkom komponentom. Obrazovne institucije moraju biti proaktivnije, inovativnije i prilagodljivije, a njihova rukovodstva i zaposleni saradnici moraju kreirati interni ambijent koji će podsticajno delovati na preduzetničko ponašanje i akcije. S tim u vezi, neophodno je raditi na promovisanju preduzetništva i slediti preporuke za unapređenje preduzetničkog obrazovanja u Srbiji kroz (Paunović-Dimić 2016):

• organizovano uvođenje predmeta preduzetništvo na svim nivoima obrazovanja,

• organizovano uvođenje predmeta preduzeteništvo kao obavezanog predmeta na visokim školama i univerzitetima,

• razvoj sistema neformalnih preduzetničkih obuka i treninga,

• kreiranje programa za nadarene pojedince, kojima bi u toku školovanja, treninga ili obuka bilo omogućeno pokretanje sopstvenog biznisa,

• razvoj kulture preduzetništva na svim nivoima obrazovanja,

• jačanje veze između privrede i obrazovnih sistema,

• jačanje veze u javno-privatnim partnerstvima,

• kreiranje institucije koja će biti veza između investitora i kreatora inovativnih projekata sa visokoškolskih ustanova,

• razvoj jedinstvenog sistema praćenja i evaluacije preduzetničkog obrazovanja za sve relevantne učesnike,

• organizovanje adekvatnih obuka za nastavni kadar,

• razvoj preduzetničkog duha (inovativnost, kreativnost prepoznavanje šanse na tržištu i preuzimanje kalkulisanog rizika).

ZAKLJUČAK

Činjenica je da je globalna ekonomska kriza iz temelja pogodila razvijene ekonomije, ali i zemlje u razvoju i da je sa sobom donela negativne efekte koji su se u regionu Zapadnog Balkana reflektovali kroz nekoliko kanala. Brz ekonomski rast Srbije, u godinama pre nastupanja finansijske krize, bio je zasnovan na predimenzioniranoj javnoj i ličnoj potrošnji i ekspanziji agregatne tražnje. Međutim, domaća privreda je bila izložena internoj privrednoj krizi koja potiče iz makroekonomske i socijalne nestabilnosti, lošeg rukovođenja privredom od strane vlada, ali i političkih razloga, kao što su ratovi, sankcije i slično.

Srbija je, u poređenju sa zemljama članicama Evropske unije, nedovoljno razvijena, jer raspolaže sa skromnim resursima, uvozno je zavisna zemlja, koja ne iskorišćava izvozne potencijale (izvozi manji obim proizvoda/usluga od ekonomskih mogućnosti). U strukturi izvoza dominiraju primarni proizvodi, sirovine i radno-intenzivni proizvodi sa malom novododatom vrednošću. Generalna poruka je da bi region Zapadnog Balkana, pa i Srbija trebalo da poveća obim izvoza i na taj način pospeši stopu privrednog rasta kao i da ostvari održivu konkurentnost na svetskom tržištu. Strategije razvoja zemalja u tranziciji ističu da jedino izvozno orijentisane zemlje mogu da se izbore sa negativnim efektima ekonomske krize i da na taj način održe makroekonomsku stabilnost kako u zemlji tako i u regionu.

Kada je reč o socijalnim aspektima, neophodno je obezbeđivanje kontinuiranog i dinamičnog privrednog rasta zasnovanog na povećanju obima izvoza, štednje građana kao i na većem prilivu stranih investicija. U tom kontekstu, strateški cilj regiona pa i Srbije bi trebalo da bude povećanje privrednog rasta kao i udela u Evropskoj uniji u cilju suzbijanja postojećeg gepa. Usled nedostatka prihoda od privatizacija i ograničenih mogućnosti daljeg prekomernog zaduživanja u inostranstvu, kako bi izašla iz krize domaća ekonomija mora da sprovede u delo novi model privrednog rasta i razvoja. U ostvarivanju ovog cilja, pred Srbijom je nekoliko izazova: povećanje nivoa zaposlenosti, smanjenje stope siromaštva, rast stranih direktnih investicija, stabilnost finansijskog sektora, dostupnost likvidnih sredstava, povećanje izvoza i uvoza (javne potrošnje).

Međutim, rast ekonomije baziran na novim investicijama nije dovoljan da produktivno apsorbuje kontigent radno sposobne populacije. Dodatno, sve je prisutnije i mišljenje da obrazovni sistem ne proizvodi ljudske resurse koji, svojim znanjima i veštinama, mogu da se bore sa izazovima okruženja kao i da kreiraju pozitivne promene u poslovnom svetu. U tom kontekstu i konkretne mere koje treba da doprinesu rešavanju problema nezaposlenosti moraju više da budu fokusirane na unapređenja obrazovnog sistema. Dodatno, pad realnih zarada velikog broja ljudi koji žive na ivici siromaštva takođe utiče na smanjenje obima trgovine, koje može da ima dalekosežne i opasne posledice po privredu u celini.

LITERATURA

Arsenijević-Dimić, 2017: Olja Arsenijević-Maja Dimić, Preduzetničko obrazovanje u zemljama Zapadnog Balkana, *Law, Economy and Management in Modern Ambience <http://lemima.rs/fajlovi/LEMiMA_2017_Vol_1.pdf>*

Adžić 2009: Sofija Adžić *„Ekonomska politika u uslovima globalne depresije i finansijske krize-studija slučaja za Srbiju", Ekonomija 16 (2), str. 559-608, http://www.staro.rifin.com/root/tekstovi/casopis_pdf/ek_ec_622.pdf*

Business Info Group, Strane direktene investicije u Srbiji 2001-2011 <http://big.co.rs/upload/Edition/Download/2013-06/Strane_Direktne_Investicije_U_Srbiji_2001_2011.pdf>

Chrisman –Hynes- Fraser 1995: James Chrisman-Timothy Hynes- Shelby Fraser "Faculty Entrepreneurship and Economic Development: the Case of the University in Calgary", *Journal of Business Venturing* 10(4) 267-281 < https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/088390269500015Z>

Dimić 2015: Maja Dimić, „Analiza nivoa koncentracije u bankarskom sektoru i u sektoru osiguranja u zemljama centralne i istočne Evrope", doktorska disertacija

Dimić-Paunović-Arsenijević 2018: Maja Dimić-Svetislav Paunović-Olja Arsenijević "Analysis of the business of the insurance sector in the countries of Central and Eastern Europe in the condicions of the crisis", *International Journal of Economics and Law 8(22),* 37-47 < http://economicsandlaw.org/vol-22/>

Dimić-Arsenijević-Lilić 2019: Maja Dimić-Olja Arsenijević-Vladana Lilić "*Gross domestic product as an indicator of the economic development of Central and Eastern Europe region in conditions of an economic crisis,* НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ И ДУХОВНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ, МАТЕРИАЛЫ ВСЕРОССИЙСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ, ЧАСТЬ 1, 165-169

Đorđević-Veselinović 2010: Miroslav Đorđević- Petar Veselinović, „Razvojne karakteristike srpske ekonomije u periodu tranzicije", *Škola biznisa (1)*, 21-30 <http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2010/1.3.pdf>

Ekonomski institut, Ekonomski fakultet, Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja 2011-2020, <http://www.kss.org.rs/doc/1102_makroekonomska_proj__razv_Srbije_2011-2020.pdf>

Fondacija za razvoj ekonomske nauke- Procena uticaja politika u oblasti zapošljavanja <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/05/Procena_uticaja_politika_u_oblasti_zaposljavanja.pdf>

Gajon-Urbano 2007: Eduardo Gajon-David Urbano "Internal factors affecting the entrepreneurial university: the case of the Tecnológico de Monterrey (Mexico)", *Discussion Papers*, Autonomous University of Barcelona.

Golubović 2009: Nataša Golubović, „Anatomija globalne finansijske krize i implikacije za zemlje Centralne i istočne Evrope", *Teme 33(2),* 471-491 <http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme2-2009/teme%202-2009-08.pdf>

Jakopin 2012: Edvard Jakopin „Postkrizna realokacija faktora rasta", *Ekonomski horizonti 14 (2),*77-87 , http://www.horizonti.ekfak.kg.ac.rs/sites/default/files/Casopis/2012_2/SR/Edvard_Jakopin.pdf

Međunarodni monetarni fond, World economic outlook, oktobar 2012

Mićić 2011: Vladimir Mićić „Uzroci i način rešavanja ekonomske krize u Srbiji", *Škola biznisa (3)*, 11-23, http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2011/7.2.pdf

Ministarstvo finansija Republike Srbije, Analiza makroekonomskih i fiskalnih kretanja u 2010. godini <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/Analiza%20makroekonomskih%20i%20fiskalnih%20kretanja%20u%202010_%20godini.pdf>

Ministarstvo finansija, Izveštaj o razvoju Srbije 2010. <http://mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/IZVESTAJ%20O%20RAZVOJU%20SRBIJE%202010.pdf>

Ministarstvo finansija Republike Srbije, Memorandum o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici za 2010. godinu, sa projekcijama za 2011. i 2012. godinu < http://www.mfin.gov.rs/download/pdf/dokumenti/Memorandum%20%20o%20budzetu%20i%20ekonomskoj%20i%20fiskalnoj%20politici%20za%202010.%20godinu%20sa%20projekcijama%20za%202011.%20i%202012.%20godinu_jun_2009.pdf>

Ministarstvo finansija Republike Srbije, Memorandum o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici za za 2011. godinu, sa projekcijama za 2012. i 2013. godinu <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?&id=7334&change_lang=ls>

Paunović 2003: Svetisalav Paunović. *Preduzetništvo – od biznis ideje do realizacije.* BK Univerzitet, Beograd

Paunović- Dimić 2016: Svetislav Paunović- Maja Dimić "Entrepreneurship education- factor of human resources development in Serbia", *International Journal of Economics and Law 6 (17)*, 93-101 <http://media3.novi.economicsandlaw.org/2017/07/Paunovic-17-IJEAL.pdf>

Paunović- Arsenijević- Dimić, 2019: Svetislav Paunović- Olja Arsenijević- Maja Dimić „Preduzetničko obrazovanje u Srbiji – strateški aspekti i implementacije", *Savremeni problemi i moguća rešenja strategije i strategijskog menadžmenta*

Republički zavod za statistiku, <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>

Stefanović-Golubović 2009: Tatjana Stefanović- Nataša Golubović „Uticaj globalne finansijske krize na finansijski i realni sektor Srbije", *Ekonomske teme 3*, 15-27, <http://www.eknfak.ni.ac.rs/dl/2009/et2009-3.pdf>

USAID, Problem nezaposlenosti u Srbiji, <*http://www.bep.rs/baza_znanja/documents/labor-policy/Brif%201%20Nezaposlenost.pdf*>

Svetislav S. PAUNOVIĆ
Maja S. DIMIĆ
Olja M. ARSENIJEVIĆ

ANALYSIS OF SOCIO-ECONOMIC MOVEMENTS IN SERBIA IN THE CIRCUMSTANCES OF CRISIS

Summary

In the paper social and economic indicators of crisis have been analysed. Before the world economic crisis outbreak, the economic growth in Serbia was based on the exaggerated public and personal expenditure and expansion of aggregate demand. The overflow of the world economic crisis from financial into real sector including the deepening of domestic crisis, had for its consequence macroeconomic and social imbalance in the economy which was reflected in the following: drop of brut domestic product, increase of foreign trade deficit, decreased volume of foreign direct investments, increase of the poverty and unemployment rate. Educational system, as one of key generators of the total growth and economy development, does not still produce human resources which by its knowledge and skills can fight the challenges, and create positive changes in the economic surrounding. In that context, concrete development politics in Serbia must be more and more focused on the development of human capital and improvement of educational system which should become the initiator of new developing cycle.

Key words: Economic crisis, brut domestic product, foreign direct investments, foreign trade, unemployment rate, poverty rate, (entrepreneurial) education.

Rad je predat 16. jula 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 659.1
doi: 10.5937/bastina1948171B

Прегледни рад

*Ивана Ж. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Факултет за културу и медије Мегатренд Универзитет – Београд

*Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ***
Висока школа за комуникације – Београд

ПРИКРИВЕНО ОГЛАШАВАЊЕ У НОВИМ МЕДИЈИМА

Апстракт: Развој технологије допринео је развоју нових медија. Људи се све више опредељују да комуницирају, информишу се или раде, на интернету, при чему су свакодневно изложени великом броју медијских порука. Компаније би данас требало да комуницирају са потрошачима користећи креативније и ефикасније методе, како би уопште биле примећене и опстале у негостољубивим тржишним условима. Прикривених плаћених новинарских прилога или хибридних порука, у јавности познатих под називом прикривено оглашавање, данас је све више, иако техника прикривеног оглашавања није у складу са етичким начелима новинарске и оглашивачке струке.

Док је крајњи циљ класичног оглашавања – оглас, издвојен и презентован публици, метода прикривеног оглашавања суптилно презентује производ унутар филма, телевизијског програма, видео игре сл. Појединац је углавном свестан тренутка у којем долази у контакт с комерцијалним огласом. Међутим, у случајевима прикривеног оглашавања ситуација је битно другачија. Потенцијални купац одређеног производа или услуге, углавном није свестан да је изложен методи комерцијалног оглашавања.

Овај рад истражује улогу и својства прикривеног оглашавања у новим медијима. Објашњава се разлика између прикривеног и класичног оглашавања и разлажу темељни разлози све већег коришћења прикривеног оглашавања у медијским садржајима са посебним освртом на нове медије.

Кључне речи: оглашавање, прикривено оглашавање, нови медији

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Нови медији диктирају нова правила комуникације, јер је публика свакодневно бомбардована великим бројем порука на које постаје све више имуна. Интензивни развој интернет технологије увелико је изменио и реализацију многих медијских пословних процеса. „Нови медији се оријентишу

* Docent, sputnik970@gmail.com
** Teaching Assistant, matovic.anna@gmail.com

на нове технологије и дигитализацију својих садржаја која има добре и лоше ефекте којима су изложени појединци, али и друштво у целини" (Baltezarević-Baltezarević i dr. 2018: 200).

Имајући у виду да су ове промене нарочито изражене у области маркетинг комуникација, неопходно је благовремено прилагођавање новонасталим тржишним условима и адекватан одговор на захтеве купаца. Уколико компанија жели да остане конкурентна, потребно је, не само да се адаптира, већ и да буде способна да предвиди све промене и трендове у блиској будућности, јер је то једини начин да постане лидер у својој индустријској грани. Оглашивачи морају да разумеју скривене потребе и жеље својих потрошача и да комуникацијом са њима, посредством медија, постигну позитиван ефекат. Оглашавање је једна врста комуникације која има за циљ информисање потенцијалних потрошача о одређеним производима или услугама. Оглашивачима је у интересу да порука коју шаљу буде уочљива, веродостојна и на крају прихваћена. Међутим, то је све теже постићи класичним техникама оглашавања, па се оглашивачи окрећу новим начинима комуникације, а један од њих је и техника прикривеног оглашавања. Крајњи циљ оглашавања јесте промовисање производа или услуге тако да порука директно продре до свести потенцијалних потрошача, док техника прикривеног оглашавања функционише тако што порука није директно приметна, већ до потенцијалних потрошача доспева заобилазним путем, односно индиректно.

У данашње време, унапређење продаје и пропаганда све више губе примат, док су са друге стране, постале присутније технике директне маркетинг комуникације. Развојем дигиталних технологија, створена је могућност за примену помало запостављених техника маркетинг комуницирања (Baltezarević R. et al 2015). Све већи број истраживања покушава да открије подсвесне жеље и потребе потрошача, како би помогли маркетарима да адаптирају маркетиншке технике и на тај начин прецизније одговоре на скривене афинитете својих потрошача. Компаније се труде да прате трендове и пронађу ефикасније начине маркетиншких комуникација у турбулентним тржишним условима. Једна од метода, која ће у блиској будућности омогућити развој јефтинијих, бржих и прецизнијих маркетиншких техника и којима ће се на несвесном нивоу комуницирати са потрошачима је метода неуромаркетинга, базирана на истраживањима из области неуронауке.

Прикривено оглашавање је до скоро повезивано искључиво са филмовима и серијама, међутим ова техника је све више присутна и у другим медијским садржајима, забавног или информативног карактера. Често несвесно упијамо информације приликом емитовања садржаја телевизијских и радио програма. Као резултат тога, када у трговини препознамо одређене производе, којима смо били изложени током гледања телевизијског програма у нашем мозгу се активира асоцијативни центар. У тренутку када се

суочимо са избором између непознатог и познатог производа, определићемо се за онај са којим смо већ остварили „контакт". Занимљива је и изненађујућа чињеница, с обзиром на важност ове релативно нове праксе маркетиншке комуникације, колико се мало зна о томе шта потрошачи мисле о прикривеном оглашавању производа у новим медијима. Још увек је непознато како потрошачи реагују и интерпретирају ове прикривене пословне праксе у свакодневном животу.

ПОЈАВА НОВИХ МЕДИЈА

Медијима сматрамо неке субјекте, како онда када су везивни члан између онога чију информацију одашиљу (комуникатора) и примаоца информације (реципијента), тако и онда када су комуникатори, јер одашиљу сопствене информације. Медијем називамо: новине, телетекст, интернет издања новина, радио и телевизијске и друге програме, односно „медиј или јавно гласило је програм, чији оснивач је физичко или правно лице, који представља редакцијски осмишљен склоп информација, намењених унапред неодређеном броју лица-публици" (Водинелић 2003: 7-8). Појава нових медија дала је нове димензије процесу информисања и убеђивања људи, али није сасвим потисла бројне предности традиционалних медија. Било да су информативне или пропагандне, новинске поруке су прецизније и имају већу трајност у односу на садржај електронских медија; читалац се увек може поново вратити на текст, чиме се битно смањује могућност различитог схватања истог садржаја (према Павловић 2004). „Анализом историје и праваца развоја доминантних токова друштвене теорије новијег доба, није тешко закључити да важност феномена медија добија све више на значају" (Никодијевић 2012: 12). Нови медији су појам који укључује различите технологије. По мишљењу неких стручњака новим медијима се сматрају блог, дигитални-аудио фајлови, виртуелни светови, Вики (Wiki) енциклопедија, интерактивне телевизије као и веб-странице и е-маил (Guţu 2007).

Термин нови медији фокусира се на поруку, односно на комуникацију и њене праксе, технологију и друштвени контекст у којем се она користи. Ова три аспекта нових медија појављују се у литератури више пута заједно са другим специфичнијим праксама и технологијама као што су дигитализација, сарадња и телекомуникације (према Lievrouw–Livingstone 2002). „Човечанство је са интернетом добило могућност глобалне комуникације која, без обзира на то што има ослонац у већ коришћеним технологијама, превазилази могућности свих до сада познатих видова комуницирања" (Никодијевић 2012: 292), јер се интернет користи глобално како би се људи социјализовали и комуницирали, дошли до информација, унапредили знање или се једноставно забавили. „Не мичући се из кућног окружења, у било које доба дана

и ноћи, савремени човек притиском на тастатуру свог рачунара лако улази у стварне и виртуелне ризнице знања, или се укључује у дискусионе форуме или радионице на сасвим другом крају планете. У позицији је и да бира начин на који ће примити тражену информацију: она му се може проследити на телевизијски, компјутерски или неки трећи екран, чак и на екран мобилног телефона" Павловић 2004: 193). „Интернет је за двадесетак година, постао незаобилазно глобално комуникацијско средство. Развој дигиталних глобалних комуникација и дигиталне технологије омогућио је да се преко интернета читају књиге, листају базе података, размењује музика, слике и видео снимци" (Бракус 2013: 215). Неограничени приступ технологији као што су персонални рачунари и лаптопови „учинио је границу између радног времена и породичног времена пропуснијом него икада. Као резултат, појединци имају могућност да свој посао за који су плаћени обављају код куће. Заузврат, ово повећава време проведено заједно са породицом, комуникацију и друштвену интеракцију међу људима. С друге стране, то може значити да су појединци „одвучени у самотни свет технологије, који захтева њихову индивидуалну пажњу" (Mesch 2006: 121) јер нови медији „радикално прекидају везу између физичког и друштвеног места, чинећи физичку локацију много мање значајном за наше друштвене односе" (Croteau-Hoynes 2003: 303).

ПРИКРИВЕНО ОГЛАШАВАЊЕ

– са посебним осврtом на присутност на новим медијима –

Прикривено оглашавање се може дефинисати као наменско пласирање производа у забавни садржај. Присутно је у разним медијима, од филма и телевизијског програма, на радију, у видео играма или у представама и романима (према Russell-Belch 2005). Многи оглашивачи користе прикривено оглашавање као додатни метод како би постигли већу изложеност бренда (Babin-Carder 1996). Нови медији у последње време привлаче велику пажњу. И поред тога што су разлике између традиционалног и прикривеног оглашавања значајне и приметне, још увек нису јасно одређене границе између ове две врсте оглашавања. Чак и онда када су те разлике на први поглед очигледне, ова два појма се у многим случајевима преклапају. Међутим, оно што је сигурно заједничко за обе ове методе је исти циљ, а то је да се креира свест о марки производа или услуга заједно са позитивним ставовима и куповним преференцијама потрошача (Кесић 2003). Док је оглас, као крајњи циљ класичног оглашавања, издвојен и презентован публици, метода прикривеног оглашавања суптилно покушава да презентује производ или услугу унутар филма, телевизијског програма, видео игре и сл. Појединац је у највећем броју случајева свестан тренутка у којем долази у контакт с комерцијалним

огласом и тада једноставно може одлучити да га игнорише, док је у случајевима прикривеног оглашавања ситуација другачија, јер појединац постаје потенцијални купац и врло често је несвестан да је изложен форми комерцијалног оглашавања (Belch-Belch 2009). Просечно трајање прикривеног оглашавања одређеног производа или услуге на малом екрану може трајати од неколико секунди па до скоро 30 минута (Ferraro-Avery 2000).

Слика 1: Пример прикривеног оглашавања компаније Lexus у видео игри Real Racing 3.[1]

Прикривено оглашавање се односи на „праксу приказивања бренда, производа, пакета, заштитних знакова или других ознака производа у филму, на телевизијском програму или на другим медијима како би се повећала меморабилност бренда и постигла тренутна препознатљивост у тренутку куповине" (Panda 2004: 42). Најпопуларније категорије за пласман производа у медијима су углавном забавни производи, спортска опрема, услуге, образовне и филантропске организације (Ferraro-Avery 2000) док су аутомобили, пиво и сокови или кабловске компаније обично најпопуларније за филмске садржаје (Galician-Bourdeau 2004). Активности прикривеног оглашавања у видео играма су све популарније. Разлог томе су подаци многих истраживања који говоре о позитивним помацима у продаји оних марки производа или услуга које су се нашле у овом виртуелном простору.

Највећа разлика прикривеног оглашавања у новим медијима, у односу на традиционалне медије, огледа се у елементу интерактивности. Истраживања су показала да контакт с маркама производа и услуга у виртуелном свету води повољнијем ставу према карактеристикама ових марки (Glass 2007), при чему је креативност изузетно важна јер „сами медији без *креативности* нису довољни за адекватну комуникацију у оглашавању. Креативна употреба медија води ка остваривању примарних маркетиншких циљева" (Никодијевић 2012: 369).

1 https://gameanalytics.com/blog/popular-mobile-game-ad-formats.html

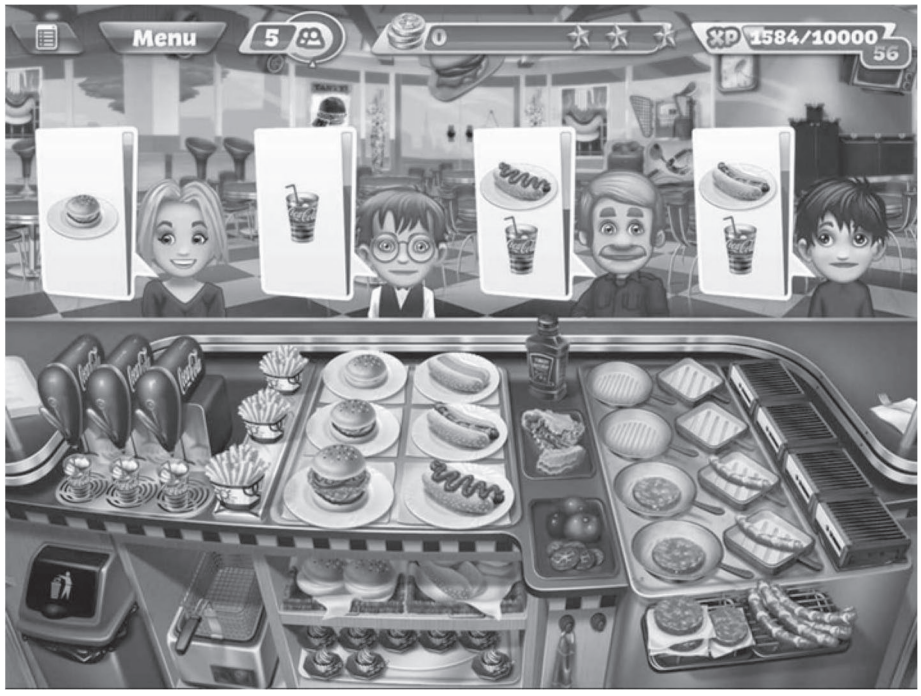

Слика 2: Пример прикривеног оглашавања компаније Coca-Cola у видео игри Cooking Fever (прилагођеној за мобилне телефоне).

За технику прикривеног оглашавања производа и услуга у новим медијима може се рећи да је веома успешна. Потенцијалне потрошаче, који не посматрају различите медијске садржаје довољно критично, веома је лако обманути и неоспорно је да ова техника пружа одличне могућности компанијама да допру до својих циљних потрошача. Битно је поменути да прикривено оглашавање није класичан облик манипулације и колико год ова техника била ефикасна, она је још увек забрањена како у Републици Србији тако и у Европи. Међутим, много се пута могло посведочити прикривеном оглашавању у бројним садржајима па тако и у новим медијима.

ЗАКЉУЧАК

Прикривено оглашавење у навим медијима је све присутније. Иако ова оглашавачка техника није непозната појава, она добија нове облике у складу са развојем технологије и нових трендова. Навике савременог човека су све више усмерене ка једноставности и ефикасности и све ређе се трага за потребним садржајем у традиционалним медијима. Појава нових медија омогућила је бржу глобалну комуникацију и намеће се као средство које ће готово у тренутку задовољити потребу за одређеном информацијом.

Маркетиншка и оглашавачка струка су итекако овога свесне, па се многе оглашавачке технике прилагођавају потребама и навикама модерног друштва. Технике прикривеног оглашавања у новим медијима, иако су етички под знаком питања, итекако доприносе жељеном циљу, да се индиректно пренесе жељена порука о маркама производа и услуга компаније ка њеним циљним потрошачима. Ова порука се врло често несвесно прихвата и као таква утиче на преференције потрошача приликом куповине. При правилном регулативном уређењу, прикривено оглашавање би требао дозволити у оној мери где неће бити нарушена уметничка димензија, али где ће ипак и захтеви савремених маркетиншко-комуникацијских потреба бити задовољени.

ЛИТЕРАТУРА

Babin-Thompson Carder 1996: Laurie A. Babin.-Sheri Thompson Carder. „Advertising via the Box Offi ce: Is Product Placement Effective?" *Journal of Promotion Management*, 3 (1/2), 31–52.

Baltezarević-Baltezarević i dr. 2018: Borivoje Baltezarević-Radoslav Baltezarević-Vesna Baltezarević. „Culture in new Media times." *Informatologia,* 51 (3-4), 200-205.

Baltezarević-Baltezarević i dr. 2015: Radoslav Baltezarević-Vesna Baltezarević- Ivana Vujičić. "Disguised advertising in print and electronic media."*Media dialogues,* no 21, 491-502.

Belch-Belch 2009: George E. Belch-Michael A Belch. *Advertising and promotion: An integrated marketing communication perspective.* 8. izd. Boston: McGraw-Hill/Erwin.

Бракус 2013: Александра Бракус. „Нови медији и нове уметности". *In Medias Res: часопис филозофије медија,* Vol. 2 No. 2, 214-220.

Водинелић 2003: Владимир Водинелић. *Право масмедија*, Београд: Факултет за пословно право.

Galician-Bourdeau 2004: Mary-Lou Galician-Peter G. Bourdeau. „The evolution of product placements in Hollywood cinema: embedding high-involvement 'heroic' brand images." *Journal of Promotion Management*, 10(1/2), 15–36.

Guţu 2007. Dorina Guţu: *New Media*, Ed. Bucureşti: Tritonic.

Glass 2007. Zachary Glass: „The Effectiveness of Product Placement in Video Games." *Journal of. Interactive Advertising,* 8 (1).

Кесић 2003: Тања Кесић. *Интегрирана маркетиншка комуникација*. Загреб: Опинио.

Lievrouw-Livingstone 2002: Leah Lievrouw-Sonia Livingstone. „Introduction: the social shaping and consequences of ICTs," in L.A. Lievrouw and S. Livingstone (ed.), Handbook of New Media. CA: Sage.

Mesch 2006: Gustavo S. Mesch. „Family Relations and the Internet: Exploring a Family Boundaries Approach." *The Journal of Family Location.* 6(2):119-138.

Никодијевић 2012: Драган Никодијевић. *Менаџмент масовних медија*. Београд: Чигоја штампа.

Panda 2004: Tapan K. Panda. „Effectiveness of Product Placements in Indian Films and its Effects on Brand Memory and Attitude with Special Reference to Hindi Films."*Journal of Marketing Management,* 42-56.

Павловић 2004: Миливоје Павловић. *Односи с јавношћу*. Београд: Мегатренд универзитет примењених наука.

Russell Cristel-Belch 2005: Antonia Russell Cristel-Michael Belch. „A managerial investigation into the product placement industry." *Journal of Advertising Research*, 45(1), 73–92.
Ferraro-Avery 2000: Rosellina Ferraro-Rosemary J. Avery. "Brand appearances on prime-time television." *Journal of Current Issues and Research in Advertising*, 22(2), 1–15.
Croteau-Hoynes 2003: David Croteau-William Hoynes. *Media society industries, images and audiences* (3rd edition) Thousand Oaks: Pine Forge Press.
<https://gameanalytics.com/blog/popular-mobile-game-ad-formats.html>. [06/07/2019].
<https://trendjackers.com/the-past-present-future-of-advertising-within-video-games/>. [06/07/2019].

Ivana Ž. BALTEZAREVIĆ
Radoslav V. BALTEZAREVIĆ

PRODUCT PLACEMENT IN NEW MEDIA

Summary

The development of technology contributed to the development of new media. People are increasingly choosing to communicate, to inform themselves, or work on the Internet, and they are exposed to a large number of messages on a daily basis. Today, companies should communicate with consumers using more creative and effective methods, in order to be noticed and survived in unfavorable market conditions.

Covert paid journalistic articles or hybrid messages, mostly known in public as product placement, are getting more and more. The technique of product placement is not in line with the ethical expectations of journalists, advertising and public relations profession. While the ultimate goal of traditional advertising is - an ad, isolated, the method of product placement subtly presents the product within the film, television program, video games, etc. The individual is, in most cases, aware of the moment in contact with a commercial advertisement (he can ignore it), while in cases of product placement the situation is different, because he becomes a potential buyer of the same product or service, often unconsciously exposed to forms of commercial advertising.

This paper highlights the magnitude and properties of product placement in new media. The distinction was made between the covert and classic advertisement and underlying all the reasons for the increasing use of product placement in media content, with the special focus on new media.

Key words: Advertising, covert advertising, new media.

Рад је предат 4. јуна 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 303.3/.4:351.86(497.11)
doi: 10.5937/bastina1948181G

Оригинални научни рад

*Миодраг Л. ГОРДИЋ**
Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд

*Драган Љ. ТАНЧИЋ***
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ПРИМЕНА МОДАЛНОГ ЕКСПЕРИМЕНТА У ИСТРАЖИВАЊУ ПОТЕНЦИЈАЛНОГ СИСТЕМА БЕЗБЕДНОСТИ НА ЛОКАЛНОМ НИВОУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ***

Апстракт: Развој кибернетике условио је настанак методе моделовања као опште научне методе учинио је да јединство теорије и праксе постане далеко квалитетније од, до тада, владајуће статистичке методе. У друштвеним наукама ова метода се појављује као модални експеримент. Користећи ова, фундаментална, искуства, аутори у раду најпре теоријски образлаже појам и структуру моделовања, као и појам и врсте модела, а затим појам и врсте експеримента, односно његов основни модел у моделном експерименту и, на крају, као кључни део рада, концептуални модел система безбедности Републике Србије и варијабле модалног експеримента. У ствари, модел је сагледан са стратегијско-доктринарног, правно-нормативог и организацијско-функционалног аспекта, примерен савременим безбедносним кретањима у свету, нашим потребама и објективним могућностима. Наравно, његова примена је могућа и у и локалној самоуправи, која постаје све битнији чинилац система безбедности државе.

Кључне речи: модел, моделовање, модални експеримент, систем, грађанин, локална самоуправа, концепт, систем безбедности града.

УВОД

Имајући у виду велику фреквенцију применљивости модела, експеримената и модалних експеримената у реализацији фундаменталних, примењивих и развојних истраживања улога ових метода у сазнајним научним процесима је

---

* Редовни професор, gordicmiodrag@gmail.com

** Ванредни професор, dragan_tancic@yahoo.com

*** Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

изузетно значајна. Примена моделовања, модела и модалног експеримента је значајна и у верификаторним и хеуристичким истраживањима приликом научног сврставања, описивања, објашњавања, прогнозирања и откривања појава.

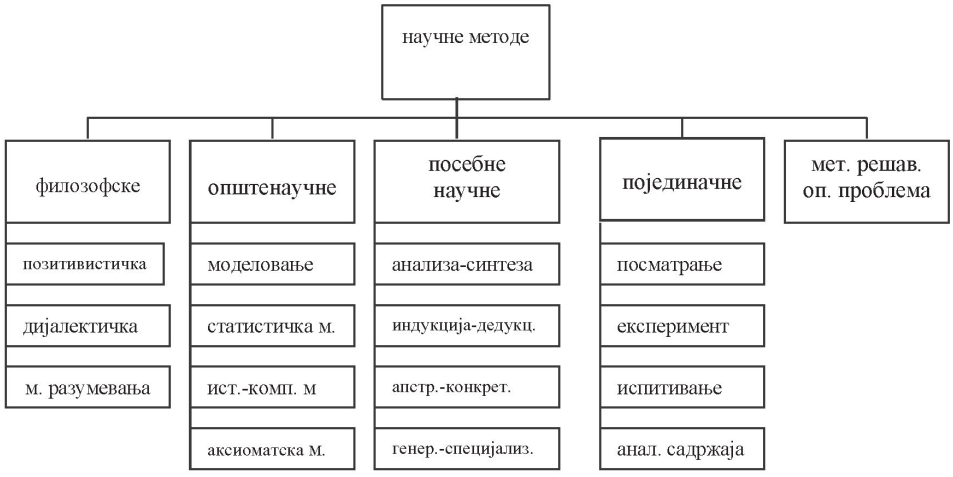

Слика 1: *Класификација научних метода*

По мишљењу Б. Шешића, као последица развоја кибернетике, настала је метода моделовања као општа научна метода (на слици број 1 је приказана класификација метода по општости). Према овом аутору, основну карактеристику методе моделовања чини јединство теорије и праксе, које је на вишем квалитативном нивоу него код статистичке методе. (Шешић 1974: 17)

Када је реч о политичким наукама и политичкој пракси, С. Милосављевић сматра да је ова метода једна од фундаменталних општенаучних метода. Она се појављује као општа теорија друштвено–политичких односа, систем програмских, политичких, правних и других норми и као одређени степен остварења у пракси – као модални експеримент. (Милосављевић 1980: 241-242) Овај аутор истиче два значајна момента, који одлучујуће утичу на примену методе моделовања у свим емпиријским истраживањима у политичким наукама, а то су: прво, научна истраживања се заснивају на већ постојећим научним или искуственим сазнањима и друго, пројект емпиријског истраживања нужно подразумева и одређени теоријски модел о предмету истраживања. (Милосављевић 1980: 242)

ПОЈАМ И СТРУКТУРА МОДЕЛОВАЊА

Према Б. Шешићу, под моделовањем се не подразумева само „чулно представљање и физичко подражавање него и свако психичко представљање, чак и замишљање било ког предмета или појаве.“ (Шешић 1974: 18)

Полазећи од становишта да је моделовање конститутивни део сваког процеса људског мишљења, С. Милосављевић и И. Радосављевић под овим појмом подразумевају „рационалан, систематски, сложен поступак адекватног представљања битних одредаба процеса, појаве односно друштвених реалитета или њихових замисли као одређене целине." (Милосављевић и Радосављевић 1975: 265) При том се формирање нових појмова остварује помоћу већ познатих појмова.

Процес моделовања састоји се од уочавања и појмовног или физичког представљања битних чинилаца појаве која се истражује.

Приликом моделовања одређених друштвених појава неопходно је уважавање следећих принципа: принципа универзалности предмета моделовања, који подразумева да се сваки предмет истраживања може моделовати; принципа разноврсности модела, који значи да се сваки предмет или систем може моделовати на различите начине и принципа прототипности и егземпларности. (Милосављевић и Радосављевић 1975: 21) Одређење појма моделовања, условљава и утврђивање његове структуре, која се према Б. Шешићу састоји од следећа четири елемента: предмета моделовања, који чини било која појава која се методом моделовања истражује; субјективног фактора – јединка или група истраживача који граде модел неког предмета и преко тог предмета истражују неку појаву или процес; средства којима се и од којих се гради модел (физичка, техничка, мисаона и језичка) и услова у којима се модел гради. (Шешић 1974: 18) С. Милосављевић и И. Радосављевић разликују четири основна чиниоца моделовања: ситуацију, односно услове моделовања; субјект моделовања; објект (предмет) моделовања и средства моделовања. (Милосављевић и Радосављевић 1975: 271)

Имајући у виду наведено, процес моделовања састоји се од следећих фаза: дефинисање потреба и сврсисходности израде модела, избор предмета моделовања, избор врсте и типа модела, избор средстава моделовања, избор сарадника у изради модела, пројектовање модела и његова израда, тестирање модела и његова евентуална дорада и представљање и употреба модела.

ПОЈАМ И ВРСТЕ МОДЕЛА

Следећи појам, чије је теоријско одређење неопходно, ради разумевања суштине методе моделовања јесте појам модела. У савременој методологији не постоји опште прихваћено значење појма модел. У општем смислу, „модел је сваки теоријски – појмовни или ствани, или практични реални, предмету истраживања аналогни систем (C_1) помоћу кога се истражује известан основни предмет или систем (C_o)." Према томе, моделовање представља „конструисање система C_1, односно система модела према систему оригиналу C_o који се истражује на моделу C_1." (Милосављевић и Радосављевић 1975: 21)

По мишљењу Б. Раденковића и сарадника, модел је. упрошћена и идеализована слика реалности", која нам „омогућава да се суочимо са реалним светом (системом) на поједностављен начин, избегавајући његову комплексност и иреверзибилност, као и све опасности (у најширем смислу те речи) које могу проистећи из експеримента над самим реалним системом.“ По мишљењу С. Милосављевића и И. Радосављевића, модел је „имитација, прототип или пројекција неког предмета – дела постојеће, прошле и могуће будуће друштвене реалности. “ (Милосављевић и Радосављевић 1975: 265)

Теоријски посматрано, ако се има у виду гносеолошка природа модела, разликују се следеће основне врсте модела: теоријски; практични; реални; идеални; прости; сложени, структурни; функционални; парцијални; глобални; аналитички; типолошки и мрежни; детерминистички; стохастички и статистички. Осим наведених, често се користе и мешовити или комбиновани модели, као што су, на пример, теоријско-практични; структурално-функционални и комплексни. (Раденковић и сарад. 1991:23)

Специфичности предмета истраживања политичких наука захтевају и нешто другачију типологизацију модела, према којој С. Милосављевић наводи осам типова модела: једноставни – сложени; статични – динамични; затворени – отворени; крути – еластични; ретроспективни – прогностички; вредносни (нормативни) – стварни (реалистични); изведени – пројицирани и интерни – екстерни. (Милосављевић 1980: 244-248)

Полазећи од дефиниције модела као „имитације, прототипа или пројекције“ неког предмета, С. Милосављевић и И. Радосављевић разликују три основне врсте модела: имитационе, прототипске и пројекционе моделе. Прву врсту модела чине они којима се углавном представљају реалитети друштвене стварности материјалне или друге природе.

ПОЈАМ И ВРСТЕ ЕКСПЕРИМЕНТА

Када се говори о научном експерименту, као основној и најзначајнијој форми стицања научног сазнања, Б. Шешић под њим подразумева „планско, организовано и методско произвођење и извођење или само мењање појавних процеса, у циљу открића непознатих чињеница, својстава и односа појава, и у циљу проверавања хипотеза о тим чињеницама и њиховим својствима.“ (Шешић 1984: 243) Са методолошко-техничког аспекта експеримент се посматра као „планско посматрање појава, које се вештачки изазивају у одређеним повољним условима, с циљем да се проуче односи између чинилаца појаве.“ (Козић 1994: 36)

Према схватању С. Милосављевића и И. Радосављевића, експеримент је начин прикупљања података непосредним чулним опажањем, уз

коришћење помоћних техничких средстава или без њих. (Милосављевић и Радосављевић 1975: 540)

Постоје различити критеријуми класификације експеримената. Према критеријуму места извођења, Д. Михајловић разликује следеће врсте експеримената: експеримент у природним условима; експеримент у лабораторијским условима; природни експеримент; експеримент „ex post facto" и симулациони експеримент. (Михајловић 1999:162)

Експеримент, као истраживачка метода, најчешће се заснива на коришћењу две уједначене групе – експерименталне и контролне, које су на почетку експеримента уједначене према одређеном својству које експериментатора интересује. При томе, експериментална група се плански излаже деловању одређеног фактора или утицаја, док контролна група свој рад одвија у уобичајеним условима. После једнократног или вишекратног излагања деловању одређеног фактора, експериментатор предузима поновно мерење у обе групе, а евентуална (значајна) разлика која се појављује у мерењу одређеног својства између експерименталне и контролне групе приписује се деловању експерименталног фактора.

Када је реч о друштвеним и политичким наукама, експерименти се деле на две групе – праве и квазиекспременте. Прву групу чине лабораторијски и експеримент у природним условима, а другу групу – природни, *ex post facto* експеримент и симулација, односно модални експеримент. (Милосављевић и Радосављевић 1975: 542-543)

Лабораторијски експеримент се најређе користи у политичким наукама и најтеже га је извести. Експеримент у природним условима је могуће извести уз коришћење две групе – експерименталне и контролне. Могућности извођења природног експеримента су далеко веће, али се не може тврдити да је то и економичније од претходне врсте експеримента. *Ex post facto* експеримент представља реконструкцију друштвене појаве на основу расположивих података и уз примену статистичке методе. Међутим, ова истраживања по својој вероватноћи и поузданости имају веома ограничену вредност. Симулациони метод може да се применити као облик *ex post facto* експеримента или прогностичког експеримента. Овај експеримент се изводи на тај начин што се у њему користе познати подаци или научно засноване процене о својствима неке појаве најчешће помоћу рачунара у претпостављеним функцијама циља ради формирања представа о могућој ситуацији и понашању.

Када је реч о симулационом експерименту, треба истаћи да се као резултат добија „скуп тачака, тј. вредности зависних променљивих за поједине вредности независних променљивих (време)." Независне варијабле или променљиве модела имају случајни карактер, па се као резултат тог експеримента добија више различитих вредности зависних променљивих за исту вредност независних променљивих.

ОСНОВНИ МОДЕЛ У МОДАЛНОМ ЕКСПЕРИМЕНТУ

Метода моделовања, као општенаучна метода, теоријско-емпиријска је метода и у њеној основи су основне методе типологизације, апстракције и конкретизације. Међутим, при моделовању, као и у примени модалног експеримента, користе се и остале основне методе.

Када је реч о модалном експерименту, он може да има двојако значење, односно да буде емпиријски и практичан, са једне, и теоријски и мисаони, са друге стране. Синтагма „мисаони експеримент" садржи једну противречност, која се огледа у томе да је експеримент првенствено емпиријска метода и да су битне карактеристике експеримента везане управо за „практично понашање у произвођењу одређеног резултата. " (Милосављевић и Радосављевић 1975: 271) Међутим, ова противречност може се објаснити на следећи начин: прво, замишљени и вербално представљени модел проверава се практичним експериментом; друго, модел је означен само у основним цртама, па се експериментом или квазиекспериментом изграђује и развија модел и треће, постоји мисаони модел који је теоријски заснован и у пракси примењен. (Милосављевић и Радосављевић 1975: 272)

Модални експеримент је експеримент који се одвија на већ изграђеном моделу. То је виши облик и посебна врста вештачког експеримента који се одликује вишим степеном стваралаштва. Основне карактеристике модалног експеримента су:

1) изводи се на моделу, на којем је у извесној мери реализована и практично представљена теорија чије се хипотезе проверавају помоћу модалног експеримента;

2) омогућава истраживање одређених појава у строго утврђеним условима, које експериментатор, осим варирања, може и да контролише;

3) омогућава не само варирање услова експериментисања, него и комбиновање тих услова, чиме се стварају могућности за извођење нових експеримената;

4) омогућава практична истраживања одређених појава у тзв. чистом облику, након њиховог издвојања из комплексних појава;

5) има веома широку област примене. (Шешић 1974: 25)

Основна карактеристика модалног експеримента је да се, полазећи од конструисаног модела, процесом мишљења долази до новог модела. При том читав процес мишљења садржи следеће елементе: опажање, представљање и сазнање.

Полазећи с тог становишта, постоје бар две врсте модела: мисаони и практични.

Сваки модални експеримент је истовремено процес: а) селекције; б) варирања и в) вредновања. У суштини, сваки модални експеримент је развијена процедура доказивања и оповргавања, која углавном има три фазе:

– прва фаза садржи тезу или основну (почетну) замисао;

– у другој фази излажу се позитивни и негативни аргументи, који подразумевају селекцију, варирање и вредновање;

– трећа фаза обухвата конституисање ваљаног система модела.

Структуру модалног експеримента чине следећи чиниоци:

Први су услови у којим појава настаје, егзистира, дела, утиче и трпи утицаје. Услови су затечени и они условљавају, а делање према њима мењају услове. Кључни су нужни и довољни услови.

Други су субјекти они оцењују-процењују услове које карактеришу одређене особине, својства, и имају одређени однос према условима.

Трећи је везани за однос субјекта и услова преко мотива, интереса циљеви (жеље, намере, тежње), због којих се развијају одређене делатности.

Четврти чинилац структуре јесте активност, понашање, делање, субјеката у тим условима и у измењеним условима, ради остваривања циљева и кроз које се остварују одређени односи и везе.

Пети су методи и средства који при томе користе и који се јасно и сврсисходно уграђују у могући систем.

Шести су ефекти и то:

а) систем као ефекат,

б) ефекти понашања, деловања, утицања система у датим ситуацијама.

ПОЈАМ СИСТЕМ

У „Политичкој енциклопедији“, систем је „скуп елемената и њихов међусобни однос“, односно „скуп принципа који служи као темељ неке науке“ или „облик политичке и друштвене организације или начин њиховог устројства“. Он подразумева и „сваки скуп идеја, функција материјала, људи или група повезаних одређеном концепцијом који представљају заокружену релативно независну целину.“ (Енциклопедија 1975: 970)

Могућност употребе системског приступа проблему у дефинисању и проучавању појава у друштвеним наукама истраживали су још нововековни социолози и филозофи, као зачетници формулисања идеје организационог система, коју ствара човек како би задовољио своје потребе и интересе. Наиме, поред *материјалних* и *техничких* чинилаца који учествују у изградњи система, и *људске творевине* су системи. Односно, *свака човекова умна тековина* представља систем.

Системи се могу класификовати у односу на различите критеријуме. Имајући у виду да системи прекривају све природне и техничке појаве, као и друштвене тековине, једна од класификација је следећа:

– *природни системи,*

– *технички* или *телеолошки системи* и

– *организациони системи*.

Са становишта истраживања друштвених појава, укључујући и појаве из сфере безбедности, посебно су интересантни *организациони системи,* имајући у виду да су створени свесном активношћу човека који им је поставио циљ и својом управљачком активношћу усмерава их ка том циљу. Они се класификују на:

– *моралне* системе,
– *инструменталне* и
– *материјалне*.

Изучавање система уопште, укључујући и организационе, претпоставља спознају њихове конституције, понашања и процеса оствари- вања циљева који су им задати, што захтева аналитички приступ његовим чиниоцима, односно подсистемима. На основу наведеног може се закључити да: системски приступ проблему (теорија система) значи изучавање подсистема, односно чиниоце неког система – проблема.

Међутим, немогуће је системским приступом проблему аналитички захватити релевантне карактеристике свих чинилаца у једном организационом систему. Једним системским захватом могуће је обухватити само одређене карактеристике система или подсистема чиниоца, док се другим захватима, из различитих углова посматрања, откривају друге карактеристике истих подсистема у посматрању.

Организациони систем је систем циља, а услов за остварење тог циља је функционисање система под управљачком активношћу човека који га усмерава ка њему. Тако Никлас Лухман у делу „Теорија система" каже да: „Постоје циљни, сврсисходни, намерни системи, које изграђују људи, вољно и рационално."Егзактни примери су вој- ска, полиција, предузећа итд. Међутим, он истиче да „Сваки систем не мора да има дефинисани или утврђени циљ. Постоје системи који настају стихијски и спонтано и који тек накнадно оформљују циљ." (Luhmann 1981: 140-165) Пример су разни покрети, протести и сл.

КОНЦЕПТУАЛНИ МОДЕЛ СИСТЕМА БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НА ГРАДСКОМ – ОПШТИНСКОМ НИВОУ И ВАРИЈАБЛЕ МОДАЛНОГ ЕКСПЕРИМЕНТА

Анализом постојећег система безбедности Републике Србије на градском и општинском нивоу разрађен је концептуални модел, на коме је примењен модални експеримент, који се разрађује у даљем тексту.

Са становишта моделовања система безбедности на локалном нивоу, а у циљу конципирања превентивног прогностичког модела, неопходно је да одговори на природне, техничко технолошке и савремене изазове, ризике и претње (у складу са надлежностима локалне самоуправе у предметној области), те да буде подсистем система безбедности државе.

С обзиром да се на територији града налазе различити подсистеми безбедности из Републике, региона, града-општине, као и у неким срединама међународне снаге безбедности, примена научних и стручних знања и искустава у концептуализацији, изради, провери и примени прогностичког модела је неопходна.

Правно-политички и безбедносни апект остваривања улоге, функције и делатности система безбедности у Републици Србији и на локалном нивоу, прописани су Уставом, Законима о Влади, локалној самоуправи, министарствима и другим подзаконским актима.

У моделу (слика 1) су приказани чиниоци система безбедности из Републике који се налазе у Градовима-Општинама и то: Војска, Полиција, Жандармерија, Сектор за ванредне ситуације (цивилна заштита, ватрогасци спасиоци, специјалне јединице цивилне заштитеж, Службе безбедности (БИА, ВОА, ВБА) ,Гранична полиција, Царина, Заводи за извршење кривичних санкција, Службе цивилне сигурности (социјална и здравствена заштита, пензијско и инвалидско осигурање (ПИО), васпитање и образовање).

На нивоу Града-Општине у моделу су приказани управни делови система безбедности у граду: Скупштина града, Градоначелник-Председник општине, Градска-Општинска Управа.

И моделу је предвиђено да Градоначелник-Председник општине формира Савет за безбедност града као саветодавно тело, у циљу усмеравања активности, координације рада о битним питањима безбедности у граду и чине га битни чиниоци система безбедности из града, као и републичких подсистема који налазе, на територији града-Општине, односно могу битно допринети изградњи безбедности и сигурности.

Такође, предвиђен је Штаб за ванредне ситуације одговарајуће структуре. Градоначелник је по функцији и одговорности Командант штаба .

Комунална полиција са својим надлежностима, делатностима и овлашћењима је све значајнија у систему безбедности града, Приватне агенције за физичко-техничко обезбеђење (ФТО), су такође битан чинилац система безбедности.

Јавна предузећа града са материјалним ресурсима и кадровима су предвиђена као подсистем система безбедности.

Искуства показују да добровољне, волонтерске, јединице представљају респективан и битан потенцијал, као и Удружења грађана(спортска, борачка, иноватора).

Месне заједнице организоване кроз Савете грађана, скупштине станара, односно домаћине зграда су чинилац који представља значајну компоненту система, јер су организационе форме непосредног контакта са грађанима, где се манифестује реални живот.

Модел предвиђа изузетно значајну улогу система образовања од обданишта, основне, средње школе, па до факултета где постоје услови за непрекидну едукацију и васпитавање младих из области безбедности.

Чињеница је да сваки човек, па тиме и у граду треба и мора бити образован, васпитан, едукован и оспособљен из области безбености, а посебно личне, колективне, државне, те да да препозна савремену претњу, пружи помоћ и самопомоћ. Анализом наставних програма уочљиво је да су ови програми занемарени.

У моделу су чиниоци и Црвени крст, радио аматери, извиђачи, планинари, моделари, једриличатри, који својим ангажовањем могу битно допринети безбедности и сигурности грађана, града у целини, па и региона и државе.

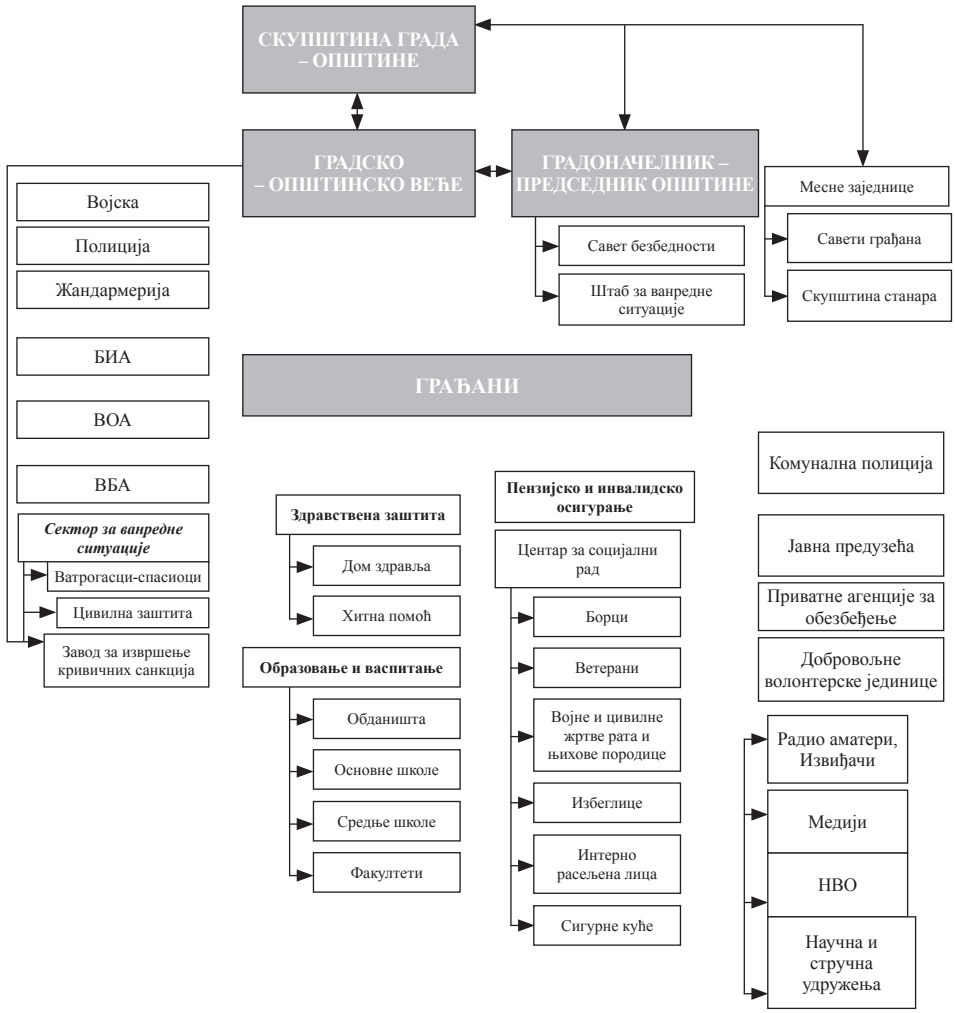

Слика. бр 2.

Савремени начини комуницирања се такође разматра, пре свега са становишта доприноса правовременом и тачном информисању грађана. Ту је улога медија од прворазредног значаја.

Такође модел предвиђа и невладине организације које могу утицати на јавност, грађане и на припаднике система безбедности.

У савременим условима све значајнију улогу имају научна и стручна удружења који својим знањем и искуством могу битно допринети моделовању превентивног, куратиног и посткуративног система безбедности града.Такође имају значајну улогу и у експертском тумачењу одређених појава, процеса, акција, као могућих будућих дешавања у безбедносној и сигурносној делатности.

Модел у центар разматрања поставља човека -грађанина, који учествује у стварању и корисник је система безбедности у Граду. За њега је од изузетне важности да живи, ради, дела у безбедном окружењу и да се осећа сигурним. Тиме се стварају предуслови да може да задовољи једну од битних потреба за миран и стваралачки живот као појединац, у групи, заједници и друштву

Концептуализација модела захтева и сагледавање правно-политичких и безбедносних апеката,ово пре свега због стнаовишта да Управну власт, поред државне управе чине и органи и организације тзв. недржавне управе (јавне службе и локална управа).Ту је веома значајан однос органа државне управе према органима локалне самоуправе (града и општине), који се заснивају се на међусобној сарадњи, односно правима и дужностима одређеним посебним законима.

Израђени модел система безбедности града –општине је отворен, динамичан, компатибилан са савременим решењима у пракси и пружа могућност за израду и проверу теоријског модела применом симулације као технике моделовања, од безбедносних претњи, ангажовања чинилаца система безбедности на нивоу града и у координацији и садејсву за Републичким подсистемима безбедности који се налазе у Граду-Општини, односно потребних чинилаца из других подсистема.

Доносиоце политичких одлука, могу опажати, закључивати, ценити, процењивати на основу интуиције или на стручној, односно научној основи. Једини дугорочан, ефикасан, ефективан и прогностичан начин је моделовање ефикасне структуре система безбедности, применом одговарајућих научних метода и техника у складу са проценом безбедоносних претњи. Решавање овог проблема, експериментисањем на моделу, чије су експерименталне варијабле операционализоване, могуће је помоћу различитих математичких дисциплина и метода теорије одлучивања применом одогварајуће софтверске подршке. Међутим, како би одговарајућа појава у стварности била третирана на адекватан начин, неоходно је прво, формирати модел, који ће у карактеристикама битним за реализацију истраживања, опонашати објективну стварност на коју се модел односи. Само под тим условом, примена математичких и информатичких алата на моделу, пружи ће неопходне, научно валидне резултате.

ЗАКЉУЧАК

Са научног аспекта, модел представља упрошћену слику реалног система на основу кога се применом осталих научних метода долази до научног сазнања.

Примена модалног експеримента у истраживању потенцијалног система безбедности стално је актуелна. Научно је евидентно и у пракси очигледно да систем безбедности, као и сваки други друштвени систем, садржи подсистеме и чиниоце интеракцијски повезане на нивоу општег, посебног и појединачног.

Управо разлике у оквирима општег захтевају уважавање посебности и специфичности у истраживању појединих чинилаца потенцијалног система безбедности града. То је логичко – методолошка и теоријска парадигма која је наглашено присутна и у разматрању потенцијалног система безбедности града-општине, применом модалног експеримента као нужног метода и технике истраживања, који омогућава јединство теорије и праксе на вишем нивоу, односно омогућава да аксиоматски општи теоријски поступци налазе своју практичну примену и проверу у природној, научној и друштвеној димензији.

Сваки модални експеримент је истовремено систем (мисаони-практични – мешовити) Са најмање четири подсистема, обавештавања, одлучивања, организовања, извршавања одлуке.

Како је место, улога, фунције, делатности локалне самоуправе и система безбедности града-општине све значајнији чинилац у укупном систему безбености Републике Србиије, примена модалног есперимента је неопходна и изузетно значајна, ради доношења рационалних,економичних и ефективних одлука применом прогностичких научних метода, а не интуитивнх.

ЛИТЕРАТУРА

Козић 1994: П. Козић. *Методологија научноистраживачког рада*. Београд

Милосављевић 1980: Славомир Милосављевић. *Истраживање политичких појава*. Београд: Институт за политичке студије. Центар за омладину и пионире Палилуле.

Милосављевић–Радосављевић 1975: Славомир Милосављевић–Иван Радосављевић. *Рејетиторијум из методологије друштвених истраживања*. (Проширено и допуњено издање 1988) Београд: Институт за политичке студије ФПН.

Милосављевић–Радосављевић 2000: Славомир Милосављевић–Иван Радосављевић. *Основи методологије политичких наука*. Београд: Службени гласник.

Михаиловић 1999: Д. Михаиловић. *Методологија научних истраживања*. Београд: Факултет организационих наука.

Раденковић 1989: Божидар Раденковић. *Интерактивни симулациони систем за дискретну стохастичку симулацију организационих система и његова реализација на мини и микро рачунарима*. Докторска теза. Београд: Факултет организационих наука.

Раденковић–Станојевић–Марковић 1999: Божидар Раденковић–Милорад Станојевић–Александар Марковић. *Рачунарска симулација*. Београд: Факултет организационих наука.

Seattle Robotics 2019: <http://www.seattlerobotics.org/srs-home.htm>. [25.5.2019].

Шешић 1974: Богдан Шешић. *Општа методологија*. Београд: Научна књига.

Шешић 1984: Богдан Шешић. *Основи методологија друштвених наука*. Београд: Научна књига.

Miodrag L. GORDIĆ
Dragan Lj. TANČIĆ

THE APPLICATION OF MODAL EXPERIMENT IN THE RESEARCH OF THE POTENTIAL SYSTEMS OF SECURITY AT LOCAL LEVEL IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The development of cybernetics conditioned the appearance of the modelling method as general scientific model and made the unity of theory and practice become by far more qualitative from, until then, ruling statistic method. This method appears in social sciences as modal experiment. By using of this fundamental experiences, the authors in this paper are firstly theoretically analysing the concept and structure of modelling including the concept and kinds of modelling, the concept and kinds of experiment, thus, its basic model in modal experiment and, finally, as the essential part of the paper, conceptual model of the security system of the Republic of Serbia and variables of modal experiment. Generally speaking, the model is considered from strategic, doctrinaire, legal-normative and organisastional-functonal aspect adequate to contemporary security movements in the world, our needs and objective possibilities as well. Its application is, of course, possible in the local self-management, which is becoming increasingly important factor of the state security system.

Key words: Model, modelling, modal experiment, system, citizen, local self-management, concept, city system of security.

Рад је предат 26. јуна 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 330.342(4-664)
doi: 10.5937/bastina1948195B

Прегледни рад

*Слободан Н. БРАЦАНОВИЋ**
Универзитет у Приштини, Економски факултет, Косовска Митровица

ПОЈЕДИНИ АСПЕКТИ ЕКОНОМСКИХ КРЕТАЊА ЗЕМАЉА У ТРАНЗИЦИЈИ

Абстракт: Транзиција представља прелаз ка преображеном и новом друштвено-економском систему. Заснива се на фаворизивању тржишта и приватне иницијативе. Тежи се изграђивању измијењеног и савршенијег система вриједности, циљева и задатака. Процес транзиције пролази кроз више фаза и етапа. Ефекти транзиције нијесу остварени код достизања нивоа предтранзиционог времена. Актуелне су нове идеје водиље и идеали.

Кључне ријечи: Транзиција, вриједности, циљеви, задаци, мотиви, идеје водиље, идеали.

ПРЕТХОДНЕ ОДРЕДНИЦЕ

Након нестајања бивших социјалистичких држава и система настао је тзв. транзициони период, тј. прелаза ка савршенијем и новом друштвено-економском систему. Суштина овог процеса била је преструктурирање, трансформација и приватизација привреде и привредних субјеката, са новом и доминантном улогом механизма тржишта и накнадне („екс пост“) координације. Да ли су постигнути одређени и значајни резултати!?

Постоји становиште и тумачење да Србија: а) није држава у транзицији, б) нити да је транзициони процес завршен тј. да је пост-транзициона држава. Прецизније, Србија представља државу у „транзиционизму“. Транзициони период у Србији исувише дуго траје и продуковао је велики број посљедичних ефеката (силазне трендове привредних активности и дјелатности, незапосленост, инфлацију, задуженост, недовољан степен валоризације компаративних преимућстава и конкурентности тржишне привреде).

Просторно ужа економска криза, узрокована незавршеним процесом транзиције, довела је до умањивања отпорности, односно пораста изложености привреде Србије ризицима свјетске (глобалне) економске кризе.

* Доцент, slobodan.bracanovic@pr.ac.rs

Овим, Србија се налази у двострукој, мјешовитој, кризи односно: 1) транзиционој и 2) глобалној економској. Ове кризе међусобно се интензивирају нарочито и са становишта јаких синергетских ефеката.

Сматра се да, када цјелокупна економија постигне и достигне ниво бруто друштвеног производа прије отпочињања транзиције, транзициони ток је и завршен. Затим, започињу кретања достизања економски развијених земаља тржишне економије. Међутим, посљедичним учинцима, типично транзиционо кретање (крива) имају одређени облик (слова J). На примјеру Србије, транзициона крива посебног и специфичног је облика („двострука J крива"). Ова крива, не достиже никада ниво и степен прије почетка транзиционог процеса. Економски логично закључује се да ток транзиције и није окончан.

Углавном, завршетком прве деценије овог вијека, бруто друштвени производ Србије сачињавао је недовољан дио (око 70%) обима прије транзиције (1989. год.). Економска и финансијска криза на Западу (која се карактерише као најшира, глобална, а суштински је ријеч о кризи западних, атланских, економија), манифестовала се видљиво почетком овог вијека (2007/8. год.). Ова криза, иницира, генерише, трећи талас, или циклус кретања (J криве), водећи Србију према новом преокрету („трећа тачка стратегијског обрта"). Економски проблеми Србије нијесу ријешени реформама. [6; 57-59]

Има се нарочито у виду новији период транзиције (од 1991. до 2000. год.) и након овог времена до данас. Србија, у транзицију почетком овог вијека није кренула од почетка. Преоптерећена је енормним економским, политичким и друштвеним проблемима и тешкоћама који су се кумулирали током претходног деценијског времена. На овај начин, Србија је каснила у реализовању најбитнијих привредних „реформи" у вези са претходном транзицијом (након 1991. год.). Али, Србију нијесу мимоишли и заобишли многобројни посљедични ефекти неповољног прелазног периода. Бивша Југословенска привреда, почетком завршне деценије протеклог вијека, суочавала се са многим негативним социоекономским учинцима (пад производње, раст инфлације, сиромаштва, социјалних неједнакости). Из ових разлога, у Србији је, завршетком прошлог вијека, друштвено стање било у многоме комплексније и сложеније у компарацији са другим државама које су транзициони, тј. прелазни процес, отпочеле раније (1989. год.). [6; 59-60]

ТРАНСФОРМАЦИОНИ ТОКОВИ У ПРОШЛОСТИ

Одређено вријеме, послије завршетка Другог свјетског рата (након 1948. год, резолуције Информбироа и сукоба са Стаљином, тј. прецизније од 1950. год.), отпочели су системски преображаји са циљем и

сврхом увођења новог привредног система и чинилаца тржишног привређивања. Наиме, започело се са развитком новог, оригиналног економског, политичког и друштвеног система социјалистичког самоуправљања (политичком прокламацијом „Фабрике радницима“). [11] Идеје главних креатора Југословенске државне политике, биле су да оформе дистанцу од традиционалног, класичног, совјетског модела, а у овоме не одустајући од појединих битних детерминанти социјализма и комунизма (политички-комунистички-партијски монопол, доминација државног, а касније друштвеног власништва над средстима за производњу, тј. средствима и предметима рада и сл.). Вршен је друштвени експеримент са одређујућом алтернативом: модификованог тржишног социјализма. Југословенски привредни систем, у наредном дугорочном периоду (три деценије), представљао је тражење могућности „трећег“, средишњег пута, прелаза, између капитализма и социјализма (и комунизма). Економисти, наиме, признају и прихватају и „трећи пут“ у доменима економске науке. Међутим, дошло је (1991. год.) до разбијања и нестанка ове Југословенске државе (заједно са великим СССР-ом) сложеним сплетом: унутрашњих, спољних и повезаних околности. [2]

Дијаграм 1. Облици, модели, ововремених друштвено-економских и политичких система:

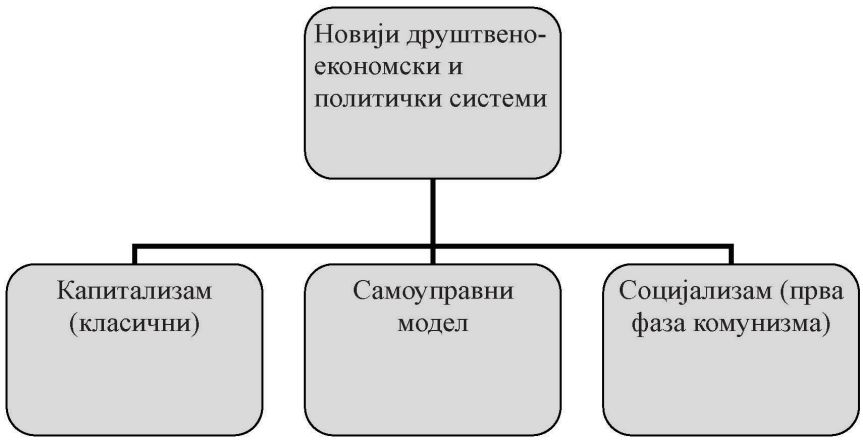

Почетком овог вијека, у Србији је дошло и до застоја остваривања најважнијих осмишљених економских „реформи“. Под овим подразумијевамо корјените, дубоке структурне трансформације, а не једино појавне, површне, привидне, „козметичке“ реформске токове. Иницијални, транзициони услови и околности (почетком 21. **вијека) били су, како смо истакли**, знатно неповољнији у поређењу са државама Централне, Источне и Југоисточне Европе (1989. год.). Креирана стратегија прелазног периода

аналогна је другим државама, али утемељена на неолибералном економском моделу и методу. Тежиште промјена утврђено је на постулатима: а) неолиберализације, б) приватизације, в) дерегулације, г) макроекономске стабилизације, д) тржишног привређивања и др. Искуство појединих земаља Источне и Централне Европе, након деценијског протока транзиционих промјена, није најозбиљније примјењивано, коришћено. Ова развојна искуства, базирала су се на одређеним усаглашеним чиниоцима: а) наглашавања важности услова за оснивање и раст нових приватних привредних субјеката (а не једино на приватизовање постојећих субјеката, б) указивања на значај система „корпоративног управљања" (а не само на мијењање власника процесом приватизације, в) истицања улоге и значаја осмишљене политике и активности конкуренције (као важнију од саме приватизације у циљу пораста ефикасности пословања привредних субјеката), г) акцентирања основе у упоредним, компаративним преимућствима (умјесто нерационалне, непробитачне и сваштарске производње), д) кристалисања активног значаја и улоге државе у управљању, усмјеравању, координацији и контроли друштвено-економских токова (а не искључиво тржишта капитала), ђ) фаворизовања експанзивнијих кредитно-монетарних и фискалних политика (умјесто претходних изразито, круто и ригидно ограничавајућих, рестриктивних, антиинфлаторних концепција), е) освјетљавања значаја знања, идеја, кадровског, хуманог, капитала (насупрот необразованим лицима) и др. [6; 60]

Дијаграм 2. Исходишна интелектуална транзиција визија, система вриједности и циљева:

Транзиција је сложен, испреплетан и комплексан процес. Битан је друштвени програм и пројекат, који претпоставља реализовање „лепезе“, „спектра“ („дијапазона“) реформских корака и ломова са сврхом корјенитих преображаја укупног друштвено-економског система. Свјесно, разумски и циљно, одвијао се прелаз из једног претходног, досадашњег у измијењени и нови: друштвени, економски, правни, политички социјални и др. систем. Прецизније, транзициони ток подразумијевао је прелазак из: социјалистичког, административног, централно планског система у капиталистички тржишни, приватновласнички систем, тј. од „ауторитарних режима и система, у демократска друштва.“ Овај процес захтијева и пребражај система вриједности и циљева (духовну, интелектуалну, менталну структурну транзицију). Постоје изражени отпори тарнсформацијама у Србији. Ови исказани отпори, генерисани су: економским чиниоцима тј. кризом, великом незапосленошћу, осталим социоекономским проблемима и тешкоћама, неуспјешним и пропалим реформским подухватима и сл. Неуспјешност токова транзиције и отпори промјенама у Србији учинак су и незаконите остваривање приватизације, праћене и системским криминалом и корупцијом, као битним чиниоцима.

Са аспекта новијег времена, предмет „економске антропологије“, као посебне научне дисциплине, фокусира се и на домете и дилеме транзиције у бившим социјалистичким државама и снажног отпора и отпорности постизању промјена. Ова дисциплина, налази се између економске историје и економије, тј. у међупростору од: дескриптивне (описне) дисциплине обиљежја привреда до истраживања различитости у системима и начинима производње, код разних, привреда, држава и друштава [9; 8, 16-18].

Дијаграм 3. Методи, остваривања процеса приватизације и као суштине тока транзиције:

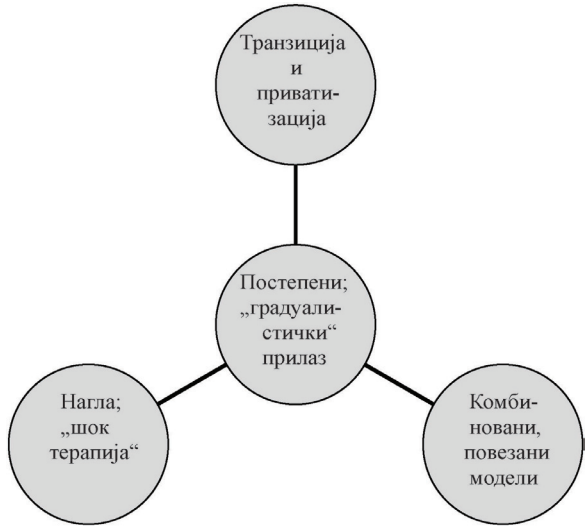

Главни теоријски методи су: брза и нагла „шок терапија“ и мирнији, поступни „градуалистички модел“. Знатно повољнији резултати у приватизацији постигнути су на основу постепеног, еволутивног, „градуалистичког приступа“ (стопе привредног раста, коефицијента неједнакости и др, који је примјењиван нпр. у Кини и Вијетнаму). Мање повољни, или и неповољни учинци, остваривани су су на бази брзоплете, исхитрене, тзв. „шок терапије“ (Русија, Украјина, Пољска и др.), са одредницама: приватизације крупних, кључних, техно-економских система („кичме“) и привредних субјеката, брзе либерализације свих цијена (домаћих и иностраних производа и услуга), коришћења страног капитала за одржавање минимума егзистенције тј. преживљавања и ублажавања проблема транзиције (пада производње, дохотка, добити и сл.), отсуства комплекснијих реформских програма, умањивања улоге државе, системског, планирања и др. [3; 426-428]

„Транзициона рецесија“, представља процес, стање и феномен силазне тенденције економских активности у почетном периоду транзиције, прије очекиваног преласка на правац, смјер и путању узлазног раста. „Рецесија“, а према мом схватању транзициона криза, узроковала је и: социоекономске подјеле, диобе, раслојавања, расцјепе, расколе („јаз“), неједнакости у друштву и остале неповољне ефекте. За одређени систем, вјеру и, у ширем смислу, културу, битан је ниво материјалног богатства, као нпр. код западног потрошачког друштва. Насупрот овом, за друге системе, духовности и културе, материјално богатство није најпресудније, као нпр. за источно-евроазијске државе и друштва. Постоје нематеријални, или ванматеријални хоризонти са обрисима и креирањем: идеја, идеја („звијезда“) водиља, идеала и најпрогресивнијих структура [9;19]

Дијаграм 4. Хијерархијски, управљачки и организациони нивои, „транзиционе путање“:

Процес транзиције је дугорочан, трновит, сложен, магловит. Претпоставља организовани државни механизам и апарат, јаке установе (институције), социјалну политику, систем и сл. Говори се (у литератури) о транзицији као преласку и у: плуралистичко, отворено, економско друштво, постојање правне и социјалне државе и др.

Досадашња концепција приватизације, заснивала се на тржишном апсолутизму и фундаментализму, сагласно протеклој владајућој англосаксонској теорији („Чикашке школе“). Доминирало је становиште да су приватни чиниоци увијек и свуда ефикаснији од државних (јавних) субјеката који продукују само константне привредне губитке, проблеме и тешкоће. Али, сигурни, чврсти и јасни докази, у пракси, не постоје да су: континуирано и на сваком мјесту, приватна предузећа продуктивнија, економичнија, рентабилнија, ефикаснија и ефективнија од јавних (државних) система и предузећа. Приватни субјекти, постижу одређене предности код: опсега запошљавања и отпуштања запослених, висине зарада, флексибилности трајања радног времена и др, али са, уског и ужег, становишта тежишне функције максимизације профита. Са ширег аспекта, јавни, велики техно-економски системи и крупни привредни субјекти, могу бити знатно прихватљивији, рационалнији, тј. у свом комплекснијем и упоредном смислу, ефикаснији.

Дијаграм 5. Релације, јавних, приватних и мјешовитих, економских система и субјеката:

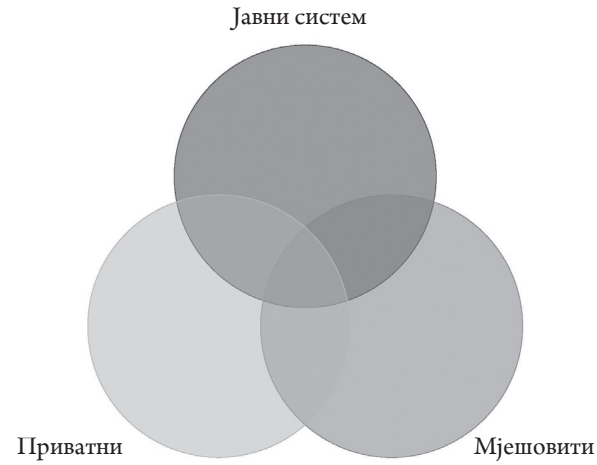

Наведени, неолиберализам и монетаризам, били су (крајем 20. вијека) генеричка исходишта започетих транзиционих „реформских“ преображаја. „Фетишизација“ тржишта са тзв. „невидљивом руком“, своје дубоке коријене налази још у економској доктрини Смита. Прецизније, остваривање појединачног интереса најбоље доводи до постизања и друштвеног интереса. Сагласно овом, Фридман говори да: „повећање профита властитог предузећа

је највише што се може да направи за благостање цјелокупног друштва". [9; 24-25] Међутим, јасна је чињеница да уски и ужи, појединачни, посебни, специфични и шири и најшири државни и друштвени циљеви и интереси могу бити противрјечни (конфликтни) и потпуно супротних ефеката. Неолиберална економска доктрина пропада и напуштена је почетком овог вијека од свих, значајних држава свијета.

Транзиција је, наводи се, довела и до силазног тренда индустријске производње у Србији (у упоређивању са 1989. год, укупно је умањена и за око двије трећине).[9; 36-37; 10]. Говори се о нужности поновне индустријализације, тј. нове концепције реиндустријализације Србије. Заступамо становиште да Србија посједује упоредне (компаративне) конкурентне предности (природне услове, изворе и ресурсе и сл.) за динамично, дугорочно и приоритетно развијање пољопривредне производње (органске и др.) Држава нужно мора да континуирано, знатно, субвенционише домицилне пољопривредне произвођаче, како би били довољно конкурентни са произвођачима из других земаља, које интензивно субвенционишу, сопствене, произвођаче (нпр. САД и др.).

Дијаграм 6. Индикативни, главни стратегијски, транзициони, правци привредног развоја:

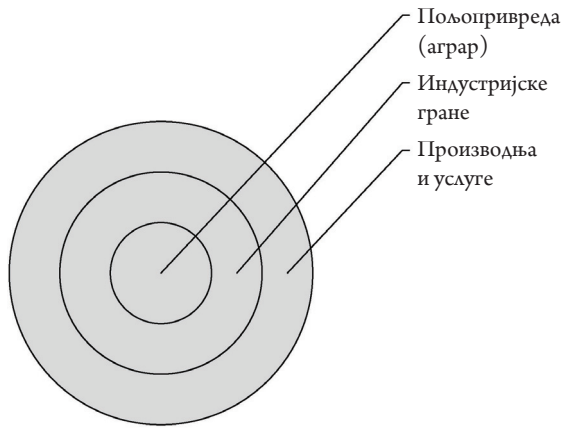

Говори се и спором (лаганом) развијању предузетништва у Србији. Постоји изражена ризичност, несигурност, неизвјесност привређивања, пословања („бизниса"). Недовољно су развијени власнички (својински) односи, као и предузетничка свијест и култура. Међутим, крупни државни (јавни) техно-економски системи и велики привредни субјекти су „кичма" привредне структуре. Јасно, нужан је и транзициони развој микро, малих и средњих привредних чинилаца и елемената. Предузетничка економија од наглашеног је савременог значаја. На простору Србије, искристалисане су велике и широке могућности, простори и тежишта предузетништва у: пољопривреди

(свих родова и видова), прехрамбеној (лакој прерађивачкој, финалној) индустрији, односно руралном (сеоском и др.) подручју и аграрном сектору у цјелини. Истиче се рационалност и приоритетност развоја пољопривредних, руралних, подручја и породичних газдинстава у: производној области, органској и др. продукцији, прехрамбеној индустрији, производњи инпута (механизације), као и пратећих услужних дјелатности (трговина, занатство, агротуризам), „мултифункционалне пољопривреде" (биодизел и сл.). Развијање (аграрног) предузетништва, омогућава развој: (агро) привреде, виши степен прераде производа и финализације производње, савршенијих и нових производа, вишу радну интензивност инвестиција, повезано са обновљивим изворима (јефтиније) енергије, као и обновом и ревитализацијом села и сеоских подручја, са конкурентнијом домицилном понудом, еколошком производњом, амортизовањем социјалних аномалија у друштву и др. [9; 39-42]

Код транзиције преображавају се (поред осталог), до овог периода, доминантне парадигме тј. начини, оквири мишљења, поступања, дјеловања, правила. Код ранијих, предтранзиционих времена, у примарној и секундарној расподјели новостворене (или, одређеним обухватом, додате) вриједности тј. националног дохотка, „маказама цијена" вршило се преливање вриједности из пољопривреде, како би се омогућавао и подржавао развој, првенствено, индустрије, или и других привредних дјелатности и омогућавао социјални мир и привидна стабилност. Са наступајућим новим временима, економском развојном политиком, цијене могу бити формиране у корист пољопривредне производње, како примарне, тако и виших фаза прераде и финализације.

Дијаграм 7. Фазе, расподјеле и прерасподјеле новостворене (или додате) вриједности:

Битни недостаци претходног социјалистичког (марксистичког) друштвено-економског система, наводи се, биле су: а) бирократизација и висока јавна потрошња у држави и друштву, б) неефикасност инвестиционог система и политике, в) недовољна креативност, инвентивност, иновативност, иницијативност и предузимљивост највећег дијела становништва, г) уједначавање (уравниловка) у домену нивоа личних примања, д) непостојање организованог, конкурентног и развијеног цјелокупног тржишта, ђ) удари на друштвену својину, протекционизам, непотизам, криминал, корупција, е) промашени односи цјелине и дјелова, тј. привреде и привредних субјеката (предузећа) и др. [9; 93-96].

Дијаграм 8. Изражени тешки проблеми у досадашњем току привредног развитка Србије:

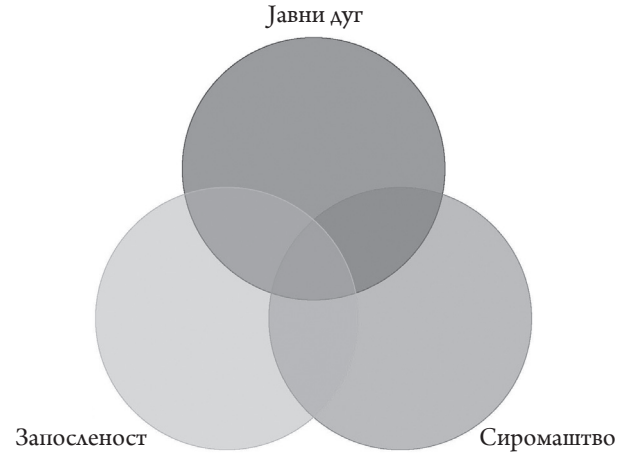

Код отпочињања одвијања транзиције у Србији, говорило се о поновном „јуришу у капитализам". Обликовао се капитализам без правног, нормативног, законског система и представљао је разарање тзв. „државе благостања". Нагло еродирају социјална и остала права запослених, првенствено финансијски најслабије позиционираних друштвених слојева (и појединаца). Елиминише се нужна дистрибутивна и редистрибутивна функција (производа, дохотка, акумулације и др.) социјалне државе са стремљењем постизању социјалне стабилности и најширем обухвату и коришћењу јавних добара. Ови процеси, узрочно-посљедично, довели су до енормног социо-економског раслојавања, расцјепа и неједнакости. Циљни капитал однос деформисао се у сопствену противрјечност. Друштво и економија, остају без државног управљања, регулације, усмјеравања и контролисања. Финансијски капитал, одређујући је фактор у свим, сферама друштва. [9; 96-124, 200-207]

ОБИЉЕЖЈА ПРОТЕКЛИХ ПРОЦЕСА У СРБИЈИ

Тренд бруто друштвеног производа, у Србији, приказујемо у наредном прегледу:

Табела 1. Кретања, бруто друштвеног производа Србије, у прошлом дугорочном периоду:

Ред./бр.:	Елементи	2001.	2006.	2011.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	БДП (милиони евра)	13.805,5	24.434,6	33.423,8	34.616,6	6,33
1.	По становнику (евро)	1.840	3.297	4.619	4.904	6,77
2.	Реални раст (%)	5,0	4,9	1,4	2,8	–3,79

Извор: Министарство финансија Републике Србије [новембар, 2017.], „Билтен јавних финансија", Београд, стр. 15-16.
Напомена: Процијењени (МФИН) реални раст категорије БДП-а за 2017. год. износи 2,0%.

Уочава се да је остварена, у знатној мјери, динамична просјечна годишња стопа раста бруто друштвеног производа укупно и по становнику мада је опадајући реални раст.

Графикон 1. Квантитативни, табеларни показатељи приказани прегледно методом графика:

Табела 2. Обим, страних, дугорочних, директних нето улагања, у Србији (Милиони евра):

Ред./бр.:	Елементи	2001.	2006.	2011.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	СДИ	184,1	3.322,6	3.319,6	1.899,2	16,84
2.	% БДП-а	1,3	13,6	9,9	5,5	10,09

Извор: Исто, стр. 15-16.
Напомена: Иностране директне нето инвестиције, у Србији, у периоду јануар-октобар 2017. год, износе 1.994,2 милиона евра, а учешће у бруто друштвеном производу је 7,1%.

Економско финансијска криза на Западу (појавно манифестована 2007/8. год.) неминовно је дјеловала на умањивање обима (опсега) западних, страних директних нето инвестиција у Србију у посматраном претходном, дугорочном, транзиционом периоду (мада је просјечна годишња стопа раста ових улагања у значајној мјери динамична). Стране директне инвестиције, теоријски, доктринарно, представљају најповољнији вид улагања стране приватне штедње, у оквирима средстава финансирања привредног раста и развоја. [4] Институционални носиоци ових улагања су мултинационалне компаније (корпорације). Инострани улагач стиче право: власништва, управљања и контроле над читавим привредним субјектом (или највећим, односно контролним дијелом). Ове инвестиције сачињавају повезаност: капитал својине и капитал функције. Код улагача, тежишна је циљна функција максимизација профита.

Графикон 2. Страни директни нето инвестициони индикатори, презентирани и графички:

Показатељем бруто друштвеног (домаћег) производа могло би се, погрешно, закључити да цјелокупни остварени страни инвестициони приход сачињава обухват бруто друштвеног производа у Србији. Међутим, страни улагач, одмах и без ограничења повлачи („репатријација профита") цјелокупни остварени профит у земљу-централу компаније. Држава Србија, остварује корист од: одређеног броја радника и пореза на (ниске) зараде запослених. Ово ће рећи, да је исправнији економски показатељ нето друштвеног (домаћег) производа који обухвата приходе реализованих производа и услуга у Србији, одузимајући приходе иностраних улагача (а додајући приходе домицилних улагача, у иностранству). [1; 125-129; 3; 336-337]

Табела 3. Кристалисане, дугорочне, тенденције запослености и незапослености у Србији:

Ред./бр.:	Елементи	2001.	2006.	2011.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Запослени	2.258	2.115	1.866	1.921	–1,08
2.	Незапослени	–	913	753	713	–2,45
3	Стопа нез. (%)	–	20,9	23,0	15,3	–3,10

Извор: Министарство финансија Републике Србије [новембар, 2017.], „Билтен јавних финансија, Београд, стр. 15-16.

Напомена: Број запослених (просјек у 000) у периоду јануар-новембар 2017. год. износи 1.976 хиљада лица. Показатељ не обухвата регистроване индивидуалне пољопривреднике. Индикатор активно незапослених лица (просјек периода, у 000) у 2017. год.(просјек прва три квартала) износи 653 хиљаде, а стопа незапослености (МОР, која статистичком методологијом обухвата стратум становништво старости 15 и више година) износи 13,1%.

Повезано са незапосленошћу (младих људи, али и људи доминирајућег, средњег, животног доба), ниво (степен) сиромаштва у Србији је висок (износи око 25%). Апсолутно сиромаштво, друштвено и социјално је стање непосједовања прихода и (или) имовине, неопходно различитим категоријама (слојевима) становништва за основним животним потребама (храном, становањем, одијевањем, обућом, превозом и др.). Општи критеријум и мјерило апсолутног сиромаштва, глобалним класификацијама, диференцирано се утврђује (износом од најмање два долара дневно по појединцу, док према појединим другим класификацијама овај граничник се поставља на ниво од 4 долара дневно по индивидуи). Релативно сиромаштво, упоредна је категорија другачијих, квантитативних, габарита. Са високом масом и стопом незапослености, као битног чиниоца сиромаштва, друштво и држава, реално, не могу бити јаки и стабилни.Овај тежак друштвени проблем; води ерозији, најважнијег, људског и кадровског капитала. [9; 99-103]

Графикон 3. Параметри запослености и незапослености у Србији, приказани и графички:

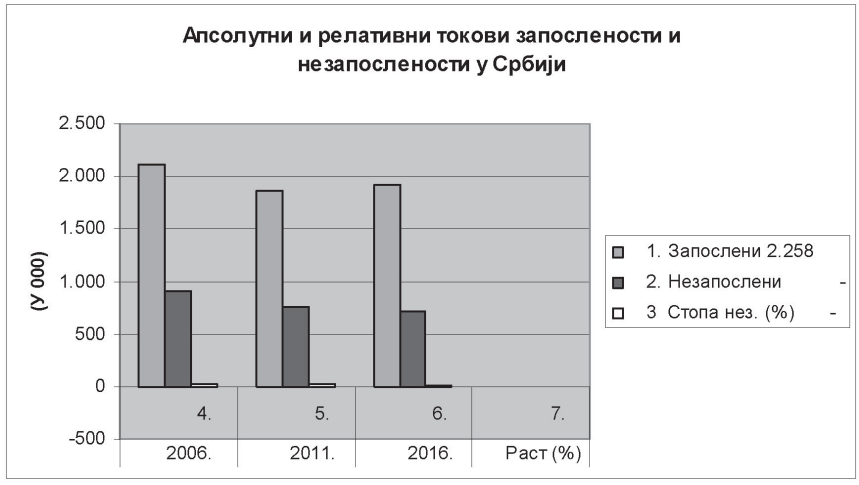

Табела 4. Трендови, дугорочног кретања, обима, спољног дуга, у Србији (Милиони евра):

Ред./бр.:	Елементи	2001.	2006.	2011.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Спољни дуг	11.255	14.291	24.123,5	26.493	5,86
2.	% БДП-а	81,5	58,5	72,2	76,5	–0,41

Извор: Исто, стр. 15-16.

Напомена: За прва три квартала 2017. год, задуженост, тј. спољни дуг износи 26.032,6 милиона евра, а структурно учешће дуга у бруто друштвеном производу је високих 72,4%.

Графикон 4. Досадашње тенденције спољног дуга приказане прегледно методом графика:

Динамичан пораст је спољног дуга Србије. Привредни раст остварује се даљим задуживањем. Задуживање на државном нивоу одредница је новог транзиционог система вриједности. Финансијски проблем Србије немогућност је сервисирања доспјелих дугова.

Табела 5. Трендови нивоа девизног (валутног) курса, у посматраном дугорочном периоду:

Ред./бр.:	Елементи	2001.	2006.	2011.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	ЕУР: РСД	59,71	79,00	104,64	123,47	4,97
2.	Просјек	–	84,11	101,95	123,12	3,86

Извор: Исто, стр.15-16.
Напомена: Код посматраног временског интервала јануар-новембар 2017. год., однос вриједност ЕУР-а у компарацији са динаром износи 119,41, док просјек периода је 121,54.

Графикон 5. Волумени валутног курса, у релевантном периоду, презентовани и графички:

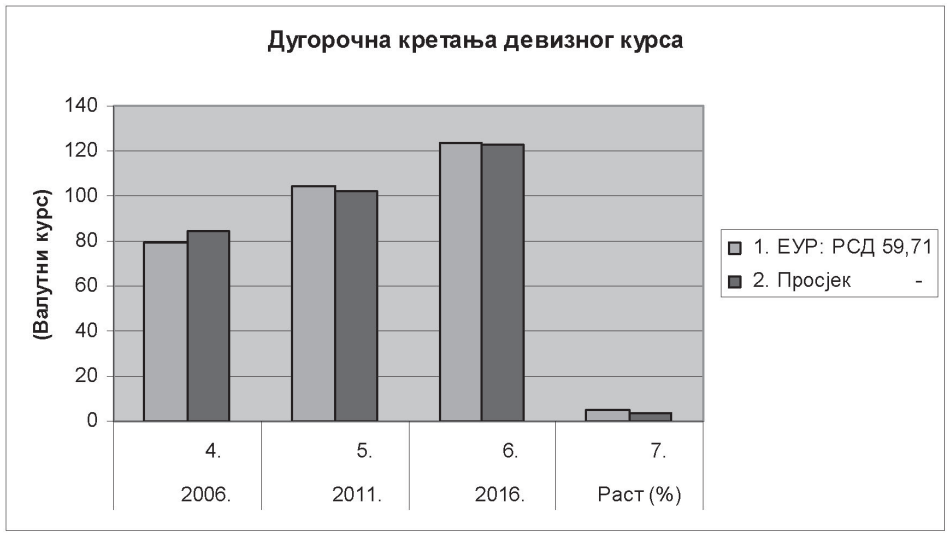

Табела 6. Тенденција, остварене висине референтне каматне стопе Народне банке Србије:

Ред./бр.:	Е л е м е н т и	2001.	2006.	2011.	2016.	Раст (%)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Каматна стопа (%)	–	14,00	9,75	4,00	–11,64

Извор: Исто, стр. 15-16.
Напомена: Код интервала јануар-новембар 2017. год, референтна каматна стопа је 3,50%.

Графикон 6. Тренд периодичног волумена референтне каматне стопе, приказан графички:

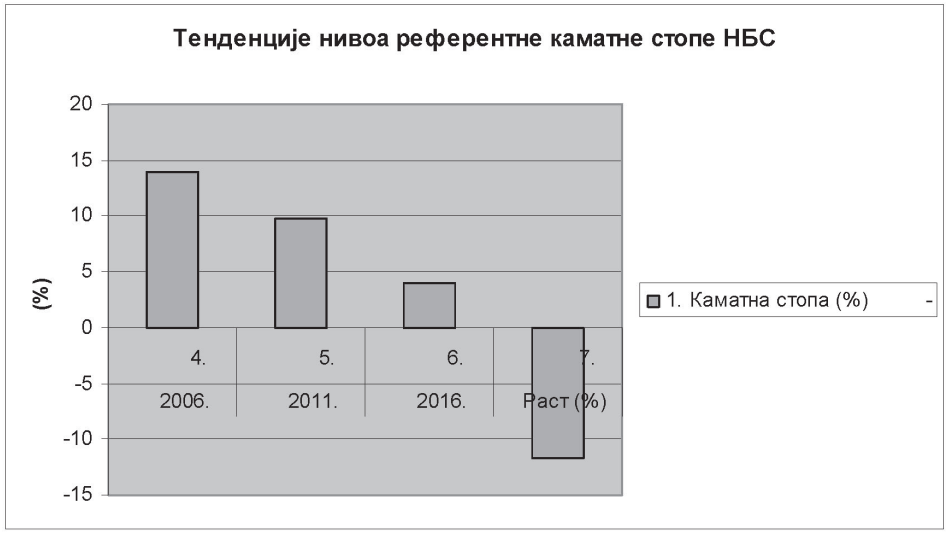

ЗАКЉУЧНИ ОСВРТ

Наводи се, да на простору Србије, постоје отпори преображајима и промјенама. Отпори су учинак транзиционог „шока" (примјене тзв. „шок терапије") и рецесије (у блажем изразу за кризу), повезано са незаконитом и пљачкашком приватизацијом, криминалним појавама, „менталним структурама", културом и др. Јављају се отпори („отпорност"): инвенцијама, иновацијама, предузимљивости, предузетништву. Отпори овим промјенама, тврди се, имају одређена исходишта и у: духовности, историји, традицији, идеологији ранијег социјализма и сл. [9; 103-124]. Досадашњи процес транзиције детерминанти је: неправичности, социјалне биједе и немаштине, корупције, друштвених аномалија и сл. Транзиција, подвојила је друштво на: 1) добитнике, 2) губитнике, 3) неутралне слојеве. Формирала се (на примјеру Србије) мањина, тј. слој богатих, имовинска, капитална „олигархија" (са око 100-300 најбогатијих појединаца). На другој страни, преостала је огромна већина: мање имућних, осиромашених, сиромашних и социјално маргинализованих, угрожених, слојева (укључујући избјеглице и прогнана лица). [5; 8; 12] Присутна је животна, егзистенцијална неизвјесност, са претешким посљедицама досадашњег транзиционог процеса. Прва (преткризна) фаза („генерација") „реформи", била је замишљена да омогући: макроекономску стабилност, унутрашњу тј. цјеновну и спољнотрговинску либерализацију и приватизацију. Друга фаза, етапа, („генерација") процеса, осмишљавана је да оствари:

изграђивање претпоставки и предуслова за ефикасно функционисање тржишта, правосудних органа, са минималном улогом државне администрације. Нужно је са аспекта, посебно, долазећег будућег времена, постепено изграђивати нови системе најважнијих: визија, („супра“) вриједности и циљева. Тржиште језначајан чинилац одвијања привредних токова и пословања привредних субјеката, имајући у виду конкуренцију, мотивисаност, остварене економске учинке и сл. Дјеловање тржишта, није универзално ни апсолутистичко. Држава, нужно треба да управља тржиштем, а не обратно. Тржишни апсолутизовани модел развоја, узроковао је кризу западне, атланске, економије. Државе истока Азије, као нпр.: Кина, Индија и др, нијесу у кризи, а снажна држава фактор је успјешности друштвено-економског развитка. Битна је: правна, социјална, дистрибутивна и редистрибутивна функција, модерне државе. Овакав базични систем вриједности, неопходно, треба да буде у Србији: визија, идеал, идеја („звијезда“) водиља, да би било уопште говора о „транзицији“. Поступно се изграђује друкчији систем размишљања, који никада не може да се исцрпи. На основу упоредних, апсолутних и компаративних (релативних) предности, обликују се и конкурентска привредна преимућства, индикативна, превенствено, у сфери пољопривреде (аграру) и др.

ЛИТЕРАТУРА

Булатовић 2011: Момир Булатовић: *„Економија и демократија – Држати главу изнад“*. Подгорица: Јумедиа Монт, д.о.о.

Брацановић 2013: Слободан Н. Брацановић. *„Узроци пропадања претходног економског и друштвеног система“*. Приштина. Косовска Митровица: Економски факултет.

Драгутиновић. Филиповић. Цветановић 2005: Диана Драгутиновић, Милорад Филиповић, Слободан Цветановић. *„Теорија привредног раста и развоја“*. Београд: Центар за издавачку дјелатност Економског факултета у Београду.

Елинг 2013: Мартин Елинг. *„Инвестициони фондови – Интелигентно и рационално инвестирање“*. Нови Сад: Академска књига.

Милановић. 2016: Бранко Милановић. *„Глобална неједнакост – Нови приступ за доба глобализације“*. Нови Сад: Академска књига.

Миленковић. Толваишис. Витошевић 2013: Драгана Миленковић. Леонас Толваишис. Јована Витошевић. *„Карактеристике сполнотрговинске размјене Србије и Руске Федерације“*. Зборник радова. Међународни научни скуп ИПЕС-СР. Искуства и перспективе економске сарадње Србије и Русије. Приштина. Косовска Митровица: Економски факултет. стр. 57-97.

Министарство 2017: Министарство финансија Републике Србије. *„Билтен јавних финансија“*. Београд: стр. 15-16.

Пикети 2015: Тома Пикети. *„Капитал у 21 вијеку“*. Нови Сад: Академска књига.

Пејановић 2015: Радован Пејановић. *„Транзиција и национална култура – Огледи из друштвено-економске антропологије“*. Нови сад: Академска књига.

Рикаловић. Молнар 2017: Гојко Рикаловић. Дејан Молнар. *„Анализа међузависности (не) стабилности државе и привредног развоја у случају малих земаља“*. Зборник радова. Међународни научни скуп. Стратегије развоја и економске сарадње малих земаља у условима глобализације и регионалних интеграција. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Српска академија наука и умјетности.

Стојадиновић 2006: Драгић Стојадиновић. *„Економски календар“*. Београд: Земун: Академска штампа.

Штиглиц 2015: Џозеф Е. Штиглиц. *„Велика подјела – Друштва неједнакости и шта да радимо са њима“*. Нови Сад: Академска књига.

Slobodan N. BRACANOVIĆ

SOME ASPECTS OF ECONOMIC TRENDS
OF THE COUNTRIES IN TRANSITION

Summary

Transition represents the transitional phase toward the transformed and the new socio-economic system. It is founded on the favour of the market and the private initiative. It is aimed to build up changeable and more perfect system of values, targets and tasks. The transition process takes more phases and stages. The effects of transition are not implemented regarding the level of pre-transitional time. The new guiding principles and ideals are actual.

Key words: Transition time, values, targets, tasks, motives, ideas, guiding principles, ideals.

Рад је предар 4. јуна 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 159.923.2/.3.072-057.875(497.115)
316.613-057.875(497.115)
doi: 10.5937/bastina1948215P

Оригинални научни рад

*Миљана С. ПАВИЋЕВИЋ**
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Катедра за психологију

*Ана З. СТОШЕВСКИ***

ПОВЕЗАНОСТ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ, НАДЕ И ЗАДОВОЉСТВА ЖИВОТОМ КОД МЛАДИХ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: Циљ истраживања био је да испитамо да лисе на основу појединих особина личности, објашњене преко модела личности Великих пет плус два (неуротицизам, екстраверзија, савесност, агресивност, отвореност према искуству, позитивна и негативна валенца), може предвидети доживљај наде (коју је дефинисао Снајдер) и задовољство животом (који је дефинисао Пенезић), код младих на Косову и Метохији. Узорак је чинило 195 студената (61 мушких и 134 женских испитаника), различитих факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, просечне старости АС=21,5, СД=2,08. Инструменти коришћени у истраживању су: Инвентар личности Великих пет плус два, Скала наде и Скала задовољства животом.

Резултати регресионе анализе показују да особине личности објашњавају 37,5% варијансе наде, а из групе предикторских варијабли су се издвојиле истрајност, као аспект савесности, и супериорност као аспект позитивне валенце. Особине личности објашњавају 59,2% варијансе задовољства животом, а као предикторске варијабле су се издвојиле депресивност и негативни афекат као аспекти неуротицизма, позитиван афекат као аспект екстраверзије и супериорност као аспект позитивне валенце. Када су особе истрајне, издржљиве, организоване и сигурне у себе, биће способне да планирају пут до жељеног циља без обзира на могуће препреке. Када су особе оптимистичне, ведре, активне и самопоуздане, показиваће веће задовољство својим животом.

Кључне речи: особине личности, нада, задовољство животом, млади.

УВОД

Након што су психолошка истраживања дуго била усмерена на испитивање неповољних стања, односно, бавила су се варијаблама које нису повезане са срећом, јавила се потреба за испитивањем „позитивне психологије”

* асистент, miljana.pavicevic@pr.ac.rs
** дипломирани психолог, студент мастер студија

и њених концепата, као што су нада, оптимизам, задовољство животом, самопоштовање итд. Испитивање ових концепата је значајно да би појединци могли да се боље упознају са својим ресурсима које поседују и тако ојачају своје потенцијале и да се на тај начин крећу ка путу позитивног раста и развоја. Пошто је сваки појединац индивидуа за себе, битну улогу у испитивању појединих чиниоца имају и особине личности. Зато смо у овом раду желели да видимо да ли су, и у којој мери, особине личности предиктори наде и задовољства животом младих који живе на подручју Косова и Метохије.

Особине личности. Лексички и психобиолошки приступ у истраживању структуре личности представљају две доминантне парадигме у савременој психологији личности. Док се у оквиру психобиолошког приступа трага за биолошком основом индивидуалних разлика, уз претпоставку да је јасна биолошка основа први предуслов идентификовања неке особине личности као базичне, лексички приступ полази од идеје да се оне особине по којима се људи разликују, а које су се кроз свакодневно људско искуство показале као значајне, кодирају у језик. Олпорт и Одберт (Allport & Odbert, 1936 према Waller, 1999: 155-197) су аутори прве психолексичке студије, и они су користећи Вебстеров речник енглеског језика пописали речи из овог речника које су представљале описе личности и сврстали су их у неколико категорија. Једна од категорија, која је означена као категорија личних описа, показала се као универзална, јер је прихваћена од стране бројних аутора као категорија „правих" описа личности. Аутори који су дали значајан допринос у оквиру психолексичких приступа ослањајући се на Олпортове и Одбертове налазе су: Фиске, Кател, Дигман, Голдбер, Коста и Мекри. Већина ових аутора су се сложили да се ови описи личности могу груписати у пет базичних димензија личности: Неуротицизам, Екстраверзија, Савесност, Отвореност и Сарадљивост. Петофакторски модел је претрпео највише критика од стране Телегена и Волера (Tellegen & Waller, 1987, према Waller, 1999: 155-197). Њихова замерка дотадашњим лексичким студијама је била то што су сматрали да Петофакторски модел не обухвата неке важне димензије личности и да је поглед на структуру личности искривљаван. Након Олпорта и Одберта, и Нормана, Телеген и Волер (Tellegen & Waller, 1987, према Waller, 1999: 155-197) су спровели трећу велику студију описа личности у енглеском језику. Телеген и Волер (Waller, 1999: 155-197) су узели у обзир евалуативне термине и описе стања како би се овај задатак остварио на најефикаснији начин. Поред пет димензија личности које су у великој мери кореспондирале са димензијама петофакторских модела, појавиле су се две евалуативне димензије – позитивна и негативна валенца које се сматрају најупечатљивијим разликама између Телегеновог и Волеровог открића и осталих лексичних резултата. Позитивна валенца мери осећај сопствене важности и посебности. Негативна валенца означава самоперцепције зла или ужаса (Waller, 1999: 155-197). У нашем језику

извршене су три психолексичке студије (Smederevac, 2000; Smederevac, Mitrović i Čolović, 2007; DeRaad, Smederevac, Čolović i Mitrović, 2017, према Smederevac i Mitrović, 2018: 186-190). Као резултат ових напора настао је модел Великих пет плус два са следећим димензијама: Неуротицизам, Екстраверзија, Савесност, Отвореност за искуство, Агресивност, Позитивна валенца и Негативна валенца (Smederevac i Mitrovic, 2018: 186-190).

Неуротицизам се односи на индивидуалне разлике у склоности да се доживљавају негативне емоције. Обухвата индикаторе анксиозности, осећања кривице, депресивног расположења, огорчености, отуђености и осећања мање вредности. *Екстраверзија* обухвата углавном социјалне аспекте екстраверзије, и то не само оне које се односе на квантитет, већ и квалитет социјалне интеракције и укључује индикаторе позитивног афективитета. Екстравертне особе су дружељубиве, спонтане, оптимистичне и често трагају за ситуацијама које ће да доведу до позитивних исхода. *Савесност* је димензија која се под овим називом јавила искључиво као резултат лексичких студија. Особе које су савесне обично постављају јасне стандарде и остварење тих стандарда их чини задовољним. Осим тога, оне су и истрајне и самодисциплиноване. *Агресивност* је димензија која подразумева индивидуалне разлике у учесталости и интезитету агресивних импулса, као и разлике у контроли и интезитету саме агресивне реакције. Хиперсензитивне особе већи број стимулуса процењују као претеће, док опуштеније особе мањи број стимулуса процењују као претњу. Умерен степен агресивности се тумачи као борбеност која је у функцији залагања особе за сопствене потребе и циљеве, али је смирена и сарадљива. *Отвореност према искуству* је особина која обухвата интелектуалну радозналост, широк круг интересовања и отвореност за промене. *Позитивна валенца* је димензија самоевалуације и може да представља један од предуслова менталног здравља. Ако особа реално процењује себе, своје капацитете и окружење, треба да има адекватну адаптацију на захтеве средине, односно, особа треба да буде свесна својих снага и предности, али и слабости и грешака. *Негативна валенца* је димензија која обухвата спремност да се себи припише улога опасне особе од које ће се други плашити, а карактеристичан је и депресивни когнитивни стил (Smederevac-Mitrović i dr., 2010: 23-58).

Нада. Међу позитивним показатељима развоја личности налазе се нада и задовољство животом. Снајдер дефинише наду као когнитивни сет који се састоји од реципрочно дериviраног осећаја: а) успешног деловања (циљу усмереног понашања) које је повезано са мотивацијом и самоефикасношћу и б) успешних начина помоћу којих се циљеви могу постићи (Snyder-Harris, et al., 1991: 570-585). Нада почива на способности да се пронађу решења и одлучности да се она примене. Није довољно само знати на који начин се може остварити циљ, мора се кретати према његовом остварењу (Snyder, 1994: 15). Проналажење више могућих решења је важно када се особа током свог живота сретне са разним препрекама. Људи који имају више наде

могу лакше да пронађу путеве који воде испуњењу циља. Позитивне емоције ће, управо и, да проистекну од опаженог напредовања ка циљу, док ће негативне водити ка стагнацији и назадовању. Тако да, иако се ради о две компоненте, оне су функционално повезане (нпр.особа може замислити велики број начина на који ће остварити жељени циљ, али неће их остварити ако није довољно мотивисана, па се обе морају испитати како би се измерио ниво наде код особе (Snyder, 2000: 45)). Дакле, наду имамо кад знамо шта желимо, можемо осмислити различите начине да то постигнемо и да започнемо и не одустајемо (Rijavec i Marković, 2008: 9).

Улога наде је највише испитивана у подручју физичког (Snyder, 1996: 3-16; 1998: 63-79) и менталног здравља (Snyder-Harris,et al., 1991: 570-585) где је добијена повезаност са различитим позитивним исходима. Осим што позитивно утиче на здравље, нада позитивно утиче и на академски успех и резултате ученика, студената и спортиста (Snyder et al., 2002: 820-826). У овом Снајдеровом моделу, нада представља диспозицију која је субјективно дефинисана на начин на који људи процењују своју мотивацију и путеве повезане са остваривањем циљева (Lacković-Grgin i Ćubela, 2002: 18). Даље, Брент и Квенгрос (2004) сматрају да је нада усмерена на лично постигнуће специфичних циљева (Tatalovic-Vorkapić i Jelić-Puhalo, 2016: 208). Нада код појединца се може сагледати као надахнуће за даљи рад и конструисање планова за себе и истраживање нових могућности. Пошто осећај наде и мисли помажу остварењу професионалних циљева појединца и стварању подстицајног и погодног окружења за развој сопствених потенцијала, може се закључити да нада даје велики допринос општем задовољству животом за појединца. У истраживањима Снајдера и Лопеза (Snyder & Lopez, 2007: 397) се може видети да су студенти са високим нивоом наде показали позитивне емоционалне мисли и осећај ентузијазма, док су студенти са нижим нивоом наде показали негативне емоције и монотонију која је произашла из њиховог неуспеха у остваривању циљева. У још неким истраживањима се показало да особе са вишим степеном наде показују мање депресивних симптома (O'Sullivan, 2011: 155-172) и да је позитивно суочавање након стресних ситуација предвиђено надом (Snyder, 2000: 247).

Задовољство животом. Прегледом литературе може се видети да се сусрећу различита схватања задовољства животом и њему сродних појмова као што су добробит (well-being), срећа (happiness), квалитет животом (qualityoflife). Дефиниције задовољства животом су различите с обзиром на подручје истраживања. Једну од дефиниција задовољства животом дају Андрес и Витеј (Andrews & Withey, 1976, према Diener, 1984: 524-575) који сматрају да субјективна добробит (well-being), као шири појам, укључује и когнитивну евалуацију и одређени степен позитивних и/или негативних осећаја (Gavrić i Hasanić, 2017: 219-237). Иако би се могло очекивати да буде доста теоријских приступа схватању задовољства животом, заправо је мало изворних теорија,

а више теоријских спекулација које су само делом повезане са животним задовољством (Penezić, 2006: 648). За објашњавање концепта задовољство животом помињу се различити модели, али се издвајају три која су најчешће коришћена у литератури: структурални модел или "Top-down модел" који је дедуктивани и "Bottom-up модел" који је индуктивни, и трећи је динамички модел равнотеже. Модел динамичке равнотеже (Headey & Wearing, 1989: 731-739) укључује утицај различитих димензија личности на процену задовољства животом (Penezić, 2006: 645). Оно што је интересантно јесте то, да се овај модел не заснива само на утицају димензија личности, већ укључује разне субјективне и објективне процене, на разним подручјима живота који могу да утичу на задовољство животом. У трагању за јединственом дефиницијом задовољства животом, на основу прегледа новијих емпиријских радова и извршене валидације конструкта задовољства животом, Пенезић (2006: 647) закључује да задовољство животом представља когнитивну евалуацију целокупног властитог живота, кроз коју појединац процењује свој живот. Сваки појединац вреднује свој живот из личне перспективе, према себи важним критеријумима, очекивањима, искуствима и вредностима. Такође, Пенезић (2006: 648) у свом раду наводи да би димензије личности требало да посматрамо као основне предикторе задовољства животом, али да се не сме искључити утицај различитих животних ситуација и догађаја који могу утицати на процену задовољства.

Ранија истраживања су показала да процене глобалног задовољства животом, мерене Скалом задовољства животом, имају значајну позитивну повезаност са позитивним и значајну негативну повезаност са негативним емоционалним тоном (Pavot & Diener, 1993: 164-172). Истраживања су показала да особе које су задовољне својим животом остварују боље социјалне односе, отпорније су на стрес, здравије су и емоционално стабилније (Brajša-Žganec i Kaliterna-Lipovčan, 2006: 715). У истраживањима Таталовић-Воркапић и Јелић-Пухало (2016: 212-213) утврђен је висок ниво екстраверзије, пријатности, савесности и отворености према искуству, наде, оптимизма и задовољства животом. Такође, у истом истраживању је утврђена позитивна повезаност наде, оптимизма и задовољства животом са свим особинама личности, изузев неуротицизма, што значи да ће оптимистичне особе имати више наде и биће задовољније својим животом. Даље, у више истраживања се показало да је екстраверзија позитивно повезана, а неуротицизам негативно повезан са аспектима личног задовољства животом (Paustović-Kolesarić i dr., 1995: 49–61; Diener, -Oishietal., 2003: 403-425; Vasić-Šarčević i dr., 2011: 155-171). Према Дајнеру, постоје уверљиви докази да су екстраверзија и неуротицизам, као стабилне димензије личности, снажни предиктори задовољства животом (Diener-Oishi et al., 2003: 403-425). Тако Андрес и Витеј (Andrews & Withey, 1976, према Costa&McCrae, 1980: 668-678.) наводе како екстраверзија објашњава 8% варијансе субјективне добробити, док неуротицизам објашњава око 27% варијансе субјективне добробити.

Због великог интересовања за истраживање концепта задовољства животом, многи аутори,као што су Ештон (Acton, 1994: 1-26) и Ергил (Argyle, 1999: 353-373), повезивали су задовољство животом са депресијом, менталним здрављем, самопоимањем, моралношћу и самопоштовањем. У једном истраживању у Словачкој (Halama, 2010: 309-314) испитивана је медијаторска улога наде између особина личности и задовољства животом. Резултати су показали да нада делује као парцијални посредник између неуротицизма, савесности и задовољства животом, а као потпуни посредник између екстраверзије и задовољства животом.

Имајући у виду наведене налазе, настала је и идеја за овај рад – да се испита да ли су особине личности предиктори наде и задовољства животом код младих. Пошли смо од претпоставке да особа која је позитивна и оптимистична, ведрог духа, има више наде, и биће мотивисана да оствари жељени циљ, а остваривање жељеног циља ће да доведе до осећаја задовољства сопственим животом након оствареног успеха.

МЕТОД

Општи циљ истраживања је био да испитамо да ли постоји и каква је предиктивна моћ особина личности (неуротицизам, екстраверзија, савесност, агресивност, отвореност, позитивна валенца и негативна валенца) у предвиђању наде и задовољства животом код младих. Из општег циља, произашли су следећи специфични циљеви:

– утврдити степен изражености особина личности, наде и задовољства животом код младих на Косову и Метохији;

– утврдити да ли постоји статистички значајна повезаност особина личности, наде и задовољства животом код младих на Косову и Метохији;

– утврдити да ли су особине личности значајне у предвиђању доживљаја наде и задовољства животом код младих на Косову и Метохији.

– утврдити да ли постоје полне разлике у изражености особина личности, наде и задовољства животом код младих на Косову и Метохији.

Узорак и процедура

Истраживање је спроведено на узорку од 195 испитаника оба пола и свих година дипломских академских студија различитих факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Од укупног броја испитаника, био је 61 испитаник мушког пола, и 134 испитаника женског пола, узраста од 19 до 26 година (АС=21,5, СД=2,08). Истраживање је спроведено у просторијама факултета које испитаници похађају. Испитивање је било анонимно, а испитаници су добровољно учествовали у истраживању, након што им је објашњен циљ и указано да ће подаци бити коришћени у истраживачке сврхе. Од статистичких метода коришћена је дескриптивна статистика, корелациона, регресиона анализа и т-тест.

Инструменти

За потребе овог истраживања користили смо следеће инструменте:

Инвентар личности Великих пет плус два ВП+2 (Smederevac-Mitrović i dr., 2010: 1-73). Упитник ВП+2 се састоји од 184 ајтема, и намењен је процени седам широких димензија личности, а свака од ових скала садржи две, односно три субскале које су намењене процени субдимензија или фацета седам широких димензија: Неуротицизам (анксиозност, депресивност, негативни афекат), Екстраверзија (срдачност, позитиван афекат, друштвеност), Савесност (самодисциплина, истрајност, промишљеност), Агресивност (бес, непопустљивост, тешка нарав), Отвореност (интелект, тражење новина), Позитивна валенца (супериорност, позитивна слика о себи) и Негативна валенца (манипулативност и негативна слика о себи). На нашем узорку смо добили задовољавајућу поузданост свих седам димензија, Кронбахов алфа за неуротицизам износи α=.92, за екстраверзију α=.88; за савесност α=.78; за агресивност α=.82, за отвореност према искуству α=.82, за позитивну валенцу α=.87 и негативну валенцу = .91.

Скала наде (Lacković-Grgin i Ćubela, 2002: 18-19) мери разлике у нади као црти која је стабилна кроз време и различите ситуације. Изворну верзију је конструисао Снајдер, а скала је преведена и примењена на неколико узорака средњошколаца и студената у Хрватској (Lacković-GrginiĆubela, 2002:18-19). Скала је петостепена, Ликертовог типа и састоји се од 9 ајтема. Укупан резултат се може кретати у распону од 9 до 45, што значи да виши резултат указује на већи степен изражености наде. Поузданост скале на нашем узорку (изражена Кронбаховим алфа коефицијентом) је α = 0.83.

Скала задовољства животом (Penezić, 2002: 20-22) је намењена мерењу степена задовољства животом. Скала је петостепена Ликертовог типа и састоји се од 20 ајтема. Испитаници одговарају заокруживањем одговарајућег броја, а резултат се обликује као линеарна комбинација процена. Виши резултат означава и веће задовољство животом, а резултати могу да се крећу у распону од 20 до 100. Поузданост скале на нашем узроку (изражена Кронбахов коефицијентом) је α= .91.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У табели 1 дат је приказ дескриптивних показатеља особина личности (димензије и субдимензије), наде и задовољства животом. Ако погледамо мере заступљености појединих димензија, видимо да су високи резултати добијени на димензијама Савесност и Неуротицизам, затим Екстраверзија, Агресивност и Позитивна валенца, Отвореност за искуство, док је најнижи скор на димензији Негативна валенца. Добијени резултати су у супротности

са резултатима које су добили други истраживачи (Čolović, Smederevac i Mitrović, 2014: 240), а који показују да су највиши скорови добијени на димензијама Екстраверзија, Савесност, Отвореност за искуство, а најнижи скорови на димензијама Неуротицизам и Негативна валенца. Ако имамо у виду теоријски распон скале наде (9-45) и задовољства животом (20-100), добијене аритметичке средине су ближе горњој граници, што нас наводи на закључак да испитаници имају висок степен наде и задовољства животом.

Табела 1. Дескриптивни показатељи особина личности, наде и задовољства животом младих

	Мин	Макс	АС	СД
Анксиозност	14	56	36,48	8,82
Депресивност	10	47	23,44	8,30
Негативни афекат	12	55	33,83	8,95
НЕУРОТИЦИЗАМ	**41**	**156**	**93,61**	**23,21**
Срдачност	17	40	29,86	5,42
Позитиван афекат	15	40	31,02	5,52
Друштвеност	12	40	27,90	5,43
ЕКСТРАВЕРЗИЈА	**53**	**116**	**88,73**	**14,08**
Самодисциплина	10	40	26,58	5,76
Истрајност	21	87	40,89	7,63
Промишљеност	15	43	31,00	5,31
САВЕСНОСТ	**63**	**138**	**98,69**	**14,57**
Бес	9	43	25,28	7,61
Непопустљивост	12	45	26,20	5,85
Тешка нарав	11	53	31,28	6,43
АГРЕСИВНОСТ	**45**	**116**	**82,78**	**15,43**
Интелект	22	64	45,95	8,22
Тражење новина	15	35	25,59	4,68
ОТВОРЕНОСТ ЗА ИСКУСТВО	**43**	**98**	**71,49**	**11,18**
Супериорност	16	68	42,89	8,98
Позитивна слика о себи	21	55	39,86	6,82
ПОЗИТИВНА ВАЛЕНЦА	**40**	**123**	**82,65**	**14,19**
Манипулативност	12	55	27,95	9,54
Негативна слика о себи	10	37	19,89	7,49
НЕГАТИВНА ВАЛЕНЦА	**23**	**92**	**47,96**	**16,09**
НАДА	**9**	**45**	**34,19**	**5,88**
ЗАДОВОЉСТВО ЖИВОТОМ	**47**	**100**	**75,17**	**12,12**

*Корелација значајна на нивоу $p<0.05$

**Корелација значајна на нивоу $p<0.01$

У Табели 2 су приказани резултати који су добијени корелационом анализом. Из приказаног видимо да постоји позитивна повезаност екстраверзије, савесности, отворености, позитивне валенце (и њихови аспекти) и тешке нарави као аспекта агресивности са надом и задовољством животом. Такође, постоји негативна повезаност неуротицизма (анксиозност и депресивност) и негативне валенце (негативна слика о себи) са надом и задовољством животом. Корелације су ниског до умереног интензитета. Највећа кореција постоји између позитивног афекта као субдимензије екстраверзије и задовољства животом. Није утврђена статистички значајна корелација између негативног афекта (неуротицизам), субдимензије агресивности – бес и непопустљивост и агресивност као димензија, и манипулативности (негативна валенца) и наде, као и између субдимензија агресивности – непопустљивости и агресивности као димензија и задовољства животом.

Табела 2. Повезаност особина личности, наде и задовољства животом код младих

	Нада	Задовољство животом
Анксиозност	**–.173***	**–.337****
Депресивност	**–.245****	**–.548****
Негативни афекат	–.075	**–.426****
НЕУРОТИЦИЗАМ	**–.193****	**–.494****
Срдачност	**.401****	**.403****
Позитиван афекат	**.443****	**.598****
Друштвеност	**.345****	**.410****
ЕКСТРАВЕРЗИЈА	**.481****	**.569****
Самодисциплина	**.292****	**.289****
Истрајност	**.483****	**.434****
Промишљеност	**.380****	**.239****
САВЕСНОСТ	**.510****	**.429****
Бес	–.018	**–.219****
Непопустљивост	–.049	**–.056**
Тешка нарав	**.256****	**.172***
АГРЕСИВНОСТ	.085	–.060
Интелект	**.432****	**.400****
Тражење новина	**.342****	**.377****
ОТВОРЕНОСТ ЗА ИСКУСТВО	**.457****	**.446****
Супериорност	**.399****	**.437****
Позитивна слика о себи	**.456****	**.515****
ПОЗИТИВНА ВАЛЕНЦА	**.484****	**.524***
Манипулативност	–.093	**–.232****
Негативна слика о себи	**–.249****	**–.395****
НЕГАТИВНА ВАЛЕНЦА	**–.162***	**–.316****

*Корелација значајна на нивоу $p<0.05$

**Корелација значајна на нивоу $p<0.01$

Млади који су отворени за нова искуства, екстравертни и свесни својих снага и предности, показиваће виши степен наде, и биће истрајнији и одлучнији у остваривању својих циљева и самим тим биће задовољнији својим животом. Млади који имају позитивну слику о себи и својим способностима ће се најчешће и понашати у складу са тим, па ће и постављати више циљеве чије остваривање повратно подстиче позитиван став, тако да је ова особина веома важна за доживљај задовољства животом. Младе који показују висок неуротицизам одликује висока забринутост за своју будућност па имају и мањи степен наде и показују мање задовољство својим животом.

У Табели 3 дат је приказ регресионе анализе. У модел регресионе анализе су као предиктори укључене особине личности (неуротицизам, екстраверзија, савесност, агресивност, отвореност према искуству, позитивна валенца и негативна валенца), а скор на скали наде као критеријска варијабла. Особине личности су се показале као значајни предиктори наде и објашњавају 29,5% варијансе наде код младих.

Табела 3. Особине лицности као предиктори наде код младих

	R	R^2	F	Sig.	β	t	Sig.
Особине личности	.365	.295	5.17	.000			
Анксиозност					.013	.123	.902
Депресивност					–.117	–.873	.384
Негативни афекат					.035	.320	.749
Срдачност					.091	.741	.460
Позитиван афекат					.106	.879	.381
Друштвеност					–.045	–.491	.624
Самодисциплина					.132	1.576	.117
Истрајност					**.213**	**2.296**	**.023**
Промишљеност					.067	.769	.443
Бес					–.058	–.553	.581
Непопустљивост					–.030	–.357	.721
Тешка нарав					.085	.836	.404
Интелект					.060	.627	.531
Тражење новина					.040	.469	.640
Супериорност					**.214**	**2.007**	**.046**
Позитивна слика о себи					–.077	–.627	.531
Манипулативност					.125	1.004	.298
Негативна слика о себи					–.017	–.128	.899

** Значајно на нивоу p<0.05*

Од свих особина личности које су као предиктори укључени у регресиони модел, издвајају се истрајност, као субдимензија савесности, и супериорност као субдимензија позитивне валенце. Имајући у виду вредност β коефицијента, супериорност (β=.214, p<0.05) и истрајност (β=.213, p<0.05) су дали скоро исти допринос у предвиђању наде.Млади који су амбициозни и истрајни у остваривању својих циљева и имају високо самопоуздање ће имати више наде у исход својих активности.

У Табели 4 дат је приказ регресионе анализе. У модел регресионе анализе су као предиктори уључене особине личности (неуротицизам, екстраверзија, савесност, агресивност, отвореност према искуству, позитивна валенца и негативна валенца), а скор на скали задовољства животом као критеријска варијабла. Особине личности су се показале и као значајни предиктори задовољства животом и објашњавају 54% варијансе задовољства животом младих.

Табела 4. Особине личности као предиктори задовољства животом код младих

	R	R^2	F	Sig.	β	t	Sig.
Особине личности	.586	.540	5.17	.000			
Анксиозност					.127	1.490	.138
Депресивност					**–.375**	**–3.458**	**.001**
Негативни афекат					**–.231**	**–2.588**	**.011**
Срдачност					.064	.645	.520
Позитиван афекат					**.375**	**3.826**	**.000**
Друштвеност					–.091	–1.224	.223
Самодисциплина					–.002	–.025	.980
Истрајност					.084	1.122	.263
Промишљеност					–.023	–.329	.743
Бес					–.105	–1.226	.222
Непопустљивост					–.043	–.637	.525
Тешка нарав					.050	.613	.541
Интелект					.056	.716	.475
Тражење новина					–.041	–.587	.558
Супериорност					**.314**	**3.635**	**.000**
Позитивна слика о себи					–.059	–.591	.555
Манипулативност					.180	1.865	.064
Негативна слика о себи					.059	.561	.576

* *Значајно на нивоу p<0.05*

***Значајно на нивоу* p<0.01

Као предикторске варијабле су се издвојиле депресивност (β=-.375, p<0.05) и негативни афекат (β=-.231, p<0.05) као субдимензије неуротицизма, али са негативним предзнаком. Из групе предикторских варијабли су се издвојили и позитиван афекат као субдимензија екстраверзије (β=.375, p<0.01) и супериорност као субдимензија позитивне валенце (β=.314, p<0.01), као значајни у предвиђању задовољства животом. Овакав резултат нам указује да ће млади који су супериорнији и доминантнији, самопоуздани и екстравертни, оптимистични и ведрог духа, бити задовољнији својим животом.

У Табели 5 дат је приказ т-теста који показује полне разлике у изражености особина личности, наде и задовољства животом код младих на Косову и Метохији. Испитаници мушког пола показују већи степен депресивности (неуротицизам), манипулативности и негативне слике о себи (негативна валенца), док испитаници женског пола показују већи степен позитивног афекта и друштвености (екстраверзија).

Табела 5. Полне разлике у израженоси особина личности, наде и задовољства животом код младих

	Пол	Н	АС	СД	Ф	дф	Сиг.
Анксиозност	Мушки Женски	61 134	37,00 36,71	8,79 8,75	.001	188	.675
Депресивност	**Мушки** **Женски**	**61** **134**	**25,37** **22,71**	**8,22** **8,19**	**.305**	**188**	**.042**
Негативни афекат	Мушки Женски	61 134	34,09 33,83	8,33 9,18	1.649	188	.858
НЕУРОТИЦИЗАМ	Мушки Женски	61 134	95,91 93,05	22,77 23,15	.021	188	.439
Срдачност	Мушки Женски	61 134	28,83 30,31	4,74 5,67	3.126	188	.082
Позитиван афекат	**Мушки** **Женски**	**61** **134**	**29,47** **31,64**	**6,07** **5,12**	**2.390**	188	**.012**
Друштвеност	**Мушки** **Женски**	**61** **134**	**26,69** **28,45**	**5,05** **5,54**	**.804**	188	**.041**
ЕКСТРАВЕРЗИЈА	Мушки Женски	61 134	**85,11** **90,31**	**13,39** **14,16**	**.638**	188	**.020**
Самодисциплина	Мушки Женски	61 134	26,41 26,59	5,56 5,83	.386	188	.848
Истрајност	Мушки Женски	61 134	39,86 41,27	6,79 7,93	.178	188	.243
Промишљеност	Мушки Женски	61 134	31,71 30,69	5,44 5,27	.041	188	.234
САВЕСНОСТ	Мушки Женски	61 134	98,27 98,74	15,40 14,22	2.087	188	.842

	Пол	Н	АС	СД	Ф	дф	Сиг.
Бес	Мушки	61	24,89	7,12	1.260	188	.632
	Женски	134	25,48	7,85			
Непопустљивост	Мушки	61	26,29	4,89	3.945	188	.823
	Женски	134	26,09	6,20			
Тешка нарав	Мушки	61	31,31	5,97	.907	188	.944
	Женски	134	31,24	6,66			
АГРЕСИВНОСТ	Мушки	61	82,16	14,13	1.984	188	.743
	Женски	134	82,98	16,05			
Интелект	Мушки	61	45,59	7,82	.044	188	.753
	Женски	134	45,99	8,33			
Тражење новина	Мушки	61	24,88	4,76	.002	188	.168
	Женски	134	25,90	4,65			
ОТВОРЕНОСТ ЗА ИСКУСТВО	Мушки	61	70,19	10,64	.322	188	.329
	Женски	134	71,92	11,35			
Супериорност	Мушки	61	43,91	8,68	.000	188	.230
	Женски	134	42,23	8,85			
Позитивна слика о себи	Мушки	61	39,37	6,85	.006	188	.579
	Женски	134	39,96	6,72			
ПОЗИТИВНА ВАЛЕНЦА	Мушки	61	83,31	14,08	.021	188	.564
	Женски	134	82,03	13,88			
Манипулативност	Мушки	61	**31,11**	**9,47**	**.165**	188	**.003**
	Женски	134	**26,66**	**9,28**			
Негативна слика о себи	Мушки	61	**22,36**	**7,98**	**3.855**	188	**.003**
	Женски	134	**18,83**	**7,04**			
НЕГАТИВНА ВАЛЕНЦА	Мушки	61	**53,70**	**16,24**	**1.043**	188	**.001**
	Женски	134	**45,57**	**15,46**			
НАДА	Мушки	61	33,33	**6,38**	.132	188	.194
	Женски	134	34,53	**5,62**			
ЗАДОВОЉСТВО ЖИВОТОМ	Мушки	61	72,54	**11,14**	1.898	188	.060
	Женски	134	76,16	**12,34**			

* *Значајно на нивоу p<0.05*

***Значајно на нивоу* p<0.01

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

У истраживању смо кренули од претпоставке да су особине личности значајне у предвиђању наде и задовољства животом код младих.

Најпре је у раду, применом дескриптвне статистике, добијено да испитаници имају најизраженију савесност и неуротицизам као димензије личности. То показује да су млади у овом истраживању упорни, истрајни и

одговорни према обавезама, самодисциплиновани, поуздани и способни да одложе тренутне хедонистичке пориве зарад дугорочних циљева (Čolović-Smederevac i dr., 2014: 246).Са друге стране, млади показују висок степен анксиозности, склоности да доживе негативне емоције и да нове ситуације доживљавају као потенцијално претеће. Добијене резултате можемо објаснити општом безбедоносном, политичком и економском нестабилношћу на подручју Косова и Метохије, где живе испитаници.Ипак, охрабрују добијени подаци да млади показују висок степен наде и задовољства животом, односно, имају способност да планирају пут до циља без обзира на препреке које постоје на том путу, и задовољни су својим животом. У истраживању Таталовић-Воркапић и Јелић-Пухало (2016: 213) утврђен је висок ниво екстраверзије, пријатности, савесности и отворености према искуству, наде, оптимизма и задовољства животом.

У потрази за одговором на проблем истраживања,применом корелационе анализе, видимо да постоји повезаност скоро свих димензија личности (неуротицизам, екстраверзија, савесност, отвореност за искуство, позитивна и негативна валенце) и њених субдимензијаса надом и задовољством животом. Када су млади екстравертни, савесни, отворени за искуство, имају високо самопоштовање и емоционално су стабилни, онда ће показивати већи степен наде и биће задовољнији својим животом. Таталовић-Воркапић и Јелић-Пухало (2016: 213) су такође у свом истраживању утврдили да постоји позитивна повезаност наде, оптимизма и задовољства животом са свим особинама личности, осим са неуротицизмом са којим постоји негативна повезаност. Особе које су склоне да на будућност гледају оптимистички, имају позитивну процену себе и својих потенцијала, остваривање задате циљеве и биће задовољније својим животом. У неким другим истраживањима екстраверзија се показала позитивно повезана, а неуротицизам негативно повезан са аспектима личног задовољства животом (Pastuović-Kolesarić i dr., 1995: 49-61; Diener-Oishi et al., 2003: 403-425). И у нашем истраживању смо добили исте резултате.

Даље, применом регресионе анализе у истраживању дошло се до резултата да особине личности објашњавају 29,5 % варијансе наде, а из групе предикторских варијабли су се издвојили истрајност, као субдимензија савесности, и супериорност, као субдимензија позитивне валенце. Истрајност подразумева амбицију да се сопственим залагањем постигну високи циљеви (Smederevac-Mitrović i dr., 2010: 37). Другим речима, да би се циљеви постигли и остварили, неопходна је снажна воља, организованост и издржљивост. Овакве младе особе су независне и самосталне, ослањају се на властите ресурсе, верују у сопствене способности и јако су мотивисане да напредују, па самим тим и имају више наде да остваре одређене циљеве (Smederevac-Mitrović i dr., 2010: 37). Услед таквог става, постигнуће ових младих особа је веће од просечног, што повратно делује веома мотивишуће

и у смислу веровања у властите способности и у смислу уверења да се залагањем могу остварити жељени резултати. Зато је овако добијен резултат и очекиван, ако имамо у виду теоријску поставку да нада почива на способности да се пронађу решења и одлучност да се та решења примене (Lackovi-Grgin-Proroković i dr, 2002: 18). Такође, супериорност се, као субдимензија позитивне валенце,издваја из групе предикторских варијабли, што указује на то да млади који реално процењују себе, своје потенцијале и окружење, имају самопоуздања и свеснису својих способности и капацитета, имаће и више наде и ентузијазма за остваривање одређених циљева. Истраживања су показала да, када особа себе позитивно вреднује, онда извештава о вишем нивоу наде (Merkaš i Brajša-Žganec, 2011: 499–514) и задовољнија је својим животом (Diener & Diener, 1995:653-663). Појединци који се високо вреднују уједно се сматрају и способним да се успешно суоче са разним врстама стресова (Brdovčak-Merkaš i dr., 2018: 89). У неким истраживањима се показало да особе са вишим степеном наде показују мање депресивних симптома (O'Sullivan, 2011: 155-172) и да је нада заправо делује као заштитни фактор против депресивности (Snyder, 2004). Из наведених истраживања, а и на основу наших налаза, можемо закључити да истрајне и самопоуздане младе особе могу боље да се суоче са нелагодностима и стресним ситуацијама.

У раду смо такође дошли до налаза да особине личности објашњавају 54 % варијансе задовољства животом, а из групе предикторских варијабли су се издвојили депресивност и негативни афекат као субдимензије неуротицизма и то са негативним предзнаком β коефицијента, затим позитиван афекат као субдимензија екстраверзије, и супериорност као субдимензија позитивне валенце. Негативан предзнак β коефицијента указује на одсуство депресивности и негативног афекта, односно реч је о стабилној, самоуверној особи која је сигурна у исправност својих поступака и склона да види позитивну страну догађаја (Smederevac-Mitrović i dr., 2010: 26), да креира окружење мењајући неповољне услове, или прилагођавајући се захтевима околине. Позитиван афекат је димензија која обухвата индикаторе оптимизма, животног елана и позитивног расположења. Иако не постоји особа која је стално срећна, позитиван афекат описује тенденцију да се оптимистички гледа на будућност, да се активно реагује на захтеве окружења и да се доживљавају позитивне емоције (Smederevac-Mitrović i dr., 2010:32). Наиме, активни приступ ствара могућност да се доживи више различитих искустава које повратно делују на одржавање позитивног става према окружењу и будућности, односно на доживљај задовољства животом. Према неким ранијим истраживањима (Headey & Wearing, 1989: 731-739) низак неуротицизам, висока екстраверзија и отвореност за искуство, предиспонирају људе да доживе задовољство животом. Особе које постижу ниске скорове на димензији неуротицизам су такве да се не оптерећују преиспитивањем својих

поступака, имају доста самопоуздања и позитивну слику о себи. Оне успевају да виде позитивну страну догађаја, активно приступају реалитету и прилагођавају се захтевима средине (Smederevac-Mitrović i dr., 2010: 23). На тај начин овакве особе ће моћи да задовоље своје амбиције, остваре циљеве и показиваће опште задовољство тиме што су постигле.

Резултати т-теста показују да мушки испитаници постижу већи степен депресивности (неуротицизам), манипулативности и негативне слике о себи (негативна валенца) у односу на испитанике женског пола, док испитаници женског пола показују већи степен позитивног афекта и друштвености (екстраверзија) у односу на испитанике мушког пола. Добијени резултати се донекле разликују у односу на резултате других истраживања (Čolović-Mitrović i dr, 2014: 240). Наиме, налази наведених истраживача показују да су жене такође екстравертније, мушкарци супериорнији, али и да су жене неуротичније што је није добијено у нашем истраживању.

Истраживање наде и задовољства животом је значајно ако имамо у виду да се ради о концептима позитивне психологије који су важни зарад унапређивања психичког здравља човека и развијања његових потенцијала. Такође, истраживање ових концепата је важно ако имамо у виду подручје на коме испитаници живе јер они могу да делују као протективни факор у стресним ситуацијама, и тако доведу до успеха и позитивних исхода.

Међутим, свакако треба поменути и ограничења истраживања која се тичу пре свега узорка. Узорак је био пригодан, чинили су гу само млади који студирају неки од факултета Универитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Друго, узорак је био неуједначен по полу, односно 68% испитаника су женског пола, па добијене налазе треба узети са резервом.

Генерално гледано, особине личности су значајније у објашњењу задовољства животом код младих, него у објашњењу наде па би препорука за наредна истраживања била да се укључе и друге предикторске варијабле (васпитни стилови, карактеристика социо-политичког контекста одрастања) у објашњавање концепта наде јер особине личности не делују независно од ширег друштвеног контекста.

ЛИТЕРАТУРА

Acton 1994: Gayle J. Acton. Well-Being as a Concept for Theory, Practice, and Research. *The Online Journal of Knowledge Synthesis for Nursing, 11,*1-26.

Argyle 1999: Michael Argyle. *Causes and correlates of happiness.* U: D. Kahneman – E. Diener – N. Schwarz (Eds.). *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology.* New York: Russell Sage Foundation.353-373.

Brajša-Žganec – Kaliterna Lipovčan 2006: Andreja Brajša-Žganec – Ljiljana Kaliterna-Lipovčan. Kvaliteta življenja, životno zadovoljstvo i sreća osoba koje profesionalno pomažu drugima. *Društvena istraživanja, 4-5(84- 85),*713-728.

Brdovčak – Merkaš – Šakić-Velić 2018: Barbara Brdovčak – Marina Merkaš – Marija Šakić-Velić.Uloga nade i samopoštovanja u odnosu ekonomskog pritiska i zadovoljstva životom adolescenata. *Društvena istraživanja,27 (1),* 87-108.

Bryant – Cvengros 2004: Fred B. Bryant – Jamie A. Cvengros. Distinguishing Hope and Optimism: Two Sides of a Coin, or Two Separate Coins? Journal of Social and Clinical Psychology, *23 (2)* ,273-302.

Costa – McCrae1980: Paul T. Costa – Robert R. McCraee. Still stable after all these years: Personality as a key to some issues in adulthood and old age**.** In: P. B. Baltes – G. Brim (Eds.). *Life span development and behavior 3*New York, Academic Press, 65-102.

Čolović – Smederevac- Mitrović 2014:Petar Čolović – Snežana Smederevac – Dušanka Mitrović. Velikih pet plus dva: validacija skraćene verzije. *Primenjena psihologija,7,* 227-254.

Diener 1984: Ed Diener.Subjective well-being. *Psychological Bulletin, 95,* 524-575.

Diener – Diener 1995: Ed Diener – Marissa Diener.Cross-Cultural Correlates of Life Satisfaction and SelfEsteem. *Journal of Personality and Social Psychology, 68,* 653-663.

Diener – Oishi – Lucas 2003: Ed Diener – Shigehiro Oishi – Richard E. Lucas. Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life.*Annual Review of Psychology, 54,* 403-425.

Gavrić – Hasanić 2017: Miroslav Gavrić – Tarik Hasanić. Razlike u zadovoljstvu životom adolescenata s obzirom na lokus kontrole i sociodemografska obeležja. *Zbornik radova Kongresa psihologa Bosne i Hercegovine, 4,* 219-237.

Lacković-Grgin – Ćubela 2002: Katica Lacković-Grgin – Vera Ćubela.*Skala nade.*U: Lacković-Grgin, K – Proroković, A. – Ćubela, V. – Penezić, Z. (Ur.). *Zbirkapsihologijskih skala i upitnika. Svezak 1.* Zadar: Filozofskifakultet, 18-19.

Halama 2010: Peter Halama. Hope as a mediator between personality traits and life satisfaction. *Studia psychologica, 52 (4),* 309-314.

Headey – Wearing 1989: Bruce Headey – Alexander Wearing.Personality, life events, and subjective well-being: Toward a dynamic equilibrium model. *Journal of Personality and Social Psychology,57(4),*731-739.

Merkaš – Brajša-Žganec 2011: Marina Merkaš – Andreja Brajša-Žganec. Children with different levels of hope: Are there differences in their self-esteem, life satisfaction, social support, and family cohesion? *Child Indicators Research, 4(3),* 499–514.

O'Sullivan 2011: Geraldine O'Sullivan. The relationship between hope, eustress, self-efficacy and life satisfaction among undergraduates. *Social Indicators Research, 101 (1),* 155-172.

Pavot – Diener 1993: William Pavot – Ed Diener.Review of the Satisfaction With Life Scale. *Psychological Assessment, 5* (2), 164-172.

Paustović-Kolesarić-Krizmanić (1995): Psychological variables as predictors of quality of life. *Review of Psychology, 2 (1-2),* 49–61.

Penezić 2002: Zvezdan Penezić.*Skala optimizma-pesimizma (O-P skala).* U: Lacković-Grgin, K. – Proroković, A. – Ćubela, V. – Penezić, Z. (Ur): *Zbirka psihologijskih skala i upitnika. Svezak 1.* Zadar: Filozofski fakultet, 15-17.

Penezić 2006: Zvezdan Penezić. Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi. *Društvena istraživanja, 4-5,* 643-669.

Rijavec – Marković 2008: Majda Rijavec – Dragica Marković. Nada, strah od ispitivanja i školski uspeh. *Metodika: časopis za teoriju i praksu metodika u predškolskom odgoju, školskoj i visokoškolskoj izobrazbi, 9 (16),*8-17.

Smederevac 2000: Snežana Smederevac. *Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku.* (Doktorska disertacija). Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.

Smederevac – Mitrović – Čolović 2010: Snežana Smederevac – Dušanka Mitrović – Petar Čolović. *Velikih pet plus dva, primena i interpretacija.* Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Smederevac – Mitrović 2018: Snežana Smederevac – Dušanka Mitrović. *Ličnost – metode i modeli. Treće dopunjeno i izmenjeno izdanje.* Beograd: Centar za primenjenu psihologiju društva psihologa Srbije.

Snyder – Harris – Anderson – Holleran – Irving – Sigmon – Yoshinobu – Gibb – Langelle – Harney 1991: Charles R. Snyder – Cheri Harris – John R. Anderson – Sharon A. Holleran – Lori M. Irving – Sandra T. Sigmon – Lauren Yoshinobu –June Gibb – Charlye Langelle – Pat Harney.The will and the ways: Development and validation of an individual-differences measure of hope. *Journal of Personality and Social Psychology*, *60,* 570-585.

Snyder 1994: Charles R. Snyder.*The psychology of hope: You can get there from here*. New York: Free Press.

Snyder 1996: Charles R. Snyder. To hope, to lose, and hope again. *Journal of Personal and Interpersonal Loss, 1,* 3-16.

Snyder – Hoza – Pelham – Rapoff – Ware – Danovsky – Highberger – Rubinstein – Stahl 1997: Charles R. Snyder – Betsy Hoza – William E. Pelham – Michael Rapoff – Leanne Ware – Michael Danovsky – Lori Highberger – Howard Rubinstein – Kandy J. Stahl. The development and validation of the Children's Hope Scale.*Journal of Pediatric Psychology*, *22*, 399-421.

Snyder 1998: Charles R. Snyder. A case for hope in pain, loss, and suffering. In J. H. Harvey – J. Omarzu – E. Miller (Eds.). *Perspectives on loss: A sourcebook*. Washington, DC: Taylor & Francis. 63-79.

Snyder 2000: Charles R. Snyder.*Handbook of hope: Theory, measures and applications*. San Diego: Academic Press.

Synder – Shorey – Cheavens – Pulvers – Adams – Wiklund 2002: Charles R. Snyder – Hal S. Shorey – Jenifer Cheavens – Kimberley Mann Pulvers – Virgil H. Adams III – Cynthia Wiklund. Hope and Academic Success in College. *Journal of Educational Psychology, 94*, 820-826.

Snyder 2004: Charles R. Snyder. Hope and depression: A light in the darkness.*Journal of Social and Clinical Psychology, 23 (3),* 347-351.

Snyder – Lopez 2007: Charles R. Snyder – Shane J. Lopez. *Positive psychology: The scientific and practical explorations of human strengths*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Šarić-Raboteg – Merkaš – Majić 2011: Zora Raboteg Šarić – Marina Merkaš – Martina Majić. Nada i optimizam adolescenata u odnosu na roditeljski odgojni stil. Napredak, *152 (3-4),* 373-388.

Tatalović-Vorkapić – Jelić-Puhalo, 2016: Sanja Tatalović-Vorkapić – Jelena Jelić-Puhalo. Povezanost osobina ličnosti, nade, optimizma i zadovoljstva životom odgojitelja predškolske dece. Napredak, *157,* 205-220.

Vasić – Šarčević – Trogrlić 2011: Aleksandar Vasić – Dušana Šarčević – Aleksandra Trogrlić. Zadovoljstvo životom u Srbiji. *Primenjena psihologija, 2,* 151-177.

Waller 1999: Niels G. Waller. Evaluating the Structure of Personality. *Personality and Psychopathology*, edited by Cloninger, R. Washington and London: American Psychiatric Press Inc., 155-197.

Miljana S. PAVIĆEVIĆ
Ana Z. STOŠEVSKI

INTERCONNECTIONS OF PERSONALITY TRAITS, HOPE AND LIFE SATISFACTION OF YOUNG ADULTS FROM KOSOVO AND METOHIJA

Summary

This paper deals with questioning whether certain personality traits, explained with personality model Big Five plus Two (neuroticism, extraversion, conscientiousness, aggressiveness, openness, positive and negative valence) may predict experience of hope (defined by Snyder) and life satisfaction (defined by Penezić) of young adults from Kosovo and Metohija. Examinees were students (61 males and 134 females) from various universities in Prishtina, temporarily settled in KosovskaMitrovica, average age AS=21.5, SD=2.08. Instruments used for the research are: Personality inventory Big Five plus Two, Hope Scale and Life Satisfaction Scale.

Regression analysis proved that personality traits explain 37.5% of hope variance and persistence has been distinguished from the group of predictor variables as an aspect of conscientiousness and superiority as an aspect of positive valence. Personality traits explain 59.2% of variances of life satisfaction and predictor variables are depression and negative affect as aspects of neuroticism, positive affect as aspect of extraversion and superiority as an aspect of positive valence. People who are persistent, persevering, organized and confident will be able to follow the chosen path toward the desired goal without paying much attention to obstacles. Optimistic, cheerful, active and self-confident people are expected to show higher level of life satisfaction.

Key words: Personality traits, hope, life satisfaction, young adults, personality traits, hope, life satisfaction, young adults.

Рад је предат 13. јула 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 343.85:343.91-053.6(497.11)
351.74(497.11)
doi: 10.5937/bastina1948235M

Прегледни рад

*Анатолиј С. МИЛОВАНОВИЋ**
Мегатренд Универзитет, Београд

ПРИМЕНА РЕПРЕСИВНИХ МЕРА ПОЛИЦИЈЕ ПРЕМА МАЛОЛЕТНИЦИМА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Апстракт. Основни проблем истраживања у овом раду је агресивност малолетника у Републици Српској и реаговање друштвених субјеката на такво понашање. Проблем истраживања је веома актуелан и научно и друштвено оправдан, на шта указују бројни подаци из евиденције органа формалне социјалне контроле, као и резултати емпиријског истраживање спроведеног на ову тему. Полазећи од тога, главни предмет истраживања у овом раду јесте примена репресивних мера полиције према малолетницима у Републици Српској. Циљ истраживања у овом раду је дескрипција, класификација и научно објашњење репресивних мера које примењује полиција према агресивним малолетницима. Дескрипција, класификација и научно објашњење су засновани на резултатима психолошког истраживања спроведеног међу припадницима полиције и малолетницима средњошколског узраста у Републици Српској. Резултати истраживања су показали повећану агресивност малолетника у Републици Српској која захтева примену адекватних кривичноправних инструмената и санкција. Резултати истраживања су још једном недвосмислено потврдили да уколико малолетници показују већу агресивност у свакодневном понашању, утолико је реакција органа формалне социјалне контроле потребнија. Научни значај овог рада се састоји у сагледавању потреба за друштвеном реакцијом на проблеме менталног здравља код малолетника.

Кључне речи: агресивност, анксиозност, репресивне мере, кривичноправни инструменти, малолетници, делинквенција, полиција.

УВОД

Малолетничка делинквенција и криминалитет представљају озбиљан безбедносни изазов у данашњем друштву. Проблем са којим се суочава полиција јесте: који је то адекватан обим репресивних мера потребан према малолетницима да би њихово понашање могло да се усмерава у позитивном правцу. Малолетничка делинквенција у последње време има сложенију физиономију,

* Мастер права, докторанд треће године докторских академских студија права, toljapc@yahoo.com

односно јавља се нова типологија преступа. Тако да се све чешће суочавамао са наоружаним малолетницима, па чак и онима који ступају у терористичке организације. Репресија, (*lat. repression*), представља спречавање, сузбијање, обуздавање. Поставља се питање како применити репресивне мере према лицима која крше правне норме, пре свега, кривичне норме, а због свог узраста остају ван пуног домашаја кривичних санкција које прописује држава? Такође, питање је да ли су малолетници, иако незрели у психолошком смислу, у стању да врше тешка кривична дела? И најважније, како постићи сврху репресивних мера, односно спровести превенцију у смислу одвраћања малолетника да не чине друштвено опасна дела? За потребе овог рада спроведено је емпиријско истраживање међу припадницима полиције у Републици Српској, са статистичком обрадом података, која је подразумевала анализу резултата у циљу бољег разумевања овог друштвеног реалитета. У оптимизацији обима репресивних мера, у раду се нуди предлог поступања полиције према малолетницима.

1 ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Антисоцијално понашање и његова превенција предмет су изучавања различитих научних области (психологије, психијатрије, криминологије, права итд.), те је проучавање ове проблематике засновано на интердисциплинарном приступу (Шаљић 2017: 10). Према криминолозима, „појава социјално неприлагођеног понашања посебне популационе структуре становништва, која се више не сматра децом, али у развоју нису достигла стадијум пунолетства, врста је преступништва која се назива малолетничком делинквенцијом“ (Бошковић-Марковић 2015: 315). Поред тога, постоје аутори који сматрају да, „неке класификације разликују предделиквентно и деликвентно понашање, при чему се у прво убрајају сви облици преступништва, изузев криминалитета, а у друго понашања која представљају кривична дела“ (Бошковић 1995: 193).

2 МАЛОЛЕТНИЧКИ КРИМИНАЛИТЕТ

Друга група аутора објашњава да, „криминалитет малолетника (или како се код нас уобичајено и недовољно прецизно означава „малолетничка делинквенција“) је једна од најчешћих тема криминолошких радова“ (Игњатовић 2011: 191).

И даље истичу са сигурношћу, „малолетници у вршењу кривичних дела посежу за средствима (употреба хладног и ватреног оружја) путем којих наносе тешке последице жртви кривичног дела. Поред тога, присутан је тренд

удруживања малолетника током припремања и за време извршења кривичног дела" (Бановић-Јоксић 2012: 23). Да овај друштвени проблем постаје све озбиљнији, криминолози тврде да је, „за малолетнички криминалитет је у новије време карактеристично да је у порасту број деликата насиља и то не само појединачног, веће и колективног насиља. Колективно насиље се појављује у три облика: насиља гомиле, полуорганизованих и организованих скупина" (Бошковић 1995: 195).

Такође, у савременим кретањима ове друштвене појаве, уочљиве су тенденције повећања процента заступљености малолетничког криминалитета у криминалитету у целини, у делима с елементима насиља нарочито, као и у неким новим организованим и колективним облицима. (Бошковић-Марковић 2015: 317)

2.1 УЗРОЦИ МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ И КРИМИНАЛИТЕТА

Бројни су узроци који утичу на овај проблем, пре свега, ментално здравље деце је све више угрожено, физички развој такође. У кући, обданишту, школи, деца су често угрожена различитим ставовима и захтевима који нарушавају ментални и емоционални склоп њихове личности. (Николић 2007: 19-20)

Први узроци се појављују у детињству тако да, већ у првом стадијуму сазревања и сазнавања објективног света, дете успоставља социјалне односе са својом околином. Оно у даљем развоју шири круг својих интересовања и контактира са све широм средином. У том развоју члан је разних социјалних група – најпре породице као примарне групе, а касније групе вршњака, васпитне групе у предшколској установи, још касније школског оделења итд. Свака од тих група има одређену улогу у формирању и социјализацији његове личности. Да ли ће се дете формирати у здраву личност или ће поприми неке облике неприлагођеног понашања, у великој мери зависи од функционисања тих група и од односа у њима. Анализа историје случајева већине делинквената речито говори да су лоши односи у тим групама допринели формирању њиховог делинкевентног понашања. (Божић 2003: 50)

Да проблем буде озбиљнији, емоционално поремећени делинквенти су особе са неуротичним и психотичким начинима реаговања. Неуротичне реакције настају у раној младости као последица одбацивања породице и средине и депривације, што доводи до поремећаја у пубертету и психосексуалном развоју. Као психотичке реакције појављују се манифестације шизофрене природе, са неразумљивим „чудним" понашањима која се не могу објаснити свесним и подсвесним мотивацијама. (Бошковић 1995: 203)

Често се каже да проблем почиње у школи, па тако, школски програми и функција школе у савременим условима су више оријентисани на образовни него на васпитни аспект младог човека. У таквом систему изостаје изграђивање моралних норми и позитивних ставова и карактера личности, јер су програми неусклађени са физичким и психичким могућностима и потребама младих, њиховим интересима и задовољењем жеља. (Бошковић 1995: 207)

2.2 ПОСТОЈЕЋА ЗАКОНСКА РЕШЕЊА (DE LEGE LATA)

Данас су васпитне мере доминантне санкције за малолетнике и примењују се не зато што код малолетника нема услова за кривицу, него због општег става о штетности кажњавања малолетника, о бескорисности примене репресије у политици сузбијања малолетничког криминалитета, у другачијем ставу о томе шта су циљеви кривичноправне реакције на малолетне учиниоце и којим средствима их је могуће остварити. (Радуловић 2010: 43)

У складу са тим, заштита интереса жртве представља веома битан криминалнополитички постулат у савременим (кривично) правним системима. Законодавац је кроз одредбе о условима за примену, врстама, и избору васпитних налога, заштиту интереса жртве уважио као битан критеријум за оптирање ових мера у појединим случајевима. (Радуловић 2010: 87)

Законодавац у Републици Српској има идентичне ставове према овом проблему. У Кривичном законику Републике Српске у Члану 15. став 1. наведено је да, кривично законодавство се не примјењује према лицу које у вријеме када је дјело извршено није навршило четрнаест година, а у ставу 2. да, према малољетницима и млађим пунољетним лицима примјењује се овај законик, ако посебним законом није другачије прописано (Кривични законик Републике Српске 2017: 64/17). Поред тога, Закон о полицији и унутрашњим пословима Републике Српске прописује ограничења употребе средстава силе, тако што се у Члану 48. став 1. наводи да, према дјеци [...] може се употријебити физичка снага под условима прописаним овим законом, а друга средства силе само ако та лица директно угрожавају живот полицијског службеника, других лица или свој живот. Такође, у Члану 50. став. 2, прописано је ограничење употребе ватреног оружја према лицима, где се наводи да: „употреба ватреног оружја није дозвољена према малољетнику, осим ако је то једини начин одбране од директног напада или опасности по живот.“ (Закон о полицији и унутрашњим пословима 2016: 57/16)

Законска решења се разликују у другим државама, а нека су под утицајем ОУН, тако да, малолетничко кривично законодавство одликује велика неуједначеност, како на нормативном плану, тако и на пољу примене и извршења кривичних санкција према малолетницима. Казна малолетничког затвора, као једина врста казне која се може изрећи овој категорији

учинилаца кривичних дела, различито је регулисана у кривичном законодавству појединих држава. (Бановић-Јоксић 2012: 45)

Са становишта афирмације принципа индивидуализације, критикују се решења у појединим законодавствима о обавезном кажњавању малолетника када се приликом извршења стекну одређени услови, или када малолетник изврши одређена кривична дела. Таква је, на пример, пракса у САД ако је дело извршено уз употребу ватреног оружја и у Аустралији када малолетник трећи пут изврши одређена кривична дела (three strikes and you are in) и друго (Juvenile justice "The Unwanted Child" of State Responsbilities 1993-2000: 9).

Ипак, на плану афирмације овога принципа има још много таквих и сличних примера у законодавствима и пракси не само неразвијених земаља, што треба да се озбиљније изучава ради размене искустава. У то нас уверава и извештај посебних органа УН о стању у појединим законодавствима која још увек садрже, или су донедавно предвиђала могућност да се малолетницима изрекну смртна казна, доживотнни затвор или друге тешке казне (САД, Бангладеш, Белгија, Кина, Индија, Холандија, Пакистан, и други). (Радуловић 2010: 31)

Сличан поглед на ову врсту кажњавања имамо и у Србији, тако да, у погледу облика кривице, сматра се да је интенција законодавца да се могућност изрицања малолетничког затвора примењује само на случајеве умишљајног извршења кривичног дела. (Радуловић 2010: 151)

2.3. УПОТРЕБА СРЕДСТАВА ПРИНУДЕ

Обавеза обазривог поступања према малолетику се, већ у Члану 12. Закона о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку, наглашава у самој дефиницији појма „лишење слободе" под којим се подразумева облик затварања или притварања или смјештаја у јавну или приватну затворену институцију наредбом суда, управног или другог органа власти, лица које је млађе од 18 година. У овом смислу, лишењем слободе сматра се и смјештај малољетног учиниоца кривичног дјела у здравствену или социјалну установу. (Закон о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку 2010: 13, 2013: 61)

По правилу ова санкција примарно има едукативну и третманску, а не репресивну функцију, али се још увек у великом броју држава, пре свега због услова у институцијама у којима се извршавају, не може говорити да је репресија искорењен. (Радуловић 2010: 160)

Евиденција органа формалне социјалне контроле не даје потпуну слику постојећег проблема и заснива се само на мишљењу и препорукама. Наиме, у извештајима тужилаштва Босне и Херцеговине образлаже се да, укупном

анализом рада тужилаштва у БиХ нису обрађени подаци везани за кривичне предмете гдје су починиоци позната малољетна лица. Сматрамо да је потребно посебно обрадити ову врсту предмета због евидентног пораста малољетничког криминала последњих година (Извештај: www.tuzilastvobih.gov.ba). Са друге стране, евиденција МУП-а Републике Српске даје преглед криминалитета на основу годишњих извештаја организационих јединица и сачињених извештаја у Одјељењу за аналитику Министра унутрашњих послова што такође не одражава стварну ситуацију због тамне бројке криминалитета малолетника (Информација: www.mupvladars.net).

3. ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

Процена личности малолетних лица има дугу историју у психологији и криминологији у циљу примене кривичног права. У Републици Српској се није поклањала посебна пажња овом аспекту који је важан фактор не само у примени права, већ и у самом доношењу законски норми. Психолошко истраживање личности малолетника је нарочито значајно ради нових теоријских ставова и одређивања праваца у примени репресивних мера. У овом раду је прикупљени ставови и уверења полицијских службеника који се, као извршни орган, први суочавају са манифестацијама малолетничке делинквенције и криминалитета. Сасвим је сигурно да се анализом резултата емпиријском истраживања добијају резултати од научног значаја, који представљају стручан суд о малолетничкој популацији.

3.1. УЗОРАК ИСТРАЖИВАЊА

Узорак истраживања сачињавало је 345 испитаника припадника МУП-а Републике Српске. Испитани узорак обухватио је три организационе јединице, и то: припаднике САЈ (Специјалне антитерористичке јединице) – 25 (7.2%), припаднике ЈЗП (Јединице за подршку) – 111 (32,2%) и припаднике из ПУ (полицијских управа) на целокупној територији Републике Српске – 209 (60.6%).

Табела 1. Структура узорка у односу на организациону јединицу МУП-а РС

ОРГАНИЗАЦИОНА ЈЕДИНИЦА	f	%
САЈ	25	7,2
ЈЗП	111	32.2
ПУ	209	60,6
УКУПНО	345	100.0

У погледу старости испитаника обухваћен је узорак старосне доби у распону од 21 до 59 година. Просечна старост износила је 39.13 година.

Из разлога мање заступљености особа женског пола у МУП-у Републике Српске није било могуће уједначавање особа по полу већ је узорак био креиран тако да је обухватио узорак у складу са процентуалном заступљеношћу припадника у односу на пол. У односу на пол целокупан узорак сачињавало је 310 (89.9%) мушкараца и 20 (6,1%) жена, а 15 (4.3%) испитаника се није изјаснило.

Табела 2. Структура узорка у односу на пол припадника МУП-а РС

ПОЛ	f	%
мушки	310	89.9
женски	20	5.8
неизјашњени	15	4.3
УКУПНО	345	100.0

Посматрајући припадност по организационим јединицама, узорак САЈ чинило је 21 (84%) мушкараца и 4 (16%) жена, узорак ЈЗП 96 (86.5%) мушкараца и 15(13.5%) жена, а узорак из ПУ 193 (92.3%) мушкараца и 16 (7.7%) жена.

Истраживање је реализовано од 26.02.2018. до 05.12.2018. године. Реализовали су га на терену, од стране аутора овог рада, посебно припремљени анкетари – начелници Полицијских управа и командири организационих јединица, на основу одобрења Министра унутрашњих послова Републике Српске.

Истраживање је било неекспериментално, експлоративно, а узорак пригодан. Испитаници из три испитане групе, који су одабрани за ово истраживање, бирани су насумично, у зависности од доступности у тренутку испитивања, а под надзором руководних радника по организационим јединицама.

3.2. ИНСТРУМЕНТИ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је захтевало примену, за ту сврху, посебно припремљених инструмента, и то:

Профил индекс емоција – Југословенска ревизија и стандардизација (ПИЕ-ЈРС), аутора Роберта Плучика, за који је стандардизацију извршио Петар Костић 1997. године. Тест је присилног избора и састоји се од 62 ставке у којима су упарене комбинације 12 придева којима се дефинишу особине личности. Резултат тестирања изражава се кружним профилом

израженості 8 емоционалних димензија личности (инкорпорација, заштита, оријентација, лишеност, одбацивање, агресија, истраживање, репродукција) и постигнућем на БИАС скали и њиховим међусобним односом.

Упитник за процену интезитета става о наоружаним малолетним лицима, састављен за потребе истраживања. Састоји се од 6 ставки издвојених на основу прегледа литературе, евиденције органа формалне социјалне контроле а описује ставове и уверења припадника полиције које имају према наоружаним малолетницима, криминалцима и тероризму. Одговори су се изражавали на петостепеној скали Ликертовог типа.

1. Сва наоружана малолетна лица су делинквенти.

2. Сва наоружана малолетна лица су спремна употребити оружје.

3. Несрећно и тешко детињство је мотив за ступање у терористичке организације.

4. Малолетник ће употребити оружје да би се доказао у својој средини.

5. Појединималолетници имају веће поштовање према криминалцима него према полицији.

6. Малолетници користе оружје да би се поистоветили са узорима из криминалног миљеа.

Упитник за прикупљање основних социо-демографских података, као и за прикупљање информација о добијеној подршци од стране особа из породичног и пословног окружења, састављен за потребе истраживања, садржи 17 питања, која углавном имају понуђене одговоре.

3.3. ВАРИЈАБЛЕ ИСТРАЖИВАЊА

Независне варијабле:

– Организациона јединица МУП-а (категорије: САЈ, ЈЗП, ПУ)

– Пол (категорије: мушки, женски);

– Године старости (испитаници сами уписују податке);

– Верска припадност (испитаници сами уписују податке);

– Место рођења (категорије: село, град, варошица);

– Место становања (категорије: село, град, варошица);

– Образовање (категорије: средња школа, виша школа, висока школа и постдипломско образовање);

– Године радног стажа (категорије: до 5 година, преко 5 година, преко 10 година);

– Брачни статус (категорије: самац, у вези, ожењен, разведен, удовац);

– Број деце (испитаници сами уписују податке);

– Број чланова домаћинства (испитаници сами уписују податке);

– Број браће и сестара (испитаници сами уписују податке);

– Опис односа у породици (категорије: изразито добри, добри, осредњи, лоши и изразито лоши);

– С ким најчешће разговарају о проблемима (категорије: чланови уже породице, пријатељи надређени, колеге, неко други);

– Задовољство материјалним стањем породице (категорије: врло незадовољан, прилично незадовољан, није сигуран, задовољан, прилично задовољан);

– Награде у служби;

– Казне у служби;

– Добијање подршке у професионалној каријери (чланови уже породице, колеге, надређени, неко други);

– Страх од неуспеха приликом обављања професионалних задатака.

Зависне варијабле:

– Постигнуће на Профил индекс емоција (ПИЕ-ЈРС) чиме се мери 8 емоционалних димензија личности: инкорпорација, заштита, оријентација, лишеност, одбацивање, агресија, истраживање и репродукција.

– Израженост става према наоружаним малолетним лицима, који описује намеру за употребом оружја.

3.4. СТАТИСТИЧКЕ ТЕХНИКЕ И ОБРАДА ПОДАТАКА

Статистичка обрада сирових података извршена је у IBM SPSS Statistics 22. За потребе описа узорка, који чине три организационе групе МУП-а Републике Српске, припадници САЈ, ЈЗП и ПУ коришћена је дескриптивна статистика.

У циљу екстраховања мањег броја важних латентних компоненти (фактора) из скупа манифестних обележја (тврдњи) које су се односиле на израженост става припадника организационих јединица МУП-а Републике Српске према наоружаним малолетним лицима коришћена је факторска анализа (анализа главних компоненти).

Да би се утврдиле релације, односно повезаности, између емоционалних димензија личности, мерених Профилом индекс емоција (ПИЕ-ЈРС), с једне стране, и изражености става према наоружаним малолетним лицима, са друге стране, рађена је мултипла регресиона анализа. Такође, провераван је и појединачни допринос сваког предиктора регресионој функцији, те су зато рачунати beta коефицијенти и коефицијенти линеарне, парцијалне и семипарцијалне корелације.

Да би се добили тестови значајности разлика аритметичких средина на свим социо-демографским варијаблама и варијабли става према наоружаним малолетним лицима, коришћена је једносмерна анализа варијансе (ANOVA).

Посебно конструисаним упитником извршена је процена израженості интезитета става припадника три организационе јединице МУП-а Републике Српске према наоружаним малолетним лицима који се односи на намеру да употребе оружје. Упитник је конструисан на основу доступне стручне литературе и евиденције органа формалне социјалне контроле, а састојао се од 6 ставки. Приликом давања одговора коришћена је петостепена скала Ликертовог типа. Након прикупљања података упитник је подвргнут факторској анализи (анализи главних компоненти). Пре спровођења анализе, процењена је прикладност података за факторску анализу.

Прегледом корелационе матрице откривено је да свих 6 ставки имају коефицијенат вредности виши од 0,3. Вредност Кајзер-Мејер-Оклиновог показатеља је 0,715. Бартлетов тест сферичности је статистички значајан (X^2-192.627818, df-15, sig. 0,000). Овакви подаци указују на факторабилност корелационе матрице.

Факторском анализом потврђено је једнофакторско решење којим се објашњава 34,63% варијансе. На испитаном узорку коефицијент поузданости Cronbach-ова α је износио 0.60. Поузданост скорова на ставкама износи од 0.53 до 0.61.

Након потврде једнофакторског решења упитника, циљ је био утврђивање повезаности између варијабли емоционалних димензија личности припадника МУП-а Републике Српске, мерених Профилом индекс емоција (ПИЕ-ЈРС), с једне стране, и варијабле израженості става према наоружаним малолетним лицима, са друге стране, мереним посебно конструисаним упитником.

Табела 3. Коефицијент мултипле корелације, F-тест и његова значајност

Коеф. мулт. корелац.	Коеф. мулт. детермин.	Кориг. коеф. мул. детермин.	Стандардна г. Пр.
.181	**.033**	.022	.76446

	Сума квад.	Степени с.	АС на ква.	F	Знач.
Регресија	2.485	1	2.485	6.475	**.011**
Резидуал	131.642	343	.384		
Укупно	134.127	343			

Предиктор: ОДБАЦИВАЊЕ
Зависна варијабла: Став према наоружаним малолетним лицима

Резултати линеарне регресионе анализе релација између варијабле израженості става према наоружаним малолетним лицима и варијабли емоционалних димензија личности, мерених Профилом индекс емоција (ПИЕ-ЈРС) указују да применом stepwise технике, на узорку припадника МУП-а Републике Српске постоји статистички значајна повезаност.

Добијени коефицијент мултипле корелације је статистички значајан. Резултати су следећи: R=0.136; R2=0.019; R2korig=0.016; F(1.343)=3,116; p<0.011, што се може видети у табели.

Табела бр. 4. Beta пондери, њихова значајност и линеарне корелације између предикторских и критеријумске варијабле

Модел		Стандардизовани коефицијенти	t	Значајност	Корелације		
	Варијабле	Beta			Линеарне корелације	Парц. Корелац.	Полупарц. корелације
1	(Constant)		30.763	.000			
	ОДБАЦИВАЊЕ	.136	2.545	**.011**	.136	.136	.136

Зависна варијабла: Став према наоружаним малолетним лицима

Регресионом анализом добијено је да је од свих предикторских варијабли, само емоционална димензија Одбацивање повезана са варијаблом Став према наоружаним малолетним лицима. Уочава се да са порастом вредности постигнућа на емоционалној димензији – одбацивање расте и вредност варијабле – став према наоружаним малолетним лицима. Овакав резултат указује да припадници МУП-а Републике Српске који имају израженији став према наоружаним малолетним лицима као делинквентима и криминалцима, описује тврдоглавост, малициозност, сарказам, критичност, пасивно-агресивно понашање, као и склоност да одбацују људе и њихове идеје. Такође, тендециозно или пристрасно просуђују о људима и догађајима, конзервативне и ауторитарне су особе. Користе пројекцију и рационализацију као механизме одбране. Други их виде као непријатеље и злонамерне особе.

Истовремено, припаднике МУП-а који имају ниско постигнуће на овој емоционалној компоненти показују и умерену израженост става о наоружаним малолетним лицима, као делинквентима и криминалцима. За њих би се могло рећи да их одликује недостатак критичности, неодлучност, несамосталност, а често и недостатак борбености и ниска амбициозност.

Неопходно је нагласити да је stepwise техника, којом је дошло до оваквог резултата, врло нестабилна од једног узорка до другог. Када се, поред те чињенице, у обзир узме и ниска корелација од 0.136, која је значајна на нивоу од 0.011, ови резултати би се морали узети са великом опрезношћу, тј. не би се смели, без дубље провере, уопштавати и на неке друге узорке.

Једносмерном анализом варијансе (ANOVA) проверили смо тестове значајности разлика аритметичких средина на свим социо-демографским варијаблама и варијабли става према наоружаним малолетним лицима.

Добијени резултати показују да на узорку припадника МУП-а Републике Српске постоји статистички значајна разлика аритметичких средина на варијабли израженост става према наоружаним малолетним лицима у односу на следеће варијабле: верска припадност, место становања, године радног стажа и кажњавање због неуспеха у служби. Такође, резултати показују да се припадници МУП-а Републике Српске не разликују у израженост става према наоружаним малолетним лицима у односу на припадност организационој јединици.

Приликом анализе постигнућа на варијабли израженост става према наоружаним малолетним лицима у односу на верску припадност добијене су статистички значајне разлике аритметичких средина које указују да су испитаници Православне вероисповести израженији у Ставу према наоружаним малолетним лицима, као делинквентима и криминалцима, у односу на припаднике исламске вероисповести.

Табела 5. Аритметичке средине, стандардне девијације, F-тест и његова значајност на варијабли Став према наоружаним малолетним лицима у односу на верску припадност

ВЕРСКА ПРИПАДНОСТ	Став према наоружаним малолетним лицима	
	АС	СД
Православље	3.4245	.03397
Ислам	2.9603	.18506
F-test =11.186; df = 1; **p = .001**		

Разлике у израженост става према наоружаним малолетним лицима постоје такође и у односу на место становања припадника МУП-а РС. Припадници који живе у граду имају најизраженији став о наоружаним малолетним лицима као делинквентима и криминалцима, док припадници који живе у селу најумеренијег су става.

Табела 6. Аритметичке средине, стандардне девијације, F-тест и његова значајност на варијабли Став према наоружаним малолетним лицима у односу на место становања

МЕСТО СТАНОВАЊА	Став према наоружаним малолетним лицима	
	АС	Д
село	3.2392	.67673
град варошица	3.4403 3.5526	.58012 .79165
F-test = 3.907; df = 2; **p = .021**		

Разлике у израженості става према наоружаним малолетним лицима постоје и у односу на године радног стажа. Припадници који имају између 6 и 10 година радног стажа имају најизраженији став према наоружаним малолетним лицима, иза којих су по постигнућу припадници који имају до 5 година радног стажа. Припадници који су у радном односу преко 10 година су умерени у свом ставу у односу на остале две групе.

Табела 7. Аритметичке средине, стандардне девијације, F-тест и његова значајност на варијабли Став према наоружаним малолетним лицима у односу на радни стаж

ГОДИНЕ РАДНОГ СТАЖА	Став према наоружаним малолетним лицима	
	АС	СД
до 5 година	3.5101	.56529
од 6 до 10 година	3.6207	.53247
преко 1о година	3.3348	.64236
F-test = 4.183; df = 2; **p = .016**		

Припадници МУП-а Репунлике Српске који су били кажњавани за постигнути неуспех у служби се такође разликују у израженості става према наоружаним малолетним лицима, тако што су значајно умеренијег става у односу на припаднике који нису кажњавани.

Табела 8. Аритметичке средине, стандардне девијације, F-тест и његова значајност на варијабли став према наоружаним малолетним лицима у односу на кажњавање за неуспех у служби

КАЖЊАВАЊЕ ЗА НЕУСПЕХ У СЛУЖБИ	Став према наоружаним малолетним лицима	
	АС	СД
да	3,1162	,66469
не	3,4259	,61370
F-test = 7.441; df = 1; **p = .007**		

3.5 РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ПСИХОЛОШКОГ САВЕТОВАЛИШТА ЗА МЛАДЕ УНИВЕРЗИТЕТА У БИЈЕЉИНИ

У истраживању спроведеном у фебруару 2014. године, на узорку средњошколаца у Бијељини, добијени су резултати који говоре о менталном здрављу младих и њиховим актуелним проблемима и потребама. У истраживању је учествовало укупно 1032 испитаника из четири различите школе (гиманазије, економске, техничке и медицинске и пољопривредне школе).

Испитаници су имали пребивалиште подједнако у градској (49%) и сеоској средини (44%), са предношћу женског пола (57%) над мушким (43%). Циљ истраживања је био испитивање психолошких проблема, као и различитих аспеката менталног здравља младих Бијељине (анксиозност, агресивност, опште задовољство животом, глобално самопоштовање).

Резултати истраживања по скалама:

Бекова скала анксиозности показује изражену скалу анксиозности код више од ¾ узорка, а као висок степен анксиозности код више од ¼ испитаника.

Скала агресивности мери ниво агресивности од минималних 29. до максималних 145 поена. Такође, ова скала мери четири различите врсте агресивности: физичке агресивности (ФА), вербалне агресивности (ВА), беса (Б) и непријатељства (Н). Резултати показују да је измерена агресивност умерена и донекле изједначена по школама, осим у Техничкој школи, што се може повезати са већим бројем мушкараца у односу на остале школе.

Скала самопоштовања показује релативно висок ниво самопоштовања, а резултати су прилично изједначени по школама.

Скала задовољства животом је показала да је задовољство животом умерено.

4. ПРЕДЛОГ ПОТРЕБНИХ РЕПРЕСИВНИХ МЕРА (DE LEGE FERENDA)

У Републици Српској је заступљен заштитнички однос приликом примене репресивних мера према малолетницима. Исто тако, слична законска решења постоје у већини савремених правних система, нарочито европских. Међутим, бројни су примери да се тај начин поступања према малолетницима све више мења, а на то су утицале појаве нових безбедносних изазова и нових типова криминала. Као такви, имали су велики утицај на малолетничку популацију која није остала имуна на „савремене болести“ које носе ове друштвене тенденције.

У Члану 28. Став 1. Закона о полицији и унутрашњим пословима Републике Српске наведено је: „полицијски службеник примењује полицијска овлашћења према властитој процјени у складу са законом, као и на основу законите наредбе надређеног полицијског службеника или надлежног органа.“ (Закон о полицији и унутрашњим пословима 2016)

Узимајући у обзир ово законско решење, извршено је емпиријско истраживање као да би се пре свега, „питала струка“ како она гледа на постојећа законска решења, јер управо полиција непосредно примењује оно што је наведено у правним прописима. Интезитет става полицијских службеника без

сумње показује, да малолетници у Републици Српској нису само „несташна деца", него поседују карактерне особине на основу којих могу чинити тешка кривична дела. Даље, у истраживањима преузетим од стручњака из области психологије, налазимо појачану агресивност малолетника.

Слично томе, имамо ставове криминолога који тврде да, међу најзначајније патолошке црте карактера спада агресивност. У теоријском смислу агресивност је интерперсонална склоност насртљивости, тенденција да се силом или другим облицима физичке и психичке принуде решавају конфликти с другима или са собом (аутоагресија). (Бошковић-Марковић 2015: 95)

Да би се решио проблем малолетничке делинквенције и криминалитета, потребно је кренути са превентивним мерама у школским установама, конкретно, „својим односом према ученицима и остваривањем различитих улога у васпитно-образовном процесу, наставници имају могућност, прилику и обавезу да делују превентивно како у односу на одељење тако и у односу на поједине ученике." (Шаљић 2017: 95) Исти аутор даље објашњава да превенција антисоцијалног понашања ученика треба, као и целокупан васпитно-образовни рад, регулисана законским документима, законским одредбама и решењима, а затим и њиховом разрадом у подзаконским документима којима се прописују мере којима ће се остваривати превентивна функција школе. Њима се постављају темељи и дефинише правац њеног превентивног деловања. Осим законске основе, важно је да се у програмским документима школе којима се планира и на основу којих се остварује васпитно-образовни рад дефинишу мере и активности које ће се реализовати у циљу превенције различитих облика антисоцијалног понашања ученика. (Шаљић 2017: 137)

Сузбијање криминалитета малољетника је систематски, организован, планski и координиран напор разних органа, установа и служби у чијем је дјелокругу надлежност и рад са малољетницима, усмјерен на спречавање и сузбијање тих појава и у том правцу се требају залагати институције на свим нивоима друштвене заједнице. (Извештај: www.tuzilastvobih.gov.ba)

Плант, још пре скоро једног века је истакао: „били ми спремни да то признамо, или не, већина дечака делинквената врло тачно одражава оно што су научили живећи у својим заједницама. Ако желимо да имамо мање делинквената, или ако желимо да изменимо начин живота оних који су већ делинквенти, мора се пронаћи начин да се измене они аспекти живота заједнице који пружају одговарајући миље за делинквентне каријере јер их санкционишу одобравањем од кога зависи свако друштвено понашање." (Плант 1937–према Игњатовић 2002: 139)

Правници на свој начин покушавају да буду педагози и предлажу мере, „избор полицајаца који треба да комуницирају са младима, у различитим криминалистичким модалитетима (са делинквентима или жртвама кривичних дела),

треба да буде веома пажљив, тако да се на такве задатке упућују такве особе чији психолошки профил одговара раду са омладином и који су довољно смирени и тактични да све своје дужности обаве на најефикаснији могући начин и који при том неће доћи у искушење да се у односу на децу или малолетнике – делинквенте понашају сувише грубо, те их тиме непотребно психички трауматизовати, или касније изложити стигматизацији, нити ће деловати тако да секундарно виктимизирају жртве кривичних дела, које спадају у младу популацију." (Шкулић–Стевановић 1999: 132)

У вези с тим, психолози постављају питање: Ако није разумно ни праведно кажњавати све младе, постоји ли економичан начин да се препозна 3.5-постотни делинкевнтни део наше омладинске популације? (Момировић-Костић-Хошек 2007: 6)

Једно је извесно, уколико се младом човеку не одржи успешно ритмичко смењивање прогресије са регресијом, оног општељудски конзервативног са стваралачки револуционарним, као и правилно смењивање обима свести са општом тежњом ка проширењу њеног укупног обима, што ће рећи са лаганом прогресијом његовог сазревања, унутрашња тензија у младом човеку незадрживо расте, са императивним захтевом да се све више заоштравани унутрашњи конфликт на било који начин разреши. (Јеротић 2006: 96-97)

Нема сумње да право мора да прати настанак нових друштвених околности и да правне норме буду усклађене са њима. Друштвене околности су се промениле и полиција се све више у својим редовним пословима суочава са малолетницима који врше кривична дела. Због тога, полиција све чешће примењује репресивне мера према њима. Репресивне мере полиције, имају не само ефекат у непосредном обуздавању криминалитета, оне исто тако имају превентивну функцију, посебно када се ради малолетницима. Јасно је да и даље треба оставити „слободу процењивања" полицијским службеницима у њиховим поступцима према малолетним лицима, али у неке ситуације, посебно када се ради о употреби оружја треба посебно уврстити у законске одредбе. Без обзира на незрелост малолетних лица, ако представљају озбиљну претњу, треба их посматрати као и сваког другог криминалца, јер они у том тренутку то и представљају.

ЗАКЉУЧАК

Суочавање са актуелним проблемима у друштву, посебно проблемима младих, обавеза је шире друштвене заједнице. Полиција ступа на сцену, чини се, када је проблем у завршном стадијуму, односно када већ долази до извршења кривичног дела. У овом раду, након теоријског истраживања, а посебно емпиријског, долази се до закључка да на основу присутности

ставова и уверења припадника полиције МУП-а Републике Српске, а које можемо сматрати релевантном чињеницом због природе њихове професије, малолетничку делинквенцију и криминалитет, са сигурношћу можемо да дефинишемо као посебан облик угрожавања безбедности. Такође, распрострањеност ставова полицијских службеника је важна због сагледавања потребе за потврдом постојећих правних прописа у овој области или предлога нових. Првенствено, на то указују резултати добијени у предмету истраживања „Примена репресивних мера полиције према малолетницима у Републици Српској". Према томе, хипотеза постављена у овом раду која гласи: уколико малолетници показују већу агресивност у свакодневном понашању, утолико је реакција органа формалне социјалне контроле потребнија, је у потпуности потврђена. Исто тако, остварен је научни значај овог рада, односно, доказано је да постоји потреба за озбиљнијом реакцијом органа формалне социјалне контроле на све учесталије манифестације малолетничке делинквенције. Јасно је, да су нови правни прописи полазна основа за решавање овог нарастајућег друштвеног проблема и све већег безбедносног изазова. Ипак, овом проблему не треба приступати само репресивним мерама, већ и акцијом целокупног друштва, јер обуздавањем и сузбијањем малолетничке делинквенције, спречавају се и други видови криминалитета.

ЛИТЕРАТУРА

Бановић–Јоксић 2012: Б. Бановић–И. Јоксић. Малолетнички затвор у законодавству и пракси. Београд: Универзитет у Београду, Факултет безбедности.

Божић 2003: М. Божић. Искуства у раду са малим групама. Ваљево: Министарство правде Републике Србије, Управа са извршење заводских санкција.

Бошковић 1995: М. Бошковић. Криминологија и социјална патологија, друштво-злочин, страст и болест. Нови Сад: Матица српска.

Бошковић–Марковић 2015: М. Бошковић–М. Марковић. Криминологија са елементима виктимологије. Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду.

Игњатовић 2011: Ђ. Игњатовић. Криминологија. Београд: Досије студио.

Јеротић 2006: В. Јеротић. Личност наркомана. Београд: Арс Либри.

Момировић–Костић–Хошек 2007: К. Момировић–П. Костић–А. Хошек. Танатос-нагон смрти. Београд: Центар за примењену психологију.

Николић 2007: Д. Николић. Болести зависности пушење, алкохолизам и наркоманија. Београд: Народна књига Алфа.

Радуловић 2010: Љ. Радуловић. Малолетничко кривично право. Београд: Правни факултет, Универзитета у Београду.

Шаљић 2017: З. Шаљић. Превенција антисоцијалног понашања ученика. Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Шкулић–Стевановић 1999: М. Шкулић–И. Стевановић. Малолетни делинквенти у Србији, нека питања материјалног, процесног и извршног права. Београд: Југословенски центар за права детета.

Juvenile justice "The Unwanted Child" of State Responsbilities, An Analysis And Comentary on issues of Juvenile Justice in Concluding Observations of UN Committee on the Right of Child 1993-2000, International Network on Juvenile Justice, 9.

Плант 1937: S.J. Plant. Personality and Cultural Pattern. New York. Према (Ђ. Игњатовић 2002: 139. Криминолошко наслеђе, Практикум из криминологије. Београд: Полицијска академија).

Извештај тужилаштва Босне и Херцеговине за 2016, www.tuzilastvobih.gov.ba

Закон о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку, "Сл. Гласник Републике Српске", Број: 13/2010 i 61/2013.

Информација о стању безбједности у Републици Српској за период јануар – децембар 2015. године, доступно на: www.mupvladars.net

Видети шире, Информација о стању безбједности у Републици Српској у периоду јануар-јун 2018. године, доступно на: www.mupvladars.net

Кривични законик Републике Српске, "Службени гласник Републике Српске", Број: 64/17, Бања Лука, 2017.

Закон о полицији и унутрашњим пословима, "Службени гласник Републике Српске", Број: 57/16, Бања Лука, 2016.

Anatolij S. MILOVANOVIĆ

THE APPLICATION OF REPRESSIVE MEASUREMENTS TOWARD JUVENILES IN REPUBLIKA SRPSKA

Summary

The main problem of research in this paper is the aggressiveness of juveniles in Republika Srpska and the reaction of social subjects to such behaviour. The research problem is very actual and scientifically and socially justified, as indicated by numerous data from the records of the bodies of formal social control, as well as the results of an empirical research conducted on this topic. Starting from this, the main subject of research in this paper is the application of repressive measures of the police against juveniles in Republika Srpska. The aim of the research in this paper is the description, classification and scientific explanation of repressive measures applied by the police against the aggressive juveniles. The description, classification and scientific explanation are based on the results of psychological research carried out among members of the police and juveniles of secondary school age in Republika Srpska. The results of the survey showed an increased aggressiveness of juveniles in Republika Srpska, which requires the undertaking of adequate criminal justice instruments and sanctions. The results of the research have confirmed unambiguously that the greater aggressiveness in daily behaviour of juveniles is, the more necessary the reaction of the bodies of formal social control is. The scientific significance of this paper consists of examining the need for a social reaction to the mental health problems of the juvenile

Key words: Aggression, anxiety, repressive measures, criminal law instruments, juveniles, delinquency, police.

Рад је предат 31. маја 2019. а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

UDK 342.849.2-055.2(497.6)"1990/2014"
doi: 10.5937/bastina1948255B

Originalni naučni rad

*Fahreta F. BRAŠNJIĆ**
JU OŠ „Musa Ćazim Ćatić", Zelinja Donja, Gradačac, TK BiH

*Petar D. TANČIĆ***
Fakultet političkih nauka, Evropski univerzitet Brčko Distrikt, BiH

POLOŽAJ ŽENA U IZBORNOM PROCESU U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1990. DO 2014.

Apstrakt: Položaj žena u izbornom procesu u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2014. godine bio je uslovljen ukupnim društvenim, političkim i kulturnim prilikama i obrascima ponašanjima karakterističnim za taj geografski prostor. Mogućnosti žena u BiH da se više uključe u političke procese bile su u korelaciji sa obrazovnim, profesionalnim, socijalnim i verskim statusima i individualnim percepcijama i ciljevima, razvijenosti demokratskih i političkih procesa, broja i stepena angažovanosti ženskih organizacija, ocena i procena žena o mogućnostima ulaska u izborni proces i izborne kampanje. Posebno je značajan uticaj normativnih odredbi na izborni proces i učešće žena u politici, što se vidi u slučaju kada je u BiH od strane OSCE-ove Privremene izborne komisije u BiH normativno utvrđena obaveza da na izbornim listama političkih partija moraju da budu najmanje tri žene i to među prvih deset kandidata. Rezultat takvih odredbi na politiku, izbore u BiH, bila je veća zastupljenost žena u političkim institucijama na svim nivoima.

Ključne reči: žene, politika, političke institucije, izbori, izborni proces.

IZBORNI PROCES

Izborni proces u svakom političkom sistemu jedan je od najznačajnijih političkih procesa. S obzirom na to da je politika upravljanje opštim društvenim interesima, da je politika politička pojava i politički realitet, da se ista može opaziti u svakom društvu kao posebna sfera ljudske delatnosti koja se ostvaruje u određenim uslovima, da su suštinski činioci politike i političkih procesa ljudi i njihove organizacije, koji imaju svoje potrebe, interese i motive i ciljeve, koje ostvaruju mnoštvom svojih aktivnosti i delatnosti, pri tom koristeći određene

* magistar političkih nauka, fahreta13@hotmail.com
** Politikolog, deimos_kod@yahoo.co.uk

metode i sredstva političkog delovanja, a radi postizanja određenih političkih rezultata, posledica i efekata, nesporno je da su bitan činilac politike i izbornih procesa i žene, bez kojih ne bi bilo ni ljudskog društva niti političkih procesa. Istraživanje izbora i izbornog procesa vrši se primenom određenih naučnih metoda. Kao što je istakao Dragan Tančić, pod pojmom „primena metode, primene istorijske metode, možemo shvatiti skup određenih radnji i postupaka pri raznim vrstama naučnih istraživanja, i to prilikom teorijskih istraživanja i uspostavljanja teorije, pri empirijskim istraživanjima, pri metodološkim istraživanjima i pri ostvarivanju ukupne ili parcijalne društvene, političke i druge prakse" (Tančić 2009: 250). Pored primene istorijskog metoda kao opštenaučnog i drugih naučnih metoda, istraživanjima izbora i izbornog procesa pristupa se i upotrebom tipskog modela predmeta istraživanja koji obuhvata nekoliko bitnih činilaca. Na prvom mestu su uslovi. „Društvene, istorijske i političke pojave, uvek se javljaju i ostvaruju u određenim uslovima, pod kojim shvatamo skup činilaca čije postojanje predstavlja osnov ostvarivanja pojava i manifestovanje karakteristika određene pojave-pojava, tako da se može konstatovati mnoštvo uslova i njihovih bitnih činilaca, raznovrsnost, mnogobrojnost i protivurečnost istih. Možemo konstatovati da imamo, s jedne strane, nužne i dovoljne uslove, aktivne i potencijalno aktivne, određenih svojstava, i druge uslove" (Tančić 2012: 104-105). Potom slede subjekti. „Subjekte politike možemo klasifikovati po mnogobrojnim obeležjima. Prvi kriterijum klasifikacije jeste uloga i položaj subjekata, i po tom kriterijumu subjekte možemo razvrstati na subjekte koji čine akciono jezgro, potom subjekti – nosioci akcija, aktivisti – sledbenici, učesnici – korisnici akcija i kontraaktivisti. Po sastavu – kolektivnosti, subjekte možemo klasifikovati na kolektivne, grupne i individualne. Po kriterijumu organizovanosti na organizovane i neorganizovane i po kriterijumu dobrovoljnosti, oficijelnosti, legalnosti, legitimnosti, aktivnosti, usmerenosti, ali i po drugim kriterijumima" (Tančić 2006: 81). Sledeći bitan činilac izbora i izbornih procesa jesu višestruke složenosti, odnosno odnosi između osnovnih principa, polazišta, teorija i propisa, normativnih odredbi kao dela sistema i podsistema i izborne prakse, stvarnih izbornih aktivnosti i izbornih ponašanja u datoj zajednici, državi ili savezu država, gde postoje odnosi suverenizacije i desuverenizacije, primer je Evropska unija i njen izborni sistem.

Značaj normativnih odredbi na izborni proces i rodnu jednakost – nejednakost najbolje se uočava na više primera izbornog procesa u mnogim zakonodavstvima, kako na prostoru Evrope, Bosne i Hercegovine i drugih država. Od 1995. do 2007. godine učešće žena u radu parlamenata širom sveta bilo je oko 10%, da bi se njihovo učešće tokom 2007. uvećalo na 17%. Slično je bilo i u Bosni i Hercegovini početkom 90-ih godina prošlog stoleća. Procenat žena na političkoj sceni bio je zanemarljiv, ali kada je od strane OSCE-ove Privremene izborne komisije u BiH normativno regulisana obaveza da na izborne liste sve političke

partije moraju da stave najmanje tri žene i to među prvih deset kandidata, onda se na prvim narednim izborima situacija bitno promenila u korist veće zastupljenosti žena.

Rodne nejednakosti u političkoj participaciji među prvima su proučavali švedski politikolog Herbert Tingsten (1937) i francuski sociolog Moris Diverže (Duverger 1955).[1] Međutim, tek je ekspanzija feminističke teorije tokom osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka presudno uticala na razvoj interdisciplinarnog pristupa u proučavanju pretpostavki o političkim kapacitetima žena. Povezivanje političkih nauka, sociologije, psihologije i feminističke teorije postaje proveren ključ za proučavanje političke socijalizacije i participacije žena. Želja i mogućnost žena da se više uključe u politički život zemlje zavisi od velikog broja faktora, prvenstveno od obrazovnog, profesionalnog i socijalnog statusa, razvijenosti demokratskih institucija, uticaja ženskih organizacija i procene mogućnosti u ostvarivanju podrške u izbornoj kampanji. Na odluku žena da se kandiduju i njihovo okruženje da prihvate kandidaturu žene veliki uticaj imaju tradicionalna shvatanja, predrasuda prema ženi, što utiče na samopouzdanje žene i želju za učešćem u političkom životu.

Na prisustvo žena u izbornom procesu, u radu parlamenata, lokalne samouprave i sl, najveći uticaj imali su i imaju politički faktori, i to: politički subjekti, izborni politički sistemi (uređeni su zakonskim i drugim propisima u koje su manje-više uključeni i drugi regulativni sistemi), sistem normi i raznovrsne normativne odredbe u hijerarhijskom poretku (normativne odredbe propisuju bitne pravne uslove za raspisivanje redovnih, vanrednih, ponovljenih, dopunskih i poništenih – ponovljenih izbora, taksativno se navode nadležni za donošenje odluka i pripremanje normativnih i organizacionih preduslova za raspisivanje i sprovođenje izbora, precizirajući njihova ovlašćenja i odgovornosti, njima se propisuju ko može učestvovati na izborima u ulozi subjekta koji kandiduje, koji se kandiduje, i koji bira (koji glasa), tj. nosioce aktivnog i pasivnog biračkog prava...).

Iako partije povećavaju šanse žena da uđu u parlament, koliki procenat žena će se naći u skupštini zavisi od tipa političke stranke, stepena centralizovanosti procesa izbora kandidata za poslanike i način njihovog izbora. Praksa pokazuje da su levo i socijalistički orijentisane stranke više sklone da podrže kandidaturu žena za političku funkciju nego desne i konzervativne. Razlika između autoritarnih i birokratizovanih sistema upravljanja takođe značajno utiče na izbor žena

1 Termin rodna neravnoteža ili jaz (gender gap) prvi put je uvela u literaturu Pamela Džonston Konover (Pamela Johnston Conover) 1980. godine, uoči predsedničkih izbora, kada je ustanovljeno da je Ronald Regan imao znatno veću podršku među muškarcima. Taj koncept je objedinio četiri aspekta: rodne razlike u participaciji, u stavovima, u partijskoj identifikaciji i glasanju. Potom je Elinor Smil (Eleanor Smeal), deseta predsednica Nacionalne organizacije žena u Americi, počela da upotrebljava termin u svakodnevnoj praksi.

kandidata. Birokratizovani sistemi upravljanja podrazumevaju postojanje detaljnih i standardizovanih pravila izbora kandidata. Sa druge strane, u autoritarnim sistemima upravljanja pravila nisu precizno određena i ne poštuju se dosledno. U liderskim strankama koje su pod kontrolom svojih vođa, kandidati su obično sami lideri ili neko koga oni izaberu, i mogućnost da žena bude kandidat je veoma mala. Što je izborna lista kraća, teže je uključiti sve društvene grupe, pa samim tim i žene. Ponovno kandidovanje istih ljudi i oduzimanje mogućnosti novim kandidatima da uđu u izbornu utakmicu takođe umanjuje šanse ženama da se uključe u političku borbu.

UČEŠĆE ŽENA U EVROPSKIM POLITIČKIM INSTITUCIJAMA

Globalno posmatrano, 1995. godine samo 10% žena učestvovalo je u radu parlamenata širom sveta, dok se 2007. taj procenat uvećao na 17%. Unutar Evropske unije 1997. godine je bilo 16% žena parlamentarki, dok je 2007. zabeleženo 24%. Vlade Norveške (53%), Švedske, Finske (60%), Holandije, Danske, Španije (41%), Belgije, Nemačke i Austrije dostigle su kritičnu masu od 30%, dok Slovačka, Grčka i Turska imaju samo jednu ženu na ministarskoj funkciji, a Rumunija čak nijednu. Češka, Kipar, Irska, Slovenija, Mađarska i Malta imaju manje od 15% žena u parlamentima (Equality in Politics 2008).[2]

Tokom 2007. godine žene zauzimaju manje od desetine ministarskih i jedne petine podministarskih mesta. U 39 zemalja žena je izabrana za predsednika države ili vlade. U vladama zemalja EU ima tri puta više muškaraca (76% muškaraca i 24% žena). Centralnim bankama svih 27 država EU rukovode muškarci. U Evropskoj centralnoj banci, Evropskoj investicionoj banci i Evropskom investicionom fondu svega 16% žena je na značajnim položajima. U vodećim kompanijama oko 90% članova upravnih odbora su muškarci. Jedino u Norveškoj, zahvaljujući vladinoj pozitivnoj akciji, u odborima privatnih i javnih kompanija je angažovano oko 40% žena. U administraciji EU 33% žena je zapošljeno na vodećim položajima. Svega 18% sudija su žene, dok je u Bugarskoj i Rumuniji, novopridruženim članicama, zbog potcenjenosti funkcije, neadekvatnog nagrađivanja i korupcije, preko 70% žena obavlja funkciju sudija. Razlika u platama između muškaraca i žena iznosi oko 15%.[3] U poslednje vreme broj žena izabranih u parlament veći je u nekim manje razvijenim zemljama (Južna Afrika (30%), Mozambik, Venecuela) nego u Americi, Francuskoj ili Japanu, gde je broj žena na univerzitetima, na upravljačkim funkcijama u privatnim firmama i u tradicionalno muškim profesijama rapidno povećan. Indeks razvijenosti društva i nivo demokratizacije institucija jesu u direktnoj vezi sa brojem žena u parlamentarnom

2 Equality in Politics: Survey on Women and Men in Parliaments, 2008.
3 Women and Men in Decision-Making: Analysis of the Situation and Trends, 2007.

životu, ali primeri Kine i Kube, gde je broj žena političarki značajan, ukazuju i na uticaj drugih parametara, pre svega vrednosno – normativnog okvira društva i obrazaca kulturnog života.

FAKTORI KOJI UTIČU NA POLITIČKU PARTICIPACIJU ŽENA U PRAKSI

Postoji veliki broj faktora od kojih zavise želje i mogućnosti žena da se (aktivnije) uključe u političke procese; najznačajniji faktor jeste obrazovanje, zatim profesionalni i socijalni status, ali i razvijenost demokratskih institucija, uticaj ženskih organizacija, te procena mogućnosti u ostvarivanju podrške u izbornoj kampanji. Ipak, na navedene faktore i odluku žena da se aktivno uključe u politički život najviše utiče njihovo okruženje, tradicionalna shvatanja i razumevanja rodnih uloga, kao i predrasude prema ženama. Poslednje navedeno ima veliki uticaj na samopouzdanje žena i njihovu želju za učešćem u političkom životu. Političke partije poseduju najveću moć kada je u pitanju povećanje prilika da žene zauzmu pozicije u zakonodavnoj vlasti. Koliko žena će se naći u skupštinskim i parlamentarnim klupama najpre zavisi od tipa političke partije, stepena centralizovanosti procesa izbora kandidata i kandidatkinja za poslanike i poslanice, te načina njihovog izbora.

Pored opštih pravila po kojima se odvija izbor poslanika/ca i po kojima se odlučuje o raspodeli mandata na osnovu broja osvojenih glasova, na sastav parlamenta utiču i posebna pravila koja se nazivaju još i posebnim merama ili merama afirmativne akcije. Dosadašnja praksa pokazuje da su u velikom broju zemalja žene manje zastupljene od muškaraca. Iako ustavi garantuju biračko pravo bez diskriminacije na osnovu pola, žene efektivno koriste samo aktivno biračko pravo, ali ne mogu da ostvare u punoj meri i svoje pasivno biračko pravo.

Afirmativne kvote su privremene stimulativne mere kojima se određuje minimalan udeo ili broj manje zastupljenog pola na izbornim listama ili u političkim telima. Zbog sporog povećanja broja žena u politici, žene širom sveta su u stalnoj potrazi za delotvornijim metodama povećanja svoje zastupljenosti. Često se kao jedan od najuspešnijih mehanizama pominju kvote – ženske ili rodno neutralne kvote, prema međunarodnoj bazi podataka IDEA (IDEA 2002).[4] Ipak, ne možemo smetnuti s uma da su ženske kvote osmišljene kao privremene mere, pa i pored njihovog uticaja na procenat žena u politici, političke stranke moraju više biti uključene u ovaj proces. Kvotni izborni sistem se ne smatra merom diskriminacije muškaraca, već predstavlja kompenzaciju za istorijski nasleđene društvene prepreke koje sprečavaju žene da zauzmu mesta koja zaslužuju.

4 International IDEA: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2002.

Kvote na listi predstavljaju meru kojom se političke stranke ili koalicije obavezuju da će se na kandidatskoj listi nalaziti određeni procenat žena (nikada manje od 30%). Ukoliko su u izbornom sistemu primenjene samo ove kvote, sistem ne daje realne izglede ženama da, pod jednakim uslovima, konkurišu za mesta u parlamentu. Kvote na listama neće dovesti do veće zastupljenosti žena u parlamentu ukoliko se imena kandidatkinja nalaze na dnu liste, jer u proporcionalnim izbornim sistemima jednoj kandidatskoj listi nikada neće pripasti svi raspoloživi mandati.

Postoje čvrsta suprotna mišljenja o vrsti liste, poput onih da otvorene liste s rodnim kvotama unapređuju zastupljenost žena u politici. Konkretno u BiH, otvorene liste doprinele su da žene na listama imaju jednake mogućnosti da budu izabrane u zakonodavne organe vlasti, bez obzira na kojem se mestu na listi one nalaze, ako pri tome dobiju dovoljan broj glasova od strane biračkog tela. U tradicionalnom društvu kao što je Bosna i Hercegovina, optimizam i poverenje da se biračko telo neće voditi stereotipima o rodnim ulogama prilikom izbora svojih predstavnika/ca u vlasti, po svoj prilici, luksuz je koji žene, ali i celo bosansko-hercegovačko društvo sebi ne mogu priuštiti. Otvorene liste jesu najbolja opcija koja pruža ženama i drugim marginalizovanim kategorijama društva najveće mogućnosti za izbor, ali ta opcija može biti efikasna samo u društvima koja su razvijena u toj meri da im izborne rodne kvote nisu potrebne da bi se postigla rodna ravnopravnost u zakonodavnim telima. Bosna i Hercegovina, nažalost, još uvek nije dostigla takav nivo društvene i političke svesti.

ZASTUPLJENOST ŽENA U POLITICI U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1990. GODINE

Stereotip muškarca i žene u Bosni i Hercegovini ne razlikuje se mnogo od onih koji postoje u drugim patrijarhalnim sredinama, kulturama i tradicijama u kojima su muškarci dominantna društvena grupa, glava porodice, neprikosnoven autoritet ženi i deci, a žene javno ne dovode u pitanje ovaj autoritet, bez obzira na stvarnu prirodu odnosa između muškarca i žene, gde je ostavljen prostor potvrđivanju tradicionalno shvaćene muškosti gde je muškarac taj koji odlučuje, koji je nadređen, sposoban, snažan i udaljen od tradicionalno shvaćenih ženskih poslova (Bakšić-Muftić 2006: 87). Zbog ovoga, žene koje sebe ne doživljavaju na tradicionalan i stereotipan način svejedno imaju problem političke i svake druge vrste participacije u bosansko-hercegovačkoj društvenoj stvarnosti, jer u njoj nisu ni podsticane za aktiviranje, niti su, ako se već aktiviraju, podržane.

Kao glavne prepreke za napredovanje žena u društvu, Bakšić-Muftić navodi patrijarhalnu tradiciju koja ne dozvoljava ženi da pređe nasleđene okvire i norme koje određuju njen položaj u porodici i javnom životu, običaje koji ženama

ostavljaju manje prava i sloboda nego muškarcima, te zakon koji se ne trudi da u svim oblastima dosledno sprovede odredbe o ravnopravnosti muškaraca i žena. Tu se mogu dodati i religija, odnosno njeno tumačenje koje ide u pravcu preuveličavanja razlika između žena i muškaraca, određujući, na taj način, uži prostor prava i sloboda ženama nego muškarcima, te mediji koji nameću stereotipnu sliku žene najpre kao seksualnog objekta, a mediji koji su malo manje ekskluzivni se uglavnom zadržavaju na slici žene kao domaćice i majke koja, opet, od svih svojih kvaliteta insistira jedino na spoljašnjem izgledu. Na ovaj način mediji propuštaju da se bave stvarnim problemima žena. S obzirom na navedeno, nije greška kazati da je bosansko-hercegovačka politička kultura dominantno kultura muškaraca i da će biti potrebno dosta vremena, truda i inicijative da se takav koncept promeni u korist većine bosansko-hercegovačke populacije, jer žene čine 52% stanovništva u Bosni i Hercegovine. Dakle, krajem 20. i početkom 21. veka i dalje je muška dominacija vidljiva u svim sferama društva. Vekovima je „u većini poznatih društava ženama pripadao svijet privatnog, a muškarcima svijet javnog djelovanja (Papić–Sklevicky 2003:18)".

Kada su se početkom 90-ih godina prošlog veka održali prvi višestranački izbori na kojima je itekako preovladavala podjela po nacionalnoj osnovi, procenat žena na političkoj sceni je bio zanemarljiv. Žene su tada zauzele veoma mali broj mesta na svim nivoima vlasti – u Parlamentu Bosne i Hercegovine od ukupno 240 mesta, žene su zauzele samo sedam mesta (odnosno 2,92%), a na lokalnom nivou su od 6299 mesta zauzele svega 315 mesta, odnosno 5% (Bakšić-Muftić – Ler-Sofronić i dr. 2003: 52). Situacija nakon rata opet nije išla u prilog žene kao političarke. Zbog egzistencijalnih problema, ali i borbe sa svim nedaćama sa kojima su se susretale bosansko-hercegovačke žene, dolazi se do zaključka da one u posleratnim godinama nisu imale vremena ni za kakav politički angažman.[5] Ženska kvota je u BiH prvi put uvedena nakon lokalnih izbora 1997. godine od strane OSCE-ove Privremene izborne komisije što je značilo da svaka politička partija mora na izborne liste staviti najmanje tri žene i to među prvih deset kandidata. Tako se na sledećim izborima 1998. godine situacija znatno promenila u korist veće zastupljenosti žena. Tada su u Predstavničkom domu Parlamenta BiH žene dobile 26% mesta, u Predstavničkom domu FBiH 15% mesta, u Narodnoj skupštini RS 22,8% mesta, a na kantonalnim nivoima 18,46% mesta (Bakšić-Muftić, Ler-Sofronić i dr. 2003: 52) .

5 Iz ovog razloga ni 1996. godine, na prvim posleratnim izborima na državnom nivou, nije značajno promenjena zastupljenost žena. Tako je u Predstavničkom domu Parlamenta BiH od 42 zastupnička mesta jedno mesto dobila žena (2,38%), u Predstavničkom domu Parlamenta FBiH je ženama pripalo sedam od mogućih 140 mesta (5%), a u Parlamentu Republike Srpske žene su zauzele šest mesta od mogućih 106 (1,89%)8. Slična situacija se desila i na lokalnim izborima 1997. godine, kada je zastupljenost žena u opštinama FBiH bila 6,15%, a u Republici Srpskoj 2,4%.

Na izborima održanim 2000. godine uvodi se model otvorenih lista što ponovo umanjuje šanse žena da dobiju podršku tradicionalistički orijentisane bosansko-hercegovačke sredine. Ipak, žene uspevaju opstati na političkoj sceni sa dva mesta u Predstavničkom domu Parlamenta BiH (4,76%), 24 mesta u Predstavničkom domu FBiH (17,4%) te 14 mesta u Narodnoj skupštini RS (14,86%).

U periodu od 2002. do 2012. godine, ni na opštim, a ni na lokalnim izborima nije zabeležen značajan porast udela žena na overenim kandidatskim listama. Taj udeo se kretao između 35% i maksimalnih 36,82% 2010. godine, kada je zabeležen maksimalan udeo žena na izbornim listama. Izbor žena na opštim i lokalnim izborima u BiH bio je u konstantnom opadanju u periodu od 2002. do 2008. godine kada je udeo izabranih žena pao sa 20,15% na 14,9% od ukupnog broja svih izabranih kandidata/kinja. Na opštim izborima 2010. godine ovaj udeo je porastao na 17,37%, da bi se na lokalnim izborima 2012. godine ponovno smanjio na 16,19% izabranih žena.

Nakon što je 2013. godine izvršena harmonizacija Izbornog zakona u BiH sa Zakonom o ravnopravnosti polova u BiH, političke partije na svojim izbornim listama na izborima u BiH moraju kandidovati najmanje 40% predstavnika/ca manje zastupljenog pola. Ove izmene su se po prvi put implementirale na opštim izborima 12. oktobra 2014. godine, kada se na svim kandidatskim listama nalazilo najmanje 40% kandidatkinja od ukupnog broja overenih kandidata/kinja[6]. Na opštim izborima 2014. godine učestvovalo je 98 političkih subjekata, odnosno 7.748 kandidata/kinja, od čega je bilo 3.276 žena, odnosno 42%. Iako je ovaj udeo dobar u poređenju sa prethodnim izbornim godinama u kojima udeo žena na overenim kandidatskim listama nije bio veći od 36,82%, ne smijemo zaboraviti da je ovaj porast nametnut Zakonom o Izmenama i dopunama Izbornog zakona iz 2013. godine te da 42% žena na listama predstavlja trenutni zakonski minimum.

Dakle, ono što se događa iza ovih brojeva jeste da politički lideri neprestano ignorišu žene, stvarajući od njih najveću marginalizovanu grupu stanovništva u bosansko-hercegovačkom društvu. Ovakav pristup ima negativne implikacije na političke aktivnosti, jer su žene kao manjina u stranačkim strukturama i političkim telima izabrane da bi poštovale stranačku disciplinu, koja im ne dopušta da se zalažu za rodnu ravnopravnost iako bi mogle biti rodno osvećene. Takođe, imenovanje žena na pozicije odlučivanja često je propraćeno sveprisutnim negativnim stavom i mobingom koji uzrokuje psihološku barijeru za žene odražavajući se na gubitak samopouzdanja, ali i gubitak liderskih ambicija i želje za napretkom u političkim krugovima. S druge strane, žene koje su politički angažovane često bivaju stereotipno predstavljene od strane medija, i nevidljive

6 Osim na listama sa malim i neparnim brojem kandidatkinja (jedan na ili tri kandidatkinje) na kojima je udeo žena 0%, 33,3%, 66,6% ili 100%.

u predizbornim kampanjama (Bečić, Alađuz 2014:). Neretko se dogodi da su žene na pozicijama na kojima inače ne bi bile izabrane jer su političke stranke vrlo iskusne i upoznate sa metodama kako formirati listu kandidata/kinja, prateći sistem kvota sa minimalnim brojem žena. Ovo očigledno rezultira time da građani/ke više favorizuju muškarce nego žene, što može biti zaključeno iz rezultata prethodnih opštih izbora koji ukazuju na to da procenat učešća žena u zakonodavnim telima na svim nivoima ostaje nizak, jednako kao i nakon prethodnih izbora. Ove činjenice pokazuju da su građani/ke Bosne i Hercegovine otporni/e na promene stavova i razumevanja društveno izgrađenih rodnih uloga, nanoseći tako štetu i muškarcima i ženama.

Sledi još jedan zabrinjavajući problem koji se odnosi na isključivanje žena iz svih ključnih reformi koje je Bosna i Hercegovina u poslednje vreme pokrenula, stoga su njihovi stavovi ostali nevidljivi jer su ovi procesi vođeni od strane zatvorenog kruga političkih lidera. Dodatna prepreka jeste činjenica da su žene manjina i u rukovodećim telima političkih stranaka, te teško mogu staviti pitanje rodne ravnopravnosti u fokus jer programi stranaka često ne uključuju principe rodne ravnopravnosti (Alađuz 2013). Ovo je posebno zabrinjavajuće jer su stranke kreatori politika i one su odgovorne za očuvanje ili menjanje tradicionalnih stavova i stereotipa o političkom angažmanu žena. Takođe, stranke su zadužene i za jačanje i edukaciju žena te pružanje podrške izabranim ženama, što bi moglo na mnoge načine povećati udeo žena u političkom životu. Ipak, ovo ostaje izazov koji političke stranke u Bosni i Hercegovini još nisu spremne prihvatiti.

No, ipak postoji par pozitivnih promena koje su se nedavno dogodile u političkom životu u BiH. U februaru 2013. godine zastupnice u Predstavničkom domu Parlamenta FBiH su osnovale Klub parlamentarki koji trenutno deluje kao neformalna grupa, ali je pokrenuta inicijativa da se usvoje amandmani na parlamentarne Statute, jer još uvek nije moguće osnovati višepartijske klubove. Ovo je bio značajan korak za zastupnice, iako je izazvao burnu javnu reakciju pojedinih političara u BiH. Drugi korak učinjen je u pogledu harmonizacije sa Zakonom o ravnopravnosti polova u BiH, te usvajanjem Zakona o izmenama i dopunama Izbornog zakona u BiH koji se odnosi na odredbe koje regulišu rad tela za provođenje izbora, kao i odredbe koje regulišu sertifikaciju i predlaganje kandidata/kinja za izbore, a izmene se odnose na nužnost postojanja 40% predstavnika/ca manje zastupljenog pola na listama. Poseban napredak je učinjen u pogledu položaja žena na kandidatskim listama, gde je omer od 30% povećan na 40%, tako da sada glasi „ravnopravna zastupljenost spolova postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen s najmanje 40% od ukupnog broja kandidata na listi". Ovo predstavlja značajan napredak u pogledu učešća žena u političkom životu, ali je implementacijski deo od strane političkih partija onaj koji je najvažniji. S ovim u vezi, pitanje zatvorenih i otvorenih listi ostaje otvoreno, jer ovo može biti mač sa dve oštrice iz razloga što bi zatvorene liste osigurale veći

broj izabranih žena, ali bi mogle predstavljati i nove temelje za manipulaciju izbornim rezultatima gde bi političke stranke postavljale podobne kandidatkinje, ali ne nužno i sposobne.

LITERATURA

Alađuz 2015: Dž. Alađuz. *U potrazi za izgubljenim vremenom: Priča o ravnopravnosti spolova kroz prizmu stranačkih dokumenata (Analiza programskih dokumenata parlamentarnih stranaka u Bosni i Hercegovini iz rodne perspektive)*. Sarajevo: Udruženje INFOHOUSE.

Bakšić–Muftić, Ler-Sofronić i dr. 2003: J. Bakšić-Muftić, N. Ler-Sofronić, J. Gradaščević-Sijerčić, M. Fetahagić, M. *Socio - Economic Status of Women in Bosnia and Herzegovina: Analysis of the results of star pilot research done in 2002*. Sarajevo: Jež.

Bakšić-Muftić 2006: J. Bakšić-Muftić. *Ženska prava u sistemu ljudskih prava*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Bečić–Alađuz 2014: E. Bečić, Dž. Alađuz. *Žene u politici – Da li je veličina važna? (Analiza načina izvještavanja štampanih medija o kandidatkinjama na Općim izborima 2014. godine u Bosni i Hercegovini tokom predizborne kampanje)*. Sarajevo: Udruženje INFOHOUSE.

Equality in Politics 2008: Equality in Politics. *Survey on Women and Men in Parliaments*.

International IDEA 2002: International IDEA. International Institute for Democracy and Electoral Assistance.

Papić – L. Sklevicky 2003. Papić, L. Sklevicky. *Antropologija žene*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Tančić 2006: Dragan Tančić: *Konceptualizacija istraživanja u političkim naukama*. Magistarska teza. Beograd: Fakultet političkih nauka.

Tančić 2009: Dragan Tančić: *Istorijski metod u istraživanju političkih pojava*. Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet političkih nauka.

Tančić 2012: Dragan Tančić: *Osnove istorijskog metoda*, Beograd, 2012.

Women and Men in Decision-Making 2007: Women and Men in Decision-Making. *Analysis of the Situation and Trends*.

Fahreta F. BRAŠNJIĆ
Petar D. TANČIĆ

THE POSITION OF WOMEN IN ELECTORAL PROCESS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1990 TO 2014

Summary

An essential element of politics, political process and elections are women, without whom, neither human society nor political or electoral processes would exist. One of the essential elements which affects the position of women in politics and the electoral process itself and gender equality, are normative provisions by which the electoral process is regulated what may be noticed at many examples in many legislatures in the area of Europe, Bosnia and Herzegovina, Serbia and other states. The percentage of women at the political scene of Bosnia and Herzegovina had been negligible until OSCE's Interim Electoral Commission in Bosnia and Herzegovina normatively regulated the duty that all parties had to put at electoral lists at least three women among the first ten candidates respectively. Since then, at the first subsequent elections the situation has changed in favour of greater presence of women in politics and political institutions and so on.

Key words: Women, politics, political institutions, elections, electoral process.

Рад је предат 1. августа 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 272-36 Стефан Првовенчани, српски краљ
321.17:929 Стефан Првовенчани, српски краљ
doi: 10.5937/bastina1948269D

Оригинални научни рад

*Ђорђе Н. ЂЕКИЋ**
Филозофски факултет Ниш

ЗАШТО СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ НЕМА СВОЈЕ ЖИТИЈЕ?**

Апстракт: У изградњи светитељског култа уобичајено је да се светитељу напишу житије и служба. Тако је Стефан Немања добио житијну белешку, једно кратко и два пуна житија, као и одговарајућу службу. Св. Сава добија два житија. Током XIV века своја житија добијају и скоро сви владари династије Немањић, сви архиепископи и прва три српска патријарха. Једино први српски краљ из династије Немањића Стефан Првовенчани нема своје житије. Како је канонизација извршена убрзо после његове смрти, остаје отворено питање зашто је то тако. Рад указује на то да је у делима Доментијана и Теодосија, у житијима посвећеним Св. Сави, светитељски култ Стефана Првовенчаног литерарно изграђиван упоредо са изградњом култа првог српског архиепископа. Анализирају се могући разлози који су навели да наручиоци дела код Доментијана и Теодосије не наруче Житије Стефаново. За Уроша I сматра се да су разлози политички, а за наручиоце дела Теодосијевих Стефанова блиска сарадња са римокатолицима.

Кључне речи: Стефан Првовенчани, Св. Сава, култ, житија, Доментијан, Теодосије.

Свака годишњица је прилика да се поново ишчитају подаци везани за оно што се обележава. У овом случају, осам векова од добијање прве српске краљевске круне, коју је Стефан Немањић добио од римског папе 1217. године, прилика је да се испитају и, можда, преиспитају одређена питања која у савременој историографији или нису решена, или никада нису ни постављена, односно остављају могућност за ново сагледавање у вези са чином који је одредио српску историју.

* ванредни професор, djekicdj@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (од антике до савременог доба)*, који је одобрен одлуком Наставно-научног већа Филозофског факултета у Нишу 28. 06. 2018. године, одлука број 183/1-16-6 -01.

Једно од таквих питања је питање зашто нема житија посвећеног Стефану Немањићу, односно Стефану Првовенчаном. Непостојање култних текстова посвећених неком светитељу, попут *Житија*[1] и *Службе*[2] у средњем веку, намеће постављање многих питања. Чињеница да је тек после 1629. године, када су откривене његове мошти у Сопоћанима, патријарх Пајсије написао пригодно *Житије* и *Службу* (Павловић 1965: 52; Богдановић 1991: 268),[3] навела је поједине ауторе на претпоставку да је светитељски култ Првовенчаног формиран тек у XVII веку (Марковић 2009: 15). Но, преовлађујући став у постојећој литератури је показао да је овакво тврђење без основа (Поповић 2013: 573–584). А да је уобичајено да светитељ добије своје житије, као и да се та пракса појавила код Срба још у XI веку, сведочи и случај дукљанског кнеза Владимира који је добио своје пуно житије, сачувано у скраћеном облику у оквиру *Летописа попа Дукљанина*, још у XI веку (Ђекић 2013: 183–189).

Но, пођи ћемо од постојећих чињеница. Светом Симеону Мироточивом, оснивачу династије Стефану Немањи, посвећена је житијна белешка у *Хиландарском* (Ћоровић 1928: 26–30), а након тога и кратко житије, забележено у *Студеничком типику* (Ћоровић 1928: 151–175). Оба поменута текста, као и одговарајућу *Службу*, саставио је Св. Сава (Ћоровић 1928: 176–186). Стефан Првовенчани је свом оцу први написао пуно житије (Ћоровић 1939: 1–76), а друго пуно житије, у коме је наглашена његова улога као заштитника отечества, написао је Доментијан (Даничић 1865: 1–116). Св. Сава је добио два пуна житија.[4] Прво, састављено од стране Доментијана (Даничић 1865: 118–344), друго од Теодосија (Даничић 1860: 1–219). Теодосије је написао и *Житије монаху и исповеднику Светом Петру Коришком* (Новаковић 1871: 320–346).

Архиепископ Данило и његови настављачи написали су *Живот краљева и архиепископа српских*. Ово дело само узред спомиње Св. Симеона и Стефана Првовенчаног (Даничић 1866: 4–5), један пасус посвећује краљу Радославу (Даничић 1866: 5), краљу Владиславу око две стране (Даничић 1866: 5–7). Пуно житије добијају: краљ Урош (Даничић 1866: 7–21), краљ Драгутин (Даничић 1866: 22–53), краљица Јелена (Даничић 1866: 54–101), краљ Милутин (Даничић 1866: 102–161), краљ Стефан Дечански (Даничић 1866: 162–214), краљ Стефан Душан (Даничић 1866: 215–231). Притом, Житије цара Душана није цело и не обухвата цео његов живот.[5]

---

1 О житијима њиховом, значају, пореклу, врстама, елементима и сл, види: Трифуновић 1990: 47–77; прир. Ћирковић–Михаљчић 1999: 192–194.

2 О службама опширније: Трифуновић 1990: 327–329; прир. Ћирковић–Михаљчић 1999: 675–678.

3 Више о књижевној делатности патријарха Пајсија: Богдановић 1991: 267–271; Јовановић: 2001.

4 М. Ломпарјов је установио делове пуног житија (Трифуновић 1990: 65–68).

5 У *Житију* га називају цар Стефан.

У овом делу, добили су житија и архиепископи српски, наследници Св. Саве: Арсеније (Даничић 1866: 232–272), Сава II (Даничић 1866: 273–275), Данило (Даничић 1866: 275), Јоаникије (Јанићија) (Даничић 1866: 276–291), Јевстатије I (Даничић 1866: 292–319), Јаков (Даничић 1866: 320–321), Јевстатије II (Даничић 1866: 322–323), Сава III (Даничић 1866: 324–325), Никодим (Даничић 1866: 326–327) и Данило II (Даничић 1866: 328–377). Житија су добили и патријарси Јоаникије (Даничић 1866: 378–379), Сава (Даничић 1866: 380–383) и Јефрем (Даничић 1866: 384–386).

Дакле, већ на први поглед може се приметити да су житија добиле и поједине личности које нису биле проглашене за светитеље у то време (нпр. Драгутин, цар Душан)[6], од којих су поједине свакако биле и мање значајне за историју Срба и Србију као државу од Стефана Првовенчаног, који је добио краљевску титулу и постао први краљ династије Немањића и који је постао светитељ.

О Стефану пишу узгред, пишући о Св. Сави, и познати, већ поменути, хагиографи Доментијан и Теодосије. Може се и мора поставити питање да ли они Стефана Првовенчаног у својим делима доживљавају као светитеља.

Доментијан је написао два житија – Св. Симеону и Св. Сави. И док се у првом Стефан Првовенчани само узгред спомиње, у *Житију Св. Саве* му је посвећено више пажње.

Теодосије је, поред *Житија Св. Сави*, у коме спомиње Стефана Првовенчаног, написао и *Житије Св. Петру Коришком*, затим службе тројици светитеља: Св. Симеону (Теодосије 1988: 41–77), Св. Сави (Теодосије 1988: 79–117) и Св. Петру Коришком (Теодосије 1988: 209–229). Стефана се дотиче у *Служби Св. Сави*. Аутор је и три канона:[7] *Заједнички канон Спасу Христу, Св. Симеону и Св. Сави* (Теодосије 1988: 119–129), *Заједнички канон Св. Симеону и Св. Сави* за осам гласова (Теодосије 1988: 131–200), *Заједнички канон Св. Симеону и Св. Сави* четвртог гласа (Теодосије 1988: 201–208) и *Похвале Св. Симеону и Св. Сави* (Теодосије 1988: 231–263). Ова дела настала су почетком XIV века, у време наглог развоја књижевне делатности у самом манастиру Хиландар, коју је пратила и литургијска реформа, увођењем Јерусалимског устава у богослужбени поредак Српске православне цркве (Богдановић 1978: 91–103; Богдановић 1988: 20; Богдановић 1991: 164–168).

Приметно је да Теодосије у наслову својих дела помиње само Св. Саву и Св. Симеона, да постоји чак и служба Св. Петру Коришком, али да увек недостаје помен Стефана Првовенчаног. Могао је Теодосије, као што је

6 Душан никада није ни проглашен за светитеља.

7 О канону као књижевној форми види: Трифуновић 1990: 129–130; прир. Ћирковић–Михаљчић 1999: 274.

посветио Заједнички канон Спасу Христу, Св. Симеону и Св. Сави да у другим канонима или похвали дода и име Стефана Првовенчаног. Но, он ни то није учинио.

Све наведено нас наводи само на претпоставку да су култни списи посвећени Стефану Првовенчаном свесно избегавани. Питање које се само по себи намеће је зашто и како? Притом, његова канононизација не подлеже никаквој сумњи. Он је први немањићки краљ који је проглашен за светитеља. Канонизован је као Св. Симон пошто га је брат Сава замонашио под овим именом непосредно пред смрт 24. септембра 1227. или 1228. године. Свакако да је одлука да се сахрани у Студеници, и то наспрам очевог гроба, била Савина.

Сам чин његовог замонашења и умирања је дат у житијима Доментијана и Теодосија изузетно драматично. Обојица наводе да је Стефан Првовенчани умро непосредно пред Савин долазак. Сава га васкрсава и замонашује. Тек након тога Стефан умире по други пут (Доментијан 1988: 167–168; Теодосије 1988: 222–223; Марковић 2009: 14; Поповић 2013: 575).[8] После само годину дана Сава, са црквеним сабором, отвора гроб Стефана Првовенчаног – монаха Симона и, установивши да су мошти целе и да се из њих осећа благоуханије тј. миомирис који испуштају, организује њихову свечану транслацију у Жичу. Теодосије наводи да је Сава саставио „свету и божаствену службу о преносу светих његових моштију" (Теодосије, 229–230).[9] Сматра се да под појмом служба, у датом случају, требају подразумевати стихире, као заметак будућих литургијских и хагиографских текстова. Што се пак тиче целог нетљеног тела – corpus in corruptum – истиче се да оно припада најпоштованијој врсти реликвија и најпоузданијим знамењу светости (Поповић 2013: 577).

Из изнетих података лако се може запазити да је канонизација уследила само годину дана после смрти (Теодосије 1988: 229).[10] Поређења ради, на Немањину канонизацију се чекало осам година (Ђекић 2017: 134). Дакле, када је требало канонизовати Стефана Првовенчаног, пожурило се, а када је требало написати житије, до тог чина у периоду који је непосредно следио није дошло. Притом, може се приметити и да је он прва личност коју је аутокефална српска црква канонизовала.

Његова канонизација је важна пре свега у државотворном смислу, јер је он био први канонизовани српски владар-светитељ који је носио титулу

8 Његово монашко име помиње и краљ Владислав у једној повељи (Новаковић 1912: 386).

9 О транслацији као свечаном и јавном чину, који је незаобилазан у процесу канонизације светитеља у средњем веку, види: прир. Ћирковић–Михаљчић 1999; 342–343, 579–580. О значају миомириса моштију види: Поповић 2008: 69–79.

10 О канонизацији Стефана Првовенчаног види: Поповић 2013: 573–584.

краља. Тиме је извршена сакрализација краљевине у средњовековној Србији. Нешто више од два века пре тога, достигнута је сакрализација краљевске круне у Дукљи. Наиме, у Дукљи је свети краљ био Јован Владимир. Стефановом канонизацијом Србија се у овом погледу изједначила са њом (Ђекић 2017: 121–136). Учвршћен је положај Стефанових синова као наследника престола и искључена свака могућност да власт преузму синови његовог старијег брата Вукана. Његове мошти су чуване у Жичи, месту где ће бити крунисани будући српски краљеви и представљале су велику национално-политичку светињу српског народа (Благојевић–Медаковић 2000: 157; Поповић–Поповић 2014: 347–360).

Дакле, постаје јасно зашто је тако брзо извршена канонизација. Остаје нејасно питање зашто нема житија, пуне службе, односно има ли светитељског прослављања краља Стефана Првовенчаног у другим српским средњовековним житијима где се он помиње.

Доментијан, поред уобичајених појмова за Стефана као што су „благочестиви, богољубиви, благоверни" (Доментијан 1988: 123, 141), користи много јаче слике и појмове којима сведочи његову светост. Пишући о Стефановом одрастању у дому Немањином у Житију Светога Саве каже за њега да је „васпитан у доброј вери, и савршен у побожности" (Доментијан 1988: 125), што представља један од елемената житијног текста (Марјановић Душанић 2007: 94).

Доментијан наглашава чин Стефановог уласка у власт као богоизабраног наследника описујући одлуку Немањину да изабере Стефана и преда му престо: „да се брине и суди, Богом вођен" (Доментијан 1988: 81).[11]

У изјави „И беху три светила Богом изабрана на чување народа свога" (Доментијан 1988: 130) свакако треба препознати Симеона (Стефана Немању), Саву и Стефана Првовенчаног. Спомињањем Првовенчаног уз прву двојицу Доментијан жели да се он у светости изједначи са њима, од којих су првом – Симеону (Немањи) посвећена већ два житија, а другом – Сави (Растку) се оно управо пише.

Када се Стефан разболео, Сава га је исцелио (Доментијан 1988: 142), а исцељење је могуће само над онима који испуњавају Божије заповести (Јеванђеље по Матеју, гл. 6, стих 14).

11 Овај опис је много опширнији у *Житију Светог Симеона* где Доментијан наводи беседу Стефана Немање којом се обраћа сину Стефану у моменту када му предаје власт (Доментијан 1988б: 268–269). У овој беседи Стефан Немања је упоређен са Мојсијем јер речи које изговара само су парафраза Мојсијевих речи (Кашанин 1988: 18). Иако недостаје пре тога топос „светог детета" којим се потврђује богоизабраност светог владара (Марјановић Душанић 2007: 105), то не треба да чуди, јер Доментијан ипак не пише његово житије да би водио рачуна о свим елементима хагиографије везане за Стефана Првовенчаног.

Приликом Стефановог крунисања, Доментијан каже да га је Сава помазао Духом Светим (Доментијан 1988: 157), а Дух Свети обитава само у вернима (Јеванђеље по Јовану, гл. 14, стихови 16–17). Такође, крунисањем је постигнуто: „Да од Бога буду венчана сва три помоћника Христова" (Доментијан 1988: 157). Венчање три помоћника су „светитељство – венац Светог Симеона, архиепископско достојанство – венац Светога Саве и краљевска круна – венац Стефана Првовенчаног." Сви су од Бога добили венац, који у суштини представља служење Богу. Ова изјава ставља Стефана у исту раван са Св. Симеоном и Св. Савом.

У продужетку Доментијан каже: „Још у телу живи бише венчани обилном благодаћу од живога Бога, и прослављени различним чудесима" (Доментијан 1988: 157). Множина упућује да се текст односи на сву тројицу. Дакле, ако су чуда чинили Симеон и Сава, онда их је чинио и Стефан, и то по Божијој благодати.

У наставку овај хагиограф наводи: „И не бише само написана имена њихова на небесима, но слика и подобије, још док су били живи на земљи бише написани на небесима" (Доментијан 1988: 157), правећи паралелу са Светим писмом у коме је речено: „не радујте се што вам се демони покоравају, већ што су имена ваша написана на небесима" (Јеванђеље по Луки, гл. 10, стих 20). Међутим, Доментијан иде и даље од онога што наводи Јеванђеље – указује да су на небесима њихова *слика и подобије*, а не само имена.

Доментијан пише својеврсну *Похвалу*[12] тројици српских светитеља и ту можемо прочитати да су још у телу били драги Богу и анђелима због своје „праве вере". Међутим, важно је нагласити да је њихова мисија, јер је то очигледно њихово највеће чудо и централни садржај светитељског култа, да читав српски народ приведу Богу, односно да га оправославе заједничким трудом. Овај хагиограф такође каже да су сва тројица имала једну вољу и потпуно сагласје својих мисли, а самим тим и својих дела.

Један од кључних аргумената за њихову светост и важна ствар за разумевање култа „свештене тројице" на коме инсистира, садржан је у реченици која гласи: „И три сатворише на земљи вољу Тројице" (Доментијан 1988: 157). Заиста, од тога ништа веће нису могли урадити.

Посебно место у Доментијановом делу заузима опис два догађаја из спољне политике. Први се односи на бугарског великаша Стреза који је, одметнувши се од бугарске власти, признао Стефана за свог господара. Српски владар га је прихватио и побратимио се са њим. Стрез се у међувремену измирио са царем Борилом и са њим и латинским царем

12 Што се похвале тиче то је посебни жанр у средњовековној књижевности. Код Срба ће прву самосталну похвалу написати тек Теодосије, а пре тога се она јавља као део већих целина, у овом случају житија. Више о похвали видети у: Трифуновић 1990: 323–325.

Хенриком I склопио савез против свог побратима (Благојевић 2004: 61–69). Доментијан описујући њихов однос супротставља Стефана – праведника, доброчинитеља, поштоваоца Божјих заповести, богоугодног човека, Стрезу кога назива грешником и ђаволским сином. Након ових дешавања, Сава одлази у дипломатску мисију код бугарског великаша, али не успева да га одговори од напада. Током наредне ноћи Стрез је убијен. Убија га анђео (Доментијан 1988: 127–128; Даничић 1865: 209–211). Нови завет наводи да анђео кажњава смрћу противнике Божије (Дела апостолска, гл. 12, стих 23).

Други догађај је напад угарског краља Андрије I (1205–1235) на Стефана 1220. године, који је уследио због тога што је Стефан крунисан за краља. И овог пута Стефан шаље у дипломатску мисију Саву који чини чуда и спашава Стефана и његову државу. Штавише, угарски краљ Стефану шаље поклоне (Доментијан 1988; 159–166). Његовим спашавањем од угарског краља испуњено је Божије обећање да ће штитити све оне који му се обраћају у невољи (Псалам 37, стих 29–34; Псалам 107, стих 6).

Описујући Стефанову смрт, каже да предаде у руке Господа Христа „своју свету душу" (Доментијан 1988: 168). Христос умирући на крсту говори: „Оче, у твоје руке предајем дух свој."[13] И овде је, дакле, присутна паралела са Јеванђељем. Описујући сахрањивање, Доментијан наводи: „И тако положи његове свете мошти" (Доментијан 1988: 168). Дакле, већ приликом сахране за аутора су његови земни остаци, мошти, свете.

У претходној анализи већ смо, дакле, навели податке Доментијанове о смрти, васкрсењу, замонашењу, поновној смрти Стефановој, као и податке о транслацији моштију (Доментијан: 1988: 165–169). У литератури се сматра најјачим аргументом да Доментијан сматра Стефана Првовенчаног светитељем конструкција по којој су Свети Симеон, Свети Сава и Стефан Првовенчани слика (икона) Свете Тројице на земљи (нпр. Кашанин 1988: 18; Радојичић 1988: 44–45). Стварањем култа Тројице на коме ради Доментијан, према мишљењу Смиље Марјановић Душанић, у средњовековној Србији почиње процес прослављања династије, у чему, по њеном мишљењу, пресудан значај има краљ Урош I, покровитељ и наручилац Доментијанових дела, који је имао свест о важности овакве тројичке симболике немањићког „корена" (Марјановић Душанић 2007: 119). Поменуту *Похвалу Тројици* код Доментијана треба посматрати као пандан чувене Савине *Беседе о правој вери* у којој он богословски образлаже православно учење о Светој Тројици. Ова Савина беседа, сачувана у Доментијановом делу, сматра се аутентичним Савиним текстом.[14]

13 Јеванђеље по Луки, глава 23, стих 46.

14 О томе видети: Епископ Атанасије 2004, са критичким осврtом на постојећу литературу.

Може се с правом поставити питање зашто Доментијан, ако је Стефана Првовенчаног сматрао светитељем, није написао његово житије. Што се Доментијана тиче он је оба житија, Св. Саве и Св. Симеона, писао по наруџбини краља Уроша I (Доментијан: 1988: 233, 324–325). Њему нико, очигледно, није наручио дело посвећено Св. Стефану Првовенчаном, тј. Св. Симону. Он је са своје стране, иако житије није било написано, учинио све да би оправдао постојање његовог култа.

На питање зашто краљ Урош I није наручио житије свога оца, не постоји поуздан одговор. Можемо да претпоставимо да су житија оснивача српске аутокефалне цркве и оснивача династије Немањића за њега била битнија од житија оца који је успео да добије краљевску круну. Може се претпоставити и да у време након писања *Житија Св. Симеона* 1264. године, нико од живих није довољно памтио време Првовенчаног да би могао да буде његов животописац. Доментијан је свакако био већ у дубокој старости.

Притом се и питање наслеђивања престола, због чега је тако брзо извршена канонизација Стефана, више није постављало. Вуканови потомци су у међувремену сведени на кнезове и жупане (Ћирковић (ур.) 2000: 396, 399) и као такви нису могли да угрозе престо. Ни у Дукљи се није назирала клица отпора, са позивањем на традицију дукљанског краљевства. Међутим, мора се приметити да Доментијан у *Житију Св. Симеона* не спомиње свештенотројицу, као и да је Византија обновљена 1261. године, чиме је престало постојање Латинског царства.

Други писац житија Св. Саве је Теодосије. Мора се истаћи да је Доментијан имао великог утицаја на Теодосија. У уводу највећег броја сачуваних рукописа Теодосијевог *Житија Светоīа Саве* стоји изјава да је ово дело „сказано Доментијаном [...], а саписано Теодосијем, монахом тогожде монастира". Смисао ових речи је да је Доментијан написао *Житије Светоīа Саве*, а Теодосије га само интерпретирао. Теодосије се као аутор новог *Житија Светоīа Саве* користио Доментијаном као главним, али не и јединим извором и због тога је себе назвао записивачем Доментијанових речи (Богдановић 1988: 11–12). Ипак, како ћемо показати, његов доживљај Стефана Првовенчаног много се разликује од Доментијановог.

Морамо да кажемо да он напушта идеју свог претходника о Светој Тројице на земљи и у својим делима ће афирмисати идеју „свете двојице" – Св. Симеона и Св. Саве. Њима пише и службе и каноне и похвалу. Ниједном у наслову, међутим, не спомиње Стефана. Ипак, он Стефана чешће спомиње него Доментијан.

Теодосије наводи податке који сведоче о Стефану као добром хришћанину.[15] За њега је он христољубив, „правдом и истином светло украшен,

15 Нпр. оца – монаха прати до грчке земље (Теодосије 1988: 130), показујући да тиме поштује Божију заповест „Поштуј оца и матер своју, да дуго и срећно поживиш на земљи" (Друга књига Мојсијева, гл. 20, стих 12).

љубављу према ништима богољубац изврстан, а беше и Светог писма велики испитивач и овог довољно мудар и учен тумач" (Теодосије 1988: 191). Љубав према Богу је наређена[16] као и чињење правде.[17] Истина и светлост је Христос,[18] а обавеза је хришћана да помажу сиротињу.[19] Чињеница да поштује Божије заповести сведочи да је тачан став да је велики познавалац и мудар тумач Светога писма.

Теодосије наводи да је он, када је стигло писмо Стефану које је Сава написао за гроб Св. Симеона, са игуманом и монасима на молитви целу ноћ стојао у цркви са сузама и умиљењу, стидећи се, осуђивао себе, сматрајући се јадним и погинулим. Други пут наводи да на молитви стоји са многим умиљењем и громогласним плачем земљу кропи. Након литургије, док се читала молитва над моштима Св. Симеона, Стефан је стојао код очевог гроба „не имајући мере сузама" (Теодосије 1988: 190–191). Мотив молитве са сузама се среће још у Старом завету и одатле је преузет.[20]

Стефан шаље средства, прво оцу и брату, а касније само брату, нпр. за подизање Хиландара (Теодосије 1988: 134) и дељење милостиње (Теодосије 1988: 149). Даје их и лично Сави на поласку за Свету гору (Теодосије 1988: 187). Након поновног потицања мира из моштију његовог оца, Стефан дели милостињу и обдарује све пристутне (Теодосије 1988: 193), а по Илариону, који је донео Савино писмо, шаље Сави злато (Теодосије 1988: 193–194). Давање милостиње се наређује у Старом (Пета књига Мојсијева, гл. 15, стих 10–14), али се захтева и у Новом завету (Јеванђеље по Луки, гл. 12, стих 13). Милостивима Христос обећава да ће бити помиловани (Јеванђеље по Матеју, гл. 5, стих 7).

Теодосије приказује Стефана и као благодарну особу која захваљује Богу што га је удостојио да дочека очеве мошти. То чини на граници са грчком земљом са монасима, свештеницима, благороднима (властелом), целивајући их са сузама, а његовом односу према моштима се сви дивљаше (Теодосије 1988: 162–163). На годишњицу смрти Св. Симеона Стефан долази са свим благородним и достојно је обележава. На јутрењу, Стефан први примећује да се гроб његовог оца благодаћу Духа Светога испунио миром, што се може схватити и као награда за његову благодарност (Теодосије 1988: 164–166).

Стефан је брата Саву сматрао и својим учитељем, „дружбеним савојником" у моливама Богу, а растанак са њим, Теодосије наводи, доживео је као растанак са душом (Теодосије 1988: 188). Стефан је тај који сведочи

16 Јеванђеље по Луки, гл. 10, стих 27.
17 Посланица Римљанима Св. апостола Павла, гл. 13, стихови 7–8.
18 Јеванђеље од Јована, гл. 14, стих 6; гл.8. стих 12.
19 Прва саборна посланица Св. апостола Јована, гл. 3, стих 17.
20 Прва књига Самуилова, гл. 1, стих 10; Књига Јездирина, гл. 10, стих 1.

да кроз Саву говори Дух Свети о Св. Симеону (Теодосије 1988: 167–169), када је миро поново потекло након Савиног писма, из моштију Св. Симеона, Стефан је одржао говор о чуду Саве и Св. Симеона, да су се сви удивили мудрости Стефановој (Теодосије 1988: 192–193). Тиме је испоштовао заповест коју наводи Св. апостол Павле о обавези да браћа љубе једни друге, а испоштовале су се и речи „чашћу један другог већег чините".[21]

Свест о сопственој грешности се примећује код Стефана када мошти Св. Симеона престану да точе миро. Боји се да се то његов отац окренуо против њега и у писму Сави пита се да ли се то догодило због њихових грехова (Теодосије 1988: 188–189). У Старом завету се још каже да ко призна своје грехе и напусти их биће помилован и оправдан.[22]

Зидање Жиче наводи као пример ктиторске делатности оба брата, започете након Савиног доласка у Србију (Теодосије 1988: 171).

Да је Бог на страни Стефана, Теодосије наводи када описује његов сукоб са Вуканом (Теодосије 1988: 159–161).

Као и Доментијан, и Теодосије много пажње посвећује Стефановом сукобу са Стрезом и угарским краљем. Теодосије прво констатује велику љубав коју је Стефан имао за бугарског великаша Стреза, кога је обдарио многим добрим делима, чиме је испунио заповест да љуби ближњега свога као самога себе.[23] Наводи да је Стрез волео да убија људе показујући се као зао судија који се притом и руга својим жртвама. Дакле, понаша се супротно Божијим заповестима да судије треба да буду поштене и да суде у страху Божијем,[24] у супротном им обећава казну.[25] Бог забрањује и ругање, а ругачима обећава паклени огањ.[26] Стефан Стрезу шаље писма у којима га моли да престане са безакоњем, али се овај оглушује о ове молбе. Сава одлази у дипломатску мисију која не успева и Стрез гине. По повратку у отечество, Сава сâм наводи како им је Бог помогао да у овом рату „без коњске силе и снаге људске, и без икаквог оружја" победе противника (Теодосије 1988: 179–185). Теодосије се још једном враћа на сукоб са Стрезом у *Служби Светоме Сави*. И у овом опису директно наводи да је анђео убио великаша (Теодосије 1988б: 105).

Описујући сукоб Стефана са Угарском због добијања круне, наводи како је Стефан са љубављу примио људе које је угарски краљ послао да му прете ратом (Теодосије 1988: 213), чиме испуњава Христову заповест да треба љубити и непријатеље своје.[27] Бог преко Саве избавља Стефана када

21 Посланица Ефесцима Св. апостола Павла, гл. 5, стих 20.
22 Псалам 32, стих 5: Псалам 51, стих 1–12.
23 Јеванђеље по Матеју, гл. 22, стих 39.
24 Псалам 2, стих 10, 11.
25 Књига пророка Исаије, гл. 1, стих 24–28.
26 Јеванђеље по Матеју, гл. 5, стих 22.
27 Јеванђеље по Луци, гл. 6, стих 35.

се угарски краљ спрема да га нападне. Штавише, угарски краљ српском шаље коње, своје оружје са другим даровима (Теодосије 1988: 213–218), у складу са ставом да је Господ обећао вернима да ће их заштити од непријатеља њихових.[28]

Сава отвара гроб свога брата Стефана – Симона само годину дана по његовој смрти, налази нетруљене мошти и пренесе их у Жичу (Теодосије 1988: 229).

Оно што треба обавезно нагласити су Теодосијеве речи у *Житију Св. Саве*: „Али сада није дозвољено похвалама венце плести Стефану" (Теодосије 1988: 191). Ово он пише без даљег објашњења. Међутим, јасно је да ова реченица исказује известан негативан став, довољан да спречи да настане житије.

Најновија истраживања о времену књижевне делатности Теодосија Хиландарца смештају писање *Житија Светога Саве* у последње деценије XIII века. Тачније, у време Лионске уније, као доње границе за његов настанак (Шпадијер 2010: 15).[29] У средњем веку никада се није приступало писању као одговорном и сакралном послу по личном нахођењу, већ искључиво по налогу или благослову онога ко је био хијерархијски изнад писца (Богдановић 1991: 41). Навели смо да је Доментијан писао житија по захтеву лично српског краља Уроша I (Доментијан 1988: 233, 325). Тако постаје јасно да је и Теодосије морао добити такав налог, али, за разлику од Доментијана, он не наводи ко му га је дао. Како је већину својих дела писао као допринос литургијској реформи, може се претпоставити да је налог добио од врха црквене јерархије, можда и лично од архиепископа Никодима, који је у то време завршио превод Јерусалимског типика (1318/1319) (ур. Ћирковић 2000: 603–604). Од њега свакако није добио налог за писање *Житија Св. Саве* јер га је, како смо већ навели, писао знатно раније.

Мора се поставити питање који су разлози због којих црквена јерархија није сматрала за потребно да се Стефану Првовенчаном напише житије. Теодосије не оспорава светост краља Стефана Првовенчаног, монаха Симона, али њу много суптилније и блаже истиче него што то чини Доментијан. Који су разлози за такав став и код црквене јерархије и код Теодосија? Мислимо да их има неколико.

Први је његов однос према Венецији. Стефан још 1201. године у Млецима кује новац идентичан млетачком грошу, осим по натпису, што свакако није могао да учини ако није имао дозволу Венеције и одржавао добре односе са њом. Сматра се да се и вратио на престо, након што га је Вукан

28 Књига пророка Јеремије, гл. 16, стих 20.

29 За детаљан преглед ранијих мишљења о времену живота и рада Теодосија Хиландарца види: Јањић 2007: 135–171.

збацио, захваљујући помоћи Венеције и дужда Енрика Дандола (Недвидек 2017: 17–22). Добри односи су потврђени склапањем брака са Аном Дандоло у пролеће 2017. године (Коматина 2014: 7–22). Да би обележио овај чин, Стефан је исковао нову серију новца, која је опет била по узору на млетачки (Недвидек 2017: 17–22, 29–32).

Свакако да се као врхунац његовог приближавања западу може сматрати добијање краљевске круне од римског папе Хонорија III 1217. године, што Теодосије потпуно прећуткује. Остаје потпуно нејасно у Теодосијевим текстовима како Срби православци имају владара са римокатоличком титулом. Када се у текстовима оба писца анализира њихов однос према наведеном чину, може се констатовати да, за разлику од Теодосија, Доментијан описује све догађаје, од слања посланства у Рим са захтевом да се добије круна па до доношења те круне у Србију (Доментијан 1988: 156–157).

Најновија истраживања тврде да је Стефан Првовенчани крунисан за краља у саборном храму Св. Петра и Павла у Расу, због чега је настао појам Рашка краљевина, *Regnum Rasciae*, *Regno di Rassa* (Калић 2009: 207–216: Коматина 2014: 17), што оспорава и тачност Доментијанових навода који тврди да је крунисање било у Жичи.

Треба имати у виду и да је Стефан обдаривао римокатоличке манастире нпр. Св. Марије на Мљету (Првовенчани 1988: 117–118).

Зашто би то било спорно Теодосију и јерархији његовог времена?

Теодосије је увео појам „латинска јерес". Пре њега овај појам не користе ни Св. Сава ни Доментијан. Употреба овог појма сведочи о његовој латинофобији (Слијепчевић 2002: 45),[30] коју потврђује још неколико примера. Када Сава одлази да преговара са угарским краљем, Теодосије наводи да га је Сава превео у православље, на чему му се угарски краљ захваљује што га је спасао од јереси (Теодосије 1988: 217–218). Доментијан, када пише о истом том догађају, наводи подучавање, али прелаз у православље не наводи (Доментијан 1988: 159–166).

Приликом крунисања Стефановог Теодосије пише да је сазван сабор. Другог дана сабора Сава држи беседу о правој и јединој истинитој вери, без које неће угледати Господа. На крају тражи од свих присутних да изговоре Символ вере. Како се разлика између православља и римокатолицизма

30 Проблем јереси у средњем веку по нашем мишљењу најбоље је описао Пеинтер следећим речима: „Треба имати на уму да ми живимо у времену када није опште прихваћено веровање да постоји само један јасан и сигуран пут до спасења. Многи данас не сматрају јерес ни злочином ни опасношћу по друштво. За људе средњег века јерес је била најстрашнији од свих злочина, издаја самог Бога. Штавише, то је била зараза која је уништавала људске душе. Ми не бисмо имали нимало разумевања за лекара који допусти човеку за кога сумња да има богиње да се дружи са својим пријатељима, чак иако је дијагноза још непоуздана. У средњем веку то осећање било је још снажније према људима за које се сумњало да су јеретици" (Пеинтер 2007: 362)

огледа и у Символу вере, то значи да су сви присутни морали да исповедају православни символ вере. У суштини, архиепископ српске цркве је затражио од окупљеног народа да исповеди наглас православну веру да би се јеретици прво открили, потом навели да се покају. Овом догађају Стефан је само сведок али не и актер на било који начин (Теодосије 1988: 211–212).

У литератури је одавно истакнуто да није било латинофобије Св. Саве (нпр. Хафнер 1979; 384). Слијепчевић наводи да је према римокатолицима био трпељив и обазрив иако се бринуо за добробит православља (Слијепчевић 2002: 48).

На питање порекла Теодосијеве латинофобије и високог клира његовог времена, одговор би требало потражити у већ поменутом потписивању Лионске уније 1274. године, за време византијског цара Михаила VIII (1259–1282). Тиме је римски папа искористио тежак положај Византије да би је понизио, али и сав православни свет. Када је после смрти цара Михаила VIII власт преузео његов син Андроник II (1282–1328), испољена је велика мржња према римокатолицима, нарочито на Светој гори, као реакција на унију (Мошин 1938–1939: 192–193; Антоновић 2004: 113–131). Сем тога, Михаило VIII је вршио и прогоне противника уније. За време његове владавине смењен је патријарх Јосиф и доведен присталица уније Јован Век. У тамнице су као противници уније послати чак и чланови царске породице (Острогорски 1959: 432–433). Због свега тога, светогорски монаси су послали оштар протест цару и тражили од њега да се одрекне уније и врати у православље. Упркос томе, он се одлучно борио да се унија оствари до краја и у том циљу му је папа послао у помоћ војску која је упала на Свету гору, починивши тамо страшне злочине. Обесили су проту и убили велики број монаха, а у бугарском манастиру Зографу запалили су 22 монаха и 4 манастирска радника који су се затворили у манастирски пирг. Њих православна црква прославља као „Свете мученике зографске" 10. октобра (Николај 2013а: 23/10. октобар, 831–832; Поповић 1998: 210–212).

Треба имати у виду и да је Стефан Првовенчани, још пре пада Византије, отерао своју супругу, византијску принцезу. Деловао је и владао у време када је нестало Византијско царство, а његова моћ прешла на Венецију и Латинско царство. Са остацима Византије, који су себе сматрали могућим обновитељима царства, са Епирском деспотовином и са Никејским царством он је одржавао добре односе. Но, његова окренутост Венецији и папи је нешто што не може да се оспори.

Ситуација се у Теодосијево време променила. Нестало је Латинског царства и обновљена је Византија. Дошло је до Лионске уније и свега онога што је она донела. То је допринело и да се промени став српске православне елите према римокатоличкој цркви (Милисавац 1970: 413).

Наша запажања, дакле, само потврђују став да је Теодосије писао *Житија Св. Саве* после Лионске уније (1274) и мишљење Владимира Мошина да је тај догађај пресудан за формирање Теодосијеве мржње према Латинима (Мошин 1938–1939; 192–193).

Дакле, можемо да закључимо да Стефан Првовенчани – Св. Симон, није добио житије из неколико разлога. У доба Уроша I сматрамо да су то били углавном политички разлози. У време када пише Теодосије ситуација се у многоме променила. Време велике моћи Рима и Латина се променило. Нестало је оне верске трпељивости која је била карактеристична за српско друштво и православну јерархију из времена Св. Саве и Стефана Првовенчаног.

Лионска унија и понижење које је она представљала, злочини који су почињени да би се она спровела, морали су утицати на Теодосија и на црквену јерархију његовог доба. Са њиховог становишта владар који је одржавао добре односе са римокатолицима, од папе добио круну, није могао да буде неко коме се пише житије. Треба обратити и пажњу на већ наведен податак да Теодосије прећуткује добијање краљевске круне из Рима, што Доментијан наводи иако му порекло круне и титуле свакако није било непознато. Сем тога он у свом *Житију Св. Саве*, али и свим другим делима, избацују Доментијанову идеју о свештенотројици, остају само свештенодвојица. Тај трећи који је избачен је управо Стефан Првовенчани. То значи да је ново житије посвећено Св. Сави имало задатак да промени поглед и на самог Стефана. Наравно, то није лични став Теодосија, него оне црквене елите по чијој наруџбини је писао своје дело. Зато је и могао да каже:

„Али сада није дозвољено похвалама венце плести Стефану."

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1988: Димитрије Богдановић. „Теодосије". Предговор у књизи: Теодосије, *Житија*, књ. 5 св. I. Приредио Димитрије Богдановић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 9–39 (доступно и у: Д. Богдановић, *Стара српска књижевност*, Београд 1991, 248–270).

Богдановић 1991. Димитрије Богдановић. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Теодосије 1988: Теодосије. *Житија*, књ. 5 св. I. приредио Димитрије Богдановић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Доментијан 1988: *Живот Светога Саве и Светог Симеона*. Приредила Радмила Маринковић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Даничић 1866: Ђуро Даничић. *Животи краљева и архиепископа српских*. Написао архиепископ Данило и други, издао Ђуро Даничић. Загреб: Штампарија Светозара Галца и ком.

Даничић 1860: Ђуро Даничић. *Живот Светога Саве*. Написао Доментијан (погрешна атрибуција уместо Теодосија), издао Ђуро Даничић. Београд: Државна штампарија Биоград (Београд).

Даничић 1865: Ђуро Даничић. *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*. Написао Доментијан, издао Ђуро Даничић. Београд: Државна штампарија Биоград (Београд).

Ђекић 2017: Ђорђе Ђекић. *Свети Јован Владимир – од кнеза до светог краља*. Едиција Свети Јован Владимир. Књ. 6. Цетиње: Митрополија црногорско-приморска: Светигора.

Новаковић 1912: Стојан Новаковић. *Законски споменици српских држава средњега века*. Београд: Српска краљевска академија.

Новаковић 1871: Стојан Новаковић. „Живот српског испосника Петра Коришког". *Гласник Српскога ученога друштва* 29. Београд, 320–346.

Благојевић–Медаковић 2000: Милош Благојевић – Дејан Медаковић. *Историја српске државности*. Књига I: *Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*. Нови Сад: САНУ, огранак Беседа: Друштво историчара јужнобачког и сремског округа.

Гаврјушина 2014: Лидија Гаврјушина. „Свети Димитрије Солунски и Свети Сава Српски". *Ниш и Византија* XII. Ниш, 651–660.

Јевтић 2004: Атанасије Јевтић. *Богословље Светога Саве*. Требиње: Манастир Тврдоши; Врњачка Бања: Братство Св. Симоена Мироточивог.

Јовановић 2001: Томислав Јовановић. *Књижевно дело патријарха Пајсија*. Београд: Свети архијерски Синод Српске православне цркве.

Јухас Георгиевска 1988: Љиљана Јухас Георгијевска. „Стефан Првовенчани и његово дело", предговор у књизи: Стефан Првовенчани. *Сабрани списи*. Приредила Љиљана Јухас Георгиевска. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 9–50.

Кашанин 1988: Милан Кашанин. „Јеромонах Доментијан", предговор у књизи: Доментијан. *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 9–38.

Коматина 2014: Ивана Коматина. „Ана Дандоло – прва српска краљица?". *Зборник Матице српске за историју* 89. Нови Сад: Матица српска, 7–22.

Марјановић Душанић 2007: Смиља Марјановић Душанић. *Свети краљ – култ Стефана Дечанског*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Марковић 2009: Миодраг Марковић. *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*. Београд: Византолошки институт САНУ.

Мошин 1938–1939: Владимир Мошин. „Старац поп Теодосије и хиландарска 'братија начелна'". *Јужнословенски филолог*. Књига XVII. Београд, 189–200.

Недвидек (2017). Далибор Невидек. *Српско средњовековно новчарство из периода краљевине*. Нови Сад: Музеј Војводине.

Панџић 2006: Жељка Панџић. „Прича о Стрезу". *Зборник МС за славистику* 70. Нови Сад: Матица српска, 45–56.

Поповић 1992: Даница Поповић. *Српски владарски гроб у средњем веку*. Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета.

Поповић 2006: Даница Поповић. „Српска владарска translatio као тријумфални adventus". *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*. Београд, 233–252.

Поповић (2013). Даница Поповић. „Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светитеље?". *Прилог проучавању владарске „канонизације" у средњовековној Србији*. *ЗРВИ* 50/2. Београд, 573–584.

Поповић–Поповић 2014: Даница Поповић – Марко Поповић. „Фунерарна функција Спасове цркве у Жичи?". *Ниш и Византија* XII. Ниш, 347–360.

Радић 1998: Радивој Радић. „Свети Сава и смрт обласног господара Стреза". *Свети Сава у српској историји и традицији*. Београд: САНУ; Краљево: Слово, 51–61.

Радојичић 1988: Светозар Радојичић. „Лик светог Саве у Доментијановом Животу и подвизима архиепископа све српске и поморске земље преподобног оца и богоносног наставника Саве“. у: Доментијан. *Живоѿ Свеѿоїа Саве и Живоѿ Свеѿоїа Симеона*. Приредила Радмила Маринковић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 39–50.

Првовенчани 1988: Стефан Првовенчани. *Сабрани сйиси.* Приредила Љиљана Јухас Георгиевска. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Трифуновић 1990: Ђорђе Трифуновић: *Азбучник срйских средњовековних књижевних йојмова*. Београд: Нолит.

прир. Ћирковић–Михаљчић 1999: *Лексикон срйскоī средњеī века*. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић (прир.). Београд: Knowledge.

ур. Ћирковић 2000: *Исѿорија срйскоī народа,* прва књига. Сима Ћирковић (ур.). Београд: Српска књижевна задруга.

Шпадијер 2010: Ирена Шпадијер. „Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца“. *Прилози за КЈИФ* 76. Београд: Филолошки факултет, 3–16.

Đorđe N. ĐEKIĆ

WHY THERE IS NO BIOGRAPHY OF STEFAN THE FIRST-CROWNED?

Summary

Almost all the rulers of the Nemanjić Dynasty have their biographies, in more or less extensive forms, so do all the Serbian archbishops and the first three patriarchs. Besides King Radoslav, the first Serbian King of the Nemanjić Dynasty, Stefan the First-Crowned, does not have his biography as well, which means that even the rulers that were never canonised did have their biographies.

The paper tries to provide an answer to the question: How is it possible that the first Serbian King, canonised only a year upon his death, does not have his biography? It has been recorded that both Domentian and Theodosius saw him and described him as a saint. Furthermore, in his biography of St. Sava, Domentian builds a notion of an ecclesiastic threesome – St. Simeon, St. Sava, St. Stefan the First-Crowned.

The answer to the question why the biography of Stefan the First-Crowned was never commissioned, among other things, was sought in the personalities of those who commissioned the biographies. The St. Sava and St. Simeon's biographies were commissioned by King Uroš I, a grandson to Stefan, but it is assumed that he did not do it for any political reason. The fact is that at the time Stefan's cult was formed, the Vukan's descendants were still pretty powerful, and Vukan had also had the title of a king and had waged war for the throne against Stefan – which justifies the act of canonisation. In the period of King Uroš' rule, the Vukan's descendants were marginalised, thus the reason for writing the biography of Stefan the First-Crowned no longer existed.

It has remained unknown who commissioned the works written by Theodosius. From the Nemanjić Dynasty, they are dedicated only to St. Simeon and St. Sava, where the Stefan's name is not mentioned even in the titles. Theodosius does not recognise the notion of the ecclesiastic threesome and deliberately remains silent about the fact that Stefan's title was granted by the Pope. His works express a certain animosity against the Latin world caused by the Second Council of Lyon and the Union of the Churches, resulting in brutal repression that ensued in an attempt to force the population and the clergy to accept it. So, based upon those occurrences, there is an assumption that the reason for an absence of the Stefan's biography lies in a fact that he was too close to the Roman Catholics. That may also be the reason for Theodosius to write, 'Now it is not allowed to make wreaths of praise to Stefan'.

Key words: Stefan the First-Crowned, St. Sava, cult, biography, Domentian, Theodosius.

Рад је предат 1. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 94:339.56(430:497.1)"1929/1939"
338.244.2(497.1)
doi: 10.5937/bastina1948287B

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ЕКОНОМСКИ ПРОДОР НЕМАЧКЕ НА ЈУГОИСТОК УОЧИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА – ПРИМЕР ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Апстракт: Избијање Велике економске кризе у САД и њен појављивање у Европи од 1930. године, довело је до великих пертурбација не само на економском већ и на политичком пољу. Долазак нациста на власт у Немачкој значио је и интензивирање економских веза са Југоистоком, које су временом прерасле у моћно немачко оружје у политичким односима. У раду је, на основу архивске грађе, на примеру Југославије приказана зависност земаља југоисточне Европе од економске сарадње са Немачком и њихова немогућност да на други начин организују своју привреду.

Кључне речи: Велика економска криза, Југославија, Немачка, Југоисток, спољна трговина.

У средишту дубоких поремећаја које је Велика економска криза изазвала налазила се пољопривреда, а аграрна криза имала је снажно последично дејство и на друге гране привреде, поготово у земљама у којима је, попут Југославије, била присутна аграрна пренасељеност. Многе државе приступиле су заштитним мерама и ограничиле увоз великог броја артикала. Висина царинских ставова није више представљала протекционизам, заштиту домаће привреде и фискалну меру већ непремостиви зид за међународну трговину. Према статистици Друштва народа у 1932. години царински ставови повећани су у 42 земље, а у 25 држава где се, услед уговорних обавеза, царине нису могле повећавати, повећан је или уведен нови порез на увоз, док је у 7 земаља увоз појединих артикала потпуно забрањен.[1]

* Виши научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, фонд 65, ф.1605, а.ј. 2632, (у даљем тексту АЈ, 65–1605–2632), Извештај Управног одбора Скопске продуктне берзе на V редовној скупштини одржаној 28. маја 1933. године.

Овим мерама биле су највише погођене аграрне земље, међу њима и Југославија, мада она није прибегавала ограничењу увоза.

На конференцији држава Аграрног блока и земаља увозника у Стрези 1932. године Аустрија, Чехословачка, Немачка и Француска показале су заинтересованост да олакшају увоз аграрних производа и да дају преференцијалне цене. Италија и Швајцарска нису биле у могућности да дају преференцијал (прва због веза са Латинском Америком, друга због својих сувише ниских аграрних царина), али су се сложиле да Аграрном блоку дају специјални режим, чији је ефекат био сличан преференцијалу.[2]

Међутим, и поред доброг расположења на конференцији, задовољавајући резултати били су под знаком питања. Антагонизам Француске и Италије о могућим заслугама за успех конференције довео је до два супротна предлога у вези са спровођењем договореног, што је пак изазвало Немачку да поднесе трећи предлог. Овим је успех конференције био доведен у питање и главни задатак био је тражење компромисног решења.[3]

Друга опасност по успех конференције били су неумерени захтеви Аграрног блока: тражење преференцијала за све аграрне производе, смањивање постојећих царина за 80%, да државе увознице откупе цео вишак аграрних производа. Југословенска делегација трудила се да убеди остале делегације Аграрног блокада се захтеви сведу на разумну меру, која може, сходно приликама, да буде прихваћена.[4]

Склопљена конвенција дошла је пред савет Лиге народа и њене стручњаке, а до краја године цео састављени план у Стрези, нашао се, према речима Хадсона, доброг познаваоца светске привредне кризе, на „живом песку одбора и конференција“ (Јовановић 1938: 367). Југославија је до краја 1932. године закључила клириншке споразуме са Аустријом, Швајцарском, Чехословачком и Немачком, а привредни компензациони уговор са Грчком. Тенденција поопштравања царинских мера и ограничења настављена је у Европи и током 1933. године тако да су међународна размена добара и волумен светске тровине и даље били у опадању.

Покушаји да се путем међународних договора дође до споразума за заједничку сарадњу ради олакшања економске кризе нису успели. До јединог споразума дошло је на Житној конференцији у Лондону августа 1933. године на којој су учествовале 32 заинтересоване државе. Циљ је био да се

2 АЈ, Фонд Министарства финансија Краљевине Југославије, 70–465–763, Извештај делегата М. Тодоровића министру иностраних дела Богољубу Јевтићу од 10. септембра 1932, 1.

3 АЈ, 70–465–763, Извештај делегата М. Тодоровића министру иностраних дела Богољубу Јевтићу од 10. септембра 1932, 1.

4 АЈ, 70–465–763, Извештај делегата М. Тодоровића министру иностраних дела Богољубу Јевтићу од 10. септембра 1932, 2.

путем смањења залиха пшенице у свету и успостављања равнотеже између понуде и потражње стабилизују цене пшенице на светском тржишту на паритет који би боље одговарао условима производње од тренутних. Четири највеће прекоморске извозничке земље: САД, Аргентина, Канада и Аустралија требало је да смање површину засејану пшеницом за 15% и у наредне две године ликвидирају залихе које су утицале на пад цене пшенице. Европским извозничким земљама: Југославији, Мађарској и Румунији одобрен је контигент за 1933/34. годину од 140.000 вагона, који би у наредној години био нешто смањен. Земље увознице подстицале би потрошњу пшенице и не би фаворизовале домаћу производњу, а неке су се обавезале да ће пропорционално смањити царине на увоз пшенице чим цена достигне 12 златних франака по метричкој центи.[5]

Цене и извоз пољопривредних производа почеле су да расту од 1934. године, у којој је извоз кукуруза из Југославије био за 12% већи по количини, а 30% по вредности, што је наговештавало излазак из рецесије, али стање у коме се налазило становништво није много побољшано, услед његове мале куповне моћи.[6]

Иако је Југославија водила политику ослонца на Француску, југословенски интереси нису се увек поклапали са француским, пре свега око Италије, која је постала непријатељ Југославије од тренутка њеног настанка, а временом и све моћнији француски супарник. Савезнички односи нису били ојачани битнијим економским везама, дошло је до слабљења политичких веза. Економска и спољна политика Француске биле су се у раскораку, а влада се оглушавала на препоруке француских војних власти и аташеа да би требало искористити југословенске симпатије за Француску и борити се за трговину на Југоистоку, што би Француској ојачало и спољнополитички положај, а спречио би се и продор немачке робе.[7]

Трговински биланс Југославије са Француском увек је био негативан, а у поређењу са важним земљама за извоз југословенске робе, слабо приметан. За Француску је увоз из Југославије био толико занемарљив да се у историји француске економике трговина са Југославијом уопште и не помиње. Ипак, француска акција 1930. и 1931. године успешно је спречила немачки економски продор на Југоисток и успела да очува поредак у средњој Европи. Француска је давала зајмове Аустрији, подржавала Бенешове планове о средњоевропској економској унији, а Југославији омогућила Стабилизациони

5 АЈ, 65–1605–2632, Записник VI редовне скупштине Скопске продуктне берзе одржане 3. јуна 1934. године.

6 АЈ, 65–1605–2632, Извештај Управног одбора Скопске продуктне берзе поднет на VI редовној скупштини на дан 24. маја 1934. године, 2.

7 АЈ, 65–234–712, Извештај генералног конзула из Марсеја од 20. новембра 1922. године.

зајам и извоз цереалија у Француску. Међутим, историја зајма била је доста мучна за југословенску страну јер су француске банке условљавале своје учешће отплатом дела отоманског дуга. Зајам је емитован тек априла 1931. године у време одречног става Југославије у погледу немачко-аустријске уније (Vinaver 1985: 442).

Француска је у кризи штитила своју пољопривреду, а преференцијале контигената, који нису могли бити прекорачени, давала је Аустрији, Мађарској, Румунији и Југославији. Увоз из Југославије постајао је све безначајнија ставка, па је крајем 1931. године Париз посетио краљ Александар захтевајући веће куповине. Сви ови покушаји остали су безуспешни јер је ниво размене опадао и 1934. године доживео свој минимум, када је Француска као дестинација чинила свега 1,33% југословенског извоза (*Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1934. годину* 1935: XVII).

Иако је своју спољну политику управљала ка Паризу, традиционалне југословенске економске везе са средњом Европом остале су доминантне и само је високопроцентуално учешће Италије у спољној трговини Југославије одступало од оријентисаности ка средњој Европи. Са друге стране, интересовање за очување привредних позиција у југоисточној Европи после пораза у рату није престало да постоји у Немачкој. Избијање светске кризе појачало је интензитет трговинске размене јер су се услови привређивања у Немачкој и у Југославији нашли у сличним околностима. Протекционистичке мере западноевропских држава и САД тешко су погодиле немачку привреду пошто јој је био ограничен приступ страним тржиштима и отежан приступ сировинама. Извоз је смањен, а пад индустријске производње за готово 50% довео је до исцрпљивања девизних и златних резерви због пасивног спољнотрговинског биланса (Ristović 1991: 11; Avramovski 1968: 98-100).

Из тих разлога Немачка је била принуђена да компензује губитак тржишта географски приступачнијим државама југоисточне Европе, с тим да је привредна активност све више добијала своје политичко обележје. Претежно аграрни извоз Југославије запао је у велике тешкоће и могућност размене са индустријски развијеном државом све више је добијала на значају и постајала чак једина могућност за остваривање активног спољнотрговинског биланса. Без обзира на обострану корист, трговинска размена није увек ишла узлазном путањом и у појединим тренуцима чак је прекидана. Драстично смањење увоза аграрних производа које је Немачка спроводила од 1930. до 1933. године довело је и до немачко-југословенског царинског рата, тако да је начин размене морао бити прилагођен обостраним потребама.

Долазак нациста на власт није значио прекид спољнотрговинске политике из времена Вајмарске републике већ интензивирање привредних веза и проналажење модела по којим су земље у југоисточној Европи могле да

сарађују са Немачком. Политика „Новог плана" министра привреде и председника Рајхсбанке Хјалмара Шахта, наметала је клириншку размену и давање преференцијала, чиме су земље Југоистока (Мађарска, Југославија, Румунија, Бугарска, Грчка, Турска) све више потпадале под немачки привредни утицај. Истовремено, Немачка је разарала постојеће одбрамбене, политичке и војне антиревизионистичке механизме под француским утицајем, попут Мале Антанте, те вршила прелазак са система колективне безбедности на систем билатералних уговора попут југословенско-бугарског Уговора о вечном пријатељству, југословенско-италијанског Уговора о пријатељству, оба из 1937. године, и Пакта о вечитом пријатељству Југославије и Мађарске из 1940. године.

Немачка привреда се од 1934. године постепено оријентисала на војну производњу. За армију је у 1933. одвајано 3,2%, а у 1935. години 5,4 бруто националног дохотка, односно 1,5% према 9,3% нето националног дохотка (Vinaver 1987: 277).

Табела 1. Немачка трговина са Југоистоком (у милионима марака) (Vinaver 1987: 277)

Година	Извоз		Увоз	
1929.	585	4,3%	516,1	3,8%
1933.	154,3	2,8%	138,5	4,7%
1934.	170,6	3,9%	248,2	5,6%
1935.	252,6	5,9%	319,1	7,7%

У првих шест месеци 1935. године почела је немачка извозна офанзива. Извоз у Бугарску скочио од 9,6 на 17,6, у Турску са 25,6 на 33,4, у Румунију са 20 на 28, у Мађарску са 17,6 на 26,1, у Југославију од 15,6 на 16,5 милиона марака. Укупан пораст извоза био је са 100,7 на 142,6 милиона марака. Увоз из Мађарске порастао је са 34,2 на 77,9 милиона марака или са 11,2% на 23% мађарског извоза. Увоз је повећан са 38,1 на 62,9 милиона марака или са 19,8% на 22,6%, чиме је у укупном увозу значај Мађарске порастао са 0,8 на 1,9%. Економске везе са Југоистоком постале су далеко јаче од оних са Француском. Форин офис добио је извештај 18. јула 1935. да је румунски краљ Карол већ уз Немачку, а посланик из Београда јавио је 22. јула да Немачка вешто ради, залажући се за интегритет Југославије. Југословенска влада наду је полагала у Немачку јер је Француска стала уз Италију (Vinaver 1987: 277).

У наредним годинама зависност земаља југоисточне Европе од економске сарадње са Немачком достигла је толики ниво да је било незамисливо да на други начин организују своју привреду.

Табела 2. Висина економске сарадње са Немачком (у милионима марака и процентуално) (Lukač 1982: 39)

Земља	врста размене		1936.	1937.	1938.	1939.	1940.
Југославија	увоз	РМ	60,3	95,8	111,4	128,6	183,0
		%	26,8	32,7	39,5	47,6	53,7
	извоз	РМ	58,8	77,6	120,8	100,0	136,1
		%	23,7	21,7	42,0	31,8	36,0
Мађарска	увоз	РМ	83,2	92,0	125,4	174,0	232,2
		%	26,0	25,9	41,6	48,4	52,9
	извоз	РМ	84,6	108,8	175,2	223,4	182,8
		%	22,8	24,0	45,7	50.4	49,4
Румунија	увоз	РМ	108,5	106,0	125,2	160,6	185,5
		%	36,1	28,7	36,6	39,2	50,9
	извоз	РМ	91,6	108,7	104,4	155,4	214,7
		%	17,8	18,9	26,5	32,3	43,6
Бугарска	увоз	РМ	59,2	82,3	78,2	103,8	149,1
		%	61,6	58,6	52,0	65,5	69,6
	извоз	РМ	56,7	66,0	100,2	125,4	214,1
		%	47,9	43,1	58,9	67,8	59,2
Грчка	увоз	РМ	63,0	97,4	105,4	86,5	64,3
		%	22,4	27,2	30.3	29,9	23,5
	извоз	РМ	63,3	69,7	95,4	59,6	76,9
		%	36,4	31,0	30,2	27,5	37,8
Турска	увоз	РМ	82,6	95,3	140,9	119,1	16,0
		%	45,1	42,1	47,5	51,0	11,7
	извоз	РМ	118,8	99,8	126,6	94,1	19,2
		%	51,0	36,5	44,1	37,3	8,7

Пресудан моменат за интензивирање привредних веза између Југославије и Немачке биле су санкције Друштва народа према Италији, које је прихватила и Југославија, уз обећање Француске и Велике Британије да ће делимично апсорбовати југословенски извоз. Примена санкција значила је практично престанак трговинске размене са Италијом, која је до 1935. године била главна дестинација југословенског извоза. Француска, Велика Британија и Чехословачка биле су спремне да преузму свега 25% југословенског извоза житарица, док је Немачка понудила да по цени

30% вишој од оне на светском тржишту откупи чак 60% југословенских вишкова (Ristović 1991: 16).[8]

Током 1935. године британски политички кругови нису показали већу активност на спречавању немачког привредног продора на Југоисток, рачунајући да ће позиције у тој интересној сфери умањити евентуални притисак Немачке за повратак колонија. Међутим, 1936. године јављају се страховања због енормног повећања обима спољнотрговинског промета са балканским земљама (Avramovski 1968: 126). Током исте године Британија је склопила нове трговинске уговоре са балканским земљама и повећала своје набавке код њих, као и инвестиције, али су све активности биле краткотрајне и несистематске тако да се немачке позиције нису могле угрозити.

Као важан елемент за очување позиција у трговини са балканским земљама Немачка је користила извоз наоружања и ратног материјала, које су државе у региону појачано куповале после италијанског напада на Абисинију. „Одлични привредни односи са Немачком", која је представљала „прворазредну пијацу за југословенске пољопривредне производе", наведени су као један од разлога што је Милан Стојадиновић одбио да се безрезервно изјасни за пројект пакта Француска – Мала Антанта и предлог за проширење обавеза Мале Антанте. Политика неприлажења ни једном од супарничких табора који су се дефинисали била је подржана и мишљењем Ђенералштаба да би прихватањем предлога Чехословачке, Мала Антанта имала у првом реду антигермански карактер. Стојадиновић је свакако водио рачуна и о Геринговом „пријатељском савету" да у својој спољној политици има у виду да „Енглеска је далеко, Немачка је близу..." (Stojadinović 1970: 462).

Подржана од Велике Британије, чији је значај за југословенски извоз порастао од 1936. године, Француска ипак није учинила довољно да помогне привреду Југославије и тиме је задржи у својој политичкој сфери. Иако су се могле чути изјаве званичника ових држава о потреби појачаног економског повезивања са земљама југоисточне Европе, поменуте државе нису биле заинтересоване за аграрне производе. Француска их је имала у довољним количинама, а Велика Британија је Отавским споразумом ограничена у давању царинских погодности на аграрне производе (Попов 1995: 266).[9]

Последица покушаја да се смањи немачка пенетрација било је учешће Француске у откупу пшенице, кукуруза и дрва 1937. године када је то повећало учешће ове државе у југословенском извозу на 5,41% (*Статистика*

8 Немачка је куповала житарице на кредит и рачунала да ће клириншком разменом покрити вредност увезене робе. Део увезеног жита продавала је на берзама у Лондону и Ротердаму по светским ценама за девизе.

9 Британија је на конференцији у Отави јула 1932. године са чланицама Комонвелта постигла споразум о преласку на преференцијални систем у међусобним економским односима.

спољне трговине Краљевине Југославије за 1937. годину 1938: XIX). Ове мере нису биле дуготрајне и већ наредне године њен проценат у извозу пао је на 1,49% (*Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1938. годину* 1939: XIX). За разлику од Француске, Британија је уложила више напора и од 1936. постала значајнији чинилац за југословенски извоз. Слична кретања примећена су у Румунији и Бугарској, али су мере биле краткотрајне.

Недоследност француске политике критиковали су поједини посланици у француском парламенту и наводили да је главни разлог фаворизовања Француске у ствари била провизија коју су поједини чиновници примали, мада је у овом периоду појачани економски утицај Француске у Мађарској био дириговани владином политиком.[10] Планови за повећавање куповине југословенске робе нису се могли остварити због повољнијих немачких цена, али иза њих нису стајали само стратешки мотиви. Радило се и о жељи да се Југославији омогући зарада која би се одмах наплатила преко отплате ануитета дугова.

Табела 3. Најважније земље за извоз робе из Југославије (*Статистички годишњак 1930.* 1933: 214–215; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1931. годину* 1932: XV; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1933. годину* 1934: XVII; *Статистички годишак 1940.* 1941: 234)

Година	Земља порекла (у %)					
	Италија	Немачка	Аустрија	Чехословачка	Велика Британија	Француска
1929.	24,88	8,52	15,63	5,38	1,34	3,99
1930.	28,31	11,66	17,68	8,20	1,54	4,18
1931.	24,97	11,31	15,15	15,49	2,01	4,01
1932.	23,07	11,28	22,13	13,17	2,11	2,69
1933.	21,48	13,94	21,66	10,84	2,68	2,20
1934.	22,64	14,90	16,71	9,18	3,30	1,26
1935.	16,68	18,65	14,32	13,40	5,27	1,56
1936.	3,14	23,74	14,63	12,34	9,87	1,97
1937.	9,36	21,70	13,52	7,86	7,41	5,41
1938.	6,42	35,94	6,06	7,89	9,61	1,49
1939.	10,57	31,91	–	–	6,64	2,54

10 Посланик из Париза др Шарл Пешен изнео је у јавности податак да су дозволе за увоз производа овлашћени чиновници продавали за провизију од 10%. У 1934. години и током првог тромесечја 1935. године Пољска је извезла у Француску 5.220 оваца и 3.625 квинтала свежег меса, а Југославија 2.500 оваца и 950 квинтала свежег меса. У истом термину Мађарска је извезла 65.520 оваца и 2.452 квинтала свежег меса. (АЈ, Збирка Милана Стојадиновића 1914-1944, 37–45–298, Питање увоза страних производа и Југославија).

Табела 4. Најважније земље за увоз робе у Југославију (*Статистички годишњак 1930.* 1933: 216–217; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1931. годину* 1932: XV; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1933. годину* 1934: XVII; *Статистички годишак 1940.* 1941: 235)

Година	Земља порекла (у %)					
	Италија	Немачка	Аустрија	Чехословачка	Велика Британија	Француска
1929.	10,84	15,64	17,43	17,50	5,61	3,96
1930.	11,25	17,55	16,82	17,60	5,92	3,87
1931.	10,29	19,28	15,21	18,18	6,58	4,39
1932.	12,66	17,71	13,44	15,63	7,44	4,52
1933.	15,92	13,16	16,08	12,10	9,73	4,19
1934.	15,92	14,20	12,46	11,71	10,04	3,90
1935.	10,02	16,16	11,92	13,97	10,09	4,35
1936.	2,49	26,68	10,30	15,35	8,81	2,49
1937.	8,21	32,38	10,29	11,09	7,82	1,74
1938.	8,94	32,52	6,88	10,65	8,67	2,85
1939.	11,71	47,68	–	–	5,09	2,04

Позитиван клириншки салдо са Немачком износио је 1935. године 500 милиона динара, што је условило договорно регулисање потраживања од Немачке. Немачки политичко-привредни кругови залагали су се за повећање увоза немачке робе у Југославију желећи да зауставе клириншки дефицит, али и појачају свој политички утицај. Југословенско-немачки мешовити одбор одржао је марта 1936. године састанак у Загребу на којем је одлучено да се повећају југословенске државне набавке у Немачкој и уведе контрола извоза. Тако је закључен кредит у висини од 214 милиона динара за увоз опреме за проширење железаре у Зеници и предвиђено да Министарство саобраћаја закључи зајам за инвестиције у износу од 500 милиона динара (Avramovski 1968: 122).[11] Југословенски увоз из неклириншких земаља утицао је на смањење ионако невеликих девизних резерви, тако да је влада донела уредбу којом је заведена контрола увоза из неклириншких земаља (Filipović 1935: 298).[12] Утицај на ову одлуку свакако је имала и Немачка

11 Све већи утицај Немачке изазвао је полемике у јавности. Опрема за железару у Зеници требало је да буде увежена из Чехословачке, чија је фирма „Витковице" понудила боље услове. Незадовољство је изражено у британској и чехословачкој штампи. „Times" је писао да југословенска влада занемарује британске фирме у корист немачких иако њихова понуда није била најјефтинија.

12 Слободан увоз био је из: Аустрије, Белгије, Бугарске, Грчке, Италије, Мађарске, Немачке, Пољске, Румуније, Турске, Француске, Чехословачке и Шпаније.

јер је уредба ступила на снагу 13. јуна 1936. године, управо у време посете Шахта Београду. Уредба је регулисала оријентацију увоза ка клириншким земљама, што је требало да повећа увоз из Немачке.

Табела 5. Тренд трговине са клириншким и неклириншким земљама (у милионима динара)[13]

Година	Извоз		Увоз		Салдо	
	Клиринг	Слободна трговина	Клиринг	Слободна трговина	Клиринг	Слободна трговина
1937.	3.176,9	1.933,6	3.050,0	1.215,1	+126,9	+718,5
1938.	2.651,5	1.341,6	2.913,8	1.285,2	– 262,3	+56,4

Курс између динара и клириншке марке утврђивао је Југословенско-немачки стални привредни одбор. На састанцима овог одбора договаран је распон у којем су се вредности валута могле кретати. Гарантовање константног курса немачке марке учинило је да извоз појединих привредних грана постане веома уносан, па је и то један од разлога раста југословенског извоза, као и да се могу извести и они артикли који нису били предвиђени уговором. Зато је извоз у земље које су плаћале робу девизама нагло опао, пошто је зарада на основу реалних цена била веома мала.[14]

Избијање рата довело је југословенску трговину у тежак положај. У жељи да избегне несташицу на домаћем тржишту југословенска влада увела је ограничења за извоз робе, а да би се заштитио динар ригорозно је контролисан увоз. Листа робе која подлеже контроли обухватала је практично комплетну листу југословенског извоза. Немци су захтевали енормно повећање извоза свиња, живине и осталог. Предвидели су да се роба не плаћа већ да се Југославији да кредит, а уколико буде потребно да југословенска влада подржи марку динаром (Аврамовски 1996: 233). Трговинска размена са Немачком поново је отпочела половином септембра, а основана је једна агенција Рајхсбанке да решава транспортне тешкоће између две земље. Укупан југословенски извоз и увоз са Немачком у 1939. године износио је 42,66% укупног извоза, односно 52,25% укупног увоза (Аврамовски 1996:

13 АЈ, Фонд Централног прес бироа Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, 38–570–737, Југословенски курир, 9. децембар 1938. године.

14 Извесни југословенски привредни кругови сматрали су да је требало укинути клаузулу којом се гарантовала стабилност клириншке марке на југословенским берзама. Извоз у Немачку тиме би био смањен, а привредници би морали наћи начина да извозе робу у земље са слободном трговином девизама по реалним ценама. (АЈ, 38–579–746, *Југословенски курир*, 27. децембар 1938. године) Жеље многих „привредника" често су криле политичке мотиве, а иза њих су стајале супротстављене државе, Немачка и Италија са једне и Велика Британија и Француска са друге стране.

289). Југославија је из Немачке увозила углавном наоружање, а извозила пољопривредне производе, руде и минерале.

Равнотежа између клириншке и слободне трговине била је грубо нарушена јер Немачка није више била у ситуацији да испоручује текстил, а Италија је тражила да он буде делимично плаћен у девизама. Цена нафте из Румуније несразмерно је порасла и покривала се доларима. Повољне околности биле су те да је Немачка могла да врши повољније испоруке машина услед губитка прекоморских тржишта. Извозне цене су порасле, а Француска је прихватила робу за отплату дуга од преко 250 милиона динара годишње (Аврамовски 1996: 383). Овај потез Француске био је у складу са политиком савезника да откупом робе из неутралних земаља онемогуће Немачку да дође до потребних сировина и готових производа, да би њихова поморска блокада уродила плодом. Потребе на европском тржишту подстакле су повећање производње и пласман робе на тржишта која су други напустили.

Притисак Немачке за повећане испоруке пшенице изазвао је несташице у земљи. Крајем 1940. године уведен је нови тип стандардизованог хлеба који се састојао од 70% стандардног пшеничног брашна и 30% кукурузног брашна. Овај хлеб могао се јести само свеж, а законски је регулисана реквизиција кукуруза и кукурузног брашна. Млинови су могли да производе само нови тип стандардизованог хлеба, а бело брашно произвођено је само у млиновима под контролом државе, а употребљавало се за болнице и друге специјалне сврхе. Парафин, који се по селима употребљавао за осветљење, практично није могао да се набави, а шећер и чај су добављани уз велике тешкоће. Уведена су два безмесна дана, што је представљало побољшање у односу на претходне месеце, када су била три оваква дана у недељи. Даља рационализација јавила се као последица владине обавезе да извезе 20.000 дебелих свиња у Немачку.

Поменута збивања утицала су да се од 1936. године променило порекло страног капитала у Југославији. На рачун британских, белгијских, швајцарских и француских пласмана увећали су се немачки, мађарски и италијански. Продор немачког капитала био је део општег плана о успостављању финансијског монопола и изградња Берлина као финансијског центара Европе. Оснивање афилијације прве немачке банке на простору Југославије, припајање Аустрије и окупација Чехословачке укупно немачко учешће у банкарству подигло је на 34,67% страног капитала и нашло се испред француског са 21,42%, и белгијског са 12,24%, док су остале државе учествовале са капиталом испод 10% (Розенберг-Костић 1940: 29).

Укупно најзаступљенији капитали у 1938. години били су француски са 1,5 милијарди динара, немачки са 1,2 милијарде (бивше Чехословачке 750 милиона а Аустрије 370 милиона), британски са око 1 милијарде,

швајцарски са 700 милиона, италијански са 500 милиона, амерички са 420 милиона, мађарски са 250 милиона и белгијски са 240 милиона динара. Пласирање капитала имало је и политички и стратешки циљ. Француска је у Југославији инвестирала капитал као ни у једној другој држави (20% укупно инвестираног). У 1938. години рудници Трепча и Бор, у рукама Британаца и Француза, радили су са смањеним капацитетом да би била спречена продаја руда Немачкој и Италији, чиме су југословенски приходи умањени. Служили су се и маскираном методом саботаже, као у Румунији на петролејским пољима.

* * *

Од 1929. до 1934. године трајала је страховита економска криза у Средњој и југоисточној Европи. У заоштравању кризе велику улогу играла је Италија са жељом да створи подунавско-балкански блок, сруши Југославију, формира фашистичку власт у Аустрији и образује италијанско-аустријско-мађарски блок уз потискивање старог „француског блока" и уклањање немачког притиска. Југословенска влада била је уплашена од Италије, а разочарана у Француску, што је нацистичка Немачка умела да искористи. Економска криза са сломом цена, нестанком тржишта, падом извоза, преласком на сиромашну аутархију, пропадање државних прихода и институција, у условима општег сиромашења и страха од незадовољства и немира, створили су предуслов за настанак потпуно нове политичке слике Средње и југоисточне Европе. Пред Хитлером се нашао лак плен, поготово што је кризом погођена Италија повела агресивну политику која је користила Немачкој.

Политика Југославије је од 1935. године ишла у правцу све већег зближавања са Немачком и у складу са британским приближавањем Берлину и Риму. Ово је значило удаљавање од Француске и Мале Антанте, што се отворено манифестовало у супротним реакцијама на Совјетско-француски пакт, коме Југославија није дала подршку. Угроженост Чехословачке и њено везивање за СССР пореметили су односе јер је југословенска влада сматрала да приликом евентуалног напада Немачке на Чехословачку, Француска не би интервенисала, па зато ни Југославија неће улазити у рат.

Удаљавање Југославије и Румуније од Чехословачке и Француске осетно се испољило крајем 1936. и почетком 1937. године избегавањем да се склопи посебан четворни уговор Мале Антанте и Француске. Потписивање југословенско-италијанског споразума изазвало је јавно незадовољство чехословачке владе развојем односа са Југославијом и правцем Стојадиновићеве политике. Утицај Немачке, пре свега привредни, потом и политички, а изнад свега њена војна премоћ, неутралисли су сваку могућност да Мала Антанта изрази негативан став приликом нестајања Чехословачке са политичке

карте Европе 1939. године. За немачке финансијске кругове и њихов план привредног продора од великог значаја био је рад Југословенско-немачке трговачке коморе, преко које је организована и јака привредно-обавештајна служба.

Ни промена на месту југословенског премијера, извршена 1939. године на подстицај Велике Британије, управо због приближавања Немачкој, није променила правац ни спољне политике нити спољне трговине. Немачка је учествовала почетком Другог светског рата са приближно половином вредности југословенског извоза и увоза чиме је њен утицај додатно појачан и економским елементом, а не само војно-политичким, без обзира на симпатије већег дела југословенске политичке сцена за западноевропске државе.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, Збирка Милана Стојадиновића 1914-1944.
Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.
Архив Југославије, Фонд Министарства финансија Краљевине Југославије.
Архив Југославије, Фонд Централног прес бироа Председништва Министарског савета Краљевине Југославије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1931. годину, Београд, 1932.
Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1933. годину, Београд, 1934.
Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1934. годину, Београд, 1935.
Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1937. годину, Београд, 1938.
Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1938. годину, Београд, 1939.
Статистички годишњак 1930, Београд, 1933.
Статистички годишак 1940, Београд, 1941.

ЛИТЕРАТУРА

Avramovski 1968: Živko Avramovski. *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937., Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd: Prosveta.
Аврамовски 1996: Живко Аврамовски. *Британци о Краљевини Југославији 1939-1941*, III, Београд: Архив Југославије.
Vinaver 1985: Vuk Vinaver. *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata, Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit"*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
Vinaver 1987: Vuk Vinaver. *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
Јовановић 1938: Јован М. Јовановић. Дипломатска историја Нове Европе 1918-1938, I, Београд: Књижара Косте Ј. Михаиловића.
Lukač 1982: Dušan Lukač. *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope II 1937–1941*, Beograd: Vojnoizdavački zavod-Balkanološki institut SANU-Prosveta-Rad.

Ristović 1991: Milan D. Ristović. *Nemački · Novi poredak · i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45., Planovi o budućnosti i praksa,* Beograd: Vojnoizdavački novinski centar.

Rozenberg-Kostić: 1940. Vladimir V. Rozenberg, Jovan Lj. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu, država, banke, inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Beograd: Balkanska štampa. Попов 1995: Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд: Службени лист СРЈ.

Stojadinović 1970: Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka: Otokar Keršovani.

Filipović 1935: Stanko Filipović. „Aktuelni problemi vanjske trgovine Jugoslavije", *Ekonomist*, god. 2, knj. 7/8, 297-303.

Ivan M. Becić

THE ECONOMIC BREAKTHROUGH OF GERMANY TOWARD SOUTH-EAST IN THE EVE OF WWI – THE EXAMPLE OF YUGOSLAVIA

Summary

Yugoslav state, from its appearance the first of December 1918, was to be found in paradoxal situation as regards its economic and political partners at international plan. Although it was linked with France and Versailles' system in international relations, its main foreign trade partners were yesterday's rivals – Austria and Germany, and Italy, from which a constant war danger was threatening.

One of the consequences of the Great Economic Crisis, which was felt in Europe in the 1930s ruinously, was the arrival of the Nazis on power in Germany in 1933. In the quest of the own roads toward the crisis overcome, and defining of new political relationships in Europe, Germany directed its economy toward South-East. Until the end of the 1930s, its economic dominance at this area became absolute so that none of the states of South-East could organize its economy without the co-operation with Germany.

Germany's dominance was clearly expressed in the example of the Kingdom of Yugoslavia. Almost one third of the Yugoslav export was placed in Germany, and even the half of the import was of this Middle European state origin. For commercial degree of economic dependence France and Great Britain bore the responsibility, which did not support their politics toward Germany by the commercial actions directed toward the countries of South East. In that way, Germany was facilitated the breakthrough toward South –Eastern Europe, which enabled before the beginning of WWII not only economic fundament, but political allies as well.

Key words: The Great Economic Crises, Yugoslavia, Germany, South-East, foreign trade.

Рад је предат 2. јула 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 355.48(497.11)"1941"(093.2)
94(497.11 Сјеница)"1941"(093.2)
doi: 10.5937/bastina1948303Z

Оригинални научни рад

*Милутин Д. ЖИВКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

СЈЕНИЧКА БИТКА 22. ДЕЦЕМБРА 1941. ГОДИНЕ**

Апстракт: Чланак анализира узроке, ток и последице партизанског напада на Сјеницу крајем децембра 1941. године, поготово војно-политичку ситуацију на подручју Старог Раса у то време, припреме партизанске команде за напад и анализу претрпљеног пораза. Заснива се на архивској грађи похрањеној у: Архиву Југославије, Архиву Србије и Војном архиву у Београду, Историјском архиву у Краљеву и Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму, као и одабраној мемоарској и научној литератури.

Кључне речи: партизани, муслимани, хришћани, битка, Сјеница, Нова Варош, Звиздић, Кнежевић, Стамболић, Ђуковић.

Повлачећи се испред немачких потерних трупа, почетком децембра 1941. године на територију Старог Раса се пребацио Врховни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије (ВШ НОПОЈ) из Ужица. Уточиште је пронађено у Новој Вароши, у коју су партизани ушли после повлачења Италијана и у њој организовали револуционарне органе власти. Тамо су били само делимично сигурни, па се почело размишљати о ширењу слободне територије, првенствено према Сјеници. Напад на град је извршен мимо наређења ВШ НОПОЈ, а његов главни протагониста је био Милован Ђилас. Приликом планирања операције, међутим, идеолошка схватања су стављена испред чињеница, па је акција политички и војно била лоше припремљена. Битка за Сјеницу представља и врхунац отпора већине староурашких муслимана Комунистичкој партији Југославије (КПЈ), који се у континуитету осећао од почетка њене оружане побуне против окупатора. Партизани су током борбе претрпели пораз, пре свега због несинхронизованости јединица и доласка већих муслиманских снага у Сјеницу из унутрашњости. Милован Ђилас је због неуспеха спровео и истрагу међу командним кадром и

* научни сарадник, mzivkovickv@gmail.com.

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

борцима. Она је пре свега, указала на велике проблеме у тадашњој војној и политичкој организацији комунистичких трупа на простору Старог Раса.

ПРЕЛАЗАК ВШ НОПОЈ У СТАРИ РАС И ОСЛОБОЂЕЊЕ НОВЕ ВАРОШИ КАО УВОД У ВОЈНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ПРЕМА СЈЕНИЦИ

Због снажне немачке офанзиве на слободну територију око Ужица током новембра 1941. године, даље задржавање већих партизанских снага на овом простору постало је немогуће. Врховно руководство КПЈ са Јосипом Брозом на челу је после пада Ужица са делом партизанских снага кренуло преко Златибора ка Нововарошком срезу. Овај правац повлачења је изабран из неколико разлога. Прво, због тога што је околина Нове Вароши била у рукама партизана, друго, што на овом подручју још увек није било јачих четничких или колаборационистичких формација и треће, вероватно и најбитније, јер се срез налазио у италијанској окупационој зони[1] где немачке снаге које су прогониле партизане, нису имале приступ.[2]

Због другачије окупационе праксе (усмерене на контролу градова) и заокупљености дивизије „Пустерија“ (Pusteria) догађајима у Пљеваљском срезу,[3] Италијани нису много учинили да спрече прелазак комунистичких снага, иако је на томе инсистирала савезничка немачка команда.[4] Тако се 1. децембра

1 „Бечким уговорима“ из априла 1941. године граница између Немачке и Италије на простору покорене Краљевине Југославије грубо је ишла линијом: Самобор – Петриња – Глина – Босански Нови – Приједор – Бања Лука – Јајце – Доњи Вакуф – Травник – Високо – Сарајево – Устипрача – Рудо – Прибој – Нова Варош – Сјеница – Нови Пазар – Косовска Митровица – Косово Поље – Урошевац – Призрен. Граница је касније дорађивана, углавном на Косову и Метохији. У старорашке вароши Прибој, Пријепоље, Нову Варош и Сјеницу су прво ушле трупе Независне државе Хрватске (НДХ), а затим почетком септембра 1941. године италијанске снаге (Живковић 2018: 37, 46, 91–102).

2 Војни архив (ВА), Четничка архива (ЧА), кут(ија) 50, ф(асцикла) 2, док(умент) 13, 1.

3 Бројне устаничке снаге (око 4000 бораца) напале су италијански гарнизон у Пљевљима 1. децембра 1941. године. После целодневне битке биле су ипак поражене. И пред тога, окупаторске снаге дивизије „Пустерија“ су током целог децембра оперисале углавном у троуглу Пљевља–Прибој–Пријепоље, борећи се против остатака партизанских снага (Кнежевић 1988: 31–33, 139–141; Срдановић 2007: 11–16).

4 Мусолини (Mussolini) је још 10. октобра 1941. године сигнализирао гувернатору Црне Горе генералу Биролију (Biroli) да ситуација у „Недићевој“ Србији може да погорша ствари у италијанској зони. Стога је наредио „максималну будност“ на граници. Затим је немачки генерал Беме (Bohme) 17. новембра затражио од италијанске врховне команде да дивизија „Пустерија“ садејствује са његовим трупама у зони Вишеграда и на „црногорској граници“. Два дана касније заповедник поменуте дивизије генерал Еспозито (Esposito) добио је информације да ће партизани ускоро почети да се извлаче из Ужица према Увцу. И поред тога, Италијани нису спречили долазак партизана иако је прелазе у Нововарошки срез зими било лако бранити. ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r(olna) 21, 323, 454–455; Archivio dell'Ufficio storico dello Stato

ВШ НОПОЈ са Политбироом Централног комитета (ЦК) КПЈ и трупама које су га пратиле пребацио у Нововарошки срез. Јосип Броз се са најужим сарадницима прво сместио у село Радоиња, где се налазио Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда за Санџак (ГШС). Због опасности од Немаца, он је убрзо продужио у село Дренова, северно од Пријепоља. ВШ НОПОЈ се овде задржао више дана (Dedijer 1970: 67–69; Glišić 2010: 43; Ђуковић 1979: 108; Гледовић–Хасанагић 2011: 78; Матовић 1989: 76–77; *Ужичка републике: записи и сећања*, књ. I, 1981: 64). Италијанске власти су процењивале да је током прве половине децембра из немачке окупационе зоне у околину Нове Вароши стигло 2500–3000 устаника. Оне су знале и да се са њима пребацило врховно партизанско руководство предвођено особом означеном као „Тито".[5]

Партизанске снаге су, према речима Александра Ранковића, после повлачења биле у „врло лошем моралном, физичком и здравственом стању". Извештај партизанске болнице у Новој Вароши потврђује његове наводе. Људство је углавном патило од респираторних болести, исцрпљености, промрзлина, као и рана задобијених током борби. Већина герилаца је била боса, а једино су команданти имали обућу (углавном опанке). Како је време одмицало, све је више бораца слато у нововарошку болницу, па је до 11. децембра њен капацитет био попуњен. Стога је руководство ове здравствене установе тражило да се смањи па убрзо и обустави даље слање рањеника у град.[6]

Команда дивизије „Пустерија" је међутим, одлучила да повуче свој гарнизон из Нове Вароши. Почетком децембра овде се налазио батаљон „Фелтре" (Feltre) из 7. пешадијског пука. Његов командант мајор Ђундани (Giundani) примио је током ноћи 3. децембра наређење да напусти Нову Варош. Прва колона од осам камиона пуних ратног материјала већ са свитањем је стигла у Пријепоље. Друга колона, коју је чинило 14 теретних возила, задржана је у граду, јер је команда батаљона добила информацију да ће је у току евкуације напасти око 1000 партизана.[7]

Мајор Ђундани је покушао да се осигура узимањем неколико мештана Нове Вароши за таоце. Међу њима је било око 20 грађана обе конфесије, које су Италијани водили до села Бистрица и потом пустили. Затим је 3. децембра око 18 часова грађанству наређено да под претњом смртне казне не излази из кућа да би се извлачење окупатора спровело у тајности.

---

maggiore dell'Esercito (AUSSME), Divisione „Pusteria", bus(ta) N–4/656, Bollettino informazioni nr. 118 del giorno 19. 11. 1941, 1.

5 Ibid, bus. N–4/657, Bollettino informazioni nr. 130 giorno 9.12.1941, 1; Ibid, Divisione „Venezia", bus. N–6/1006, capitano Pavle Giurisic, Nr. 307, 16. 1. 1941, 3.

6 Ibid, Divisione „Pusteria", bus. N–4/707, Allegato al Bollettino informazioni nr. 194 del 13. 2. 1942, 1; Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), 1941, ф. 196, 1; ВА, Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), кут. 1959, ф. 16, док. 15, 1; Исто, кут. 1, ф. 4, док. 2, 1.

7 AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/657, Comando 7. reggimento alpine – bataglione „Feltre", relazione delle operazione svolte dal 1. 12. 1941, 1.

Италијани су притом одбили захтев проусташких муслимана из града да их наоружају (Ђуковић 1979: 109).[8] Евакуација остатака италијанске војске из Нове Вароши почела је 4. децембра у 6:30 часова уз пратњу чак шест тенкова. Град су са њима напустили и неки муслимани раније блиски режиму НДХ.

Само сат времена касније уследио је партизански напад. У њему су учествовале Нововарошка/Златарска, Сјеничка и Прибојска партизанска чета, са снагама које су пристигле из ужичког краја. Командовали су им 26-годишњи артиљеријски потпоручник бивше југословенске војске Владимир Кнежевић[9] и Петар Стамболић, двојац који ће касније водити и напад на Сјеницу. Услед јаке ватре италијанска колона је заустављена. После вишечасовног сукоба, уз борбу прса у прса и употребу јаке минобацачке ватре, Италијани су успели да пробију блокаду. Потом су под борбом наставили пут ка Бистрици. Тамо су коначно стигли увече 4. децембра после 17 часова проведених у борби или на путу. Сутрадан су продужили за Пријепоље. Иако су били нападнути, окупаторски војници ипак нису стрељали таоце. Током акције повлачења из Нове Вароши имали су једног мртвог и 12 рањених војника, док су на терену наводно избројали око 40 мртвих и преко 100 рањених партизана (Ђуковић 1979: 109; Гледовић–Хасанагић 2011: 78).[10]

После одласка батаљона „Фелтре" Нова Варош је извесно време остала без посаде. То су искористили неки грађани и сељаци из околних села да провале у италијанске магацине и покупе све што је остало у њима (храну, одећу, оруђа, шпорете, фуруне и сл). Затим су 4. децембра око 16 часова стигле комунистичке снаге (Ђуковић 1979: 110).[11] Тако се у Новој Вароши окупило око 1500 локалних и пристиглих партизана. Они су били смештени у италијанским баракама, али су хигијена и нега биле лоше, што је проузроковало вашљивост, шугу и друге кожне болести. Долазак партизана поздравило је хришћанско становништво и део млађих муслимана, док су њихови старији сународници били суздржанији.[12]

У страху од окупаторске авијације и артиљерије ВШ НОПОЈ је и даље боравио у селу Дренова. Овде је 7. децембра Јосип Броз сазвао састанак

8 ВА, НДХ, кут. 78, ф. 6, док. 18, 1; Архив Србије (АС), Безбедносно информативна агенција (БИА), збирка 270, Историјат Нове Вароши, 85.

9 ВА, Досијеа персоналних података (ДПП), кут. 741, д(осије) 897.

10 Нигде у партизанској грађи и литератури нисмо нашли сличне податке, па је могуће **да је број и увеличан. AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/657, Comando** 7. reggimento alpine – bataglione „Feltre", relazione..., 2; Ibid, Divisione „Pusteria", Bollettino informazioni nr. 129 del giorno 8. 12. 1941, 1.

11 По њиховом доласку организована је команда места под заповедништвом Богдана Нововића. Њему је на располагање стављена чета народне страже, чији је задатак био **да одржава јавни мир и ред. Имала је 40 припадника (27 хришћана и 13 муслимана)** под командом Мина Зекавичића. ВА, НОВЈ, кут. 1959, ф. 17, док. 16, 1; Исто, док. 23, 1; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 37.

12 AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/707, Allegato al bollettino informazioni nr. 194 del 13. 2. 1942, 1–2.

ЦК КПЈ, коме је ипак присуствовало само неколико партијаца који су га пратили (Živković 2019: 75–76). Затим су партизани извршили препад на италијанско утврђење у Бистрици. Изгледа да је тада спаљен део села, па је ВШ НОПОЈ упутио критику снагама које су оперисале на овом сектору због, како се у документу наводи, „шетње без циља".[13] Броз је, према Ђиласовим речима, 12. децембра наредио ослобађање Пријепоља. До напада ипак није дошло, вероватно јер су Италијани преко бројних доушника дознали за планове гериле (Đilas 1990: 142).[14]

Честе операције партизана изазвале су већу италијанску акцију 14. децембра. На путу до села Бистрица окупатор је случајно упао у Дренову и изненадио комунистичко руководство. Јосип Броз и његови сарадници су у последњем моменту успели да утекну. До јутра 15. децембра они су стигли у Нову Варош (Dedijer 1970: 73; *Ужичка републике...*, 1980: 646–649).[15] У дневном извештају дивизије „Пустерија" за 14. децембар налазимо краће обавештење о томе да су се њене снаге сукобиле са око 100 партизана, приликом чега су имале тројицу рањених војника. Нигде се не помиње да су наишле на ВШ НОПОЈ, па се може претпоставити да нису биле свесне прилике која им се указала. Наводи се и да је заплењена радио станица, писаћа машина, двоглед и доста партизанске документације.[16]

Континуирани осећај несигурности чланова врховног партизанског руководства приморао их је да важне одлуке доносе у ходу. Једна од њих била је да се ВШ НОПОЈ не задржава дуго у Новој Вароши. Он се стога пребацио у Рудо где је 21. децембра основана Прва пролетерска бригада.[17] Отпочеле су затим ликвидације у партизанским редовима, али и међу локалним становништвом обе вероисповести у Нововарошком, Прибојским и Пријепољском срезу. У литератури је тај процес познат као „лева скретања" (Živković 2019: 76–77, 79–83, 84). Наређене су и две веће партизанске операције, од којих је једна била усмерана на Сјеницу (друга на Прибојску Бању).

ПОЛИТИЧКЕ И ВОЈНЕ ПРИПРЕМЕ ЗА НАПАД

Средином новембра 1941. године у Сјеници се као посада налазио батаљон „Белуно" (Belluno) из 7. пешадијског пука дивизије „Пустерија". Када ју је напустио 19. новембра и повукао се у Пријепоље, комунисти окупљени

13 **ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 1, док. 18, 1; АЈ, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина** окупатора и њихових помагача (ДКРЗ), кут. 743, 83–89.

14 AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/657, Bollettino informazioni nr. 135 del giorno 15. 12. 1941, 1.

15 ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2, док. 5, 1.

16 AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/657, Bollettino informazioni nr. 134 del giorno 14. 12. 1941, 1; Ibid, nr. 135 del giorno 15. 12. 1941, 1.

17 ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 1, док. 4, 1–2.

око ГШС почели су да планирају улазак у варош.[18] Највећу препреку им је чинила локална милиција формирана од стране Италијана.[19] Доласком ВШ НОПОЈ у Нововарошки срез и поразом партизана у Пљевљима, питање Сјенице је избило у први план. Комунисти су сматрали да би град требало блокирати из неколико разлога. Прво, ради заштите врховног партизанског штаба од евентуалног немачког напада из правца Новог Пазара, и друго, због Брозове намере да се део устаничких снага пребаци у Дежевски срез. Контролом Сјенице би се и проширила слободна територија око Нове Вароши, обезбедила још једна база за очекивани пролећни повратак партизанских јединица у ужу Србију и ојачала пропаганда међу старорашким муслиманима које је КПЈ покушавала да одвоји од окупатора. У Сјеници се могао очекивати већи плен, поготово храна, обућа и одећа, у којима су партизани оскудевали.[20]

Слика 1. *Сјеница средином 30-их година 20. века (фото: Аднан Муфтаревић)*

18 Прве италијанске трупе ушле су у Сјеницу тек 13. септембра 1941. године. AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–3/561, Dal commando 7. alpine al comando divisione, 12. 9. 1941, 1; Ibid., Dal comando divisione al comando XIV corpo armata, 12. 9. 1941, 1; Ibid., bus. N–4/656, Bollettino informazioni nr. 115 del giorno 15. **11. 1941, 1; Ibid., 11. reggi**mento alpine, Allegati nr. 2, 3, 4, 5 al Diaro Storico Reggimentale del giorno 18. 10. 1941, 1; Ibid., 5. reggimento artiglieria, Nr. I/110, 20. 11. 1941, 1; Ibid., Dal Comando divisione al Comando XIV Corpo Armata, Nr. 2120, 20. 11. 1941, 1.

19 Њени припадници су носили италијанске ознаке око рукава и били су плаћени за службу. **Милиција је била састављена од муслимана и хришћана подједнако. За коман**данта је постављен правник Ибро Сарачевић (Селимовић 2015: 255).

20 Исхрана је била велики проблем за партизанске трупе у Новој Вароши. До напада на Сјеницу од житарица им је остао само овас, док су борци до тада већ појели коње које су запленили од Италијана. Према изјави Стева Косановића Јабучара из Детроита датој аутору 29. марта 2013. године.

На територију Сјеничког среза је стога до 7. децембра послат новоформирани Српско-санџачки батаљон.[21] Но, пре евентуалног напада на град требало је испитати како ће реаговати локални муслимани. Већ 9. децембра Хилмија Хасанагић (командант Прибојске партизанске чете), правник Предраг Власоњић (командант Сјеничке партизанске чете) и Муса Мусић су испред КПЈ отишли на преговоре у велико муслиманско село Кладницу северно од Сјенице. Став мештана овог старог хајдучког гнезда могао је бити пресудан по целу операцију. Састанак је одржан у пуној сали мектеба у Кладници. Муслиманске старешине су, међутим, одбиле да ступе у борбу против окупатора, да приме партизане у село или да их пропусте кроз општину. Одмах су о свему обавестили и сјеничке муслимане (Селимовић 2015: 257; Хасанагић 1962: 92–93).[22] Дали су ипак гаранције да неће учествовати у борби ако партизани нападну Сјеницу. Стога је Предраг Власоњић тражио од ГШС да Српско-санџачки батаљон омдах нападне варош, али је његов предлог одбијен.[23]

Муслимани из Кладнице пренели су партизанским депутатима и информације о наводним намерама Немаца да уђу у Сјеницу. Оне су прослеђене ВШ НОПОЈ који је због тога 11. децембра одобрио појачање трупама у Сјеничком срезу. У питању су биле: једна чете из Бистрице, одред од 150 бораца из села Радоиње наоружаних аутоматским оружјем и делови Комског батаљона. ГШС је добио задатак да са овим трупама руши комуникације Сјеница – Нова Варош и Сјеница – Нови Пазар, док је после доласка Комског батаљона, чије је покрет убрзо обустављен, требало да део трупа упути и у новопазарски крај.[24] Тако се половином децембра у селу Лопиже западно од Сјенице окупило око 450 партизана распоређених у Чачански,[25] Београдски и Српско-санџачки батаљон. Акцијама у Сјеничком срезу је требало да управљају ГШС и Српско-санџачки штаб из Нове Вароши на челу са Милованом Ђиласом. Управо је он, међутим, занемарио поменуте заповести ВШ НОПОЈ о рушењу комуникација и формирао Оперативни штаб за ослобођење Сјенице. У њега су ушли: поручник Владимир Кнежевић, Петар Стамболић и Мирко Ђуковић (Равић 1971/1972: 55–56).

На другој страни фронта, после одласка Италијана из Сјенице, пословима у граду и целом срезу руководио је новоформирани Управни одбор (УО)

21 Настао 6. децембра у Новој Вароши спајањем Моравичке, Прибојске и Сјеничке партизанске чете.

22 Историјски архив Краљево (ИАК), фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 245.

23 Исто, 248; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, 19.

24 ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 4, 1; Исто, док. 6, 1.

25 Формиран почетком децембра од људства пореклом из чачанског, таковског и горњомилановачког краја. Командант је био правник Предраг Јевтић, а политички комесар инжињер Драгослав Мутаповић. Обојица су били предратни чланови КПЈ (*Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић“*, 1982: 281)

уз овлашћење окупационих власти. Њега су чинила четири члана: Хасан Звиздић, Хилмо Кугић, Раде Карамарковић и Срето Живановић (Селимовић 2015: 255).[26] Уз ово тело функционисале су и старе општинске власти. УО је на располагању имао поменуту градску милицију распоређену широм Сјеничког среза. Иако су га чинила по два муслимана и хришћанина, њиме је у суштини руководио Хасан Звиздић, један од најутицајнијих политичких првака код старорашких муслимана током Другог светског рата.[27]

Слика 2. *Владимир Кнежевић као официр југословенске војске (ВА, ДПП)*

Слика 3. *Хасан Звиздић (sr.wikipedia.org)*

Мислећи да руководство Сјенице нема веће снаге за одбрану града, партизани су прво покушали да свој циљ остваре без борбе. У вароши је постојала група од тридесетак симпатизера КПЈ. Они су 16. децембра послали свог представника Сава Чекановића да обавести партизанску команду о ситуацији у вароши. Њихово мишљење је било да Хасан Звиздић и мештани обе вере окупљени око њега неће мирно предати град. Стога су предложили да се одмах заузму села на правцима према Пештери и Новом Пазару, одакле би УО могла да стигне помоћ, и да се затим уђе у варош. Ова сугестија је окарактерисана као „оптерећена национализмом“ и стога одбачена.[28]

26 АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде (МБ), ф. Сјенички срез, 7.

27 Arhiv Slovenije, fond Edvard Kardelj, kut. 74, dos(ije) 4/3 – c, 6. Ову вредну историјску грађу уступио нам је проф. др Александар Животић коме овом приликом срдачно захваљујемо.

28 ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 250.

Оперативни штаб за ослобођење Сјенице је одлучио да 17. децембра пошаље шесточлану делегацију у Сјеницу на преговоре са члановима УО. Кључно питање било је мирни улазак партизана у варош. На јавном састанку, који је одржан у згради општине партизанске депутате је предводио комуниста Мирко Ћуковић, родом из нововарошког краја. У делегацији су били и: Даут Мусић, Симо Карамарковић, Страјо Борисављевић и Мишо Томић. Непосредно пред састанак, видевши да у граду нема никаквих снага, Ћуковић је послао тајну депешу Владимиру Кнежевићу у Лопиже са поруком да без обзира на све, у току ноћи уђе са јединицама у варош. Међутим, Даут Мусић, који је пратио курире, усмено им је наложио да пренесу партизанској команди да мирује док не добије његову посебну поруку, коју на крају није ни послао (Ћуковић 1979: 115–116).[29]

Слика 4. *Џемаил Коничанин у униформи албанске војске (www.sandzakpress.net)*

Конференцији у згради општине је присуствовало доста мештана обе вере. Њима се обратио прво Ћуковић, па после њега и Мусић нешто оштријим тоном. Разговоре је закључио Хасан Звиздић изјавом да становништво Сјенице неће подржати партизане, јер би то изазвало одмазду Италијана или Немаца. То би, такође, угрозило и његове уговоре о лиферовању меса за окупаторску војску, што наравно, јавно није рекао. Партизанској делагацији је поручио да их неће нападати, али и припретио да има 5000 наоружаних људи за одбрану града. Звиздићеву одлуку је подржала већина представника локалног муслиманског и хришћанског живља. Тиме је састанак био завршен и партизански депутати су наредног дана напустили Сјеницу (Исто: 116).[30]

После њиховог повратка код партизана је 18. децембра преовладао став да се избегне сукоб и да се варош само блокира. Миловану Ђиласу је извештај о општој ситуацији однео бивши народни посланик Краљевине Југославије Страјо Борисављевић. Он је категорички био против напада. Дан раније Ђилас је, међутим, већ донео одлуку да се питање Сјенице најскорије реши.[31] Истовремено су делови немачког гарнизона из Новог Пазара стигли

29 Исто, 253.
30 Исто, 268; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 753–756.
31 Zbornici NOR-a, tom. II, knj. 2, 117.

у Сјеницу. Затим су са градском милицијом извршили претрес њене околине. Тада су се сукобили са борцима Српско-санџачког батаљона, а затим се повукли у Нови Пазар. Наредног дана, 19. децембра, у Сјеници је ухваћен и затворен један припадник Чачанског батаљона, који је дошао по дуван. Паралелно са тиме партизани су запленили караван коња натоварених робом Хасана Звиздића, који је у град ишао из Кладнице. Милиција која је бранила пошиљку ушла је у сукоб са партизанима, али је била потиснута. То се Кладничанима никако није свидело, што ће убрзо и показати.

Ови догађаји су утицали на то да се на новом састанку партизанских старешина 21. децембра ипак донесе одлука о нападу на Сјеницу. Иако су команданти Београдског и Српско-санџачког батаљона били против акције, преовладао је став Владимира Кнежевића, Петра Стамболића и Светислава Стефановића, који су сматрали да постоје повољни услови за освајање града. Првобитно је било предвиђено да напад почне већ истог дана, али је онда одлучено да се прво прибави један минобацач, па је за коначан датум одређен 22. децембар 1941. године (Исто: 117; Селимовић 2015: 260).[32]

Муслимански прваци на челу са Хасаном Звиздићем почели су да се припремају за одбрану Сјенице одмах после повлачења Италијана у новембру, очекујући одмазду хришћана због њихове подршке режиму НДХ (Живковић 2018: 127–139). За месец дана прикупили су доста бораца из сјеничког, новопазарског и тутинског краја. Сви они су мобилисани када је партизанска делегација 18. децембра напустила град. Били су то: муслимани из Кладнице, које су водили Ћамил Прашевић (будући командант муслиманске милиције за Сјенички срез) и Сефер Тарић, затим људи које је предводио хоџа Сулејман Пачариз из села Хисарџика код Пријепоља, одред Џемаила Коничанина из околине Тутина, група предратног осуђеника Хајра Руговца са Пештери, као и одред муслимана из Новог Пазара и околних села, под командом бившег заповедника тамошње жандармерије Азема Аџовића.[33]

Већина овог људства, 500–600 бораца, пред почетак битке била је распоређена у селима недалеко од Сјенице – Кладници, Раждагињи, Дунишићима, Долићима, Караули итд. Осим њих Звиздићу је на располагању била и поменута градска милиција. Она је била распоређена широм среза, док је стална посада у Сјеници имала 48 људи – 24 муслимана и 24 хришћанина (Селимовић 2015: 255).[34] Звиздић је био овлашћен од стране Италијана да као члан УО издаје наређења милицији, тако да је пре партизанског напада већи део њених припадника повучен у Сјеницу. Са наоружаним грађанима

32 Isto, 123; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, 2, 6.

33 АС, БИА, збирка 175, МБ, ф. 1, 25; Исто, ф. 6, 9; Исто, збирка 266, Историјат Пријепоља (ИП), ф. Изјаве и саслушања, 18, 220; ВА, НДХ, кут. 61, ф. 6, док. 6, 2; Исто, кут. 78, ф. 6, док. 18, 3.

34 АС, Г-2, Комесаријат за избеглице (КИ), кут. 24, р. 42/1944, 4.

било их је око 300, што значи да је Звиздићу на располагању било између 800–900 људи, у великој већини муслимана.[35]

Милиционери су заузели бункере на ободима Сјенице, које је раније поставила италијанска војска, укључујући и стара турска утврђења које је окупатор обновио. Три положаја су чинила основу одбране Сјенице: бункер на Пети на северним прилазима граду, бункер на месту Фековића шанац на друму који је водио према Пријепољу и бункер направљен на остацима Тријебинског шанца у Хаџића махали у јужном делу вароши. Сви су били оспособљени за употребу тешких митраљеза и минобацача.[36] Италијани једино нису утврдили Новопазарски шанац на путу према истоименој вароши, али је то накнадно учинила градска милиција. Њени припадници су располагали и са два авионска митраљеза које су сместили у бункере.[37]

Постојала је још једна отежавајућа околност по партизанске јединице. У нападу на Сјеницу оне нису имале подршку целокупног хришћанског живља. Речју, због њиховог прогона током власти НДХ, појава четничких команданата инжињера Љубомира Ранитовића из Сјенице и војводе златарског Влајка Ђурчића, виђена је у тим крајевима као гарант смиривања ситуације. Њихова ликвидација од стране комуниста крајем новембра 1941. године изазвала је огорчење хришћана у Сјеничком срезу (Живковић 2019: 78).[38] Због тога, али и чињенице да су били мањина у Сјеници, они углавном остају ван борбе, док један део њих, ангажован у милицији заједно са муслиманима, пружа оружани отпор.[39] План који су израдили поручник Кнежевић и команданти Српско-санџачког, Чачанског и Београдског батаљона предвиђао је да се Сјеница нападне са три стране – источне, северне и јужне. Нопозарским путем је требало да се пробије Српско-санџачки, бункер на Пети да нападне Чачански, а са југа на утврђење код Тријебинског шанца имао је на делује Београдски батаљон. Последњи су водили лично Кнежевић и Стамболић,[40] а био му је придодат и минобацач. На овом правцу су се налазиле куће мештана хришћанске вероисповести од којих се није очекивао отпор. Са западне стране Сјеница није нападнута.

Ниједна од колона међутим, није имала заштитницу, нити је постојао план организованог повлачења. Према речима учесника битке, људству је пред почетак акције поручено да је у Сјеници само локална милиција, која ће се предати приликом појаве партизана. Стога је било наређено да се, ако милиционери

35 ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 259.

36 Италијани су одбрану града поделили на два сектора („Gioia“ і „Caineli“) које је грубо одвајао пут за Кладницу. **AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656,** Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Carta Sjenica – scala 1:25.000.

37 ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, 8.

38 ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 232.

39 Исто, фонд 412, Тихомир Ђорђевић (ТЂ), кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовско-митровачком срезу 30. 12. 1941, 3.

40 Стамболић је био изразито кратковид и до тада није командовао партизанским снагама (Glišić 2010: 17).

отворе ватру, на њу одговори политичким паролама које би их позвале на заједничку борбу против окупатора и квинслинга. Оружани сукоб је био последња опција. Планирано је да операција почне у 4:30 часова да би Сјеница била под контролом најкасније до 13 часова 22. децембра (Равић 1971/1972: 63).[41]

БИТКА ЗА СЈЕНИЦУ

Касно увече 21. децембра око 450 партизана кренуло је према зацртаним положајима на температури од око –20 степени, по магли и снегу дубоком више од једног метра. На одредиште је први стигао Чачански батаљон. Посаду бункера на Пети чинили су муслимани и хришћани. Иако су позвани да не почињу братоубилачки сукоб, отворили су јаку ватру по партизанима, који су се нашли заглављени у снегу на брисаном простору. Паљба је ипак отворена са извесним закашњењем, јер је један од симпатизера КПЈ, иначе припадник милиције, онеспособио тешки митраљез. Истовремено су на герилце запуцали и мештани из околних кућа. Тада је рањен командант јединице Предраг Јевтић и погинуло неколико вићенијих бораца. Батаљон је једно време стајао у месту трпећи губитке, па пошто је заменик команданта проценио да нема изгледа да се бункер заузме, његово људство се без дозволе команде, око 8 часова повукло из битке према селу Чедово. Иако су његови мештани, иначе хришћани, напали и опљачкали неколико рањеника, батаљон је прошао кроз насеље без већих губитака. Пошто није оставио заштитницу, у истој зони ће наоружани сељаци касније правити проблеме и Моравичкој чети у току њеног повлачења (Исто: 64; Ћуковић 1979: 117; Хасанагић 1962: 98–99).[42]

Српско-санџачки батаљон је на почетку сукоба између партизана и милиционера на Пети био далеко од предвиђених положаја. Видевши да је битка почела, његов заповедник Ратко Софијанић је повео људство у борбу директно са места на коме се затекао. Захваљујући добрим водичима цео батаљон је успео да се за 20 минута неопажено убаци са североистока у центар Сјенице. Притом су партизани успели да заробе 12 милиционера који су чинили посаду Новопазарског шанца, али се нису утврдили у њему. Затим су према наређењима у вароши почели да позивају мештане да изађу из кућа и поздраве ослобођење града. Ларма је узбунила милиционере, који су убрзо заузели положаје одређене за борбу. Њима су се придружили и наоружани мештани обе конфесије. Припадници Српско-санџачког батаљона на њих у почетку нису пуцали, али када су схватили да се спремају за окршај, напали су их и заузели жандармеријску станицу и Карађорђев шанац. Тако су комунистичке снаге релативно брзо и лако овладале центром Сјенице.

41 ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, 16–17, 19.
42 АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, 1941, ф. 179, 6, 9.

Део Српско-санџачког батаљона, односно Сјеничка чета, је затим послата у помоћ Београдском батаљону, који је због лоших водича закаснио са ступањем у борбу. Она је имала тежак окршај са посадом утврђења на Тријебинском шанцу. Иако нападнути од партизана са две стране, милиционери су успели да одбране положај. У томе им је значајно помогала посада из ненападнутог Фековића шанца на путу за Пријепоље, која је са левог бока тукла Београдски батаљон. Када су партизани покушали да против ових фортификација употребе минобацач, он се покварио. У позадину су га однели Владимир Кнежевић и Петар Стамболић, напуштајући тако људство у току битке. Одред је стога имао 21 мртвог и 10 рањених већ током првих окршаја са браниоцима Сјенице.

На борце у центру града је око 8 часова отворена ватра из бункера на Пети. Још већа опасност им је запретила од наоружаних муслимана који су из околних села почели да долазе у варош. Они су одмах запосели Новопазарски шанац и тако затворили последњи излаз из Сјенице. Око 9 часова из правца села Медаре југоисточно од града, појавио се Џемаил Коничанин са неколико стотина бораца. Он се већ два дана налазио спреман за битку у селу Раждагиња. Део људства Коничанин је послао ка Тријебинском шанцу, па су се Београдски батаљон и поготово Сјеничка чета нашли у незавидном положају. Са остатком трупа је запосео куће у вароши на правцу којим се Српско-санџачки батаљон тог јутра убацио у град. Тако се људство ове јединице нашло потпуно опкољено са свих страна (Ђуковић 1964: 209–210; Селимовић 2015: 260; Равић 1971/1972: 65–67; Хасанагић 1962: 96–97, 99).[43]

Због притиска на бокове, Београдски батаљон је морао да напусти даљу борбу око 11 часова, остављајући чак своје мртве на бојишту. Партизани су одступали преко брда Бабињача, где су их у заседи чекали људи хоџе Пачариза из пријепољског краја. Ову опасност су отклонили четници Слободана Киковића из Лошижа, који су издалека посматрали развој борбе на Сјеници. Киковићеви људи су тако према споразуму који су раније постигли са партизанима, обезбедили њихово неометано повлачење на овом сектору. Помогли су им и приликом извлачења рањеника. Изласком другог комунистичког батаљона из борбе, односно затварањем и јужног фронта – после северног, код партизана у граду је настала паника. У међувремену ситуација се по њих додатно погоршала. У Сјеницу су наиме, пристигли и муслимани из Кладнице, који су раније обећали да неће учествовати у сукобу. Они су се са севера спуштали према вароши. Ратко Софијанић је зато наредио убрзано повлачење Српско-санџачког батаљона из Сјенице.

43 ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, 4, 8–9, 19; Изгледа да је Коничанин покрете својих трупа вршио у координацији са Аћифом Хаџиахметовићем Бљутом и Биком Дрешевићем, који су се тада налазили у Новом Пазару. Везу између њих држао је Сјеничанин Шахин Биберовић. АС, БИА, збирка 266, ИП, ф. Изјаве и саслушања, 18.

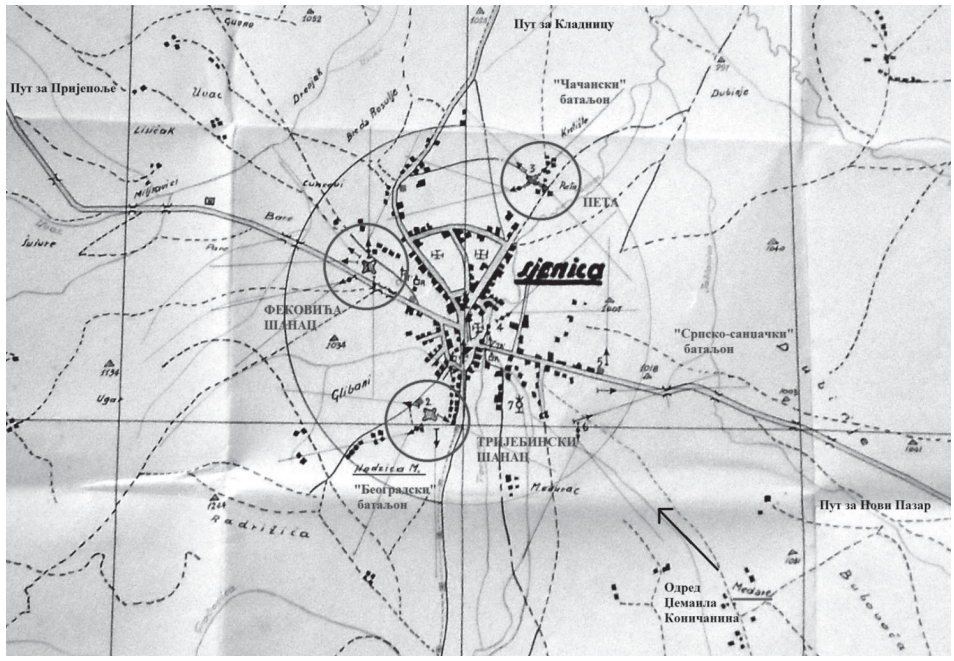

Слика 5. *Картографски приказ битке за Сјеницу, са ознакама утврђења, јединица и места борби (AUSSME, divisione „Pusteria")*

Моравска чета је прва кренула да се извлачи и то према северу. Иако је претрпела веће губитке код бункера на Пети и нешто касније од хришћана из Вапе и Чедова, успела је да се пробије. Сјеничка чета се повлачила из града онако како је била подељена за борбу, односно у три колоне, са тиме да је последња кренула тек око 14 часова. Две од њих су се готово неопажене провукле поред бункера на Пети и Фековића шанца, али је трећа, која је наишла на Коничаниново људство, цела или заробљена или побијена. Најгоре је прошла Прибојска чета. Она је била без задатка у центру града до 13 часова, када је кренула са повлачењем у правцу Пријепоља. Ту је ухваћена у унакрсну ватру са бункера на Пети и Фековића шанца, која ју је потпуно уништила. Командира чете Хилмију Хасанагића тешко је ранио Сефер Тарић. Остали борци су или погинули или били заробљени, а из целог одреда је претекло само седам људи. Тако је до касних поподневних часова 22. децембра битка за Сјеницу завршена поразом партизанских јединица (Косановић Јабучар 2002: 16; Васојевић 1996: 173, 175–176; Хасанагић 1962: 100–103; Ђуковић 1979: 118–119; Селимовић 2015: 261).

После партизанског дебекла, из Сјенице у наредном периоду није било напада на партизане у њеном окружењу. И поред тога Петар Стамболић је наредио да се трупе због већег броја рањеника повуку у Нову Варош. Дана 26. децембра Милован Ђилас је обавестио ВШ НОПОЈ да према Сјеници нема више

снага под контролом КПЈ и да из места не прети никаква опасност. После битке за Сјеницу у дужем временском периоду није било већих партизанских акција на овом простору (готово две године).[44]

ПОСЛЕДИЦЕ ПОРАЗА

Постоји неколико процена о губицима које су партизани претрпели током битке. Према најчешћој верзији партизани су имали: 52 мртва – међу којима неколико руководилаца – 25 рањених и 18 заробљених бораца (Petranović 1992: 295). Учесник борби Сава Чекановић из Сјенице наводи мало измењен број, односно: 52 мртва, 22 рањена и 18 заробљених бораца. Исти извор тврди да су браниоци имали око 30 мртвих и 60 рањених људи. Он наводи и да су лешеви партизана били потпуно опљачкани и остављени голи на улицима Сјенице неколико дана, после чега су их локални хришћани сахранили на свом гробљу.[45] Команда италијанске дивизије „Пустерија" у Пљевљима, на чијем се окупационом подручју налазила Сјеница, добила је вести о бици тек 27. децембра. Њој је од стране УО послат и извештај о партизанским губицима – 77 мртвих и рањених и 17 заробљених герилаца.[46] Предратни члан КПЈ Саво Косановић Јабучар, који се у току борби налазио при команди Београдског батаљона, наводи да је на Сјеници страдало 50 бораца, а да је њих 70 било рањено. Наредног дана у болници у Новој Вароши преминуло је још 10 рањеника, што број страдалих подиже на 60 људи (Косановић Јабучар 2002: 16–17).

Мустафа Шећерагић, водећа личност режима НДХ међу муслиманима из Нове Вароши, који је такође био сведок битке за Сјеницу, говорио је фебруара 1942. године о: 101 мртвом, 49 рањених и 25 заробљених партизана. На другој страни било је, по његовим речима, 16 мртвих и 11 рањених бораца.[47] Овом извештају у прилог говоре и сведочанства неких бораца. Страхиња Васојевић из села Криваје је после рата причао да је на Сјеници погинуло 97 партизана (Васојевић 1996: 175). Тихомир Шарковић, савременик али не и очевидац догађаја, обавестио је крајем децембра 1941. године генерала Недића да је на Сјеници изгинуло или било рањено 110 партизана, а да их је 25 заробљено.[48]

---

44 ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 9, 1; Исто, кут. 1, ф. 2, док. 8, 6.

45 ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 269–270.

46 AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/657, Bollettino informazioni nr. 148 del giorno 28. 12. 1941, 1.

47 ВА, НДХ, кут. 78, ф. 6, док. 18, 3.

48 ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовско-митровачком срезу 30. 12. 1941, 3; У знак сећања на погинуле партизане, комунистичке власти су после ослобођења подигле споменик у Партизанском парку у Сјеници. И на градском хришћанском гробљу је постављено једно спомен обележје. Седмог јула 1956. године откривена је спомен костурница са остацима 52 погинула борца. (Васојевић 1996: 176); Архив САНУ, Е – 476 – IV – 9, 1.

Ухваћени партизани су до почетка фебруара 1942. године остали затворени у Сјеници. Затим су италијанске власти тражиле да им се испоруче у Пријепоље да би били замењени за њихове војнике који су били у рукама комуниста. Хасан Звиздић је убрзо поступио по наређењима окупатора. У Пријепоље су послате 23 особе, док су тешки рањеници остављени у болници. И они су међутим, касније прослеђени Италијанима, који су их интернирали у логоре у земљи или иностранству (*Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, 1977: 147). Сужње је за Пријепоље потерао лично Сулејман Пачариз са муслиманима из села Караула, захваљујући чему ће стећи велико повереље окупатора. Већина партизана је била само у кошуљама и доњем вешу, па су од промрзлина неки остали без удова. Међу заробљеницима је било и девојака, које су уз пут силоване.[49] Ипак, нису сви сужњи размењени. Италијани су испоручили само њих четворицу партизанима, док је Пачариз на своју руку дозволио откуп још два заробљеника. Осталих 17 је стрељано (Хасанагић 1962: 110).[50] Тиме је број страдалих партизана у операцијама око Сјенице достигао цифру од око 80 лица.

Одлука италијанских власти да стрељају већину утамничених устаника делује зачуђујуће. Не због несклоности ка оваквим поступцима, већ због присуства заробљених окупаторских војника у околини Пљеваља. Команда дивизије „Пустерија" је наиме, у дневном извештају за 20. јануар 1942. године навела да су партизани пребацили 17 италијанских војника у Пљеваљски срез. Вероватно су сви били похватани током битке за Пљевља 1. децембра претходне године.[51] Поставља се питање зашто они нису размењени за поменуте партизане, када их

49 АС, БИА, збрика 266, ИП, ф. Изјаве и саслушања, 168, 419.

50 .Њихова ликвидација је извршена у Пољу Хашимбеговића, на месту званом Хавин поток у Пријепољу, где су Италијани извршили неколико масовних стрељања у току окупације. Сведочанство о убијању сужања оставила су двојица мештана који су били задужени за њихов укоп. Према речима Ајдина Китивојевића и Панта Копуна, карабињери су их одвели од кућа касно увече, дали им оруђе и пред свитање одвели на стратиште. Прва група за одстрел је бројала 12 особа. Везаних очију и руку оне су поређане изнад раке леђима окренутих стрељачком строју. Док су њихова тела покопавана, карабињери су довели остатак затвореника. У другој групи је било 13 лица, што значи да је међу њима било и људи који нису учествовали у бици за Сјеницу. Егзекуцију је вршила италијанска војска. Сви су убијени хицима већег калибра из близине у потиљак, што је лешеве касније учинило непрепознатљивим. После укопа Китивојевић и Копун су позвани од стране тадашњег председника општине Алије Агинчића, који им је наредио да о овом догађају, под претњом стрељања, никоме у вароши не говоре. Исто, 105, 108, 122–123, 125–128.

51 Комунистичким снагама је тада пошло за руком да заробе 88 Италијана, међу којима и пет официра. Команда дивизије је ипак претпостављала да су сви сем поменуте седамнаесторице, умрли од хладноће и глади до средине јануара 1942. године. AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/657, Bollettino informazioni nr. 170 del giorno 19. 01. 1941, 2; Ibid., Preparazione e condotta dell'attacco da parte dei ribelli, Allegato n. 2 al foglio n. 2800, 8; Ibid., Allegato nr. 1 al foglio 3005 in data 1. 12. 1941, 1; Ibid., Dimostrazione giornaliera delle perdite sofferte e dello stato sanitario del mese di dicembre 1941, 1; Ibid., Rapporto sull'attacco di forze ribelli a Pljevlja nei giorni 1. e 2. corrente, Nr. 1261, 7. 12. 1941, 13.

је било довољно? Да ли је била у питању лоша координација између италијанских ганизона или су можда комунисти погубили италијанске војнике? Да ли су можда умрли природном смрћу? Нажалост, из прегледане документације нисмо успели да пронађемо адекватан одговор на ово важно питање.

Током битке за Сјеницу дошло је и до напада на мештане хришћанске конфесије од стране муслимана који су у град стигли из унутрашњости. Тада су убијени трговац Благоје Поповић, његов отац Илија и син Миланко. Сва тројица су ликвидирани испред своје куће наочиглед породице, пуцњима у уста из непосредне близине. Жртвама су затим одсечени прсти на којима је било накита и ишчупани златни зуби.[52] Милиционери су такође приликом ликвидације неколико заосталих партизана, који су се били склонили у кућу породице Трнчић, убили домаћицу Мару.[53] Тада је страдао и Тадија Андрић родом из Белог Поља код Горњег Милановца, пешадијски подофицир југословенске војске. И њега су муслимани усмртили хицем испаљеним у уста.[54] Пошто је оваквих случајева било још, Хасан Звиздић је морао да интервенише. Он је стога дозволио да једна група од 100 наоружаних хришћана из села Штавља, који су били под командом свештеника Селимира Поповића (касније истакнутог команданта ЈВуО), дође у Сјеницу као гарант мира. Затим су напади на њихове сународнике престали.[55]

У ПОТРАЗИ ЗА УЗРОЦИМА НЕУСПЕХА

ВШ НОПОЈ је вести о исходу операција према Сјеници добио већ 23. децембра из Нове Вароши од свог делегата Милована Ђиласа.[56] У њему је стајало да су комунистичке снаге претрпеле „страховит пораз“, али искључиво због лоших војних припрема. Ђилас је писао да неке јединице нису извршиле задатке, да су партизани били бројчано слабији од бранилаца, као и да су их муслимани и милиционери дочекали пријатељски. Ово последње, видели смо, није било тачно. На крају је обавестио Јосипа Броза да ће спровести детаљно истрагу о догађајима у току битке.[57] Четири дана касније, 26. децембра, Ђилас је послао нови извештај у коме је признао да поред војних постоје и политички разлози партизанског неуспеха.[58]

52 Овај злочин извршили су: Хајро, Лато и Рецо Карашик из Тријебина, Халил Суљевић из Аливеровића и Исо Џигаљ. Вођа групе Хајро Каришик је 1946. године од стране комунистичких власти због овог, али и других злочина, осуђен на смрт стрељањем. АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 42/1944, 5; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 703–704.

53 ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 268.

54 .После рата, тј. 1953. године, Андрић је проглашен за народног хероја (*Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, 1977: 195).

55 ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 270.

56 ВА, НОВЈ, кут. 172а, ф. 1, док. 6, 2.

57 Zbornici NOR, tom. II, knj. 2, 123.

58 ВА, НОВЈ, кут. 171, ф. 6, док. 9, 1.

Саслушања учесника битке за Сјеницу – команданата, политичких руководилаца и бораца – почела су одмах по њиховом повратку из борбе и трајала су око 14 дана. Иследничку комисију чинили су: Милован Ђилас, Рифат Бурџевић и Србољуб Јосиповић. Током процеса исаказе су дали: Светислав Стефановић, Петар Стамболић, Владимир Кнежевић, Ратко Софијанић, Предраг Јевтић, Миладин Ивановић, Предраг Власоњић и неколико бораца из разних јединица. Истрага је вођена у Ђиласовој канцеларији у Новој Варош за великим храстовим столом у, како очевици наводе, напетој атмосфери.[59]

Током саслушања испливали су на површину: оштар сукоб између команданата Јевтића (Чачански батаљон) и Ивановића (Београдски батаљон), који је почео још за време борби у Шумадији; неслагање војних старешина са политичким комесарима који су имали првенство у одлучивању; нису изостале ни личне „примедбе“ и „карактеристике“ које су саслушавани појединачно „делили“ једни другима. То је цео процес учинило неозбиљним и указало на, слободно се може рећи, конфузију, која је пре, током и после операција на Сјеници владала у партизанским јединицама – како међу борцима, тако и међу руководећим кадром.[60]

Противречне и донекле конфузне изјаве руководилаца, као и Ђиласово виђење целе операције, нису се допале Јосипу Брозу. Он је 28. децембра из Рогатице изнео разлоге свог незадовољства. Врховни партизански командант је најпре истакао да је код Сјенице прекршено директно наређење ВШ НОПОЈ, а да су велики губици додатно погоршали целу ствар. Броз је одбацио Ђиласов претходни извештај, пишући: „Никакво оправдање, а комоли оно што си ми га ти дао у свом писму, не може оправдати тај ваш поступак“. Иако је подржао спровођење истражног поступка, он је као главног кривца издвојио Милована Ђиласа и остале руководиоце из Српско-санџачког штаба смештеног у Новој Вароши.[61]

Ђилас је ово писмо примио 4. јануара 1942. године, па је током истог месеца и одговорио на упућене му критике. Он је прво отворено замерио Брозу што га означава као главног кривца пре завршетка истраге. У своју одбрану

59 Према изјави Стева Косановића Јабучара из Детроита, који је и сам био један од испитиваних, датој аутору 29. марта 2013. године.

60 Петар Стамболић је изјавио да је код Мирка Ђуковића запазио „претерани оптимизам у питању непријатељских снага“, као и да му је исти пренео гласину о сукобу Ивановића и Јевтића, о којој он није знао да каже ништа прецизније. Владимир Кнежевић је кривио команданте, Ивановића за колебљивост, а Јефтића за кукавичлук. Ратко Софијанић је на другој страни, оптужио Ђуковића, Кнежевића и Јевтића да су одбацили извештаје о великом броју прикупљених муслиманских снага око Сјенице, а Јевтића посебно за кукавичлук. Овај је, опет, недостатак храбрости приписао Ивановићу, који је у своју одбрану рекао да су главни кривци за пораз Ђуковић, Кнежевић и Јевтић. Један од четовођа у Београдском батаљону, Вељко Илић, који је сарађивао на изради плана читаве акције, тврдио је да је исти лоше осмишљен и тако директно за пораз оптужио Кнежевића. АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, 1941, ф. 179, 3, 4–5, 10; ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 8, 16–18.

61 ВА, НОВЈ, кут. 1, ф. 2, док. 13, 1.

навео је да су му са терена стизали оптимистички извештаји, као и да му је ВШ НОПОЈ наредио да задржи трупе код Сјенице, иако за то, наводно, због нерасположења локланог живља и утицаја Хасана Звиздића, није било одговарајућих услова. Жалио се да трупе нису могле да развију никакав тражени пропагандни рад међу народом (јер КПЈ на овај крај није обраћала пажњу) и да се по срезу није могло лако кретати од четника и муслиманских снага.[62]

Последице неуспеха партизанских акција према Сјеници одразиле су се како на војном, тако и на политичком плану. На првом месту, комунистичке снаге су имале осетне губитке – Београдски батаљон је изгубио трећину људства, а Прибојска и Сјеничка партизанска чета Српско-санџачког батаљона су престале да постоје (Игњатовић 1964: 210–211; Матовић 1989: 83–84). Уместо очекиваног плена изгубљено је доста оружја и муниције. Нови пораз, после оних код Ужица и на Пљевљима, уздрмао је ионако слаб морал код људи под командом КПЈ. Партизанска активност у Сјеничком срезу узбунила је италијанске власти у Пљевљима, Подгорици и далекој Тирани. Половином јануара 1942. године је сходно томе издато наређење да се затвори и војском поседне граница између Гувернатората Црне Горе и албанског протектората на потезу Плав–Рожаје–Тутин.[63] Поред тога, Италијани су одлучили да наоружају један део муслиманског становништва Бихора (Бијелопољски и Берански срез), што ће интезивирати верске сукобе и повећати страдања локалног живља у наредном периоду.[64] Оружани сукоб је додатно отежао пропагандно деловање КПЈ међу старорашким муслиманима. Локални хришћански живаљ ће се потпуно одвојити од њене политике и окренути Равногорском покрету. На крају, показало се да је споразум између хришћана и муслимана могућ и без посредства КПЈ,[65] и то чак против њених интереса. Он ће и ступити на снагу, али тек средином 1944. године.[66]

* * *

Главни узрок партизанског пораза на Сјеници лежао је у томе што је идеолошки догматизам преовладао код дела комунистичког руководства, поготово оног које није било пореклом из Старог Раса (нпр. Петар Стамболић).[67] Како другачије објаснити да је партизанско заповедништво:

62 Исто, кут. 3, ф. 1, док. 11, 1.

63 AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/594, Comando superiore FF. AA. Albania, situazione Kossovano, Nr. 417, 18. 01. 1942, 1–2.

64 Arkivi Qendror Shtetetor (AQSh), fondi 161, vitti 1941, dosjet 497, 1.

65 **КПЈ је јануара 1942. године у једном саопштењу народу оштро напала сарадњу „четника и реакције Хасана Звиздића"** током битке за Сјеницу. АС, Ђ-7, Обласни комитет за Санџак (ОКС), док. 3, 6–7.

66 ВА, Четника архива (ЧА), кут. 145, ф. 1, док. 24, 1; Исто, док. 25, 1–2; Исто, док. 26, 1.

67 Он је сматрао да ће „муслиманска сиротиња" и сељаци из околних села прихватити улазак партизана у Сјеницу када буду ликвидирани Хасан Звиздић и „остали буржоаски елементи".

поверовало Кладничанима да их неће напасти и оставило ово село без осигурања у залеђу војних дејстава; одбило да прихвати чињеницу да је муслимански отпор неминован; одбацило препоруке (чак и локалних симпатизера, па и чланова КПЈ) да упути трупе у Сјеницу три пута (9. 12, 16. 12 и 18. 12)[68]; занемарило расположење локалних хришћана после ликвидације Ранитовића и Ћурчића, те могућност њихове сарадње са муслиманима; и на крају, означило свако упозорење на било који од ових аспеката као национално пристрасно. То је проузроковао готово гротескни почетак битке где су се са једне стране фронта чуле комунистичке пароле, а са друге рафална паљба.

И са војне тачке гледишта акција је била лоше припремљена. То нам говоре чињенице: да нису блокирана муслиманска села у околини Сјенице где су се налазиле снаге које су однеле превагу у бици, да о њима партизанска команда није имала тачне податке, као и да нису порушене све комуникације и телефонске линије према Пријепољу и Новом Пазару, што је до тада била уобичајна пракса. Нису организоване заштитнице, није било добре курирске везе, нити је било плана за безбедно извлачење из борбе. Српско-санџачки батаљон је пропустио да запоседне Новопазарски шанац, одакле би надзирао правац из ког су стигле трупе Џемаила Коничанина. То још једном потврђује да партизанска команда није предвидела долазак већих муслиманских појачања у Сјеницу. Партизани су такође, биле малобројни, лоше наоружани и обучени. Напад је био несинхронизован, дошло је до свађе између команданата и самоиницијативног повлачења. Акција је такође изведена по врло хладном времену, великом снегу и магли.

Видели смо да је истрага која је после битке за Сјеницу спроведена међу партизанским командним кадром обелоданила неслагања, па и сукоб између појединих старешина и чланова КПЈ. Размере проблема у којима су се налазиле комунистичке снаге најбоље илуструју: свађа Јевтића и Ивановића, међусобна оптуживања за неуспех између Кнежевића, Стамболића и Ћуковића, личне опаске о саборцима и партијским колегама у циљу избегавања одговорности, Ђиласово пребацивање кривице на потчињене, што је изгледа и била сврха овог истражног поступка. Цео случај наткриљује Брозова критика упућена Миловану Ђиласу као најодговорнијем за пораз, још пре завршетка званичне истраге.

Сличног става је био и поручник Кнежевић. На грешке у оваквом схватању још пре битке су указивале старешине Ивановић и Софијанић, али без резултата. ВА, НОВЈ, кут. 1671, ф. 2, док. 5, 1; Исто, кут. 171, ф. 6, док. 5, 2; Исто, кут. 1, ф. 2, док. 8, 4, 6–7, 8; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, 1941, ф. 179, 9.

68 Нешто раније, 4. новембра 1941. године, Копаонички партизански одред је из истих разлога – **да не квари односе са старорашким муслиманима – одбио да учествује у нападу српских устаника на Нови Пазар. Њихов изостанак је у много чему допринео поразу** (Живковић, *Између*..., 2018: 102).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
Архив Југославије, фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије
Архив историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму, дивизије „Пустерија" и „Венеција"
Архив Србије, Безбедносно информативна агенција
Архив Србије, Ђ-7, Обласни комитет Комунистичке партије Југославије за Санџак
Архив Србије, Ж-30, Комесаријат за избеглице
Војни архив, Досија персоналних података
Војни архив, Микрофилмови
Војни архив, Народносолободилачка војска Југославије
Војни архив, Независна држава Хрватска
Војни архив, Четничка архива
Историјски архив Краљево, фонд 412, Лични фонд Тихомира Ђорђевића
Историјски архив Краљево, фонд 420, Збирка докумената из НОБ-а

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату, том II. Књ. 2. Београд: Војно-историјски институт Југословенске народне армије, 1954.
Ужичка република: Записи и сећања. Живота Марковић (ур.). Књ. 1. Ужице: Народни музеј.

МЕМОАРСКА ГРАЂА

Glišić 2010: Venceslav Glišić. *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*. Beograd: Službeni glasnik.
Dedijer 1970: Vladimir Dedijer. *Dnevnik*. Beograd: Prosveta.
Đilas 1990: Milovan Đilas. *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine.
Игњатовић 1964: Радомир Игњатовић. *Непроспаване ноћи*. Београд: Просвета.
Косановић Јабучар 2002: Стево Косановић Јабучар. „Фрагменти из сјећања: како сам два дана био муслиман". *Љетопис српског културног друштва „Просвјета"*, бр. 7, 13–42.
Хасанагић 1962: Хилмија Хасанагић. *У суровој школи*. Београд: Просвета.
Ћуковић 1979: Мирко Ћуковић. *Путовање у слободу: ратне белешке*. Нова Варош: СИЗ културе.
Матовић 1989: Љубомир Матовић. *Казивања Владимира Жугића: породична генеалогија, животни и револуционарни пут*. Пријепоље: Милешево.

ЛИТЕРАТУРА

Васојевић 1996: Славољуб Васојевић. *Лопиже – Хроника села Лопиже*. Београд: САНУ.
Гледовић–Хасанагић 2011: Богдан Гледовић – Едиб Хасанагић. *Прибојски крај у Другом светском рату: 1941–1945*. Прибој: СУБНОР.
Кнежевић 1988: Јоко Кнежевић. *Пљеваљска битка изблиза. Прилог проучавању догађаја из НОБ-а у пљеваљском крају*. Пљевља: СУБНОР.

Живковић 2018: Милутин Живковић. *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*. Лепосавић: Институт за српску културу.

Живковић 2018: Милутин Живковић. *Независна држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници (април–септембар 1941)*. Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“.

Živković 2019: Milutin Živković. „Revolucionarni teror u Novovaroškom, Prijepoljskom i Pljevaljskom srezu oktobar 1941–maj 1942“. *Istorija 20. veka*, бр. 1, 75–92.

Petranović 1992: Branko Petranović. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.

Равић 1971/1972: Станко Равић. „Напад на Сјеницу 22. децембра 1941. године“. *Наша прошлост*, бр. 6/7, 49–72.

Селимовић 2015: Салих Селимовић. *Сјеница 2*. Ужице: Графичар.

Срдановић 2007: Радоман В. Срдановић. *Битка на Пљевљима. Пали непобијеђени*. Андријевица: Самиздат.

Ћуковић 1964: Мирко Ћуковић. *Санџак*. Београд: Нолит.

Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941–1945. Пали борци и жртве. Чачак: Центар за културу.

Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић“. Чачак: Чачански глас.

КАЗИВАЧИ

Стево Косановић Јабучар из Детроита (изјава узета 29. марта 2013. године).

Milutin D. ŽIVKOVIĆ

BATTLE FOR SJENICA ON THE 22ND OF DECEMBER 1941

Summary

After the serious defeat in Užice by the occupiers and crossing into the area of Stari Ras, the Partisan forces tried to establish control over Sjenica. Although there had been many reasons for sooner attack on the city, the action was delayed, so it was politically and militarily badly prepared. The key reason for this was the uncertainty of the members of the CPY regarding the attitude towards the Muslims. The Communists did not want a conflict with them, even when it was obvious that there was no alternative to the armed struggle for the latter. The decisiveness of Muslims, above all Hasan Zvizdić and his associates, brought them a triumph in the battle. The Partisans, on the other hand, lost a large number of fighters and a lot of weapons and ammunition, but also fell in an even deeper moral crisis after a third successive defeat in less than a month (Užice, Pljevlja, Sjenica). This will be reflected in the situation throughout Polimlje, where a stormy several months in the new 1942th year were anticipated. The battle of Sjenica also remained done of the rare moments during the occupation of Serbia, in which military and political co-operation were established between the Muslims and Christians of the Stara Raška.

Key words: Partisans, Muslims, Christians, battle, Sjenica, Nova Varoš, Zvizdić, Knežević, Stambolić, Ćuković.

Рад је предат 12. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 94(=163.41)(497.115)"1878/1884"
327(497.11:560-89)"1878/1884"
323.1(=163.41)(560-89)"1878/1984"
doi: 10.5937/bastina1948327D

Оригинални научни рад

*Вукашин Д. ДЕДОВИЋ**
ОШ „Светозар Марковић", Краљево

ПЛАНОВИ ДЕЛОВАЊА СРБИЈЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ И МЕТОДЕ ЊИХОВОГ СПРОВОЂЕЊА ОД 1878. ДО 1884. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је реч о планском и организованом утицају Србије у неослобођеним крајевима од турске власти (Стара Србија и Македонија) у периоду од 1878. до 1884. године. Догађаји после српско-турских ратова (1876-1878) тешко су погодили културно-просветну делатност Србије у Старој Србији и Македонији. Турске власти су забраниле коришћење школских књига и уџбеника из Србије, тако да је сваки пренос књига представљао велики ризик. У оваквим условима, снабдевање српских школа у Турској уџбеницима из Србије било је скоро немогуће. Све је то довело до тога да је у школама било све мање књига, тако да су оне у првим годинама после завршетка Велике источне кризе биле права драгоценост. Србија је морала да интезивира свој национални рад у овим областима па је трагала за најпогоднијим начинима ширења српског утицаја. Почела је организованије да делује на културно-просветном плану: новчано помаже школе, упућује и плаћа учитеље, прихвата на школовање питомце из Старе Србије и Македоније, шаље школске уџбенике, школски прибор и учила и разне књиге и пропагандни материјал. Српски политичари, дипломате, научници и публицисти почињу да се студиозније баве Старом Србијом и Македонијом. По овим српским областима све више се путује, бележи, тргује, негују се везе са људима и на разне друге начине оживљавају старе српске традиције. Да би се у српском народу очувала национална свест и ојачала тежња за националним јединством и уједињењем са Краљевином Србијом било је потребно направити план рада на основу кога би се у будућности радило организовано и систематски. За израду плана, априла 1883. године формирана је комисија, састављена од просветних и јавних радника, коју су чинили: архимандрит Нићифор Дучић, архимандрит Сава Дечанац и професор призренске Богословије Ђорђе Камперелић. Комисија је, приликом израде плана, користила сва ранија искуства у овом раду, а нарочито извештаје о раду личности које су раније биле укључене у ове активности (Милоша С. Милојевића, архимандрита Саве Дечанца и Ђорђа Камперелића). До 1884. године било је сачињено више предлога и планова о конкретним облицима националне политике коју би Србија могла да води у европским вилајетима Турске.

* доктор историјских наука, v.dedovic@hotmail.com

У њима су, поред констатација о тешком положају српског становништва, наведене мере које је требало предузети и методе њиховог спровођења ради сузбијања албанско-турског насиља и бугарске и пропаганде.

Кључне речи: Стара Србија, Македонија, српски народ, Турска, Матија Бан, Нићифор Дучић, Милош Милојевић, Деспот Бацовић, Ђорђе Камперелић.

Везе Србије са Старом Србијом и Македонијом почињу стално да јачају од доношења Гарашаниновог „Начертанија" 1844. године, у коме је одређена њена спољна политика. Србија је од тада гледала на ове области као на своја подручја која треба да јој буду прикључена (Јакшић-Страњаковић 1937: 105-106). У почетку је рачунала да ће питање ослобођења ових крајева решити ратом против Турске, па се радило на изради планова војно-политичких комбинација.[1] Међутим, Србија ни војнички, ни политички није била спремна за једну акцију оваквих размера. Зато њени методи пропаганде и револуционарне акције до 1868. године нису одговарали условима борбе на Балкану. Културна и црквено-просветна активност Србије у Старој Србији и Македонији била је стављена у други план и налазила се готово на маргини њене националне акције.[2] У пролеће 1865. године Илија

1 На изради планова, поред Илије Гарашанина, највише је радио српски капућехаја у Цариграду Константин Николајевић, који је 1859. године саставио план, у којем се залагао за уједињење Кнежевине Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Старе Србије у државу којој је дао назив *Српске сједињене државе*. Предложио је да Османско царство и Српске сједињене државе образују дуалистичку државну заједницу, или издвајање јужнословенских територија из састава Хабзбуршке монархије и њихово прикључење Српским сједињеним државама, чиме би настала нова држава – Југословенско царство. На овим пословима био је ангажован и Атанасије Николић, члан „Српског одбора" (Комитета) за националну пропаганду у суседним земљама, који је 1862. године израдио пројекат општег народног устанка у унутрашњости Турске (Џамбазовски 1972: 359-361; Милићевић, 1981: 274, 296). Пуковник Антоније-Анте Орешковић (1829-1906), војни саветник Илије Гарашанина и организатор и руководилац модерне војно-обавештајне службе Кнежевине Србије, 1863 године урадио је предлог детаљног ратног плана Србије (Џамбазовски 1972: 359-361; Милићевић, 1981: 296; Попов 1981: 346).

2 Поред овакве изнете тврдње морамо поменути да је било и другачијих примера, где Србија почиње организовано да помаже цркве и манастире а затим и школе у овим крајевима. Поред новчане помоћи, многе цркве и манастири примале су помоћ и у црквеним књигама и другим реликвијама (Архив Србије (=АС), Министарство просвете и црквених дела (=МПс), фасц. IV, док. 277/1847; Исто, фасц. V, док. 45/1856; Исто, фасц. III, док. 13/1856; Исто, фасц. IV, док. 15/1857; Стојанчевић 1994). Нешто касније почела је да стиже помоћ и школама у световним школским уџбеницима, школском материјалу и неким основним училима и наставним средствима, што је допринело да се постепено напушта стари школски систем манастирских и црквених школа, и отворе световне школе које ће одговарати новим приликама у Старој Србији и Македонији (АС, МПс, фасц. II, док. пов. 210/1960; Џамбазовски 1960: 68-80). Из једног документа сазнајемо да је Милош Обреновић, на предлог Попечитељства

Гарашанин је указао српском представнику на Порти, Јовану Ристићу, на стање српске цркве и свештенства у пределима у којима живе Срби и наложио му да са тим проблемом упозна цариградског патријарха. Због широке акције римокатоличких и протестантских емисара међу хришћанским становништвом у Турској, Гарашанин је предлагао да се тражи од цариградског патријарха да више поради на оснивању богословских школа, које би спремале учитеље и свештенике, како би својим радом учинили много на образовању народа у духу православља и тако зауставили „растућу опасност" која је долазила са запада (Терзић 1992: 122). Професор Милош Милојевић обратио се 1866. године Илији Гарашанину и тражио да се Србија више позабави отварањем српских школа у областима под турском влашћу (Цамбазовски 1960: 89; Ђилас 1969: 49).

Србија је од оснивања Одбора за школе и учитеље у Турској 1868. године[3] почела организованије да делује на културно-просветном плану у Старој Србији и Македонији. Значајан вид национално-политичког деловања биле су просветне активности Србије, као што су финансирање школа, школовање питомаца из Старе Србије и Македоније, поклањање уџбеника

просвете наредио „да се може издати књига сиромашним суседним школама у турском царству и сиромашним ђацима из Турске, но овде учећим, за суму од 5.782 гроша и 20 пара." (АС, МПс, фасц. II, пов. 210/1859, М. Обреновић-Попечитељству просвете, Београд, 7. септембра 1859). Годину дана касније кнез Милош Обреновић је такође одобрио „да се обштини Призренској у Турској за четири године изда из касе Правитељства по шест стотина гроша пореских за издржавање учитеља" (АС, МПс, фасц. IV, 729/1860, пов. 210, М. Обреновић-Попечитељству просвете, Београд, 16. августа 1860). На основу обимне архивске документације може се закључити да је седамдесетих година XIX века уџбенике из Србије примао знатан број српских школа које су тада радиле у Старој Србији и Македонији. Једна од тих школа била је и Основна школа у Грачаници (Стојанчевић 1994: 130-131). И др Јован Хаџи Васиљевић у свом делу *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку* наводи списак школа које су примале помоћ из Србије (Васиљевић 1928: 291-297).

3 Београдски митрополит Михаило покренуо је код Владе Србије, 2. марта 1868. године, питање оснивања једног Одбора који би се бавио питањем српских школа и учитеља у Турској. У наредном писму од 9. марта исте године он предлаже и људе који треба да уђу у Одбор (АС, збирка Поклони и откупи, коресподенција Митрополита Михаила, бр. 217; Ђилас 1969: 59). Августа 1868. године Влада Србије је усвојила предлог митрополита Михаила и формирала „Одбор за помоћ српској просвети у областима у саставу Отоманског царства". Председник Одбора био је архимандрит Нићифор Дучић а његови чланови: Милош Милојевић и Панта Срећковић. Основна сврха Одбора била је да координира рад два министарства, Министарства просвете и црквених дела и Министарства иностраних дела, који су у претходном периоду појединачно били ангажовани у заграничној акцији, и да на основу информација са терена усмери слање новчане и помоћи у књигама и другим школским помагалима тамо где је она била најпотребнија. (Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Заоставштина Нићифора Дучића (=ЗНД), бр. 15004/39, Извештај Нићифора Дучића са путовања по Русији 1869. године, фебруар 1870; Цамбазовски 1960: 128; Ђилас 1969: 133; Недељковић 2011: 288-289; Вулићевић 2013: 213-2014.

и наставних средстава. Србија почиње новчано да помаже школе, упућује и плаћа учитеље, прихвата на школовање питомце из Старе Србије и Македоније, шаље школске уџбенике, школски прибор и учила и разне књиге и пропагандни материјал, отвара прве српске књижаре (Ј. Ђилас 1969: 218-221). Омладинци су примани у средње и више школе, обезбеђиван им је интернат и стипендије (благодејаније). Најчешће су примани у богословију, учитељске школе и гимназије. Приличан број омладине из ових крајева завршио је разне школе у Србији. Циљ школовања омладине под турском влашћу био је припремање интелектуалних и просветних кадрова који би у тим крајевима служили српској идеологији, подизању и очувању верске и националне свести. Међутим, многи су, по завршеној школи, тамо и остајали (Петковић Поповић-Шалипуровић 1970: 46, 49). Због повећаног броја школа у Старој Србији и Македонији и све чешћег обраћања школа, црквено-школских општина и појединих учитеља за новчану помоћ и помоћ у уџбеницима, приручницима и наставним средствима, Министарство просвете и црквених дела је сваке године повећавало средства у буџету за ову сврху.

Српско-турски ратови 1876. и 1877-1878. године неминовно су довели до прекида спровођења националне политике Кнежевине Србије у Старој Србији и Македонији. Одбор за српске школе и учитеље у Турској обуставио је свој рад 1876. године. Велики број српских учитеља био је принуђен да напусти Турску па су школе биле затворене. И догађаји после српско-турских ратова (организовање Призренске лиге 1878, освета Албанаца због пораза Турске у рату, упади албанских чета у Топлички и Врањски округ 1878-1880, формирање војног суда (урфије) у Приштини у пролеће 1882, и исељавања српског становништва, планско и стратешко насељавање мухаџира избеглих из ослобођених крајева Србије и Црне Горе и из Босне и Херцеговине, преузимање црквено-школских општина од стране Егзархата) тешко су погодили културно-просветну делатност Србије у Старој Србији и Македонији. Због изузетно тешких услова и исељавања Срба знатно је опао број ученика не само у сеоским, већ и у градским школама (Васиљевић 1908: 291-297; Јагодић 2009: 28-30; 144, 184-185, 241-242). Турске власти су забраниле коришћење школских књига и уџбеника из Србије, тако да је сваки пренос књига представљао велики ризик. Свака активност Срба на културно-просветном плану у Старој Србији и Македонији после Берлинског конгреса била је праћена и многим репресалијама. У оваквим условима, снабдевање српских школа у Турској уџбеницима из Србије било је скоро немогуће. Све је то довело до тога да је у школама било све мање књига, тако да су оне у првим годинама после завршетка Велике источне кризе биле права драгоценост.[4] Број српских основних школа у Старој Србији и Македонији

4 АСАНУ, збирка Јована Ристића (=ЈР), инв. бр. 17/36, сигн. XVII/1, архимандрит врањске епархије Сава-Јовану Ристићу, Врање, 27. августа 1880.

које су примале помоћ из Србије био је драстично мањи у првој половини девете деценије XIX века него непосредно пре избијања рата 1876. године, посебно у крајевима јужно од Шар планине.[5]

Када је 1878. године Србија призната као независна држава, стекла је право да самостално изграђује своје односе са другим државама и да закључује разне уговоре. Пошто је 38. члан Берлинског уговора обавезивао Србију да преко своје територије у року од три године изгради железничку линију, којом ће се повезати аустријске и турске железнице (*Уговори* 1887: 6-8.), српска дипломатија је као свој примарни задатак сматрала уређивање односа са Турском. Турска је, као велика и суседна земља, била незаобилазни партнер Србије, нарочито у трговини. Српским државницима је постао јасан сав значај Старе Србије и Македоније за политички, привредни, саобраћајни и културни развитак српске државе (Ристић 1898: 112-113; Терзић 1997:104).

Важно питање за Србију било је и питање положаја српског становништва у Турској. Да би се заштитила њихова национална и верска права требало је издејствовати дозволу турских власти да се међу тим становништвом легално ради, да се оснивају школе, да се упућују књиге и учитељи, да се отварају књижаре, покрећу листови, обнављају и подижу цркве и манастири, да се помаже постављење српских владика. Због свега наведеног, за Србију је веома важно било унапређивања односа са Турском и закључивање више различитих конвенција између две земље. Српска влада је тежила да се приближи Порти како би добила одобрење за легалан национално-политички и културно-просветни рад међу српским становништвом на њеној територији. Грчка је својом пријатељском политиком према Турској покушавала да онемогући бугарску и српску активност у Македонији. И Бугарска је водила туркофилску политику, указујући Турској на опасности које јој прете од стране Србије и Грчке. Док је Грчка тражила и помоћ српске дипломатије код Порте, како би се заједно одупрле све јачој бугарској пропаганди и раду њеног Егзархата, Србија је очекивала од Грчке да јој помогне код Патријаршије.

Основни проблем српског национално-политичког и културно-просветног рада међу хришћанским становништвом у Турској био је недостатак црквене организације са српским свештенством. Насупрот Србима, Грци и Бугари су имали своје цркве, које су им служиле као моћно средство за јачање утицаја међу хришћанским становништвом. У противречним односима који су владали између хришћанских нетурских народа, иза Грка је стајала

5 Ристић 1901: 281-283; Васиљевић 1928: 291-297; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том III, књ. 2, (=ГИМНАС, III/2),* док. бр. 13; АС, фонд Милутина Гарашанина (=МГ), бр. 832, Списак учитеља и учитељица у Старој Србији који имају државну помоћ, Београд 11. августа 1885.

Васељенска патријаршија, иза егзархиста Бугарски егзархат, док Срби нису имали законску заштиту, а пут културно-просветне еманципације водио је преко митрополита који су били Грци. Немајући своје цркве у Старој Србији и Македонији, српска делатност је зависила од турских управних власти и Васељенске грчке патријаршије. Заједничка угроженост од бугарског Егзархата повремено је приближавала српску и грчку делатност у Македонији. Кроз честе разговоре о подели интересних сфера у Македонији Србија је Грчкој предлагала заједнички отпор бугарском Егзархату, очекујући њену подршку код Патријаршије за устоличење српских митрополита у местима од посебног интереса.

Владе Јована Ристића (1878-1880) и Милана Пироћанца (1880-1883) нису биле пасивне у погледу националне политике према Старој Србији и Македонији. Председник Владе Јован Ристић затражио је од српског посланика у Цариграду Филипа Христића да покрене два важна питања у односима са Турском, а која су директно везана за положај Срба у Старој Србији и Македонији. Прво питање покренуто је фебруара 1879. године а односило се на признање независности православне цркве у Кнежевини Србији од Васељенске патријаршије, што би било у складу са њеним новим међународним статусом.[6] Октобра 1879. године Васељенска црква је испунила овај захтев Србије и признала независност православне цркве у Кнежевини Србији (Војводић 2007: 74-82). Друго важно питање српска Влада је покренула априла 1879. године а тицало се конзуларне конвенције између Србије и Турске. Пошто је добио Ристићеву сагласност српски посланик у Цариграду Филип Христић је 13. октобра 1879. године предао турском министру иностраних дела Сафет-паши свој пројекат конвенције у чијој је основи био предвиђен принцип признавања Србији капитулационих права.[7] Разговори о закључивању српско-турске конзуларне конвенције отпочели су новембра 1879. године када је у Београд стигао новоименовани турски посланик Сермет ефендија.[8] Међутим, пошто је Србија захтевала да њеним конзулима у Турској буде признато право конзуларне јурисдикције без реципроцитета,

6 АС, Посланство у Цариграду, фасц. 1891-1893, президијални бр. 20, Ф. Христић-Ј. Ристићу, Цариград 16. мај 1879; Исто, президијални бр. 85, Ф. Христић-Ј. Ристићу, Цариград 25. маја 1879.

7 АС, Посланство у Цариграду, фасц. 1891-1893, президијални бр. 848, Ф. Христић-Ј. Ристићу, Цариград 2. октобар 1879.

8 АС, Посланство у Цариграду, фасц. 1891-1893, президијални бр. 20, Ф. Христић-Ј. Ристићу, Цариград 16. мај 1879; Исто, президијални бр. 85, Ф. Христић-Ј. Ристићу, Цариград 25. маја 1879; Исто, президијални бр. 848, Ф. Христић-Ј Ристићу, Цариград 2. октобар 1879; АС, МИД ПО 1878, фасц. IV, дос. III, бр. 790, Ф. Христић-Ј. Ристићу, Цариград 17. новембра 1879; АСАНУ, Заоставштина Јеврема Грујића (ЗЈГ), бр. 10027-А/67, Посланик Србије у Цариграду Јеврем Грујић–министру спољних послова Турске Арифи-паши, б.м., б. д; Писма 1931: 265-266, 268-271.

Порта није имала интереса да преговара на тој основи.[9] Тек након обновљених захтева Србије, јануара и фебруара 1882. године, да се закључи конзуларна конвенција, Турски министар иностраних послова Асим-паша 23. фебруара 1882. године дао је сагласност за вођење преговора, али под условом да српска влада потпуно одбаци идеју о капитулацијама, односно да се као основа узме једино принцип међународног права и члан 40. Берлинског уговора.[10] Турској се није журило да настави преговоре, очекујући да Србија одустане од принципа капитулација. Око отпочињања преговора све мање се потом трудила и Влада Милана Пироћанца, која се све више посвећивала унутрашњим проблемима земље. Нова чиновничка влада Николе Христића која је формирана крајем новембра 1883. године суочила се са радикалском буном и њеним последицама тако да отворена питања са Турском није ни покушавала да решава (Војводић 2004: 14). Питање потписивања српско-турске конзуларне конвенције поново је покренула Влада Милутина Гарашанина крајем септембра 1884. године.[11]

У буџетима Министарства просвете за 1878. и 1879. годину су биле предвиђене суме од по 12.000 гроша за плате учитељима у Турској, односно

9 АС, МИД ПО 1879, фасц. III, досије V, пов. бр. 595, Ф. Христић-Ј. Ристићу, Цариград 16. мај 1879; Војводић 2004: 12.

10 АС, Посланство у Цариграду, фасц. 1891-1893, бр. 54, нота министра иностраних послова Асим-паше-Јеврему Грујићу, Цариград 23. фебруар 1882.

11 АС, МИД ПО, 1884, фасц. II, дос. VIII, пов. бр. 641, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд 25. септембра 1884. Влади М. Гарашанина постало је јасно да се капитулациона права не могу остварити потписивањем српско-турске конзуларне конвенције, као и да се без конвенције не могу отворити конзулати у Турској. У поруци посланику Ј. Грујићу, Гарашанин је нагласио да је интерес Србије да има конзуле у Турској и да би због тога требало жртвовати чак право капитулација и да га је имала (АС, МИД ПО, 1884, фасц. III, дос. I, пов. бр. 120, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд 24. фебруар 1885; Исто, пов. бр. 212, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 18. априла 1885). На основу ових инструкција, српски посланик у Цариграду, априла 1885. године, са турским министром спољних послова покренуо је питање склапања конзуларне конвенције са Турском (АС, МИД ПО, 1884, фасц. III, дос. I, пов. бр. 212, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 18. априла 1885; Исто, пов. бр. 223, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 25. априла 1885). Предложена основа за преговоре о потписивању конзуларне конвенције понуђена од Владе М. Гарашанина била је за Порту прихватљива. С обзиром на то да се предвиђало вођење опсежних разговора око будуће дефинитивне конзуларне конвенције, руководећи се економским потребама, постигнут је договор да се што пре закључи једна привремена конвенција, која би омогућила да обе земље отворе конзулате. Тако је 23. августа 1886. године потписана Привремена конзуларна конвенција између Србије и Турске, којом су две државе регулисале конзуларне односе, што је представљало значајан успех српске дипломатије (АС, МИД ПО, 1886, фасц. II, дос. IV, пов. бр. 654, Привремена конзуларна конвенција између Србије и Турске 1886 (оригинал)). На основу договора са председником Владе М. Гарашанином посланик Грујић покушавао је, такође, да обнови и разговоре са Васељенском патријаршијом како би се дошло до постављења Срба на епископска места у Старој Србији и Македонији *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том IV, књ. 1 (1879-1885), (=ГИМНАС, IV/1 (1879-1885))*, док. бр. 154, 260-262).

по 5.052 динара за 1880, 1881, 1882. и 1883. годину. Поново су примани ђаци из тих крајева и школовани у Србији као државни питомци (Недељковић 2008: 194.). Српски политичари, дипломате, научници и публицисти почињу да се студиозније баве Старом Србијом и Македонијом. Објављују мање брошуре, путописе, историјске и публицистичке студије. Од тада се по овим српским областима све више путује, бележи, тргује, негују се везе са људима и на разне друге начине оживљава стара српска традиција. У Бечу је од 1879. до 1887. године излазио календар *Вардар,* намењен углавном Србима у Старој Србији и Македонији (Матицки 1999: 215-220). Познати научни радник и политичар Стојан Новаковић је, заједно са Владимиром Карићем, тражио да се „прецизно утврде границе најјужнијих српских области" и да се пружи стручно утемељење српске националне стратегије (Терзић 1997: 105). Влади Кнежевине Србије су подношени предлози о деловању у прекограничним областима, одржаване су везе са Призренском богословијом.[12] Објављени радови о Старој Србији и Македонији, првенствено у вези са међунационалним односима балканских народности у Турској али и спољних политика и међусобног ривалства балканских држава, значајни су како са научне тако и са политичке тачке гледишта. Изнета саопштења у више студија-расправа, чланака, прилога и монографија, помогла су српским политичарима и дипломатама да схвате догађаје и збивања из ранијих времена и да се боље упознају са општим приликама у Турској, нарочито са начином Портиног држања власти и методама управљања балканским хришћанима уопште кроз векове, а посебно са савременим положајем српске народности у европским вилајетима.

Први предлагач програма новог организовања српске пропаганде у Старој Србији и Македонији, који се састојао од осам тачака, био је Деспот Бацовић.[13]

---

12 *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885),* док. бр. 114, 182-183; *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885),* док. бр. 115, 183-184.

13 Деспот С. Бацовић (1850-1932) био је српски просветни и национални радник и револуционар у Старој Србији и Македонији у последњој четвртини XIX века. Деспот Бацовић је дао лични допринос ширењу српске просвете код Срба у Турској тако што је у периоду од 1873. до 1876. године радио као учитељ у Битољској патријаршијској школи. Након српско-турског рата 1876. године, заједно са Тодором П. Станковићем из Ниша, Костом Шуменковићем из Охрида, протествује пред Цариградском конференцијом због укључивања готово целе Старе Србије и Македоније у Санстефанску Бугарску. За време Другог српско-турског рата, заједно са Тодором П. Станковићем, Милошем Милојевићем, архимандритом Савом Дечанцем, Аксентијем Хаџи Арсићем, Костом Шуменковићем и Глигоријем Чемерикићем формира Нишки комитет, револуционарно друштво које је имало задатак да олакша надирање српске војске активним деловањем у турској позадини. Године 1878. долази у Србију. Исте године постављен је за писара пчињског среза Врањског округа. Из Врања и Београда наставља борбу за српски утицај и културу у Старој Србији и Македонији. Написао је 1878. године „Буквар за Србо-македонске основне школе" на српско-македонском наречју, надајући се да ће врло брзо бити штампан о државном трошку.

Он је 1. августа[14] 1878. године предложио председнику Министарског савета и министру иностраних дела Јовану Ристићу оснивање „Старо-српског одбора" и низ других институција преко којих ће српска пропаганда радити у Македонији и Старој Србији. Сматрао је да би требало настојати на сваки начин да и Срби у Турској добију своју независну црквену организацију. Предложио је и да се отвори штампарија у Скопљу или неком другом месту, у којој би се штампале школске и друге књиге и макар један српски лист, а да се у Призрену, Скопљу и Битољу отворе књижаре. Књиге које би се штампале за Србе у Турској не би смеле својим садржајем да изазову сумњу турских власти. Бацовић је, такође, предложио, зарад материјалне сигурности, да се учитељи у Старој Србији и Македонији сматрају чиновницима Кнежевине Србије. Помоћ учитељима, општинама и другим лицима пружала би се из посебног фонда, који би се формирао тако што би сви досељеници из Старе Србије и Македоније, који раде у Србији, били у обавези да сваке године уплаћују у овај фонд, као прирез, извесну суму новца.[15]

Учитељ Деспот Бацовић је и наредне 1879. године (1. септембра) упозоравао српску Владу да је „време остало, да се поново почне радити на политичном пољу – ширити српску просвету ван српске границе". Он подсећа председника Министарског савета Јована Ристића да је још 1. августа 1878. године поднео осам предлога, од којих је први био „да се у Београду оснује Старосрпски одбор од лица из Кнежевине Србије и неослобођених крајева"[16] који би радио на ширењу српске просвете у Старој Србији и Македонији „јер би вапијући грех био кад би напустили толико хиљада Срба, да их страни народи претапају." У даљем делу писма каже:

> „Кад не би продужили почети рад, т.ј. кад не би шиљали учитеље у Стару Србију, не само да нећемо моћи међ оним народом развити дух српски, љубав народњи – него ћемо и оно мало, што је до сада урађено, забаталити. Никад, држим није за нас згодније време било за пропагандисање, него сада."[17]

Међутим, српско-македонски Буквар Деспота Бацовића није прихваћен за штампање и одговорено му је „да оваке књижице више не пишем, јер се је мнење односно ових књижица у Београду преиначило" (АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/561, сигн. XII/3, Д. Бацовић-Ј. Ристићу, 1. септембра 1879). Као одговор на пројекат Санстефанске Бугарске 1878. године пише памфлет *„Којој словенској грани прилазају Словени у Горњој Албанији и у Македонији"*, 1885. издаје политички памфлет *„Искрена реч Србо-Македонаца"*, којим позива Србе да се припреме за решавање македонског питања (Бацовић 1885: 4; АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/561, сигн. XII/3, Д. Бацовић-Ј. Ристићу, 1. септембра 1879.

14 Датуми у тексту и изворима наведени су по старом календару.

15 *ГИМНАС, III/2,* док. бр. 199, 328. Исто, док. бр. 234, 369; Џамбазовски 1960: 143-144; Доклестић 1973: 212; Недељковић 2008: 176-177.

16 АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/561, сигн. XII/3, Д. Бацовић-Ј. Ристићу, 1. септембра 1879; ГИМНАС, III/2, док. бр. 199, 328.

17 АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/561, сигн. XII/3, Д. Бацовић-Ј. Ристићу, 1. септембра 1879.

Деспот Бацовић је 18. новембра 1879. године, у писму упућеном председнику владе Јовану Ристићу, поновио предлог да се оснује Старо-српски одбор. Сматрао је да је за то повољан тренутак јер су Бугари добили границе своје државе, што је утицало да турска власт сада посматра и рад бугарских учитеља, а не само српских и што још увек није био дозвољен повратак бугарских владика у Стару Србију и Македонију, који су били стубови бугарске пропаганде. Али и поред овога Бацовић на основу вести са терена констатује да се, и без епископа, бугарска агитација шири постављањем учитеља и дистрибуцијом књига.[18]

Крајем марта 1879. године и Матија Бан[19] пише председнику Министарског савета и министру иностраних дела Јовану Ристићу и том приликом доставља свој предлог плана будуће српске националне политике:

> „Словенска Македонија, на коју је Србија, као на своју неоспорну наследбину упућена и историјским и етнографским условима, као и потребом равнотеже међу народима Балканског полуострва, све већма постаје тркалиште не само бугарске но и грчке, па од неког времена и аустријске пропаганде. Ваша је пажња лане обраћена на ову важну провинцију, за коју сте дали штампати три књижице на српском језику, и један календар на наречју српско-македонском. Али код страних покушаја у Македонији потребно је не само продужити започети рад, но и поспешнија средства употребити, од наше стране, па да се у овој провинцији српска свест потпуно развије и тежња уједињења са Србијом учврсти.“[20]

18 АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/614, сигн. XII/10, Д. Бацовић-Ј. Ристићу, Београд, 18. новембра 1879.

19 Матија Бан је рођен у Петрову селу код Дубровника 1818. године, а умро у Београду 1/14. марта 1903. године. Био је професор Лицеја, политичар и дипломата. Школовао се у Дубровнику, где је завршио Гимназију, филозофске и педагошке науке. Године 1834. ступио је у фрањевачки ред, али је убрзо из њега иступио. Радио је прво као писар у једној адвокатској канцеларији, а потом у катастру у Дубровнику. Провео је неколико година на Истоку, на острву Халки у цариградској околини, Цариграду и Бурси, повремено подучавајући друге, учећи и сам, а повремено је живео на свом имању у Анадолији. Године 1844. дошао је у Београд где постаје васпитач кћери кнеза Александра Карађорђевића. Резултат тог педагошког рада су три свеске Воспитатеља женског (1847). Био је шеф прес-бироа и водио је послове националне пропаганде. Од 12. јануара 1858. године био је члан Друштва српске словесности, 29. јула 1864. године наименован за редовног члана Српског ученог друштва, а од 5. априла 1887. године наименован за члана Српске краљевске академије (Секретар Академије уметности од 27. маја 1887. до 22. фебруара 1892. године). Матија Бан је оснивач једног политичког програма националног уједињења и ослобођења Јужних Словена. Држава би требала бити нека врста уније Хрватске и Србије, којој би се потом, по жељи, прикључила и Велика Бугарска. Концепт федералне југословенске државе, према Бану, био је да „Србија треба имати улогу коловође, и границе би јој биле историјске српске земље од ријека Врбас и Цетина до града Софије“ (Гавриловић 1904: 86-92; Јовановић 1933: 57-58).

20 АСАНУ, ЈР, кут. 60, инв. бр. 16/3, сиг. XVI/1, Матија Бан-Јовану Ристићу, Београд, 24. III 1879.

Да би се остварио тај циљ, Матија Бан предлаже да се у Београду оснује Одбор од осам чланова за политичко-просветни рад у Старој Србији и Македонији и пододбори по свим варошима Старе Србије и Македоније све до реке Струме, преко којих би се слала упутства, а отуда добијале вести. За чланове Одбора предлаже: пет из Београда, Ђорђа Малетића, Милоша Милојевића, проту Јована Павловића, Ђоку Поповића и себе, којима би се придружила још три члана, Димитрије Алексијевић из Ниша, архимандрит Сава Дечанац, бивши игуман манастира Дечана и ректор Призренске богословије, а тадашњи секретар епархије у Врању и Деспот Бацовић из Врања. Матија Бан предлаже још и да се сваке године напишу и о државном трошку штампају по три књиге на српско–македонском језику у 4000 примерака које би се преко поменутих пододбора растурале у овим областима; да се у овим областима подижу српске школе за које треба обезбедити учитеље; да се један број деце из Старе Србије и Македоније школује у школама у Кнежевини Србији о трошку државе; да се у Врању оснује једна мала штампарија и издаје један лист забавног и политичког садржаја намењен за ове области, тако удешен да против њега не би ништа имале ни саме турске власти.[21]

После одласка либералне владе Јована Ристића 8. октобра 1880. године дошло је до застоја у раду српске пропаганде код српског народа у Османском царству. Нову напредњачку владу Милана Пироћанца чинили су људи који, изузимајући министра просвете Стојана Новаковића, нису одраније били укључени у национално-политичке активности у Старој Србији и Македонији. Активност ове владе, првих година мандата, свела се на слање преко граница уџбеника за неколико српских школа у Старој Србији и Македонији. Влада је тражила начин да поправи снабдевање српских школа у Турској уџбеницима из Србије које је у првим годинама после завршетка Велике источне кризе било скоро потпуно прекинуто. Она је то најпре радила уз помоћ руских Конзулта у Скадру и Призрену. Уџбеници су били слати у Трст, одакле су преко руских конзулата стизали у Призренску богословију, која их је потом расподељивала околним српским школама.[22] Иако је ово био једини сигуран начин преко којег су српске школе добијале потребне књиге, овим путем су допремани само мањи контигенти књига и уџбеника. Већина књига је и даље стизала преношењем илегалним путевима преко границе.[23]

---

21 Исто; Џамбазовски 1960: 143-144; Доклестић 1973: 212-213; Недељковић 2008: 177.

22 АС, МПс-II, 1880, фасц. VI, р 344, пов. бр. 3669, Београд, 12. августа 1880; Ђорђевић 1993: 96-97; Недељковић 2012: 253-256; Недељковић 2013: 322.

23 АС, МПс фасц. 4, 242/1879; АС, МПс 1880, фасц. XI, док. бр. 193, Архиепископ српски и митрополит београдски Михаило-министру просвете и црквених дела, 9. октобра 1880; АС, МПс 1881, фасц. XI, прилог I док. 219, учитељ у Тетову Стојко М. Аћимовић-министру просвете и црквених дела, 16. септембра 1881; Исти, прилог II док. 219, учитељ Стојко Аћимовић доставља министру просвете и црквених дела списак књига потребних за школу у Тетову, 17. септембра 1881; АС, МПс 1882,

С обзиром да се настављало јачање бугарске и грчке пропаганде у Турској, влада Милана Пироћанца се после три године активније почела бавити проблемима српске пропаганде у Старој Србији и Македонији. Србија је коначно ставила у други план револуционарне методе решавања Источног питања и прихватила метод својих суседа – Бугара и Грка, да се мирним путем, преко цркве и школе, бори за јачање свога утицаја у Старој Србији и Македонији. У Србији се трагало за најпогоднијим начинима ширења српског утицаја. Посебно је интересантна 1882. година: архимандрит Сава Дечанац написао је опширан елаборат о националној политици Србије, насловљен *„Шта треба радити за још неослобођени српски народ у Турској царевини"*, који је крајем јуна 1882. године послао председнику владе и министру иностраних дела Милану Пироћанцу. У првом делу елабората Дечанац је упозорио на проблем исељавања Срба из Старе Србије и Македоније и на могуће погубне последице по српске националне интересе које би могле из тога да проистекну. Нагласио је да је узрок целокупном лошем положају Срба у тим крајевима то што нису имали своју цркву и своје епископе, а за то је окривљавао Грке. Као приоритетне циљеве српске националне политике навео је: 1. присаједињење Старе Србије и Македоније Србији; 2. аутономија у оквиру Турске; 3. стављање Старе Србије и Македоније, у оквиру Турске, под заштиту Србије; 4. долазак епископија у Старој Србији и Македонији под јурисдикцију митрополита Србије; 5. формирање посебне српске архиепископије у Турској; 6. постављање Срба за патријаршијске епископе у Старој Србији и Македонији, а пре свега у Скопљу. У Цариграду је требало основати српску школу и цркву, око којих би се створио српски центар у турској престоници, преко кога би се утицало на турске и патријаршијске званичнике. (Јагодић 2009: 307). У другом делу свог елабората Дечанац је поделио географски простор Старе Србије и Македоније на три области (Рашка област, Косово и Метохија и Македонија) и предложио мере које би ваљало предузети у свакој од њих. За Рашку област као меру предложио је само слање учитеља, јер је сматрао да је српски народ у овом крају хомоген и да му не прети никаква непосредна опасност. Међутим, за Косово и Метохију констатовао је да Србима ту прети опасност да нестану под притиском Албанаца. Зато је предложио да Србија што пре постави конзуле у Призрену, Приштини и Митровици, који би пружали подршку тамошњем српском становништву. Он такође предлаже да Србија новчано помаже српске црквено-школске општине и учитеље и да отуда прима на школовање младиће, као државне питомце, а након завршетка школовања да их шаље натраг у ове области. За трећу област, Македонију, која захвата простор јужно од Шар планине, каже да је у њој српски народ био угрожен бугаризацијом.

фасц. XIII, док. бр. 99, Милош С. Милојевић-министру просвете С. Новаковићу, Лесковац, 12. XI 1882.

Зато је предложио да се покуша издејствовати постављење епископа Срба у Скопљу, Битољу, Охриду, Велесу, Дебру, Серезу, па и у Штипу и Прилепу иако нису били епископски центри. У овом делу елабората Дечанац је указао на нужност да управу над манастиром Хиландаром преузму српски од бугарских калуђера. Препоручио је да Србија отвори конзулат у Солуну који би служио, између осталог, као веза са Светом Гором. Његов закључак је био да би исељавање српског становништва из ових области осигурало пут стварању Велике Албаније и Велике Бугарске у блиској будућности. Као српске непријатеље у Старој Србији и Македонији означио је турску власт, Васељенску патријаршију, Бугаре, Албанце и Черкезе.

У последњем делу елабората Дечанац наводи да су значајне стратешке тачке у Србији за вођење националне политике у Старој Србији и Македонији: Врање, Јавор, Рашка и Преболац. Свакако да је Врању као најјужнијој вароши у Краљевини Србији која гравитира и Косову и Метохији и Македонији давао приоритетно место. Зато је предложио да се у Врању обнови епископија, да се установи конзисторија, образују богословско-учитељска школа и гимназија. Указао је на потребу да се пажљиво бирају чиновници и официри који се шаљу у Врање, јер ће они, по његовом мишљењу, учествовати у спровођењу националне политике. Јавору, Рашки и Преполцу Дечанац је придавао већи значај само у случају рата. Док би Јавор и Рашка за време мира могли служити само као полазишта за слање учитеља у Рашку област, за Преполац је сматрао да се, због чисто албанског окружења са турске стране границе, у миру ни за какав рад не може користити његов ванредно повољан положај (Јагодић 2009: 307).

Као руководиоца реализације овог плана Дечанац је сматрао Владу Краљевине Србије, тако да није предлагао формирање неког посебног одбора. Ово је био први национално-политички план који је наглашавао потребу склапања конзуларне конвенције са Турском и слање конзула Србије у Стару Србију и Македонију. Кроз цео план архимандрит Сава Дечанац је више пута поновио да Србија не сме да штеди новац ако планира да оствари неке значајније национално-политичке резултате у Старој Србији и Македонији.[24]

Почетком јула 1882. године мајор Јеврем Велимировић[25] примио је наређење од министра војног, генерала Тихомиља Николића, да пропутује Македонију и Стару Србију, од Солуна Вардарском долином до Призрена. На путу је провео двадесет и шест дана (од 7. августа до 1. септембра 1882. године).

24 АС, лични фонд Љубомира Ковачевића, док. бр. 1336.

25 Мајор Јеврем Велимировић је октобра 1879. године постављен за ађутанта кнеза Милана. На тој дужности остао је до 1881. године када је именован за војног изасланика у дипломатском представништву Србије у Цариграду. На овој дужности остао је до половине фебруара 1883. године (Поповић 2003: 239; Самарџић 2004б: 291.).

Вративши се у Цариград написао је извештај министру војном. Извештај је садржао двадесет и пет руком писаних страна и подељен је на четири дела: Увод, Путовање, Војно-географска посматрања и Закључак. Мајор Велимировић у извештају предлаже да Кнежевина Србија закључи конзулску конвенцију и да се успоставе конзулати у Солуну, Битољу и Призрену „из којих би се поступно ширила српска мисао у све околне крајеве." Да би Србија остварила своју идеју о ослобађању и уједињењу целог српства, Велимировић додаје да је неопходно „да се буџетом стално одреди повећа сума новца за подизање и издржавање школа у тим крајевима, да се тамо шаљу учитељи, свештеници и калуђери из Србије и ови да се добро награђују."[26]

И начелник Главног Генерал штаба, генерал Милојко Лешјанин, изнео је свој поглед министру војном Тихомиљу Николићу на кораке које је требало предузети у правцу вођења што успешније политике у Старој Србији и Македонији. Предложио је да се обнове везе са истакнутијим Србима у Турској и да се преко њих шаљу књиге за основне школе; да се у Врању оснује богословско-учитељска школа у којој би се школовали ђаци из Турске и Бугарске; да се материјално помогну они Срби који су због своје националне делатности морали да избегну у Србију, где су трпели оскудицу; да се закључи конзуларна конвенција са Турском која би омогућила постављање српских конзула у Солуну, Битољу, Призрену и Скопљу.[27]

Објављен је и рад Владимира Карића *Српска земља* (Београд, 1882), као и непотписана брошура Симе Андрејевића Игуманова *Садање несрећно стање у Старој Србији и Македонији* (Београд, 1882). Две године касније објављен је Дучићев рад о Хиландару (Н. Дучић, Монографија Хиландара, *Гласник Српског ученог друштва*, Београд, 1884). Домети оваквог деловања били су скромни, сводили су се на расправе шта би требало учинити, без икаквих стварних резултата и без конкретног рада на просторима Турског царства за које се сматрало да су настањени становништвом српског етничког порекла (Самарџић 2004а: 116-117).

Повећано интересовање Владе Милана Пироћанца за положај српског народа у Турској активирало је и њену практичну националну и културно-просветну делатност у Старој Србији и Македонији. Разлози за повећање интересовања и активирање практичне делатности били су разумљиви и потицали су из разноврсних побуда. У обнављању политичко-просветног рада у Старој Србији и Македонији нарочиту активност испољавали су људи

26 АС, МИД-ПО, 1882, фасц. IV, дос. III, разно, без пов. броја, Извештај о путовању по Турској војног изасланика у Цариграду мајора Ј. Велимировића-министру војном, Цариград 17. IX 1882; ГИМНАС, *IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 114, 182-183; Самарџић 2004б: 312.

27 АС, фонд Стојана Новаковића, бр. 186, М. Лешјанин-Т. Николићу, пов. бр. 47, 10. новембра 1882.

из старог Одбора за српске школе и учитеље у Турској: Матија Бан, Нићифор Дучић, Милош Милојевић, Деспот Бацовић и други.

Због отежаног пребацивања књига преко границе, Милош С. Милојевић,[28] директор ниже лесковачке гимназије, је по наредби министра

28 Милош С. Милојевић (16/29. октобар 1840, Црна Бара-24. јун/7. јул 1897, Београд) био је српски историчар који је знатан део свог живота и рада посветио подизању националне свести у српском народу. Основну школу завршио је у Глоговцу, а гимназију у Београду. На Лицеју је студирао право између 1859. и 1862. године, да би наредне три године провео у Москви студирајући на Историјско-филолошком одсеку Филозофског факултета, истовремено изучавајући упоредну филологију живих и изумрлих словенских племена с политичком и упоредном (светском) књижевношћу. По повратку у Србију 1865. године поднео је кнезу Михаилу опширан мемоар о бугарској пропаганди и акцијама у јужној Србији и штампао брошуру „Пропаганда у Турској", а 1869. године излази његова прва књига „Песме и обичаји укупног народа српског" која је била изузетно лепо прихваћена од народа, али не и од званичника. По завршеном школовању ступио је у државну службу. Радио је као писар и секретар Суда у Ваљеву. Од 1870. до 1893. године бавио се професорским позивом предавајући у више школа у Београду и Лесковцу, а у некима је радио и као директор. Године 1873. оснива Друго одељење Богословије у Београду за које пробира студенте из свих српских крајева под Турцима и хитно их спрема за учитеље и свештенике у неослобођеним крајевима. Кроз ту школу је прошло триста студената. Као члан Либералне странке, био је ангажован на ширењу националних идеја. Са овим циљем путовао је 70-их година XIX века по тадашњим турским крајевима Старој Србији и Македонији. Тајно прерушен у зидара, радника, зографа, скупљао је грађу за другу и трећу књигу „Песме и обичаји укупног народа српског" и за још три опсежне књиге „Путопис по делу праве Старе Србије" које је по повратку објавио (I-III, 1871-1877). Затим објављује „Историјско-етнографску географску мапу српских и југословенских земаља у Турској и Аустрији". Ова карта је синтеза Милојевићевог научног рада и националне свести уопште. Свој историјски и књижевни рад наменио је пре свега подизању националне свести у Срба. Из националних побуда, по многима, често је улепшавао српску прошлост и обичаје. Његове радове оспоравали су не само историчари других националности, већ и критички настројени српски историчари, нарочито Илариона Руварац. Иако се највећем делу његових радова одриче било каква историографска вредност неки аспекти његовог рада, нарочито онај у вези са прикупљањем српских средњовековних извора нису остали без одјека у историографији. Обилазећи крајеве Старе Србије и Македоније, Милојевић је прикупио значајан број српских рукописа као и три значајне повеље: Прву и Другу дечанску хрисовуљу, које су чуване у Дечанима и *Призренску тајпију*, документ који представља један од ретких сачуваних купопродајних уговора из средњовековне Србије. Овај документ пронађен је на тавану цркве Светог Ђорђа Руновића у Призрену. Ови налази су објављени и тако постали доступни научницима, али је добар део Милојевићеве заоставштине изгубљен. Наиме, највећи део његове богате збирке страдао је током Првог светског рата, а након рата пронађен је само један сандук у коме се налазила Трећа дечанска хрисовуља док се другим двема значајним исправама изгубио сваки траг. Био је редован члан Српског ученог друштва, почасни члан Академије наука (1892) и члан главног одбора Друштва Светог Саве у Београду. Као добровољац учествовао је у Српско-турским ратовима (1876-1878). Његова главна дела су: *Песме и обичаји укупног народа српског*, I (1869), II (1870), III (1875); *Путопис по делу праве Старе Србије*, I—III (1871-1877); *Одломци историје Срба и југословенских земаља у Турској* (1872); *Опширни лист патријаршије пећке* (1872) (Руварац 1873: 172-178; Жујовић 1897: 91-93; Поповић 1899: 379-400; Ђорђевић-Костић 2016).

просвете и црквених дела Краљевине Србије Стојана Новаковића 20. јануара 1883. године послат на 10-15 дана у Врање, како би, користећи старе везе и канале заједно са начелником Врањског округа, организовао најсигурнији начин преношења српских књига преко границе и друге активности за заштиту српског становништва у Старој Србији и Македонији.[29]

Да би сачувала српски народ од албанско-турских напада као и од све јаче бугарске егзархијске пропаганде у Старој Србији и Македонији, Србија је морала да интезивира свој национални рад у овим областима. Требало је израдити „један општи, али јасан и кратак, план рада" на основу кога би се у будућности радило организовано и систематски, како би се у српском народу очувала национална свест и ојачала тежња за националним јединством и уједињењем са Краљевином Србијом. За израду тог плана, односно „да промишља о средствима којима би се српски елеменат изван границе Краљевине подржао", председник Владе и министар иностраних дела Милан Пироћанац априла 1883. године формирао је посебну комисију, састављену од просветних и јавних радника, који су познавали прилике у којима живи српски народ ван Србије. Комисију су чинили: архимандрит Нићифор Дучић, архимандрит Сава Дечанац и професор призренске Богословије Ђорђе Камперелић (Дучић 1896: 10-11; Џамбазовски 1960: 142; Ђилас 1969: 125). Ради континуитета у раду, Милан Пироћанац је предложио да се приликом израде овог плана користе сва ранија искуства у овом раду и затражио да му се доставе извештаји свих личности које су раније биле укључене у ове активности, између осталих од мајора Јеврема Велимировића, Милоша С. Милојевића, архимандрита Саве Дечанца и Ђорђа Камперелића.[30]

---

29 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885),* прилог док. бр. 105, стр. 167-168; Исто, прилог док. бр. 105, 167-168.

30 Ђорђе Камперелић је рођен 1. новембра 1853. године у Призрену, где је завршио основну школу и два разреда продужене школе (1867-1869). Школовање је наставио у Београдској богословији (1869-1873) као државни питомац. По завршеном школовању постављен је 21. августа 1873. године за наставника Призренске богословије. Због тешког стања после ратова 1876-1878. године, након смрти управника Призренске богословије Илије Ставрића у богословији је од 1879. године поред њега предавао само још нови управник Петар Костић. Када су турске власти Петра Костића затвориле у Битољу и протерале, Ђорђе Камперелић је од 12. априла 1880. до 30. јануара 1882. године био једини наставник и у исто време вршио је дужност управитеља школе. Био је то веома тежак период страдања српског народа, посебно, због деловања Призренске лиге. И Бугарски егзархат је покушавао да искористи тешко стање и наговори Камперелића да се у богословији предаје на бугарском језику. Оптужен да је бунтовник и тајни агент Србије турске власти су га ухапсиле 30. јануара 1882. године. Војни суд у Приштини осудио га је на 10 година робије у Акри (Сирији). Међутим, на путу ка Сирији подмитио је спроводника који му је омогућио да побегне. Преко Црне Горе дошао је у Београд марта 1883. године. Да би био ближе Старој Србији отишао је у Ниш, где га је запопио епископ нишки Нестор 19. јуна 1883. године. Године 1894. прешао је у Лесковац где је провео 26 година службе као свештеник и намесник среза. Био је и протопрезвитер врањски

Милан Пироћанац, 12. априла 1883. године, пише министру просвете и црквених дела Стојану Новаковићу и том приликом га обавештава да је за извршење овог плана формиран Одбор „од два три лица" који ће бити под „наредбама Министра спољних послова и у непосредном додиру с њиме". Одбор је добио задатак

> „да обележи радњу Србије... за сада, поглавито управљену на пределе Старе Србије између Новог Пазара, Битоља и Солуна, и с оне стране наше источне границе према Бугарској, јер се данас у овом пределу, који и по историји и по традицијама припада Србији, води најжешћа борба између Срба, Бугара и Грка, поред утицаја великих сила".[31]

Истог дана када је добио наведено обавештење од председника владе Милана Пироћанца, Стојан Новаковић му је проследио девет предлога Милоша С. Милојевића о националној политици, како би били искоришћени приликом састављања поменутог плана. Наиме, поступајући по наредби министра просвете и црквених дела Краљевине Србије Стојана Новаковића од 20. јануара 1883. године, Милош С. Милојевић је 28. фебруара 1882. године поднео извештај о свом раду у Врању на организовању најсигурнијег начина преношења српских књига преко границе у Стару Србију и Македонију.[32] Изнео је шест предлога будућих активности којима је требало преношење књига учинити ефикаснијим, а то су: 1. да се отворе српске књижаре у: Велесу, Скопљу, Битољу, Охриду, Призрену и још у другим местима Старе Србије и Македоније где буде могуће, као и у неколико градова Бугарске (Софији, Константин Бањи, Видину, Кули, Трну Радомиру и Дубници); 2. да се књижаре снабдеју махом црквеним и научним делима у којима нема ништа против Турака и Турске; 3. да се у књижарама, осим књига, продају и канцеларијски и школски прибор и материјал; 4. да се књижари у овим књижарама помогну новчано како би набавили потребан материјал; 5. да им српска државна штампарија бесплатно изда по, колико је могуће више, од свих својих штампаних дела научне и верске садржине; 6. да им српска државна штампарија бесплатно да сав свој штампани канцеларијски и школски материјал који се више не користи у Србији. А што се тиче осталих књига (уџбеника), оне ће се свакоднево слати на начин који се буде утврдио у Врању, наводи Милош С. Милојевић.[33]

и свештеник за вероисповедне обреде у војсци (Ђилас 1969: 98; Новаков 2008: 74-93). Из његових саопштења, Милан Пироћанац је имао прилике да се ближе упозна са очајним стањем српског народа у делу Старе Србије северно од Шар планине у вези са радом војног суда (*ГИМНАС, IV/1 (1879-1885),* док. бр. 111, 174-176; Исто, док. бр. 113, 177-181).

31 *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885),* док. бр. 114, 182-183.

32 *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 115, 183-184.

33 *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, *прилог* док. бр. 115, 184-185.

Милош Милојевић је, истовремено (16. фебруара 1883. године), приложио министру просвете и црквених дела Стојану Новаковићу још осам предлога у којима је формулисао будуће активности „којима би се српски елеменат изван граница Краљевине Србије подржао.“[34] Он је појединачно детаљно разрадио и образложио најважније неопходне активности које треба предузети ради заштите српских интереса у Старој Србији и Македонији. Изнети предлози били су: 1. формирати Друштво „Српско коло“ за ширење српских идеја изван граница;[35] 2. одредити личности које би биле задужене за по неколико нахија у којима би руководили српским акцијама. Милојевић предлаже следеће личности из Старе Србије и Македоније са којима треба да се сарађује: за нахије елбасанску, дебарску, охридску и горичку Ђорђа А. Шуменковића из Боровца, охридска нахија; за нахије костурску, ресинску, битољску, кичевску и прилепску Димитрија Лозановића, трговца из Битоља; за нахије велешку, штипску, радовишку, тиквешку, и неврокопску Андреја Мискиновића, трговца из Велеса; за нахије кочанску, кратовску и криворечку Димитрија Цветковића, трговца из Кратова; за нахије скопљанску и кумановску Косту Сидова, трговца из Скопља; за нахију тетовску Петра Ђокића, трговца из Тетова. За нахије кумановску, гњиланску, приштинску, ђаковичку, призренску, вучитрнску, пазарску, рожајску и сјеничку није могао предложити кандидате јер су главни људи из наведених нахија неколико месеци пре тога похапшени и побијени у турским тамницама, где су се нашли одлукама преког суда, или су се разбежали у Краљевину Србију, Кнежевину Бугарску или Кнежевину Црну Гору. Милојевић наводи да би могао предложити кандидате и за ове нахије, али му је потребно да одржи састанке са неким познатим људима из ових нахија. Свака предложена личност за посредника (руководиоца) по нахијама, сматра Милојевић, морала је да буде „тамо у добром стању и добром гласу, те да, по поменутим нахијама непрестано путује, обавештава свет, помаже отварање школа, одржавања учитеља, раздаје општинама њиховим помоћ, добавља признанице, овамо их шаље и извештава“ које би требало укључити у рад на унапређивању и руковођењу српским циљевима у појединим турским нахијама. За њихов рад били би плаћени од 10 до 25 дуката цесарских месечно, зависно од величине територије која им је додељена. У овом захтеву Милојевић предлаже да се позове да дође из Бугарске Јован Х. Трајковић (Минцик) из Башиног Села, велешке нахије, који је из разочарања побегао у Бугарску, јер „је радећи на нашој страни утаманио све своје имање од преко 600 000 гроша, а Србија му није у стању (тј. није хтела) дати ма где и ма какву службицу“, већ му је одредила помоћ од 15 дуката месечно. Милојевић, такође предлаже да се из Румелије позове бивши архимандрит манастира Лесновског, Христијаније Ристић,

34 *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 115, 183-184.
35 *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 115, 183-184.

и да се намести на место Саве Дечанца за члана Ужичке конзисторије у Карановцу. Са њим ће доћи и оба његова сина, старији, Манојло Ристић, за кога Милојевић предлаже да се прими у неки завод према његовом тадашњем положају (чину) у Бугарској и према стручној спреми, а млађи син да се прими у неки школски завод, зависно од школе коју је тамо похађао;[36] 3. преместити Бањалучку богословију у кратовску нахију, Богословију из манастира Житомислића (Херцеговина) у битољску нахију и Призренску богословију у Пећ,[37] и основати средње школе (у Скопљу и Битољу ма какву мушку и женску гимназију, у Призрену реалку и у Велесу трговачку школу);[38] 4. сва лица која су спремна за прекограничне послове тамо упутити силом и отпустити из службе у Србији;[39] 5. организовати српску Цркву у Турској (обновити Пећку патријаршију ма у ком облику), као средство за дејство против бугаризма;[40] 6. поново отворити друго одељење Београдске богословије и у њему у наредних 16 година уписати 510 ученика у сва четири разреда из 29 нахија Старе Србије и Македоније (наведен је број ученика по нахијама и разредима које треба примити.);[41] 7. отворити по 29 окружних мушких и женских школа у седиштима наведених 29 нахија у Старој Србији и Македонији, још по 20 мушких и женских школа у варошима и варошицама наведених нахија и 211 сеоских основних школа у овим нахијама (наведена су места у којима треба основати окружне и варошке школе, њихов број и број учитеља које треба примити и количина финансијских средстава које је требало уложити);[42] 8. да се пошаље једно лице у Цариград, да му се дају средства да тамо отвори штампарију за српске потребе и покрене издавање листа на српском језику. Касније би могло да се отвори једно одељење ове штампарије и у Скопљу. Милојевић наводи места у којима треба да се

36 *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, прилог док. бр. 115/II, 185-187.

37 Одлуку о премештању богословије из Призрена у Пећ Влада Кнежевине Србије донела је на захтев братства манастира Св. Арсенија у Пећи, бивше престонице Српске патријаршије, још 1875. године, али је почетак устанка у Херцеговини и пад Владе Кнежевине Србије и разрешење министра иностраних дела М. Богићевића спречио спровођење те одлуке. Милојевић је предлагао да се за управника Богословије у Пећи одреди њен бивши управник, а тадашњи члан Ужичке конзисторије у Карановцу, архимандрит Сава Дечанац, а за професора бивши учитељ Милун Новичић, који је тада био учитељ у Нишу. Милојевић је имао више поверења у архимандрита Саву Дечанца и учитеља Милана Новичића него у тадашњег управника Богословије у Призрену Илију Ставрића и професоре Петра Костића и Ђорђа Камперелића. Милош С. Милојевић је овај предлог поновио и три године касније новом министру просвете и црквених дела М. Кујунџићу (*ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, прилог док. бр. 115/III, 187-189; *ГИМНАС, IV/2 (1886-1887)*, док. бр. 21, 41-44).

38 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885)*, прилог док. бр. 115/III, 187-189.

39 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885)*, прилог док. бр. 115/ IV, 189-191.

40 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885)*, прилог док. бр. 115/V, 191-194.

41 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885)*, прилог док. бр. 115/VI, 194-196.

42 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885)*, прилог док. бр. 115/VII, 196-199.

отворе школе, књижаре и штампарије.[43] Министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић, 12. априла 1883. године, проследио је председнику Министарског савета и министру иностраних дела Србије Милану Пироћанцу свих девет добијених предлога од Милоша С. Милојевића.[44]

Четири дана након што је председник Владе формирао посебну комисију са задатком да изради „један општи, али јасан и кратак, план рада" на основу кога би се у будућности организовано и систематски радило на очувању националне свести српског народа који живи ван Србије и јачању тежњи за националним јединством и уједињењем са Краљевином Србијом, председник ове комисије архимандрит Нићифор Дучић[45] поднео је свој нацрт плана (16. априла 1883) под насловом „Како да се оснажи српска народност и одржи за политичну заједницу са Србијом српски народ у Старој Србији и Словени у Маћедонији" у 12 тачака (Дучић 1896: 9; Ђилас 1969: 125). У првој тачки нацрта плана архимандрита Нићифора Дучића пише да:

> „Србија, као краљевина, ваља да ради у интересу своје властите будућности, величине и моћи, живо и непрекидно; али одмерено и смотрено по одређеноме и утврђеноме плану за ослобођење и уједињење српскога народа под династијом Обреновића у простору негдашњих граница Душановог царства". Дакле, архимандрит Нићифор Дучић био је да се ослобођење и уједињење српског народа, „ова веома потребна и неоспорно патриотична радња, најприје отпочне у Старој Србији и Македонији, снажењем српске народности, буђењем и развијањем српске велике мисли за ослобођење и уједињење", а касније да се прошири и на друге српске области, „у Босни, Херцеговини и Далмацији, и гдје би год изискивали општи интереси Србије и српскога народа с изгледом на успјеху једињење."[46]

43 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885*, прилог док. бр. 115/VIII, 200-201.

44 *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 115, 183-184; Цамбазовски 1960: 142-147; Ђилас 1969: 125; Терзић 1992, 224; Доклестић 1973: 211; Ђорђевић 1993: 94.

45 Архимандрит Нићифор Дучић, рођен је 1832. године у Требињу. Средње и више образовање завршио је у Београдској богословији и на Великој школи у Кнежевини Србији. Извесно време био је и на Сорбони. Обухваћен националним жаром, још у раној младости учествовао је у херцеговачко-црногорском рату 1862. године. Као национални радник истакао је у доба владавине кнеза Михаила Обреновића, 1868. године учествовао у склапању ратне конвенције између Кнежевине Србије и Црне Горе. Своју политичку каријеру стицао је у Кнежевини Србији. Када је у току августа 1868. године био основан Одбор за српске школе и учитеље у Старој Србији и Македонији, архимандрит Нићифор Дучић, тадашњи библиотекар Народне библиотеке и чувар Народног музеја, био је изабран за председника тога Одбора. На тој дужности остао је до престанка његовог рада 1876. године. Функције које је имао у српској цркви, а затим политички и интелектуални утицај у Кнежевини Србији, допринели су да Нићифор Дучић заузима кључне позиције у политичком животу Србије, посебно када се радило о раду ван њених граница. То се десило и у току 1883. године када је Министарство иностраних дела од њега затражило да састави програм о будућем политичком и националном раду у Турској, претпостављајући да ће Нићифор Дучић бити водећа личност у његовом спровођењу (Васиљевић 1928: 322; *ГИМНАС, IV/1(1879-1885)*, 205-206, фуснота 112).

46 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885)*, док. бр. 116, 201,

У другој тачки нацрта плана архимандрит Дучић износи своје мишљење да:

> „снажење српске народности и ширење велике српске мисли за сједињење са Србијом свега српског политички раскомаданог народа, најбоље ће се постићи у оваквим политичким приликама: завођењем и отварањем српских мушких и женских школа с добро спремним, патриотски одушевљеним и овој важној мисији искрено и с вољом оданих учитеља и учитељица."[47]

У наредним тачкама нацрта плана архимандрит Дучић је дао још и следеће предлоге: да се поред постојећих школа у свим варошима и већим општинама по Старој Србији и Македонији формирају нове школе; да се свим школама бесплатно дају школске књиге и друга потребна школска учила, а учитељима и учитељицама да се даје редовна плата по закону који важи у Краљевини Србији; да се не шаљу књиге у којима би имало написано било шта против Турске, како турске власти не би затварале српске школе; да се у Стару Србију и Македонију за сада шаљу за учитеље и учитељице они који су тамо рођени, а који су у Србији учили неку од школа, нарочито у другом одељењу Београдске богословије; да се формира четворочлани одбор који би био под непосредном управом министра иностраних дела Краљевине Србије, а чији би задатак био да се стара о набавци средстава за планиране активности и контроли и одобравању њиховог трошења; да се одреди један надзорник за све српске школе у Старој Србији и Македонији, чије би седиште било у Врању и преко кога би се упућивали учитељи, новац, књиге и друга потребна помоћ за ове школе. За тај посао предложени су Милош С. Милојевић и архимандрит Сава Дечанац „јер и један и други најбоље познају: мјеста, људе и потребе у Старој Србији"; да се Призренска богословија очува и даље издржава; да се у школама у Србији као питомци примају, у што већем броју, ученици из Старе Србије и Македоније; да се отворе српски конзулати у Призрену, Скопљу и Солуну; да се од Цариградске патријаршије затражи да у градовима, где је већинско српско становништво, поставља Србе за епископе; да се овај план и све активности држе строго у тајности ради већег успеха у његовој реализацији. Дучић предлаже да се у свим овим активностима поступа „одмерено и смотрено по одређеноме и утврђеноме плану", без непотребног изазивања турских власти, јер „смотреност је свагда, свуда и у сваком послу препоручена и корисна."[48]

Једанаест дана након што је архимандрит Нићифор Дучић поднео свој нацрт плана председнику Владе и министру иностраних дела Милану Пироћанцу, професор призренске Богословије и члан ове државне комисије, Ђорђе С. Камперелић, доставио је „Списак постојећих основних школа

47 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885),* док. бр. 116, 201.
48 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885),* док. бр. 116, 201-205.

у Старој Србији". На списку се налазе 22 школе из 14 округа Старе Србије, као и имена учитеља који су радили у тим школама. На крају списка професор Кампереличћ каже да и „у Српској Македонији поред полугимназија у Скопљу, Велесу, Штипу, Охриду, Прилепу и Битољу има готово у свакој вароши основних школа, али су све бугарске, и издржавају их Бугари. Само су у Башином Селу (Велешког округа) и Кичеву српске, но сасвим незнатне."[49] И поред залагања Владе Србије да обнови рад српских школа у Старој Србији и Македонији то је ишло веома споро. Постојала су два разлога те спорости: један је недостатак учитеља. Многи предратни учитељи, који су избегли у Србију, нису хтели да се врате у своја места, јер су у Србији добили посао да раде или као учитељи, или као писари. Други разлог је што су војни судови у периоду 1881-1884. године претресали српске школе и станове учитеља који су остали да раде, од којих су тројицу осудили на дугогодишње робије.[50]

Иако је тежак положај српског становништва у Старој Србији и Македонији обавезивао Србију да појача своју државну и националу политичку активност у циљу његове заштите, политичка нестабилност Краљевине Србије утицала је да се реализација прикупљених планова и овога пута одложи. Након пораза на изборима од 7. септембра 1883. године, Влада Милана Пироћанца поднела је оставку 20. септембра 1883. године, а чиновничка влада Николе Христића, која је дошла два дана након оставке Милана Пироћанца, више се бавила унутрашњим проблемима насталим после Тимочке буне од октобра до децембра 1883. године.

Прве значајније активности на јачању утицаја српске Владе и државе у наведеним прекограничним областима Турског царства предузима напредњачка влада Милутина Гарашанина, која је преузела власт 7. фебруара 1884. године. Ова влада је схватила да из државних и национално-политичких обзира мора да поведе далеко активнији курс спољне политике, увиђајући да у Србији постоји веома јако интересовање јавног мнења за положај и будућност Срба под туђинском влашћу, које је све чешће емотивно реаговало на разне акте и појаве прогона и кршења њихових основних права. На предлог управитеља Призренске богословије Петра Костића[51]

49 *ГИМНАС, IV/1(1879-1885),* док. бр. 118, 207-209; Видети о томе још: АС, МИД ПО, фасц. VI, досије III, пов. бр. 423/1883; Ист, пов. бр. 424/1883; Исто, пов. бр. 783/1883.

50 *ГИМНАС, IV/2 (1886-1887),* док. бр. 7, 16-17. Један од осуђених на дугогодишњу робију (поред Петра Костића и Ђорђа Камперелича) био је Јосиф Студић, учитељ из Вучитрна, који је изашао из затвора почетком септембра 1887. године (*ГИМНАС, IV/2 (1886-1887),* док. бр. 172, 338-340).

51 Петар Костић је рођен у Броду у Гори (Призрен) 12. VI 1852. године, умро у Београду 1934. године. Завршио је основну и два разреда продужне школе у Призрену, потом одлази у Београд, где је 1873. године завршио Богословију, а затим се враћа у Призрен, где је све до 1894. године био наставник и управитељ Богословије (од 1889. године она је преуређена и добија нов назив-Богословско-учитељска школа).

од 15. августа 1884. године,[52] српска Влада је новембра 1884. године упутила захтеве, најпре Цариградској патријаршији, а потом и турском Министарству просвете у Цариграду, за одобравање штампања, растурања и коришћења уџбеника, новина и других списа попут календара, песама и прича, у српским школама у Турској. Овим би се избегло кријумчарење књига у Старој Србији и Македонији, које је носило многе неповољне последице и сузбила све агресивнија бугарска пропаганда у Македонији.[53] Да би се убрзало добијање овог одобрења, на прелог посланика Јеврема Грујића српска влада је 11. новембра 1884. године у Цариград послала Петра Костића, да тамо код турске државне цензуре изради преглед и одобрење српских школских књига. Захваљујући великој упорности Петра Костића и Јеврема Грујића Министарство просвете Турске је позитивно одговорило марта 1885. године и том приликом одобрило да се 35 цензурисаних српских уџбеника може користити у школама у Косовском и Битољском вилајету.[54]

Појачана национална и културно-просветна активност Србије у Старој Србији и Македонији, да би се нормализовало стање настало после 1878. године, навела је на размишљање како би се дошло до постављења Срба на епископска места. На основу договора са председником Владе Милутином Гарашанином српски посланик у Цариграду Јеврем Грујић покушавао је да

Током 1880. године постао је управник богословије. Писао је писма српској влади о стању у Старој Србији. Једно његово писмо о политичком стању ухватили су чланови Призренске лиге, па су га турске власти затвориле у Битољу. Ослобођен је након руских и српских ургенција, али уз услов да заувек напусти Османско царство. Након боравка у Београду ипак му је омогућено да се 1881. године врати у Призрен. По смрти управитеља Илије Ставрића он је обављао улогу управитеља, а за управитеља је постављен 27. XII 1882. године и био је до 4. IV 1889. године. Био је четврти по реду управник ове Богословије. Године 1884. отишао је у Цариград да тражи дозволу за штампање школских књига за школе у старој Србији и Македонији. Основао је Српску гимназију у Солуну и био њен директор од 1894. до 1897. године, затим поново наставник Богословско-учитељске школе у Призрену, па референт за основну наставу при митрополији у Скопљу; секретар Дебарско-велешке епархије, секретар Рашко-призренске митрополије од 1901. до 1919. године, и поново наставник Богословско-учитељске школе у Призрену, на којој је дужности пензионисан 1922. године. Један је од најистакнутијих српских првака у Старој Србији и Македонији. Костић је написао више чланака и монографија, у којима је описао културни и просветни живот Срба у Старој Србији и Македонији у XIX веку. Од посебног је значаја његов рад на штампању српских уџбеника у Цариграду за потребе српских школа у крајевима под Турцима (Ђилас 1969: 98).

52 АС, МПс 1884, фасц. XXII, док. 87, П. Костић–Министарству просвете и црквених дела, Призрен, 15. VIII 1884.

53 АС, МИД ПО 1885, фасц. IV, дос.VII, бр. 198, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд, 23. III 1885; АС, МИД ПИО, 1885, фасц. I, бр. 8, Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград, 30. III 1885.

54 АС, МИД 1885, ПИО, 1885, фасц. I, бр. 8, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Београд 30. III 1885; Види још: АС, МИД ПО 1885, фасц. IV, дос. VII, бр. 198, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Београд 5. IV 1885; Доклестић 1973: 218-219; К. Цамбазовски 1960: 150-152.

обнови разговоре и са Васељенском патријаршијом. Ови разговори представљали су наставак живе активности из 70-их година XIX века која се водила за обнову Пећке патријаршије, што је био одговор на стварање Бугарског егзархата 1871. године.[55]

У Србији се, након стицања независности 1878. године, радило на изради националних програма деловања с циљем пружања помоћи српском становништву у европском делу Турске и на обнављању и учвршћивању националног идентитета. До 1884. године било је сачињено више предлога и планова о конкретним облицима националне политике коју би Србија могла да води у румелијским вилајетима Турске. У њима су, поред констатација о тешком положају српског становништва, навођене мере које је требало предузети ради сузбијања албанско-турског насиља и бугарске пропаганде. Радом на реализацији наведених донетих планова наступио је период пуне културно-просветне активности Краљевине Србије на простору Старе Србије и Македоније. Ова активност се огледала у помагању постојећих и отварању нових школа, слању књига, школовању питомаца, јачању аутономије српског народа и помагању српских цркава и манастира. Појачана културно-просветна делатност Србије донела је бројне позитивне резултате и била је од непроцењивог значаја за опстанак и друштвено-економски развитак српског народа у Турском царству.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење.
Архив Србије, Министарство иностраних дела, Просветно-политичко одеље
Архив Србије, Министарство просвете и црквених дела.
Архив Србије, фонд Стојана Новаковића, бр. 186.
Архив Србије, лични фонд Љубомира Ковачевића, док. бр. 1336.
Архив Србије, Посланство у Цариграду, фасц. 1891-1893.
АСАНУ, Заоставштина Нићифора Дучића 15004/39.
АСАНУ, Заоставштина Јеврема Грујића, бр. 10027-А/67.
АСАНУ, фонд Јована Ристића, кут. 60.
АСАНУ ИИ, збирка Јована Ристића.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Писма 1931: Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873, и од 1878. до 1880, Београд: Српска краљевска академија.
Џамбазовски 1884: Климент Џамбазовски, *Ґрађа за историју македонскоī народа из Архива Србије, том III, књ.* 2, Београд: Архива Србије.
Џамбазовски 1885: Климент Џамбазовски, *Ґрађа за историју македонскоī народа из Архива Србије, том IV, књ. 1 (1879-1885),* Београд: Архива Србије.

55 *ҐИМНАС, IV/1 (1879-1885),* док. бр. 154, 260-262.

Цамбазовски 1886: Климент Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том IV, књ. 2 (1886-1887),* Београд: Архива Србије.

Уговори и конвенције између Србије и страних држава (од прогласа државне независности до 1. јануара 1887. године), Београд: Министарство иностраних дела Србије.

ЛИТЕРАТУРА:

Бацовић 1985: Деспот Бацовић, *Искрена реч Србо-Македонаца,* Трговачка штампарија у Београду, Београд.

Васиљевић 1908: др Јован Хаџи Васиљевић, „Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876-1877-1878. и његове последице (1878-1882)", Браство XII/XIII, Београд.

Васиљевић 1928: др Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку,* Београд.

Војводић: 2004: Михаило Војводић, „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)", *Вардарски зборник,* 3, Београд: САНУ, 9-39.

Војводић: 2007: Михаило Војводић, „Како је српска црква добила независност 1879. године" у: *Изазови српске спољне политике,* Београд 74-82.

Вулићевић 2013: Небојша Вулићевић, „Одбор за школе и учитеље у Старој Србији: оснивање, организација и циљеви, (1868-1876)", *Српске Студије,* књ. 4, Београд: 209-231.

Гавриловић 1904: Андра Гавриловић, „Матија Бан", *Знаменити Срби XIX века (1800-1900),* Београд: 86-92.

Доклестић 1973: Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во XIX-от века до 1897. година,* НИП „Нова Македонија", Скопје.

Дучић 1883: Арх. Нићифор Дучић, Дучић, *Како да се оснажи српска народност и одржи за политичну заједницу са Србијом српски народ у Старој Србији и Словени у Маћедонији,* Београд.

Дучић 1896: Арх. Нићифор Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално-културна мисија Србије у Старој Србији и Македонији,* Београд.

Ђилас 1969: Јагош Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године,* Приштина.

Ђорђевић 1993: Зоран Ђорђевић, *Политичко–просветна делатност Србије на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века,* Призрен.

Ђорђевић-Костић 2016: Др Радомир Д. Ђорђевић, Драгиша Костић, *Живот и дело Милоша С. Милојевића,* „Сербон", Ниш.

Жујовић 1897: Јован М. Жујовић, „Милош Милојевић (некролог)" *Годишњак СКА* 11, 91-93.

Јагодић 2009: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912),* Београд: Завод за уџбенике.

Јакшић-Страњаковић 1937: др Гргур Јакшић-др Драгослав Страњаковић, *Србија од 1813. до 1858,* Београд.

Јовановић 1933: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића,* књ. I, Београд.

Матицки 19999: Миодраг С. Матицки, „Бечки календар Вардар (1879-1887)", *Вардарски зборник* 1, Београд: САНУ, 215-220.

Милићевић, 1981: Јован Милићевић, „Србија од 1839-1868", *Историја српског народа,* V-1, Београд: Српска књижевна задруга, 252-301

Недељковић 2008: С. Недељковић, *Културно-просветна и национална политика Србије према Косову и Метохији од 1856. до 1897. године,* необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду 2008.

Недељковић 2011: С. Недељковић, „Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонијиод 1868. до 1876. године“, *Вардарски зборник*, 8, Београд: САНУ, 288-289.

Недељковић 2012: Славиша Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856-1897), културнопросветни и национални рад,* Ниш.

Недељковић 2013: Славиша Недељковић, *Иван Степанович Јастребов, пријатељ и заштитник српског народа на Косову и Метохији, Филозофски факултет у Нишу,* Ниш. 311-326.

Новаков 2008: Александра Новаков, „Ђорђе С. Камперелић, наставник Призренске богословије и лесковачки прота“, *Лесковачки зборник ,* бр. 48, 74-93.

Ристић 1898: Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878,* књ. II, Београд.

Ристић 1901: Јован Ристић, *Спољашњи одношај Србије новијег времена,* III (1868-1872), Београд.

Петковић-Поповић 1970: Др Радмила Петковић-Поповић, Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у 19. веку*, Прибој.

Поповић 1899: Хаџи Зарија Р Поповић, „Милош С. Милојевић“ *Братство,* VIII, Београд: Друштво Светог Саве, 379-400.

Руварац 1873: Иларион Руварац, „ О раду Милоша Милојевића“, *Летопис Матице српске,* 115, 172-178.

Попов 1981: Чедомир Попов, „Србија од 1868-1878“, *Историја српског народа,* V-1, Београд: Српска књижевна задруга, 305-424.

Поповић-Милићевић 2003: Љуба Поповић, Милић Милићевић, *Генерали Војске Кнежевине и Краљевине Србије,* Београд: ВИЗ.

Самарџић 2004а: Момир Самарџић, „Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године – корени и план“, *Историјски часопис*, LI, Београд: Историјски институт Београд.

Момир Самарџић 2004б: „Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. год.“ *Зборник Матице српске за историју*, 69–70, Нови Сад: Матица српска, 291–313.

Стојанчевић 1994: „Помоћ српске владе манастиру Грачаници 1856. и 1857. године“, *Срби и Арбанаси 1804-1812,* Нови Сад: Прометеј, 128-131.

Терзић 1992: Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903), Борба за Балкан,* Београд: Историјски институт САНУ.

Терзић 1996: Славенко Терзић, „Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912. године“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), Београд: Историјски институт Београд.

Џамбазовски 1960: Климент Џамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век,* Скопје.

Џамбазовски 1972: Климент Џамбазовски, „Идеје и пројекти у Србији и српско-бугарској федерацији у току 1862. године“, *Balcanica*, 349-367.

Vukasin D. DEDOVIĆ

ACTION PLANS OF SERBIA IN OLD SERBIA AND MACEDONIA AND METHODS OF THEIR IMPLEMENTATION FROM 1878 TO 1884

Summary

Everything that had happened to Serbian people during a long period of slavery under Turkish authority, was also being repeated in Old Serbia and Macedonia after Berlin Congress, when The Principality of Serbia became internationally recognized state. Saved archival documents from this period undoubtedly show all the cruelty with which Albanians and Bulgarians, encouraged and helped by Turkish authorities, tortured, killed, burnt, robbed and persecuted Serbs from Old Serbia and Macedonia. This kind of position of Serbian people in Old Serbia and Macedonia obliged Serbia to intensify its state and national political activity with the aim of their protection. Serbian politicians, diplomats, scientists and publicists start dealing more studiously with Old Serbia and Macedonia. At these Serbian areas people are travelling, recording and trading more and more, cherishing the connections among people, and, in many different ways, reviving old Serbian traditions. Thanks to their reports, the real image of state in Old Serbia and Macedonia started to be created in Serbia. Thanks to them, Serbian Government could intervene at great powers in Constantinople in order to protect Serbian people. To save Serbian people from Albanian-Turkish attacks and also from stronger and stronger Bulgarian exzarchian propaganda in Old Serbia and Macedonia, the work plan should have been made, according which, in future, they could work in organized and systematic manner, so that Serbian people could save their national conscience and strengthen their aspiration for national unity and the unification with The Kingdom of Serbia. In April 1883, the commission for plan making was formed. It consisted of educational and public workers, like archimandrites – Nićifor Dučić and Sava Dečanac and the professor of Prizen`s Gospel- Đorđe Kamperelić. In order to continue the work, at the plan making, the commission should have used all previous experiences in work, and especially the reports about the work of people who had previously been involved in these activities (Miloš S. Milojević, archimandrites Sava Dečanac and Đorđe Kamperelić). Until 1884, lots of suggestions had been made and also the plans about concrete forms of national politics which Serbia could lead in European vilayets of Turkey. In these suggestions and plans, beside statements about difficult position of Serbian people, were also the measures which should be undertaken and their methods for suppressing Albanian-Turkish violence and Bulgarian propaganda.

Key words: Old Serbia, Macedonia, Serbian people, Turkey, Matija Ban, Nićifor Dučić, Miloš Milivojević, Despot Badžović, Đorđe Kamperelić.

Рад је предат 3. јуна 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 322(497.11)"12/13"
321.17:929 Драгутин, српски краљ
322:272(497.11)"12/13"
doi: 10.5937/bastina1948355C

Оригинални научни рад

*Немања П. ЦВИТКОВАЦ**

ЦРКВЕНА ПРИПАДНОСТ КРАЉА ДРАГУТИНА ПОСЛЕ 1291. ГОДИНЕ

Апстракт: Овај рад је настао са циљем да укаже на озбиљне пропусте у историографији, претежно хрватској, који се тичу тумачења црквене припадности српског и „сремског" краља, Стефана Драгутина Немањића, после 1291 године. Од самих почетака критичке историографије у другој половини XIX века, хрватски историчари листом заступају тезу да је 1291. године, тада већ бивши српски краљ, прихвативши папску заштиту, уједно постао и римокатолик и остао присталица западне хришћанске цркве до краја живота. С обзиром на то да историографија Драгутиново постављање под папску заштиту често посматра као кључни (и једини) доказ за његову припадност Католичкој цркви, у првом делу рада се преиспитују мотиви овог чина уопште, као и то да ли он стварно за собом повлачи и промену црквене припадности. У другом делу рада су анализирани извори који детаљније говоре о Драгутиновим верским осећањима после 1291. године.

Кључне речи: краљ Драгутин, црквена припадност, папска заштита, Католичка црква, Православна црква

Недуго после силаска са рашког престола, бивши српски краљ Стефан Драгутин Немањић (1276–1282) је од угарског краља добио апанажу на јужној граници Угарске (1284) и постао једна од важнијих личности у политичким превирањима у овом делу Балканског полуострва. Стицај околности га је навео да од 1288. године почне да развија добре односе и одржава преписку са папством. Ове везе ће кулминирати 1291. године када је Драгутин, по својој прилици, примљен под заштиту Свете столице. Тај детаљ је послужио историчарима као полазна тачка у тврдњама да је, примивши папску заштиту, Стефан Драгутин уједно променио веру и постао римокатолик (Rački 1869: 168–171[1]; Batinić 1881: 37; Klaić 1882: 88–89; Marković 1904: 323;

* мастер историчар, nemanja90cvitkovac@gmail.com

1 Наводи Фрање Рачког заслужују додатно разматрање пошто се јављају неке нејасноће. Пре свега, изгледа да је Рачки помешао Драгутина и Милутина јер пише како је „Босну посјео српски краљ Стјепан Урош II Милутин, шурјак краља Ладислава по његовој сестри Јелисави." Ово је честа забуна у старијој историографији

Prelog 1910: 22; Šidak 1937: 159; Draganović i dr. 1942: 235, 755, 764; Šanjek 1992: 141). Неки су отишли су толико далеко да су тврдили да је Драгутин остао римокатолик до краја живота (Jelenić 1912: 49–50; Babić 1997: 257–262).[2] Па, и нека звучнија имена светске историографије нису пропустила да забележе како је *сремски краљ* био страствени („fervent") римокатолик (Dvornik 1962: 119). Међутим, ове тврдње су недовољно поткрепљене аргументима, уз видљиво занемаривање познате изворне грађе, из чега произилази да је ово тумачење проблематично и подложно преиспитивању, ако не и у потпуности неисправно.

Потребно је истаћи да и у српској историографији постоје радови чија се тумачења крећу у овом правцу, али је та теза данас, углавном, одбачена, док се Драгутинов прелазак у католицизам (у случајевима где се он допушта), види као привремени чин, најчешће узрокован политичким прагматизмом.[3] Ипак, примећује се да српска историографија овом, очигледно непотпуном тумачењу, није супротставила сву расположиву грађу и објективну анализу. Проблематици се прилазило индиректно и посредно, без намере да се она испита до краја, приликом чега се доступна изворна грађа никада није користила у потпуности.[4]

коју је разрешио Иларион Руварац, 1878. године (Цвитковац 2017: 103, нап. 1). Корени ове забуне, највероватније, леже и у томе што је папа писмо од 15. марта 1291. адресирао *Stephano regi Servie*. Изгледа да је Рачки и „Стефана" и „Србију" из ове адресе, поистоветио са Милутином и Рашком. Међутим, *Stephanus rex Serviae* није Стефан Урош II Милутин већ Стефан Драгутин јер Милутин, као представник „српског двора" у то време (1291), није водио преписку са папом, нити је било говора да Рашка тада пређе на унију. Такође, *Serviae* овде није Србија (Рашка) којом влада краљ Милутин, већ је то Драгутинова земља, што је својевремено објаснио Михаило Динић (Динић 1931: 436–437). На крају, папска писма Милутина ословљавају искључиво са *Urosius*, никако са *Stephanus* (Уп.: Живковић и др. 2013: 165, CXXXVIII). Иако није најјасније да ли Рачки овде мисли на Драгутина или Милутина, за разматрање у овом раду је најбитније то да он постављање под заштиту (1291) види као потврду „договора" из 1288. године, који је за циљ имао „сједињење српске с римском црквом".

2 Осим Јеленића и Бабића, који су недвосмислени у томе да је Драгутин до краја живота остао римокатолик, остали наведени аутори се не изјашњавају експлицитно по овом питању. Углавном су само установљавали да је 1291. године Драгутин прешао у окриље католичке цркве и постао римокатолик, при томе потврђујући његово стављање под папску заштиту. У наставку њихових радова, верски статус „сремског краља" није надаље коментарисан. Пошто се одрицање Драгутиновог римокатоличја нигде не спомиње експлицитно, није нереално претпоставити да је, пређутно, задржан исти став као и код Јеленића и Бабића.

3 За списак литературе видети: Цвитковац 2017: 110–113.

4 Један од ретких који је директно указао на неке од пропуста у вези са тумачењем Драгутинове црквене припадности био је Гојко Ружичић (Ружичић 1972: 85–86). Међутим, Ружичић је пропустио да један део историјских извора узме у разматрање, на шта је, недуго затим, скренута пажња у стручној јавности (Mitrović 1972–1973: 600).

Уопштено гледајући, не постоји озбиљнији рад који третира црквену припадност српског краља Драгутина, те сматрамо да ова тема заслужује нови прилог који би научној и широј јавности покушао да предочи и разјасни спорна питања.

* * *

Најчвршћи и једини озбиљан аргумент у прилог тези о Драгутиновом католицизму представљају наводи из писма које је папа Никола IV (1288–1292) упутио „Стефану краљу Србије" 15. марта 1291. године (Theiner 1859: 375). У писму се, између осталог, каже и да је Курија вољна да Драгутина и све оно што се тиче његовог напретка и народа, као и сва његова добра, узме *sub beati Petri et nostra protectione*. Иако поменуто писмо не садржи никакав помен или назнаку који би могли да упуте на Драгутиново прихватање уније и прелазак у духовно окриље Рима, радови који подржавају ово становиште то не доводе у питање. Ово, ипак, не може бити случај. Навешћемо само неколико примера који оваквом тумачењу врло успешно контрирају.

Папа Александар III (1159–1181) је 1179. године, одговарајући на захтев грофице Шампање и града Троа, Марије, поставио под папску заштиту њу и њене поседе, док јој се муж налази у крсташком рату. Папа је изјавио како је Столица „склона да заштити права оних који нама и цркви покажу чисту посвећеност и не одбију да путују у земље преко мора како би бранили хришћанско име." Због тога је *sub beati Petri et nostra protectione* узео „земљу нашег вољеног сина, племенитог човека Анрија, грофа Троа", Маријиног мужа, заједно са „свиме што вас се тиче". Са тим у вези, никоме није дозвољено да доводи у питање ово папско писмо или да му се супротстави „несмотреном смелошћу" (Loewenfeld 1885: 179, 180). Осим крсташима, овај вид заштите је даван и ходочасницима у Свету земљу. Бјанки од Наваре, грофици Шампање, заштиту је дао папа Иноћентије III (1198–1216), 13. децембра, 1201. године, да би исту, после неколико дана, тачније, 18. децембра, још једном потврдио (Teulet 1863: 227, 228). Исто је Бјанки потврдио и Хонорије III (1216–1227), 12. новембра, 1216. године (Teulet 1863: 437–438). Имамо пример где је папа Григорије IX (1227–1241) у заштиту узео читаву породицу Алмс у Нотингему (Енглеска), 8. јула 1228. године (Stevenson 1882: 21–22). Његова заштита се односила на породичне поседе и дохотке. Праксу пружања папске заштите срећемо и у случају манастира. У овим случајевима, углавном је реч о потврдама манастирских поседа и утврђивању правила манастирске управе, при чему се заштита подразумевала као уобичајено дело.[5] Са друге стране, када је папа Каликст II (1119–1124) под своју

5 Тако су, нпр. опатима и монасима цистерцитског манастира Фаунтинс код Јорка (Енглеска) потврђиване старе и нове привилегије и слободе, као и земљиште које је

заштиту постављао цистерцитски манастир Бонвал (1120), он је то урадио да би се „сачувало учење монашке религије“ (Robinson 1990: 236). Марта (15.) 1304. године, папа Бенедикт XI (1303–1304) је *sub beati Petri et nostra protectione* узео једну болницу у Аустрији, потврдивши јој *specialiter autem terras, possessiones, redditus et alia bona uestra* (Trinks 1867: 459)

Занимљив пример постављања под папску заштиту је случај православног манастира Свете Катарине на Синају. На страну што цео сплет околности представља крајње необичан случај,[6] биће веома користан прилог у разматрању појма и чина папске заштите. Пре свега, ово је православни манастир, што је чињеница која одмах на почетку чини случај специфичним. Међутим, без обзира на околности, манастир је папа Хонорије III, заједно са монасима и његовим поседима, први пут узео у заштиту јула 1217. године. Ово је, новим повељама, манастиру потврђено још неколико пута: 1223, 1226. и 1227. године. Исту праксу уочавамо и у XIV веку када је и папа Јован XXII (1316–1334) манастиру потврђивао поседе. Међутим, првобитни чин папске заштите манастиру Свете Катарине није проистекао из нечије жеље да манастир постане римокатолички већ из спора у вези са прикупљањем десетка, повредом манастирских поседа и крађом његових добара на Криту.[7]

манастир добио на име поклона од појединаца (Farrer 2013: 75–80). Слично је и са манастиром Сибтон (Енглеска) који је папа Александар III поставио под своју заштиту 20. новембра 1160. године, успут њему и братству потврђујући разне повластице (Brown 1986: 323–325). Манастиру Светог Едмунда у Беријy (Енглеска) су булом из 1161. године, коју је исти папа даровао опату Хјуу, потврђени сви поседи и привилегије и присвојене неке виле. Опатима је признато право рукоположења од стране бискупа по њиховом избору, као и право на слободан избор. Утврђено је да се у питањима од већег значаја братство обраћа папи. За кршење утврђеног, предвиђена је била санкција (Arnold 2012: 78. и даље). До половине XI века, давање папске заштите манастиру је подразумевало да је он постајао власништво Курије (Robinson 1990: 223).

6 Православни манастир који се налазио на територији под муслиманском контролом, а у исто време је признавао надлежност врховног римокатоличког свештеника.

7 Манастирска имања на Криту су, непосредно после првог пада Цариграда (1204), доспела под контролу Венеције (1206). Недуго затим, монаси су од млетачког дужда Петра Зијанија затражили да им потврди сва права и поседе које је манастир уживао у Византији, што је овај повељом и урадио (1212), притом забранивши локалним Млечанима да злоупотребљавају њене одлуке. Поред тога, од 1206. године, грчко свештенство у областима под латинском контролом је било обавезно да плаћа десетину, што је потврђено на Четвртом латеранском сабору (1215). Међутим, то није спречило локалног римокатоличког надбискупа на Криту да спроводи самовољу која се огледала у уништавању и пљачкању манастирских добара. Такође, надбискуп је, заједно са неким критским католичким бискупима, од монаха отимао десетину намењену Риму, коју су монаси сакупљали од милостиње локалних становника. Због овога је Курија реаговала више пута у периоду 1217–1226. године: пишући надлежнима, између осталог и самом надбискупу, корећи га, па, чак и наређујући цариградском латинском патријарху да овакве поступке има убудуће да кажњава. Како су се и поред реакције изгреди наставили, папа Хонорије III је манастир, заједно са свим његовим поседима и монасима, узео под своју заштиту 1217. године (Coureas 1996: 477–480).

Без обзира на заштиту врховног римокатоличког поглавара коју је уживао, за све ово време је манастир задржао свој православни карактер. Штавише, истом манастиру је Јован XXII дозволио да на својим поседима у Фамагусти (Кипар) подигне православно гробље (1334) у оквиру цркве Светог Симеона која је, још раније, сграђена на темељу буле Хонорија III из 1217. године (Coureas 1996: 475–484). Ово није једини пример давања папске заштите православним верницима (Уп: Johnston–Kleinhenz 2015: 548).

Католичка црква је у средњем веку неретко под своју заштиту узимала и Јевреје, још од времена папе Каликста II. Дакле, видимо да се ради о једном иноверном елементу. Међутим, не само да услов за остваривање заштите није био прелазак у окриље Католичке цркве, већ је папским булама изричито било забрањено насилно покрштавање Јевреја. Такође, забрањиван је било какав вид насиља над њима, пљачка њихових материјалних добара, уништавање гробаља и сл. Иако су Јевреји „више волели да истрају у својој тврдоглавости", повеља папе Григорија X од 7. октобра 1272. године јасно наређује да ниједном хришћанину није дозвољено да њих или било коју њихову заједницу силом примора на покрштавање (Marcus 1938: 151–154).[8] Наводећи сва недела на основу којих се Јеврејима пружа заштита, папа објављује да они имају да остану у оном статусу „у којем су од времена својих предака, од старине до сада." Јасно је какав је био њихов верски статус, те је непотребно даље образлагање. Као што се овде може видети, узроци давања папске заштите нису били верске природе, већ су произилазили из потребе да се Јевреји сачувају погрома до којих је у ранијим периодима долазило.

Као што видимо, постоје различити случајеви давања папске заштите појединцима или заједницама. Ову праксу срећемо код крсташа, властелина, манастира и њихових братстава, болница, ходочасника у Свету земљу,

8 Повеља Григорија X је, у ствари, само потврда свега онога што је Јеврејима гарантовао *Sicut Judaeis* папе Каликста II из око 1123. године, а то је заштита од било каквог вида насиља (отимање, притварање, рањавање, мучење, убијање), мењања обичаја земље на којој живе ради одузимања новца или других добара (само државне власти то могу), узнемиравања у време верских празника, било дању или ноћу, терања на принудан рад и др. Даље, при судским споровима, сведочења учињена од стране хришћана немају никакву вредност, осим у случају ако би се нашао неко од Јевреја да то сведочење и потврди. Була наставља осуду празноверица изнетих од стране хришћана и објављује да се сваки Јеврej који је, под сумњом да је жртвовао хришћанску децу, има одмах ослободити, осим ако, „што ми не верујемо", у таквом злочину није ухваћен *in flagrante*. Забрањено је и скрнављење јеврејских гробаља и ископавање мртвих. У случају да се оглуши о наведено, преступника су чекале казна сразмерна рангу његовог достојанства или екскомуникација. На темељу повеље Каликста II, ово су потврдили Евгеније III (1145–1153), Александар III (1159-1181.), Климент III (1187–1191), Селестин III (1191–1198) и Иноћентије III (1198–1216). У вези са *Sicut Judaeis*, видети: Champagne 2005: 113–124. (НАПОМЕНА: Није сигурно да ли је ова дисертација добила свој штампани облик, тако да је у списку литературе наведена интернет адреса електронског примерка.)

православаца, Јевреја и др. Формуле искоришћене у наведеним случајевима (више као део правног протокола којим се заштита остварује него као вид папиног слободног изражавања) су у потпуности истоветне оној у папском писму упућеном „сремском краљу“ Драгутину 15. марта 1291. године. Ни у једном од ових случајева нема било каквог помена нити назнаке која би указивала на промену црквене припадности. Штавише, претходно наведена повеља Григорија X то изричито забрањује. Па, ипак, хрватска историографија, без икакве дубље анализе, наводе о стављању Драгутинових земаља под папску заштиту посматра као његов *ad hoc* прелазак у католичку веру. На тај начин она између чина папске заштите и промене црквене припадности повлачи знак једнакости! Међутим, на основу примера које смо изнели, јасно се види да то не може бити случај, јер осим што у њима нема никаквог помена уније, исти сведоче и да су заштити подложни и они који немају никакву потребу за прелазак у окриље католичке цркве – из простог разлога јер *они њој већ припадају!* Дакле, овој пракси подлежу и римокатолици. У случају да читаву ствар, ипак, посматрамо са становишта хрватске историографије, намеће се логично питање: због чега би папа под заштиту (= промена црквене припадности) стављао римокатолике? Из свега наведеног проистиче да ова пракса не повлачи обавезно за собом и нечију промену црквене припадности нити прихватање црквене уније. Иако реална тенденција ка унији постоји, с обзиром на то да је црква главни посредник, никако не би било исправно посматрати овај чин у том, искључивом, значењу. Као логичнији закључак се намеће могућност да се проблем папске заштите посматра као питање од значаја по унутрашње односе у Католичкој цркви или као питање од ширег политичког значаја.

* * *

У садржају писма од 15. марта 1291. године налази се још један занимљив детаљ, а то је начин на који папа ословљава Драгутина. Ако формулу из 1291. г. упоредимо са оном из 1288. г, видећемо да она није истоветна. Док у писму из 1288. године папа Драгутина ословљава са „величанствени муж“ (*magnificus vir*), дотле га у оном из 1291. године назива *carissimus in Christo filius* – „предраги у Христу сине“ (Theiner 1859: 359, 375). Исто је папа поновио још у два наврата (Theiner 1859: 377, 378). За Ивана Марковића је ово несумњива потврда да је 1291. године Драгутин приступио Католичкој цркви, пошто је начин обраћања из 1288. године „онај који су папе тог доба употребљавали пишући некатоличким владаоцима“ (Marković 1904: 321; Уп. Коматина 2016: 380).

Међутим, као „предраги у Христу син“ је ословљен и краљ Милутин у писму папе Климента V (1305–1314) од 25. фебруара 1307. године (Theiner 1863: 124). Иако су, у време када је ово писмо написано, у току били преговори

између српског краља и папске курије о увођењу уније у Рашку, Милутин се тада још увек није могао сматрати римокатоликом, чак ни са папских позиција, јер је читава ствар по том питању била свршена тек почетком следеће године. Легати који је требало да спроведу Милутиново превођење у католицизам су тек 1. априла 1308. године добили од папе дозволу да пођу за Србију и изврше краљево преобраћење. Наведено потврђује и сам Климент V јер је у својим повељама из 1. априла 1308. године Милутин за њега и даље „само" *magnificus vir* (Theiner 1863: 127, 130; Живковић и др. 2013: 33–36; Узелац 2013: 594–597). Потпуно исти пример имамо и у случају српског краља, потоњег цара, Стефана Душана (1331–1355), којем се Курија неколико пута обраћала као *carissimo in Christo filio* Душану (Theiner 1859: 701; Theiner 1860: 8; Theiner 1863: 215). Дакле, још један, несумњиво православни владар, ословљен је на исти начин као и краљ Драгутин. Важно је истаћи да је попут краља Милутина и цар Душан са папством одржавао преговоре по питању увођења уније у Рашку, али и да они даље од преписке нису отишли.

Без жеље да до краја оспоравамо Марковићеву тврдњу, очигледно је да „правило" у вези са оваквим ословљавањем политичких личности има изузетака и да се Рим на овај начин (*carissimus in Christo filius*) није обраћао само несумњивим римокатолицима. Остаје питање због чега би Курија на овај начин називала краља Милутина и цара Душана када они нису римокатолици. Могуће да је овакво ословљавање само исказ неизоставне дипломатске љубазности која је требало да послужи као први корак у процесу спровођења уније или других политичких циљева (Klaić 1994: 140–142). Извесно је да је и у односима са Стефаном Драгутином, 1288–1291. године, Курија имала своју јасну рачуницу.

* * *

За наше даље разматрање, између осталог, битно је и стање у областима под Драгутиновом (српском) управом у периоду од 1284. до 1319. године. Драгутин је 1284. године, као зет угарске краљевске породице Арпада, добио на управу јужне, пограничне делове Угарске државе, пре свега Мачву са Београдом и североисточну Босну (Соли и Усору). После 1291. године овој територији су, на истоку, додати Браничево и Кучево. Поред свега овога, он је још по силаску са српског престола (1282) добио део око Рудника и Ариља као своју удеону кнежевину (Динић 1978а: 123–145; Динић 1978б: 145–147). Ако узмемо за исправно тумачење да је Драгутин 1291. године постао римокатолик, било би логично претпоставити да је, у светлу добрих односа са папством, радио на ширењу католичке вере у областима под својом управом. Међутим, не само да ово није био случај, односно да до њеног ширења није дошло, него се уочава тотално супротна тежња – јачање православља.

Заједно са ширењем српског политичког простора ка северу, дошло је до увећања броја епископија потчињених Српској православној цркви. Тако су у новодобијеним областима под контролом краља Драгутина, основане две нове епископије – београдска (мачванска) и браничевска, које је краљ Милутин после Драгутинове смрти (1316) укључио у домаћу (српску) црквену организацију – српску архиепископију (Јанковић 1985: 49–51). Њиховој интеграцији у српску црквену организацију у време краља Милутина свакако су помогле повољне прилике на терену, оличене у јачању православља на овим просторима, што се види у сачуваној изворној грађи. Те прилике ће посебно доћи до изражаја у највећем и најзначајнијем Драгутиновом граду – „славном граду Београду српском".

На овакав развој догађаја нам из прве руке сведочи, ни најмање равнодушни, папа Никола IV (1288–1292), који се 1290. године жалио свом легату Еугубину, како су „великаши шизматици" (*nobilium scismaticorum*) преузели власт у Београду и како се на челу епископије, такође, налази *Scismaticum* (Theiner 1859: 366; Калић Мијушковић 1967: 68, 359, нап. 7; Babić i dr. 1953: 377). Зато је од њега (легата) и цркве у Београду (*ecclesiae Albaebulgaricae*) захтевао да смене православног „уљеза" и поставе свог (католичког) епископа. Уочавамо да овај податак претходи Драгутиновом наводном преласку у католичку веру (1291), те га самог не бисмо могли сматрати од примарног значаја за наш хронологијом строго омеђен рад. Међутим, београдски римокатолички епископ се у изворима поново помиње 1295. године, са том разликом што га сада налазимо у Будиму, а не у Београду (Калић Мијушковић 1967: 68, 359, нап. 8). Овај податак упућује на то да је у том тренутку његова надлежност у земљи Стефана Драгутина тек номинална, а прави утицај никакав. Захтев Николе IV из 1290. године је, по свему судећи, остао нереализован за дуже време. Да је то стварно тако, јасно сведочи податак о „великој саборној цркви митрополитској" који нам доноси архиепископ Данило II у житију краљице Јелене (Даничић 1866: 97; Мирковић 1935: 73; Мак Данијел–Петровић 1988: 105; Калић Мијушковић 1967: 67–68; Јанковић 1985: 189–190). Ова црква је, највероватније, била седиште православне епископије. С обзиром на то да је Данило помиње у контексту посете српске краљице Симониде Београду и Драгутиновој жени Каталини, за коју знамо да се није могла десити пре 1314. године,[9] увиђамо да је она ту несметано постојала за Драгутинова живота. Занимљиво је што Данило при опису цркве користи придев „митрополитска" јер се овај вид организације у српској цркви јавља тек од 1346. године. Мишљење је да је београдски епископ могао добити ову почасну титулу, управо због значајног верског центра који се у граду развијао (Јанковић 1985: 49–50).

9 Тачније, не пре 8. фебруара 1314. године, када је умрла краљица Јелена. Симонидина посета се десила после њене смрти.

Слабљење позиција римокатолика у Београду има свој јасан континуитет. Дугогодишња српска управа над Београдом оставила је видљиве и дугорочне последице по католичку цркву у овом граду, што нам надаље потврђују и неки каснији латински извори. Папа Јован XXII је у једном писму из 1322. године посведочио да каптол у граду не постоји, да свештенства и паства недостаје и да је краљ Карло тек недавно преотео град из руку „неверника" (Theiner 1859: 484).[10] О бројности православног живља и стању у самом граду индиректно говори једна каснија повеља, издата Иштвану Лацкфију 30. јуна 1347. године (Nagy 1889: 196–201). Поред тога што се Лацкфију одаје признање за храбро држање у једној бици, из повеље сазнајемо и да су приликом угарског освајања Београда 1319. године, *бројни рашки шизмаīици* заробљени и убијени, док је утврђење спаљено (Nagy 1889: 199).[11]

Било би крајње наивно претпоставити да Драгутин током своје тридесетогодишње владавине у Београду није знао за све проблеме које је папска курија имала по питању верских послова у највећем граду његове области, те је извесно да је овакав развој ситуације имао његову подршку, као и подршку његовог брата, српског краља Милутина, током његове краткотрајне владавине над Мачвом и Београдом (1316–1319). Верске прилике по римокатолике ће почети да се поправљају тек пошто Угарска поврати град у своје окриље, 1319. године. Идентичан тренд се може приметити и у другим деловима Драгутинове области, нпр. у Браничеву које је 1292. доспело под његову власт (Коматина 2016: 374).

О Драгутиновом православном усмерењу додатно сведочи његова градитељска делатност. Познато је да је манастир Светог Ахилија у Ариљу његова задужбина. Иако је градња манастира отпочела у деветој деценији XIII века, што хронолошки претходи прекретној 1291. години, познато је да манастирски фрескопис потиче из 1296. године (Чанак Медић 1982: 6–8). Дакле, пет година после наводног преласка у римокатоличје, радови на манастиру су и даље извођени. У истом правцу се креће и чињеница да је у време Драгутинове управе, на ушћу Граца у Колубару, постојао храм за који се претпоставља да је могао да служи и као ново седиште

10 „[...] *in qua capitulum aliquod non existit, cleroque caret et populo christiano* [...] *de infidelium manibus nuper eripuit.*" Није у потпуности јасно на шта мисли Fine 1987: 220 када тврди да је Драгутин дозволио устоличење католичке бискупије у Београду: „He allowed the establishment of a Catholic bishopric in his city of Beograd [...] " Уколико мисли на већ постојећу римокатоличку епископију, њен утицај је био тек номиналан као што је претходно објашњено.

11 „[...] *postmodum dum scismatici Racienses in Nandur Feyruar descendissent, et ibi castrum construxissent, idem Stephanus voivoda cum ipsis scismatici viriliter propugnando ipsum castrum cremavit, quamplures ex ipsis scismaticis captivavit et quamplures interfecit ex eisdem* [...]"

православне сремске епископије.[12] Питање је колико би све ово било могуће да је Драгутин одлучио да искрено прихвати западну догму.

* * *

Драгутин је 1308. године започео преговоре са ердељским војводом Ладиславом Апором, код којега се у то време налазила круна Св. Стефана. Преговори су се тицали удаје Апорове ћерке Кане за једног од Драгутинових синова, највероватније Владислава. Из преписке између папе Климента V и кардинала Гентила види се да је највећу препреку овом браку представљала православна вера Драгутиновог сина који је „од речене вере одступник" (*filio regis eiusdem, a prefate fidei devianti*; Theiner 1859: 823–825; Fraknói 1885: 369–374; Динић 1955: 64–65, нап. 54). Због тога је папа сугерисао кардиналу Гентилу да би пре брака обојица требало да пређу под окриље Католичке цркве (Ружичић 1972: 86). У самом писму се јасно износи да је јеретицима, патаренима, катарима, шизматицима (*scismatico*), као и свима који су у супротности са хришћанском вером, а поготово Рутенима, Бугарима, Србима (*Rasis*) и Литванцима који ће остати у „заблуди" (*in errore manentibus*), забрањено да се жене са римокатолкињама. Овакав став је, највероватније, проистекао из одлука раније одржаног сабора у Будиму. Ипак, до брака је дошло, а Гентил је потом екскомуницирао Ладислава Апора на Божић 1309. године. Са теретом екскомуникације Апор није могао да се носи, те је одустао од брака, а круну је предао Карлу I Роберту који се трећи пут крунисао за краља. Према томе, с обзиром на екскомуникативну санкцију којој је Апор подлегао, намеће се закључак да се Драгутин 1309. године никако није могао налазити под окриљем Католичке цркве и да је, без сумње, од Курије третиран као „шизматик" – православац.За тумачење Драгутинове црквене припадности нам је корисна још два детаља, један детаљ из 1308. и један из 1310/1311. године. Први се односи на већ поменуте преговоре краља Милутина и папе Климента V о Милутиновом прихватању

12 Крајем прошлог века, 1984. године, на ушћу Граца у Колубару, на простору локалитета стадиона „Крушик" у Ваљеву, откривена је једна надгробна плоча. На основу натписа утврђено је да припада монаху Јефрему који је био син, за сада, неименованог великог тепчије краља Драгутина. Његова смрт се, на основу натписа, може датовати у период 1312–1316. године. У натпису је забележено и Драгутиново име у облику „Степан" (Томовић 1985: 75–80). Постојање плоче је указивало и на постојање гробнице и храма којем би та гробница припадала. У лето наредне, 1985. године, уследила су додатна археолошка истраживања приликом чега су откривени темељи манастирске цркве рашког стила и три зидане гробнице које указују на већи значај самог храма. Плоча се, према својим димензијама, поклапа са једном од три гробнице. Што се самог манастира тиче, утврђено је да се ради о храму манастирског типа који је подигнут у време управе „сремског краља" Драгутина (Јеж 1992: 49–57). Претпоставка о могућем седишту сремске епископије потиче од археолога Ђорђа Јанковића (Јанковић 2015: 276).

црквене уније. Када је видео да, у складу са неповољно измењеним политичким околностима на западу (које су се тицале освајања Цариграда), од уније не може да има корист, краљ Милутин је одлучио да од даљих преговора са папом у потпуности одустане. Према наводима доминиканца Бернара Гија, Милутин се правдао тиме да на унију не сме да пристане јер се плаши мајке и брата (*matris sue et fratris metu retractus*; Живковић и др. 2013: 35).[13] Други детаљ је садржан у списку *Descriptio Europae Orientalis*, анонимног аутора. Аутор овог списка наводи да од сестара покојног краља Ладислава IV Куманца, право на угарски престо има само Марија, сицилијанска краљица, јер је римокатолкиња. Осталим сестрама то право није дато јер су удате за *scismaticis*.[14] Како је као наследница престола наведена само Марија, јасно је да је Каталина, Драгутинова жена, једна од оних сестара чији је муж шизматик. Због тога је Аноним не ставља у исту раван са Маријом и због тога она и њен муж немају право на престо. Према томе, видимо да је и са угарског и са папског[15] становишта Драгутин сматран за православца.

* * *

О Драгутиновом владању у Усори и Соли се зна веома мало. Међутим, не бисмо могли са сигурношћу да тврдимо да је његова црквена политика у овим пределима била у потпуности пасивна. Нису усамљене тврдње историчара о његовој подршци православном мисионарском раду који је допирао све до реке Врбас, западне границе Усоре (Јанковић 1985: 55; Kapidžija 2010: 194; Јанковић 2015: 270–273; Коматина 2016: 387). Осим што би се за полазне тачке ових мисија могле сматрати граничне српске епископије (дабарска, моравичка и београдска; све у оквиру територије коју је Драгутин контролисао), у истом светлу бисмо могли да сагледамо и улогу манастира Ломница.[16] Не треба заборавити и („овострани") Срем као могуће

13 За издања извора, види напомену бр. 80 у цитираној литератури.

14 „И пошто је, као што је речено, горе поменути угарски краљ Ладислав умро без наследника и све његове сестре су се удале за шизматике, осим сицилијанске краљице, она је, будући католкиња, преостала да наследи краљевство [...]" (Живковић и др. 2013: 144).

15 Сада је, за разлику од неких ранијих тумачења, извесно да је анонимни аутор овог списка потицао из уског круга око папе Климента V (Живковић и др. 2013: 29–43).

16 Крајем XIX века Иларион Руварац је подвргао критици народно предање које је краљу Драгутину и његовим синовима приписивало подизање најзначајнијих православних манастира на простору североисточне Босне: Папраће, Ломнице, Озрена, Возуће, Гостовића, Тавне, Моштанице, Гомионице, Рмња (Руварац 1878: 254–261). Новија истраживања потврђују Руварчеве закључке и настанак ових богомоља, за сада, померају у период XVI века са изузетком Папраће (Филиповић 1964: 4–5; Шево 1998: 37–47; Мргић 2008: 61; Јанковић 2015: 270). Међутим, чини се да народно предање није у потпуности спорно, бар када је у питању манастир Ломница. У Горњим Кијевцима

исходиште православне мисије, иначе област са јаком православном традицијом (Јанковић, 1985: 55, нап. 101).

На ово указује и чињеница да је у изворној грађи потврђен *босански* епископ, Василије (Радонић 1934: 83–84; Станојевић 1934: 110–112). У историографији је, додуше, спорно постојање било какве званичне црквене организације под патронатом Српске православне цркве на простору северне Босне у Драгутиново време. Међутим, придев „босански" који стоји уз Василијево име, не мора га стриктно квалификовати за епископа са подручја Босне. Сама чињеница да се сређе у најближим круговима око Драгутина и његовог сина, заједно са овим придевом, врло јасно упућује на његову улогу – мисионарски рад у Босни (Јанковић 1985: 54–55; Kapidžija 2010: 196; Коматина 2016: 386–387). Уосталом, српски извори, попут архиепископа Данила II и Пљеваљског синодика православља, о оваквим мисијама недвосмислено сведоче (Даничић 1866: 41; Мирковић 1935: 34; Мак Данијел–Петровић 1988: 70; Косановић 1871: 172–174; Руварац 1878: 251–252; Мошин 1959: 361–362; Мошин 1960: 301–303). С обзиром на то да се ова мисија одвијала на територији под Драгутиновом контролом, свакако је морала бити и уз његово знање и дозволу.

На крају, Драгутиново преагалаштво у корист православне вере се није огледало само на локалном већ и на ширем плану. Архиепископ Данило сведочи да је негде у Русији даривао „љубљенога свога пријатеља кнеза Василија", затим Јерусалим, Раит и Синај и да је чинио „богољубива давања и дарове ка иноплеменим народима, царевима и војводама и осталим силнима" (Даничић 1866: 39–40; Мирковић 1935: 33; Мак Данијел–Петровић 1988: 69–70). Према истом извору, у Светој Земљи је (којој је, изгледа, планирао и посету) одржавао живу преписку са својим „духовним оцем на Јордану", монахом Галактионом, највероватније својим личним исповедником (Даничић 1866: 42; Мирковић 1935: 35; Мак Данијел–Петровић 1988: 71).

код Градишке (Усора) у рушевинама једне православне цркве из XII века, пронађен је натпис са именом „попа Ломничанина" из 1301. године (Мишлицки 2010: 191; Јанковић 2015: 270–273). Ово би могао бити индиректан доказ постојању манастира Ломнице пре 1301. године, што се хронолошки уклапа у период владања краља Драгутина и претпоставку да је манастир његова задужбина. Према другом предању, православни манастир Крупа у Далмацији су основали монаси из (Босанске) Крупе на Врбасу, око 1317. године (Милаш 1901: 140–142). Ђорђе Јанковић, између осталог, добро запажа да „ако Крупа на Врбасу није била српски манастир до 1317. године, њени калуђери нису могли основати ни Крупу код Зрмање". Према томе, сама чињеница да је пре 1317. године у Усори било православних богомоља, јасно говори у прилог Драгутинове црквене политике. Крупа на Врбасу је запустела после његове смрти, што се може објаснити тиме да је до тада уживала његову заштиту (Јанковић 2015: 274–283). Према томе, могу се довести у питање наводи према којима је тешко наћи основу на коју би се православни утицаји из Србије надовезали на базу у Босни (Kapidžija 2010: 194–195).

* * *

Стефан Драгутин је умро 22. марта 1316. године, пред смрт се замонашивши и поставши „блажени Теоктист монах". По сопственој жељи, сахрањен је у манастиру Ђурђеви Ступови у Расу (Поповић 1992: 91). Због заслуга, Српска православна црква га је канонизовала и прославља га као Преподобног Теоктиста. Да је краљ Драгутин са искреном жељом одлучио да постане римокатолик, у једном тренутку би се сигурно и покрстио. За то је имао и више него довољно времена: од 1291. до 1316. године. Дакле, пуну четвртину века. Тешко је претпоставити да би његов животописац, архиепископ Данило II или неко из круга српске цркве, пропустили да о тако великом догађају оставе и најмању белешку, макар и у виду покуде. Уместо тога, Драгутин је на самрти позвао православне свештенике и узео грчко име.

Сматрамо да је приликом изучавања ове проблематике неопходно његов несумњиви политички прагматизам одвојити од његових интимних верских осећања и исте пажљиво сагледати у контексту читавог сплета околности у којем се Драгутин нашао после 1284. године. Вероватно је Драгутин од 1291. године уживао папску заштиту. Међутим, сачувани историјски извори, који сведоче о његовим верским осећањима у периоду после 1291. године, недвосмислено оповргавају праволинијско тумачење оних аутора који га овом периоду доживљавају као римокатолика, а поготово оних који тврде да је то остао до краја живота. Штавише, ти извори га у више наврата јасно препознају као православну личност, односно „шизматика", што је он, несумњиво, био и остао до краја живота.

ИЗВОРИ

Даничић 1866: Ђуро Даничић (прев.). *Животи краљева и архиепископа српских: написао архиепископ Данило и други*. Загреб: Штампарија Светозара Галца и ком.

Живковић и др. 2013: Тибор Живковић и др. (прир.) *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*. Извори за српску историју. Књ. 13 – Латински извори, књ. 2. Београд: Историјски институт Београд.

Косановић 1871: Сава Косановић. „Српске старине у Босни: неколике биљешке". *Гласник српског ученог друштва*. Књ. 12, св. 29. Београд: Државна штампарија, 158–188.

Мак Данијел–Петровић 1988: Гордон Мак Данијел – Дамњан Петровић (ур.). *Данило други: Животи краљева и архиепископа српских. Службе*. Књ. 6. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Мирковић 1935: Лазар Мирковић (прев.). *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*. Београд: Српска књижевна задруга.

Мошин 1959: Владимир Мошин. „Сербская редакция синодика в неделю православия. Анализ текстов". *Византийский временик XVI*. Ленинград/Москва: Академия Наук СССР, 317–394.

Мошин 1960: Владимир Мошин. „Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты". *Византийский временик XVII*. Ленинград/Москва: Академия Наук СССР, 278–353.

Радонић 1934: Јован Радонић. *Дубровачка акта I*. Београд: Српска краљевска академија.

Станојевић 1934: Станоје Станојевић. *Из наше прошлости I*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.

Arnold 2012: Thomas Arnold (ed.) *Memorials of St. Edmund's Abbey*, vol. III. New York: Cambridge University Press.

Brown 1986: Philippa Brown (ed.). *Sibton Abbey Cartularies and Charters*, vol. II. Suffolk: The Boydell Press: Suffolk Records Society.

Fraknói 1885: Vilmos Fraknói (ed.). *Monumenta Vaticana historiam regni Hungarie: Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bibornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311*. Monumenta Vaticana Hungariae I/2. Budapest: Franklin-Tarsulat Konyvnyomdaja.

Farrer 2013: William Farrer (ed.). *Early Yorkshire Charters*, vol. I. New York: Cambridge University Press.

Loewenfeld 1885: Samuel Loewenfeld (ed.). *Epistolae Pontificum Romanorum ineditae*. Lipsiae: Viet et Comp, 179–80.

Marcus 1938: Jacob Rader Marcus (ed.). *The Jew in the Medieval World: A Source Book 315–1791*. Cincinnati: The Sinai press.

Nagy 1889: Imre Nagy (ed.). *Sopron vármegye története. Oklevéltár első kötet 1156–1411*. Sopron.

Robinson 1990: Ian Stuart Robinson (ed.). *The Papacy 1073–1198: Continuity and Innovation*. New York: Cambridge University Press.

Stevenson 1862: William Henry Stevenson (ed.). *Records of the Borough of Nottingham. King Henry II to King Richard II 1155–1399*, vol. I. London–Nottingham: Thomas Forman & Sons.

Stubbs 2012: William Stubs (ed.). *Chronica Magistri Rogeri de Houedene*, vol. IV. New York: Cambridge University Press.

Teulet 1863: Alexandre Teulet (ed.). *Layettes du Trésor des Chartes I*. Paris: Henri Plon, Imprimeur-editeur.

Theiner 1859: Augustino Theiner (ed.). *Vetera monumenta historica hungariam sacram illustrantia I 1216–1352*. Romae: Typis Vaticanis.

Theiner 1860: Augustino Theiner (ed.). *Vetera monumenta historica hungariam sacram illustrantia II 1352–1526*. Romae: Typis Vaticanis.

Theiner 1863: Augustino Theiner (ed.). *Vetera monumenta slavorum meridionalium historiam illustrantia I 1198–1549*. Romae: Typis Vaticanis.

Trinks 1867: Erich Trinks (ed.). *Urkundenbuch des Landes ob der Enns IV*. Wien: K. K. Hof und Staatsdruckerei.

ЛИТЕРАТУРА

Динић 1955: Михаило Динић. „Однос између краља Милутина и Драгутина". *Зборник радова С.А.Н*, XLIV. Књ. 3. Београд: Византолошки институт, 49–82.

Динић 1978а: Михаило Динић. „Област краља Драгутина после Дежева". *Српске земље у средњем веку: историјско-географске студије*. Сима Ћирковић (ур.). Београд: Српска књижевна задруга, 123–145.

Динић 1978б: Михаило Динић. „Уз расправу Област краља Драгутина после Дежева". *Српске земље у средњем веку: историјско-географске студије*. Сима Ћирковић (ур.). Београд: Српска књижевна задруга, 145–147.

Јанковић 2015: Ђорђе Јанковић. *Предање и историја Цркве Срба у светлу археологије: кратак преглед од почетка до турске окупације*. Београд: Хришћанска мисао: Универзитетски образовани православни богослови: Хиландарски фонд: Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“.

Јанковић 1985: Марија Јанковић. *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд: Народна књига: Историјски институт у Београду.

Јеж 1992: Жељко Јеж. „Археолошка истраживања средњовековне цркве у Ваљеву“. *Ваљевац: Велики народни календар за просту 1993*, 49–57.

Калић Мијушковић 1967: Јованка Калић Мијушковић. *Београд у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга.

Коматина 2016: Ивана Коматина. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт.

Мишлицки 2010: Тања Мишлицки. „Кијевци – насеље код Градишке са археолошким налазиштем Манастириштем“. *Демографија – међународни часопис за демографска и остала друштвена истраживања*. Књ. 7. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, 189–198.

Мргић 2008: Јелена Мргић. *Северна Босна 13–16. век*. Београд: Историјски институт.

Руварац 1878: Иларион Руварац. „Нешто о Босни дабарској и дабро босанској епископији и о српским манастирима у Босни“. *Годишњица Николе Чупића*, бр. 2. Београд: Издање Чупићеве задужбине, 240–261.

Ружичић 1972: Гојко Ружичић. „Црквена припадност краља Драгутина“. *Зборник за историју*. Нови Сад: Матица српска, 85–86.

Томовић 1985: Гордана Томовић. „Надгробни натпис Јефрема Ђурђа: прилог проучавању средњовековног Ваљева“. *Истраживања*, бр. 2. Ваљево, 75–80 (Саопштења са 6. скупа археолога Србије, 6–8. мај 1984).

Узелац 2013: Александар Узелац. „Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања“. Зборник радова. Ур. Драгиша Бојовић. *Свети цар Константин и хришћанство I: међународни научни скуп поводом 1700 година Миланског едикта*, Ниш: Центар за црквене студије, 593–608.

Филиповић 1964: Миленко С. Филиповић. „Почеци и прошлост Зворничке епархије“. *Богословље: орган Православног богословског факултета у Београду*. Београд: Радиша Тимотић, 1–83.

Цвитковац 2017: Немања Цвитковац. „Верска политика Стефана Драгутина Немањића у светлу српске и хрватске историографије“. *Теолошки погледи*, бр. 50. Св. 1. Београд: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, 101–114.

Чанак Медић 1982: Милка Чанак Медић. *Свети Ахилије у Ариљу*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Babić i dr. 1953: Ante Babić i dr. (ur.). *Historija naroda Jugoslavije I*. Zagreb: Školska knjiga.

Babić 1997: Petar Babić. „Prijelaz srpskog kralja Stjepana Dragutina na katoličanstvo i pokušaj obnove crkvenog jedinstva sa Rimom“. V*rhbosnensia. Časopis za teološka i međureligijska pitanja*, god. 1, br. 2. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 257–262.

Batinić 1881: Mijo Vjenceslav Batinić. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka 1235–1517: Vikarija (1235–1517)*, svezak I. Zagreb: Tisak Dioničke Tiskare.

Coureas 1996: Nicholas Coureas. “The orthodox monastery of Mt. Sinai and papal protection of its Cretan and Cypriot properties”. *Autour de la première croisade*. Michel Balard (ed.). Paris: Publications de la Sorbonne, 475–484.

Champagne 2005: Marie Therese Champagne. *The Relationship between the Papacy and the Jews in Twelfth-Century Rome: Papal Attitudes toward Biblical Judaism and Contemporary European Jewry*, LSU Doctoral Dissertations, 1–217: <https://digitalcommons.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2930&context=gradschool_dissertations>. [приступљено 17. 04. 2018].

Dvornik 1962: Francis Dvornik. *The Slavs in European History and Civilization*. New Brunswick – New Jersey: Rutgers University Press.

Fine 1987: John Van Antwerp Fine. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Jelenić 1912: Julijan Jelenić. *Kultura i bosanski franjevci*. Sarajevo: Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz.

Johnston 2015: William M. Johnston, Christopher Kleinhenz (ed.). *Encyclopedia of Monasticism 1&2*, New York: Routledge.

Kapidžija 2010: Elmedina Kapidžija. „Vjerska politika 'Sremskog kralja' Dragutina". *Historijska traganja*, br. 5, 187–202.

Klaić 1994: Nada Klaić. *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb: Eminex.

Klaić 1882: Vjekoslav Klaić. *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb: Tiskaк Dioničke Tiskare.

Marković 1904: Ivan Marković. *Slaveni i pape II*. Zagreb: Tisak Dioničke Tiskare.

Mitrović 1972–1973: Mirko Mitrović. „Zbornik za istoriju Matice srpske I–VI, 1970–1972". *Historijski zbornik*, br. 25–26, 595–603.

Rački 1869: Franjo Rački. „Bogomili i patareni". R*ad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knj. VII, 84–179.

Šanjek 1992: Franjo Šanjek. „Kršćanstvo Bosne i Hercegovine". *Croatica Christiana periodica 16/30*, 119–152.

Šidak 1937: Jaroslav Šidak. „Problem bosanske crkve u našoj istoriografiji od Petranovića do Glušca: Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja". *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knj. 259, 37–182.

Nemanja P. CVITKOVAC

CHURCH AFFILIATION OF THE KING DRAGUTIN AFTER 1291

Summary

The aim of this paper is to re-examine the church affiliation of Serbian King Stefan Dragutin (1276–1282) in the period from 1291 to 1316. Shortly after the descent from the Serbian throne, Dragutin became one of the most powerful Hungarian feudal lords. Since 1288 he expanded his relations with Rome, which culminated in 1291 when the pope took him under his protection. This detail had been used by a certain authors to acknowledge Dragutin as the unquestionable Roman Catholic who remained so until his death in 1316. This interpretation is particularly expressed in Croatian historiography, from the second half of 19th century until the end of 20th century. It can also be found with some authors within the Serbian historiography, but unlike the Croatian, Serbian historiography did not accept this interpretation. Contemporary Serbian historians see Dragutin's transition to Rome's safeguard as an act of political pragmatism whereas the Croatian historians persist in the interpretation that Dragutin, having received papal protection, became a Roman Catholic. Some even wrote that he remained so for the rest of his life. The problem with this assertion is that it is very superficial and is not subjected to any deeper critical analysis of the original sources. Moreover, it is noticeable that not all of the historical sources were used by Croatian historians who dealt with this topic. The sole identification of the act of papal protection with the change of religion, which is insisted upon, has no foundation. All of this is discussed in the first part of this paper. The second part of this paper is focused on further insight and critical analysis of the sources which treat Dragutin's religious feelings after March 15, 1291. Clearly all of the sources address him as „schismatic" which is a term used in the middle Ages to mark an Orthodox Christians. Even if at some point, Dragutin became a protégé of the Roman Catholic Church, he most certainly agreed to this only formally and remained an Orthodox for the rest of his life.

Key words: King Dragutin, church affiliation, papal protection, Catholic church, Orthodox church, historiography.

Рад је предат 29. септембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

АРХЕОЛОГИЈА

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 904:255.6”652”(497.11)
255.6(398)
doi: 10.5937/bastina1948375V

Прегледни рад

*Љубиша Б. ВАСИЉЕВИЋ**
Народни музеј Крушевац

СПОМЕНИЦИ КУЛТА ТЕЛЕСФОРА ОТКРИВЕНИ НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ

Апстракт: У раду су наведени споменици посвећени култу Телесфора, откривени на територији данашње Србије. Са култом Телесфора можемо повезати четири налаза, који потичу са три локалитета. Споменике неспорно посвећене и Телесфору проналазимо на скулптуралној групи из Медијане, епиграфском споменику из Пећке Бање и рељефно-епиграфском споменику из Призрена. Велика је вероватноћа да се, овом кратком списку, може придодати и фрагмент скулптуралне групе (вероватно повезан са фрагментованом фигуром Асклепија), такође откривен у Медијани. Пружен је и осврт на основне култне карактристике божанства, које су се састојале од бриге за здравље деце и покровитељства над процесом излечења оболелих.

Кључне речи: Телесфор, култ, антика, Србија, Медијана, Пећка Бања, Призрен, Асклепије, Хигија.

На страницама стручне литературе, посвећене археологији и античкој историји, не среће се често помен Телесфора, дечака-бога исцелитеља, Асклепијевог сина. Телесфор, заједно са оцем и сестром Хигијом, чини исцелитељску тријаду, мада је далеко мање заступљен на вотивним и епиграфским споменицима у односу на друга два поменута божанства.

Таква ситуација довела је до тога да аутори често запоставе да представе култ, функцију и иконографске карактеристике Телесфора. У овом контексту, навешћемо и изненађујући податак да Драгослав Срејовић и Александрина Цермановић Кузмановић, у својим речницима и лексиконима посвећеним античкој митологији, и поред навођења мноштва божанстава и митолошких личности, нису сматрали потребним да Телесфору посвете посебну одредницу (Срејовић, Цермановић Кузмановић 1992).

* музејски саветник, ljubisa05@gmail.com

Задатак овог рада је да наброји споменике посвећене Телесфору, откривене на територији данашње Србије, односно римске провинције Горње Мезије (*Moesia Superior*). Са култом Телесфора можемо повезати четири налаза, који потичу са три локалитета. Споменике неспорно посвећене и Телесфору проналазимо на скулптуралној групи из Медијане, епиграфском споменику из Пећке Бање и рељефно-епиграфском споменику из Призрена. Велика је вероватноћа да се, овом кратком списку, може придодати и још један фрагмент скулпторалне групе, такође откривен у Медијани.

Напоменућемо да је индикативни показатељ чињеница да су налази везани за Телесфора откривени у непосредном окружењу лековитих извора, што указује на могућност да нова открића споменика везаних за овај култ можемо очекивати у споменутом контексту (Васиљевић 2014).

На првом месту представићемо налазе из скулпторалне групе откривене у Медијани. Током кампање ископавања спроведене, сада већ давне 1972. године, откривено је шеснаест фрагментованих скулптура (заступљени су Хигија, Асклепије, Телесфор, Дионис, Херкул, сатир, пантер...). Скулптуре су се налазиле у секундарном положају, смештене у мању, споредној просторији у оквиру палате са перистилом. Лежале су на гомили, са оштећењима, што указује да су на то место накнадно донете и депоноване.

Међу налазима из Медијане издвајају се три религиозне теме: Асклепије са Хигијом и Телесфором, Дионис и Херкул. Александар Јовановић сматра да скулптуре треба третирати као део сакралног садржаја неког култног места у окружењу Медијане и сматра да се оно налазило на простору Нишке Бање. Исти аутор сматра да је светилите било посвећено Асклепију или Херкулу и да је било повезано са лековитим својствима изворске воде са овог места (Јовановић 1973/1974: 57-63).

Са друге стране, Милоје Васић, инспирисан овим открићем, али и потоњим налазима везаним за култ Асклепија у Медијани, износи претпоставку о могућности постојања светилишта посвећеног Асклепију, можда и Хигији, смештеног у једном делу виле са перистилом (Vasić 2018: 89-109). Додаћемо нашу претпоставку, да је у хипотетичном светилишту могла бити поштована и тријада ијатричких божанстава: Асклепије, Хигија и Телесфор.

Представу Телесфора у Медијани проналазимо на скулптуралној групи, на којој је приказан заједно са својим оцем, Асклепијем. Група је израђена од полираног белог мермера. Очувана висина износи 24 цм. Недостаје глава Асклепија и доњи делови ногу са базом. Скулптуре су за базу причвршћене помоћу гвоздених клинова. На сличан начин је било решено и фиксирање главе.

Фигура Асклепија је огрнута дорским хитоном, чији је један крај пребачен преко левог рамена, одакле пада у вертикалним наборима. Други крај хаљине пружа се испод леве плећке и левог рамена, остављајући голе груди. Ослонац тела је на десној нози. Благо савијена лева нога даје скулптури грацилан став.

Представа Телесфора је мање прецизно обрађена. Обучен је у дугачки химатион са капуљачом. Набори химатиона су изведени дубоким, оштрим, угластим урезима. Леђна страна скулптуре је сумарно обрађена, коришћењем плитких линеарних уреза (Јовановић 1973/1974: 58).

Сл. 1. Скулпторална група са представама Асклепија и Телесфора из Медијане, фото: Жељко Цајић, Народни музеј Ниш.[1]

1 Захваљујем се колегиници Весни Црноглавац, археологу-музејском саветнику, на сарадњи и уступању фотографија из документације Народног музеја Ниш.

Могући траг друге представе Телесфора из Медијане налазимо на плочастој бази неправилног облика, израђеној од белог мермера. Дебљина базе износи 4 цм. Очувана су оба стопала са сандалама и делом дугачке хаљине који су припадали Асклепију, као и десно стопало Телесфора, са доњим делом хаљине.

На предњој страни базе налази се натпис на грчком језику. Висина слова износи 1,5–2 цм. Текст написа гласи:

Τὸν σωτῆρα Ἀσκληὸν Συμ[--- ἰε]ρεύς (Petrović 1979: 60).

Са поменутом базом највероватније се може повезати фрагментована мермерна скулптура Асклепија, откривена у оквиру истог групног налаза. (Јовановић 1973/1974: 58).

Сл. 2. Фрагменти скулпторалне групе Асклепија и Телесфора (?) из Медијане, фото: Жељко Цајић, Народни музеј Ниш.

Неспорно је да у Медијани постоји доказ о поштовању култа Телесфора, потврђен археолошким налазима. Споменици из Медијане, вероватно, сведоче о постојању светилишта посвећеног и овом божанству, које се налазило у оквиру комплекса античке палате или у њеној блиској околини.

Из Пећке Бање потиче жртвеник са посветом Ескулапу, Хигији и Телесфору. Реч је о вотивном споменику од белог мермера, профилисаног са фронталне, десне и леве стране. Димензије споменика износе: 70 x 25 x 19 цм. Текст натписа, у коме су наведена само имена божанстава у пет редова, гласи:

Aescula
pio
Hygiae
Theles
poro (Вулић 1931: 274; Čerškov 1969: 78; Ивановић 1997: 18).

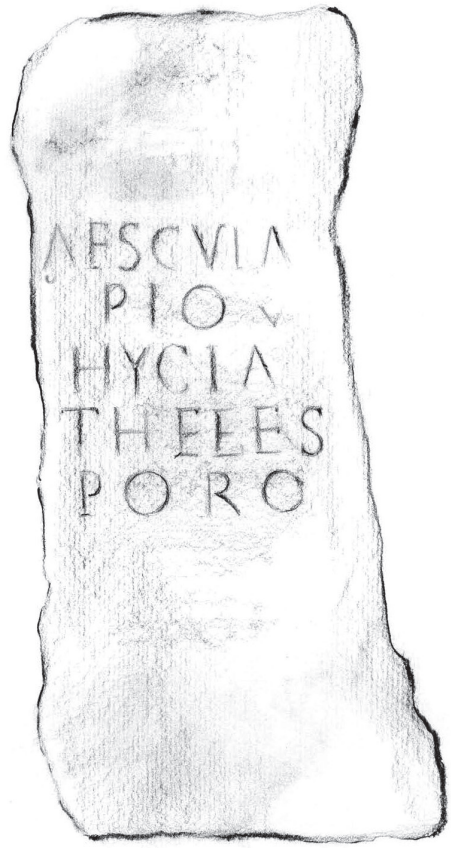

Сл. 3. Вотивни споменик посвећен Асклепију, Хигији и Телесфору из Пећке Бање, цртеж Јелена Стојковић, према: Вулић 1931: 274.

Овај споменик јасно упућује на коришћење термалних извора у лековите сврхе и означава да се, током античког периода, и Телесфору исказивала захвалност за успешно излечење.

Најпотпунију потврду о поштовању култа споменика налазимо на рељефно-епиграфском вотивном споменику из Призрена. Нажалост, текст натписа је оштећен, али је готово извесно да је у њему наведена и посвета Телесфору.

Реч је о споменику од белог мермера. Висина споменика износи 58 цм, ширина 28 цм, а дебљина 23 цм. Делимично је оштећен горњи десни угао споменика. На рељефу, изведеном у централној зони, налазе се представе три божанства. Са леве стране представљен је Асклепије са бујном косом и брадом, голих груди, Одевен је у хитон, пребачен преко левог рамена. Божанство у десној руци држи штап, око кога је обавијена змија. Лева рука је савијена у лакту, а шака почива на левом боку. У централном делу представе, у висини до Асклепијевог лакта леве руке, приказан је Телесфор у огртачу са капуљачом. На десној страни рељефа налази се оштећена представа женског божанства, извесно Хигије.

Споменик је пронађен „код неког Турчина у Призрену". Данас се налази у Археолошком музеју у Скопљу.

Натпис на споменику је подељен на два дела. Мањи део налази се у горњој зони, изнад рељефа, а већи део испод представа божанстава. Текст, делимично оштећеног натписа, гласи:

As
clep[i]
o
[Teles]
[phoro]
[Hy]
[giae]
So[---]
Heracliti Su
rus et pro
Genio Dolic(h)eni
Paterno Deo et Gen(io)
co(ho)rtis votum libies(!) f(ecit)

Из натписа видимо да је, поред ијатричке тријаде представљене на рељефу, вотивни споменик посвећен и генијима Јупитера Долихена и неименоване кохорте (Вулић 1931: 133).

Сл. 4. Рељефно-епиграфски споменик са представама Асклепија, Телесфора и Хигије из Призрена (Вулић 1931: 133, сл. 322).

На споменику из Призрена имамо јединствен случај на територији Горње Мезије, да је Телесфор истовремено ликовно представљен и да се његово име, највероватније, налази забележено на натпису.

Наведени налази потврђују да је култ Телесфора био познат и поштован на територији данашње Србије. Уместо закључка, пружићемо осврт на основне претпоставке о култу овог божанства.

У оквиру корпуса божанстава са ијатричким карактером, Телесфор се јавља као другоразредни чинилац, најчешће заједно са Асклепијем и Хигијом. Поштовање Телесфора започело је много након појаве култа његовог митолошког оца, највероватније тек током I века нове ере. Најстарији познати писани извори који помињу Телесфора потичу из другог века нове ере.

Податке о култу Телесфора тада су забележили Паусанија и Елије Аристид. Оба аутора корене овог култа проналазе у Пергаму. Археолошки налази потврђују ову претпоставку, будући да најстарија позната дедикација посвећена Телесфору, датована у 98-99. годину и потиче са овог локалитета (Varga 2016: 18).

Поред забелешке о пореклу култа, Паусанијево сведочанство има додатни значај јер поистовећује Телесфора са култовима Еуамериона у Титани и Акесиса у Епидауру. Вероватно је да сви наведени примери сведоче о поштовању истог божанства, под другачијим именима, у оквиру различитих асклепиона (Паусанија 1994: II.11.7.) .

Даље се може претпоставити да је име Телесфора временом асимиловало друга два назива. Чињеница је да је једино Телесфор, на античким епиграфским споменицима из II века нове ере, потврђен као Асклепијев син (Edelstein, E., Edelstein, L. 1945: 287).

Белешка Елија Аристида говори о аспекту који значајно проширује поглед на култне функције приписиване Телесфору. Реторичар му придодаје епитет *Перīамски,* истовремено му изражавајући захвалност за лековити балзам, добијен од божанства током терапије која се састојала од хладнотоплих купки, што опет повезује ово божанство са лековитим својствима минералних вода. Како даље бележи Елије Аристид, он је у сну сазнао да ће умрети у року од два дана, после чега је одлучио да превари смрт уз помоћ Телесфора, понудивши дечаку-богу прстен, који представља симболичку замену за један део његовог тела, који би морао да принесе као жртву Асклепију (Varga 2016: 18-19).

Наведена белешка пружа основу за претпоставку де је Телесфор имао знатно шире функције у односу на најчешће претпостављане, које се односе на бригу о здрављу деце. Неспорно је да се сматрало да Телесфор брине о деци од часа рођења, укључујући и порођај, све до младости, па чак и након евентуалне смрти у младим годинама, што га повезује и са загробним животом.

Аспект култа везан за бригу о здрављу најмлађих никада није довођен у сумњу, али, као што сведочи и запис Елија Аристида, божанство је могло имати и друге „надлежности", попут бриге о току излечења након болести, што га је чинило равноправним чланом божанске тријаде коју су чинили Асклепије, Хигија и Телесфор (Deonna 1955: 54-55).

У складу са овом могућношћу, Телесфору је извесно придавано достојно поштовање на бројним локалитетима, првенствено лечилиштима и светилиштима посвећеним лековитим изворима.

Наведене религијске функције извесно су приписиване Телесфору и на нашим просторима, током античког периода. У сладу са тим, можемо очекивати да ће додатне потврде о поштовању култа Телесфора на територији данашње Србије пружити, како будућа археолошка истраживања, тако и нове интерпретације већ познатих налаза.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Varga 2016: Timea Varga. „Telesphorus. A healing child god in Roman Dacia". Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia. Volume 61, Number 1. 17–35.

Васиљевић 2008: Љубиша Васиљевић. „Експлоатација и значај термалних извора у римском периоду на територији Србије". Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет.

Vasić 2018: Miloje R. Vasić. „Sculptures and „the sanctuary of Aesculapius" in Mediana", Старинар LXVIII. 89–109.

Вулић 1931: Никола Вулић. „Антички споменици наше земље". Споменик Српске Краљевске академије 71/55. 3 – 248.

Deonna 1955: Waldemar Deonna. „De Télesphore au „moine bourru". Dieux, génies et démons encapuchonnés". Brussels: Latomus.

Edelstein, E., Edelstein, L. 1945: Emma Jeannette Levy Edelstein, Ludwig Edelstein. „Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies". Baltimore: The Johns Hopkins Press.

Ивановић 1997: Милан Ивановић. „Културна баштина Косова и Метохије – I део (од праисторије до XII века)". *Старине Косова и Метохије – књига 10*. Приштина: Покрајински завод за заштиту споменика културе – Приштина. 9–30.

Јовановић 1973/1974: Александар Јовановић 1973/1974. „Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша". Старинар XXIV–XXV. 57–66.

Паусанија 1994: Паусанија. „Опис Хеладе". Нови Сад: Матица српска.

Petrović 1979: Petar Petrović. „Inscriptions de la Mésie supérieure IV (Naissus - Remesiana - Horreum Margi)". Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Срејовић, Цермановић Кузмановић 1992: Драгослав Срејовић, Александрина Цермановић Кузмановић. „Речник грчке и римске митологије". Београд: Српска књижевна задруга.

Čerškov E. 1969: Emil Čerškov. „Rimljani na Kosovu i Metohiji". Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА:

Сл. 1. Скулпторална група са представама Асклепија и Телесфора из Медијане, фото: Жељко Цајић, Народни музеј Ниш.

Сл. 2. Фрагменти скулпторалне групе Асклепија и Телесфора (?) из Медијане, фото: Жељко Цајић, Народни музеј Ниш.

Сл. 3. Вотивни споменик посвећен Асклепију, Хигији и Телесфору из Пећке Бање, цртеж Јелена Стојковић, према: Вулић 1931: 274.

Сл. 4. Рељефно-епиграфски споменик са представама Асклепија, Телесфора и Хигије из Призрена, према: (Вулић 1931: 133, сл. 322).

Ljubiša B. VASILJEVIĆ

MONUMENTS OF THE CULT OF TELESFOR DISCOVERED IN THE TERRITORY OF SERBIA

Summary

In this paper, monuments dedicated to Telesfor, discovered in the territory of today's Serbia were mentioned. With the cult of Telesfor four findings may be connected originating from three localities. Monuments undoubtedly dedicated to Telesfor were to be found at sculptural group from Mediana, epigraphic monument from Pećka Banja and relief-epigraph monument from Prizren. This short list may be added by fragments of sculptural group from Mediana as well. Out of the mentioned sculptural group, fragmented sculpture Asklepia and the base of group with the traces of feet of two deities were preserved.

The cult of God-boy of Telesfor, the sun of Asclepius, had undoubtedly iatric character. Telesfor had taken care of the health and progress of children until their maturity, and during the recovering and cure of all diseased. Future research, field and theoretic ones, will have brought new findings and interpretations connected to numerous issues being raised by the study of this cult.

Key words: Telesfor, cult, antique, Serbia, Mediana, Pećka Banja, Prizren, Asclepius, Higia.

Рад је предат 27. маја 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 78(497.11)"18/19"
786.2.084
doi: 10.5937/bastina1948387C

Оригинални научни рад

*Соња С. ЦВЕТКОВИЋ**
Универзитет у Нишу, Факултет уметности

СИНЕСТЕЗИЈА ВИЗУЕЛНОГ И МУЗИЧКОГ – ВИЋЕНТИЈЕ ПЕТРИК: *МАРШ МИЛОША С. МИЛОЈЕВИЋА***

Апстракт: У раду се анализира визуелни аспект насловне стране партитуре клавирског *Марша Милоша С. Милојевића* и њен музички садржај. Вићентије Петрик, аутор ове композиције која је изабрана као парадигматичан пример музички и визуелно уобличене идеје националног, био је музичар чешког порекла који је крајем XIX и на почетку XX века деловао у Србији. Реч је о готово непознатом делу наше музичке прошлости посвећеном Милошу С. Милојевићу, истакнутој личности српске војне, политичке и културне историје. Циљ рада је да утврди смисао и значај повезаности музичког садржаја и визуелне компоненте ове партитуре у развијању националне свести. Уочени постући карактеристични за визуелну и музичку поетику националне уметности (документаристички карактер, односно аутентичност насловне стране партитуре и фолклорни призвук марша) сведоче о свеобухватности националне идеологије и њеном присуству у различитим медијима уметничког стварања, које је било у складу са доминантним друштвеним вредностима, очекивањима и укусом тадашње српске публике и јавног мњења. У раду је коришћена историјска метода и метода анализе садржаја.

Кључне речи: музика, визуелна култура, национална идеологија, Милош С. Милојевић, Вићентије Петрик

УВОД

Проучавање значаја и улоге културе и уметности у процесима формирања, јачања и ширења националног идентитета и идеологије у српском друштву XIX века пружа могућности за тумачење вишеструких аспеката њихових прожимања и узајамног деловања. Сагледавање ових међуодноса очигледно је веома инспиративно јер је допринело успостављању широке истраживачке области у којој се сусрећу и укрштају теоријске перспективе и резултати различитих

* ванредни професор, cvetkos@mts.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта Огранка САНУ у Нишу *Музичко наслеђе југоисточне Србије, савремено стваралаштво и образовање укуса* (бр. 0-10-17).

дисциплина: антропологије, социологије, студија културе, историје уметности, музикологије и етномузикологије. Као свеприсутно и моћно средство комуникације, музика заједно са осталим садржајима културе – језиком, традицијом, религијом – представља важно поље око ког се обликују колективни и индивидуални идентитети, а истовремено и њихов препознатљив звучни симбол. Музика је „имала изузетну улогу у формирању српског националног идентитета и његовим реконструкцијама али је, с друге стране, и српски национални идентитет био утемељен у музици, која је […] била саставни чинилац вредносног система српског народа“ (Базић, Павловић 2017: 295).

Досадашње анализе музичке конструкције и репрезентације националног идентитета/идеологије бавиле су се углавном утврђивањем препознатљивих естетских конвенција којима је музички уобличена идејна порука и контекст националног (присуство и третман фолклорне традиције и музичких средстава карактеристичних за репрезенте дискурса патриотизма) као и културолошким аспектом националног у сфери музике (формирање, деловање и значај музичких институција и појединаца у процесима утврђивања и ширења националне свести).

С обзиром на значај националне идеологије и њену интегративну моћ у свим сферама српског друштва XIX века па и у сфери културе и различитих видова уметничког стварања, у овом раду, поред музичког анализираћемо и визуелни аспект једне клавирске партитуре – *Марша Милоша С. Милојевића* (1881) композитора Вићентија Петрика, јер управо визуелни аспект овог нотног издања у садејству са звучном димензијом остварује принцип романтичарског „свеобухватног уметничког дела“ (Gesamtkunstwerke) које се може тумачити као парадигматичан пример музички и визуелно уобличене идеје националног.

Визуелни аспект штампаних издања српске музике XIX века до сада није био предмет детаљније анализе. Врло често је жанровска опредељеност и програмски садржај музичког дела одређивао и визуелни идентитет насловне стране партитуре: „У зависности од жанра и наслова композиције, на насловним странама приказивани су идилични призори из природе, ‘медаљон’ слике девојака које су компоновале дело или којима је исто било посвећено, различити цветни орнаменти. На насловним странама маршева [...] срећу се слике краљева или војних часника, којима је дело посвећено …“ (Кокановић Марковић 2014: 63). На пример, на насловној страни клавирског *Марша његовог величанства краља Петра I* који је компоновао Јосиф Бродил налази се лик овог владара, док се на насловној страни *Марша за Косово – Куманово, за Сливницу – Брегалницу* Исидора Бајића налази слика капетана Павла Јуришића коме је марш посвећен.[1]

Сам жанр марша, чија је значајнија продукција у оквирима српске клавирске музике везана за другу половину XIX века, имао је јасно профилисане

1 Партитуре оба марша доступне су у дигиталној колекцији музикалија Библиотеке Матице српске http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/page:1/collection:17.

композиционо-техничке и садржајне одлике произашле из историјско-херојског регистра националних топоса који се односе на личности владара, истакнутих војсковођа и политичара, борбу за ослобођење српског народа или важне историјске догађаје (Јеремић Молнар 2006: 195–199).[2]

СИНЕСТЕЗИЈА ВИЗУЕЛНЕ И МУЗИЧКЕ КОМПОНЕНТЕ У ПАРТИТУРИ *МАРШ МИЛОША С. МИЛОЈЕВИЋА*

Марш Милоша С. Милојевића компоновао је чешки музичар Вићентије Петрик о којем у нашој музичкој историографији има тек неколико биографских података. Место, година рођења и чињенице о Петриковом музичком образовању нису познате, а умро је у Крушевцу 1912. године. Као и бројни други музичари чешког порекла, Петрик је вођен идејом панславизма из Аустроугарске монархије дошао у Србију у потрази за послом. Крајем седамдесетих година XIX века био је члан оркестра Народног позоришта у Београду, а од 1888. радио је као наставник нотног певања и музике у Трећој београдској гимназији. У Прву нишку гимназију премештен је 1894. године. Хонорарно је предавао певање и у Учитељској школи у Нишу и био ангажован као диригент Радничке певачке дружине „Синђелић“ и Нишке црквене певачке дружине „Бранко“ (Петковић 2003: 299–300). Петрик је један од првих хоровођа који је репертоар овог црквеног хора основаног 1887. године усмерио у националном правцу, изводећи *Литургију* Корнелија Станковића у нишкој Саборној цркви (Цветковић 2018: 11). Из Ниша је 1902. године премештен у Гимназију у Крушевцу где је провео остатак живота. Његов бројчано скроман композиторски опус чине клавирска дела (маршеви, кола, полке) која припадају корпусу српске романтичарске салонске музике: *Марш Милојка Лешјанина* (1881), *Срцем и душом пожарник марш посвећен г. Емерегху Штајнехлеру, Коло Београдске трговачке омладине, Божино коло, Коло посвећено г. Јосифу Клајну, члану Београдске добровољачке пожарне дружине, Базарка, Полка франсе* (1885), *Омладинска полка* (1885) (Ђорђевић 1969).

На насловној страни Петриковог *Марша*, посвећеног Милошу Милојевићу, приказани су командант Дежевско-ибарског кора Милош С. Милојевић

2 Наводимо неке од карактеристичних примера оркестарских и клавирских маршева из XIX и са почетка XX века: Јосиф Шлезингер – *Тихи марш, Брзи марш* (посвећени кнезу Александру Карађорђевићу); Драгутин Чижек – маршеви посвећени члановима династије Обреновић (кнезу Милану и краљу Александру) и црногорском кнезу Николи, *Марш независности Србије, Марш Таково, Цар Душан свечани марш, Чарнајев марш*; Константин Маринковић – *Марш српски војник на Косову*; Тоша Андрејевић – *Марш питомаца Краљевске српске војне академије, Марш српска зора*; Рудолф Бурза – *Марш ђенерала М. Лешјанина*; Јован Иванишевић – *У част витешкога војводе тимочке војске ђенерала М. Лешјанина, марш за гласовир*; Антоније Освалд – *Српски народни Милетићев марш*.

и таборници – командири: архимандрит Сава Дечанац (Подбуковички кор), Коста А. Шуменковић (Јелечки кор), Милојко М. Веселиновић (Копаонички кор), Јован Бидић (Подгорско-дежевски кор), Атанасије Јунгић (Поибарски кор), Деспот С. Бађовић (Борјански кор), Сима С. Милојевић (командир брдске батерије), Алекса М. Цветковић (начелник штаба), Тодор П. Станковић (начелник Ковиљачког таборишта), Радоје Р. Красић (командантски ађутант), Јован Тасуновић (командантски ађутант) и Сима Дамјановић (четовођа).[3]

Вићентије Петрик: *Марш Милоша С. Милојевића*, насловна страна партитуре

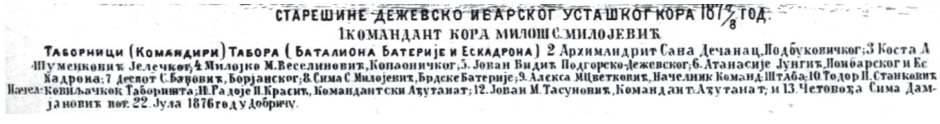
СТАРЕШИНЕ ДЕЖЕВСКО ИБАРСКОГ УСТАШКОГ КОРА 1875 ГОД.
1КОМАНДАНТ КОРА МИЛОШ С. МИЛОЈЕВИЋ
Таборници (Командири) Табора (Баталиона Батерије и Ескадрона) 2 Архимандрит Сава Дечанац, Подбуковичког; 3 Коста А Шуменковић Јелечког; 4 Милојко М. Веселиновић, Копаоничког; 5. Јован Видић Подгорско-дежевског; 6. Атанасије Јунгић Поибарског и Ес Кадрона; 7 Деспот С. Бађовић, Борјанског; 8. Сима С. Милојевић, Брдске Батерије; 9. Алекса Мцветковић, Начелник Команд. Штаба; 10 Тодор П. Станковић Начел: Ковиљачког Таборишта; 11. Радоје Р. Красић, Командантски Ађутанат; 12. Јован М. Тасуновић, Командант. Ађутанат; и 13. Четовођа Сима Дамјановић вог. 22. Јула 1876 год у Добричу.

Имена старешина Дежевско-ибарског кора на насловној страни партитуре *Марша Милоша С. Милојевића*

3 На партитуру овог марша, која се налази у Библиотеци Матице српске, указао нам је господин Предраг Ђурић из Удружења „Милош Милојевић“ Црна Бара, на чему му овом приликом захваљујемо.

Партитуру је литографисао Мирослав Јорговић који је седамдесетих година XIX века радио као штампар и литограф у Београду (Debeljković 1977: 28; Малић 2009: 28). У тексту објављеном 1941. године у дневном листу *Време* помиње се још један марш Вићентија Петрика из 1881. године посвећен Милошу Милојевићу са описом насловне стране коју је такође литографисао Мирослав Јорговић: „На првој страни једне композиције налази се слика Милоша Милојевића, који на коњу улази у ослобођене крајеве. Иза њега се налазе чланови његовог штаба, а лево чета турских војника који заједно са својим заповедником у прописаној ратној спреми одају почаст победнику" (Поповић 1941: 8). У тексту се наводи да се оба марша налазе у приватној заоставштини у Нишу и да представљају „значајан документ не само музички него и културни" (Поповић 1941: 8).[4]

Инспирација Вићентија Петрика ликом историчара, политичара и писца Милоша Милојевића (1840–1897) сасвим је у складу са значајем који је у српском друштву тог доба придаван култу борца и истакнутим личностима на пољу националне културе и просвете. Српско-турски ратови, у којима је Милојевић учествовао са својим добровољачким кором, имали су посебно место у националној пропаганди у оквиру које су се одвијале и његове политичке активности у Друштву Светога Саве, путописни, историјски и етнографски рад на подручјима Старе Србије и Македоније. Осим Милојевића, и други чланови његовог кора приказани на овој партитури: архимандрит Сава Дечанац (1831–1913), Коста Шуменковић (1828–1905), Милојко Веселиновић (1850–1913) и Тодор Станковић (1852–1925) који су били истакнути национални радници чија се делатност на пољу унапређења културног, образовног и верског живота одвијала у Старој Србији, Македонији и на Косову. Речи којима је Тодор Станковић исписао посвету пријатељу и саборцу Милошу Милојевићу у својој књизи *Путне белешке по Старој Србији*: „Теби, који си живом речју и пером и мачем непрекидно и неуморно кроз цео живот Србовао" (Станковић 1910: i) могу се односити и на биографије Саве Дечанца, Косте Шуменковића, Милојка Веселиновића и самог Тодора Станковића, чије је животе обележио континуирани политички, културни и просветн рад са циљем спровођења националне мисије на поменутим територијама. Њихов статус националних хероја утврђен је управо чињеницом да су деловали на простору Старе Србије, Косова и Македоније, односно простору који је у српском националном дискурсу XIX века имао значај кључне територије: „Идеја о Старој Србији

4 Партитуру другог Петриковог марша посвећеног Милошу Милојевићу, коју је описао аутор чланка у листу *Време*, до сада нисмо успели да пронађемо. Пошто се у тексту помиње Ниш, указујемо на још један податак о присуству лика Милоша Милојевића у музичком животу овог града: нишки чиновници основали су 1930. године Певачко друштво „Милојевић" које је изводило национални хорски репертоар (Цветковић 2015: 189).

и Маћедонији је темељна за обликовање српског национализма на крају дугог XIX столећа, с обзиром на то да подразумева генерисање националног сентимента и артикулисање потребе за територијалном експанзијом српске државе“ (Atanasovski 2017: 5).

Визуелно решење насловне стране партитуре Петриковог марша има готово документаристички карактер чиме је остварен један од главних елемената поетике визуелне културе национализма – аутентичност, уз истовремено висок степен комуникативности који се успоставља са посматрачем. „У визуелној култури поетика аутентичности требало је да покаже националну веродостојност и особеност ликовног дела“ (Макуљевић 2006: 159).

У центру групе таборника, у средњем реду седе најистакнутије личности Дежевско-ибарског кора: командант Милош Милојевић у средини, лево од њега архимандрит Сава Дечанац, а десно Коста Шуменковић и Тодор Станковић. Осим четовође Симе Дамјановића који је у цивилној одећи, остали таборници приказани су у униформама са одликовањима. У рукама држе сабље и пушке, а на главама носе шубаре са кокардама, кићанкама и перјаницама. Милитантност призора употпуњују цртежи два топа и топовске ђулади у доњем делу партитуре, док добош и труба, као типично војни инструменти, такође репрезентују јасну симболику. Уверљиво приказани ликови, прецизне контуре и богатство детаља упућују на то да је Јорговићева литографија насловне стране вероватно рађена по фотографији, на шта указује и датум који се налази на партитури: 22. јул 1876. год. у Добричу. Сачувана фотографија Милојка Веселиновића у униформи таборника Дежевско-ибарског кора потврђује веродостојност приказа на литографији насловне стране партитуре.[5] Литографије су у нашој визуелној пракси XIX века често рађене по цртежима, студијама или сликама, али ипак највише по фотографијама, јер је управо медиј фотографије могао најубедљивије да прикаже и реконструише догађаје и личности из прошлости и допринесе како популаризацији националне идеје тако и култури сећања (Todić 2001: 5–11; Dimković 2018: 153–166). Наслов марша и име и презиме композитора исписани су стилизованом старословенском азбуком, која овде поред примарне језичкознаковне има и функцију визуелног означитеља националног и свесловенског, указујући на њихову важност у систему идејних и политичких уверења како самог Милоша Милојевића тако и Вићентија Петрика.

Музичка анализа композиције говори о поштовању канонизованог жанровског обрасца марша и присуству утврђених и очекиваних маркера музички националног. Такт 2/4, троделна *da capo* форма са кратким,

5 Фотографија Милојка Веселиновића доступна је на следећој интернет адреси: https://sr.wikipedia.org/wiki/Милојко_Веселиновић#/media/File:Milojko_V._Veselinovic_(1850-1913),_kao_tabornik_odreda_Milosa_S._Milojevica.jpg

четворотактним уводом и хомофона фактура клавирског слога су конвенционална решења примењена у највећм броју клавирских композиција маршевског карактера. Један од основних формативних елемената музичког садржаја и израза марша јесте ритмичка компонента, па је и у овом примеру јасном, прегнантном, пулсирајућом ритмиком и употребом типичних ритмичких фигура – триола и пунктираних осмина – остварен фанфарни, маршевски карактер.

Према класификацији маршева у српској клавирској музици XIX века (Кокановић Марковић 2013: 107) *Марш Милоша С. Милојевића* припада типу фолклорних маршева. Фолклорни, „српски маршеви, то јест, из српских мелодија састављени, особито пријатни за слушање [...] имају уопште све особине, које их чине тако лепим да ће се несумњиво одржати догод буде српске музике и српске војске“ (*Политика*, 1908: 3). Фолклорни призвук очигледно је тумачен као посебан квалитет како форми и жанрова који су сматрани типичним за српску романтичарску музику (хорски жанрови смеше, венци, руковети) тако и интернационалних жанрова као што су оркестарски или клавирски маршеви, јер је примена фолклорне традиције била један од кључних поступака у формирању националног дискурса српске музике XIX века. Фолклорним призвуком изграђивао се и представљао музички идентитет и наглашавала аутентичност, а истовремено и разлика у односу на друге нације.

У Петриковој композицији веза са фолклором остварена је на два нивоа: мелодијско-хармонском и на нивоу организовања унутрашње и спољашње форме. Мелодија у првом делу марша хармонизована је у „балканском“ де-молу, а њен народни призвук потенциран је и честом употребом трилера у највишој мелодијској линији. У начину структурирања унутрашњег музичког садржаја такође је евидентан утицај фолклорне музичке праксе у виду варијационог понављања почетног мотива. Док се у првом делу марша не може успоставити веза са неким конкретним фолклорним напевом, почетак мелодије у Трију показује сличност са народном песмом *Сунце јарко, не сијаш једнако* коју је записао и хармонизовао Корнелије Станковић (Станковић 2004: 35).[6] Својим елегичним карактером, ова експресивна мелодија

6 *Сунце јарко, не сијаш једнако* позната је и као једна од три песме (остале две су *Праг је ово милог Срба* и *Јер пушчани прах*, односно други део песме *Радо иде Србин у војнике*) које је Петар Иљич Чајковски пронашао у збирци Корнелија Станковића *Српске народне мелодије* (1862) и као музичке симболе српског народа употребио у *Словенском* (*Српско-руском*) *маршу* оп. 31 (1876) инспирисаном догађајима из Првог српско-турског рата. С обзиром на то да је Милош Милојевић извесно време провео у Русији, оваквом поступку парафразирања српске теме из опуса једног руског композитора могло би се приписати музичко-асоцијативно значење, али је ипак мало вероватно да је у време када је компоновао *Марш Милоша С. Милојевића* Петрик био у прилици да чује *Српско-руски марш* Чајковског, мада постоји могућност да је имао посредна сазанања о овом делу.

доноси контраст у односу на први део марша, а овакав начин организовања спољашњег облика произилази из базичног контраста карактеристичног за фолклор: контраста између играња и певања.

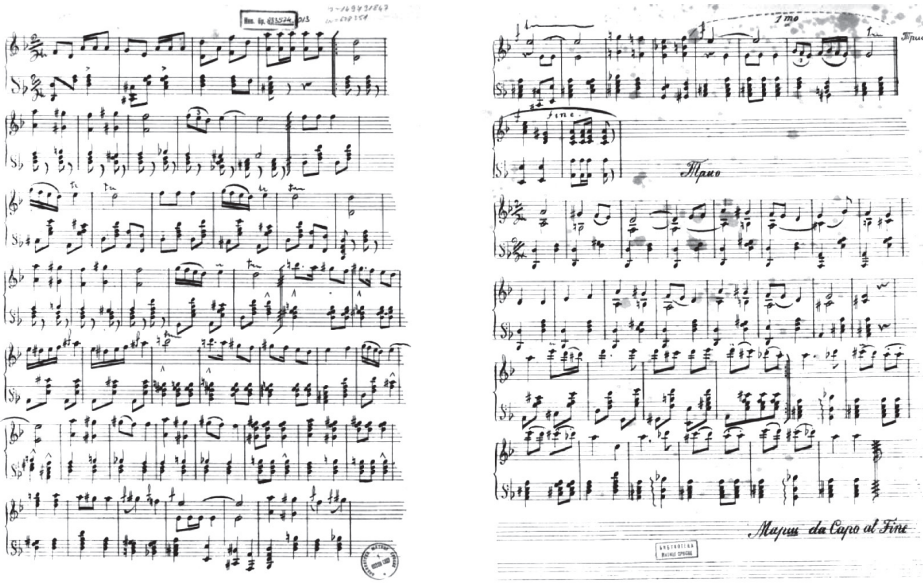

Вићентије Петрик: *Марш Милоша С. Милојевића*, прва и друга страна партитуре

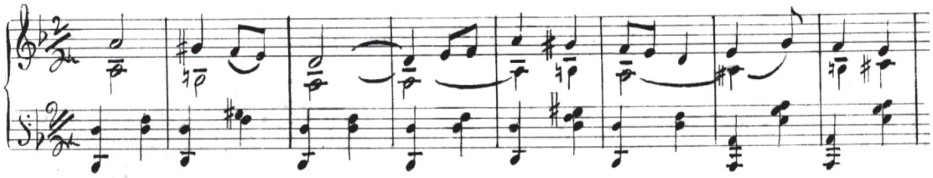

Вићентије Петрик: *Марш Милоша С. Милојевића*, почетак Трија

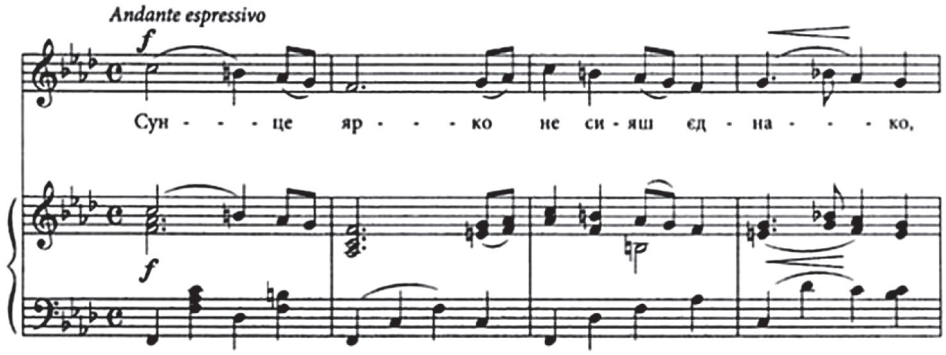

Корнелије Станковић: *Сунце јарко, не сијаш једнако*

ЗАКЉУЧАК

Конструкција визуелног наратива насловне стране партитуре и звучног садржаја *Марша Милоша С. Милојевића* Виђентија Петрика сведочи о свеобухватности националне идеје у сфери уметности и остварује специфичан дијалог визуелног и музичког у контексту општеприхваћених симболичких топоса националног имагинаријума. Клавирски маршеви били су обавезан сегмент репертоара кућног музицирања, па је визуелно-звучни вокабулар ове композиције омогућавао да се идеја националног афирмише у атмосфери приватног амбијента у којој су се, исто као и у јавном дискурсу, сусретале „постојеће културне форме и идеологија национализма" (Макуљевић 2006: 239). Кућно музицирање на клавиру било је уобичајено у српској грађанској култури с краја XIX века. Клавир је имао двоструки статус: најрепрезентативнијег предмета у грађанским салонима и статус типично женског инструмента, с обзиром на то да је свирање клавира у овом периоду све више постајало саставни део женског образовања и музичке праксе. Презиме и име исписано на насловној страни анализираног примерка партитуре *Марша Милоша С. Милојевића* – Иванић Даница (Ivanits Danicza) – говори не само да је она и поред своје наглашене ратничке (мушке) симболике припадала женској колекцији музикалија, већ и о друштвено пожељном понашању жена које је подразумевало њихово учествовање у промовисању доминантне, националне идеологије путем музичког извођаштва. Германизовани облик српског имена и презимена власнице партитуре као и место где се она чува – Библиотека Матице српске у Новом Саду, указују на то да је *Марш Милоша С. Милојевића* Виђентија Петрика извођен и слушан међу припадницима српске заједнице који су у XIX веку живели у Аустроугарској монархији. У том смислу се и ова готово непозната композиција мало познатог аутора, настала у част некада слављене, а данас заборављене личност наше историје, може тумачити као један од примера који су српски културни и уметнички простор објединили идејом националног.

ЛИТЕРАТУРА

Atanasovski 2017: Atanasovski Srđan. *Mapiranje Stare Srbije*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Базић–Павловић 2017: Јован Базић–Биљана Павловић. „Улога музике у формирању и реконструкцијама српског националног идентитета". *Српска политичка мисао*, год. XXIV, vol. 55, 1, 279–298.

Debeljković 1977: Debeljković Branibor. *Stara srpska fotografija*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti, Muzej grada Beograda.

Дигитална колекција музикалија Библиотеке Матице српске http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/page:1/collection:17. [15. 04. 2019]

Dimković 2018. Dimković Danijela. *Fotografija kao mesto prelaska efemernog u eternalno. Prostori sećanja i pamćenja sa kraja XIX i početka XX veka u Kraljevini Srbiji*. Doktorski rad. Beograd: Univerzitet umetnosti.

Ђорђевић 1969: Ђорђевић Владимир: *Огled српске музичке библиографије до 1914. године*. Београд: Нолит.

Јеремић Молнар 2006: Јеремић Молнар Драгана. *Српска клавирска музика у доба романтизма (1841–1914)*. Нови Сад: Матица српска.

Kokanović Marković 2013. Kokanović Marković Marijana. „Pochody českých skladatelů v srbské salonní hudbě pro klavír v 19. století". *Hudební věda*, vol. 50, 1/2, 103–116.

Кокановић Марковић 2014: Кокановић Марковић Маријана. *Друштвена улога салонске музике у животу и систему вредности српског грађанства у 19. веку*. Београд: Музиколошки институт САНУ.

Макуљевић 2006. Макуљевић Ненад. *Уметност и национална идеја у XIX веку*. Београд: ЗУНС.

Малић 2009: Малић Горан. *Летопис српске фотографије 1839–2008*. Београд: Фотограм.

Петковић 2003. Петковић М. Радивоје. *Нишка гимназија 1878–2003*. Ниш: издање аутора.

Политика, 1908: „Музика. Драгутин Чижек", 27. мај, 3.

Поповић 1941: Поповић. М. Ар. „Један занимљиви музички документ из прошлости. Пронађене су две композиције из 1881. године посвећене великом српском родољубу Милошу С. Милојевићу". *Време*, 14. јануар, 8.

Станковић 2004: Станковић Корнелије. *Клавирска музика, књ. 1*. Прир. Даница Петровић, Маријана Кокановић. Београд: Музиколошки институт САНУ; Нови Сад: Завод за културу Војводине.

Станковић 1910: Станковић П. Тодор. *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*. Београд: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.

Todić 2001: Todić Milanka. *Fotografija i slika*. Beograd: Cicero.

Цветковић 2015: Цветковић Соња. *Музичка пракса у Нишу од краја XIX века до почетка Другог светског рата – идеолошки, културни и уметнички контекст*. Ниш: Универзитет у Нишу, Факултет уметности, Центар за научнистраживачки рад и САНУ Универзитета у Нишу.

Цветковић 2018: Цветковић Соња. *Нишка црквена певачка дружина „Бранко" – 130 година*. Ниш: Саборни храм Свете Тројице.

Sonja S. CVETKOVIĆ

SYNAESTHESIA OF VISUAL AND MUSICAL – VIĆENTIJE PETRIK: MARŠ MILOŠA S. MILOJEVIĆA (MILOŠ S. MILOJEVIĆ`S MARCH)

Summary

The paper analyzes the visual aspect of the score cover page and the musical content of the Marš Miloša S. Milojevića (Miloš S. Milojević`s March) for piano (1881), composed by Vićentije Petrik, a Czech musician who worked in Serbia at the end of the 19th century. This almost unknown work of our musical past, dedicated to the Miloš S. Milojević (1840–1897), a prominent figure of the Serbian military, political and cultural history, was chosen as a paradigmatic example of the musical and visually expressed ideology of nationalism.

The visual aspect of the score cover page, where the soldiers of the Deževa-Ibar battalion which fought in the Serbian-Turkish wars (1876–1878) and the commander of the battalion Miloš S. Milojević where shown, have almost documentary character. Thus, in the visual identity of the cover page has been achieved authenticity – one of the main elements of the poetics of the visual culture of nationalism. The realistic figures of the soldiers, the precise lines and the many other details, suggest that the lithography of the score cover page is probably inspired by a photo.

The music analysis shows that the Petrik`s march corresponds with the canonized form of the march genre and the presence of the established markers of the national musical discourse. Miloš Milojević`s March belongs to the type of folklore march. While in the first part of the march one cannot establish a connection with some concrete folk song, the beginning of the melody in Trio shows similarity to the Serbian folk song Sunce jarko, ne sijaš jednako (Bright sun, you don't shine equally).

The mentioned elements characteristic for the visual and musical poetics of the national culture testify about the comprehensiveness and presence of the national ideology in various media of artistic creation according to the dominant social values, expectations and the taste of the Serbian musical audience and public opinion.

Key words: Music, visual culture, national ideology, Miloš S. Milojević, Vićentije Petrik.

Рад је предат 29. маја 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 726.54(497.115)"15/16"
726.54(497.6)"15/16"
doi: 10.5937/bastina1948399L

Оригинални научни рад

*Нина М. ЛОЈОВИЋ МИЛИНИЋ**
Висока школа за туризам и хотелијерство Требиње

АРХИТЕКТУРА ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКАВА НА ПРОСТОРУ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА АРХИТЕКТУРУ ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ У XVI И XVII ВИЈЕКУ**

Апстракт: Предмет рада усмјерен је на карактер архитектонских облика заступљених на подручју Пећке патријаршије у XVI и XVII вијеку, с посебним освртом на источну Херцеговину, односно Захумску епархију. Ова градитељска остварења карактеришу различити домети и архитектонска рјешења. Најчешћи тип грађевина су мањи, једнобродни храмови, сасвим поједностављених облика, док се веће цркве граде са разноликим основама. Наос је најчешће правоугаоног облика, пресведен полуобличастим сводом, са полукружном апсидом на источној страни. Сложеније по конструкцији су цркве са прислоњеним луковима. Подигнут је велики број храмова који личе на рашке споменике из XIII вијека, уз одсуство бочних параклиса и поједностављене горње конструкције. То су једнобродне грађевине, са пространијом олтарском апсидом, правоугаоним пјевницама и припратом на западној страни. Као узори српског градитељства понекад су служили и споменици из XIV и XV вијека, па се граде и цркве триконхосне основе, са куполом која почива на пиластрима, без сложенијих архитектонских рјешења.

Кључне ријечи: православни архитектонски облици, грађевински материјал, Пећка патријаршија, источна Херцеговина.

ОПШТЕ ОДЛИКЕ АРХИТЕКТУРЕ ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКАВА НА ПОДРУЧЈУ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ У XVI У XVII ВИЈЕКУ

Замашнија српска градитељска активност, након турског освајања, започела је у централним областима Пећке патријаршије: на Косову, у Полимљу и Херцеговини. Обнова градитељства најприје се одвијала у Херцеговини,

* Магистар ликовних умјетности из области сликарства, ninamilinic@yahoo.com

** У тексту су коришћени подаци и закључци до којих је аутор дошао током израде докторске дисертације "Архитектура, живопис и иконопис у источној Херцеговини у XVI и XVII вијеку".

о чему свједоче храмови подигнути око 1500. године: Луг, Свети Илија у Поповом Пољу, Ошанићи, Тврдош. Област у коме је забиљежена градња цркава средином XVI вијека је поријечје Велике и Јужне Мораве (Ајдановац, храмови Ваведења и Светог Јована у Јањушу, Каменац, Борач, Трново), изузимајући усамљене градитељске подухвате у другим областима Пећке патријаршије. Турске власти се нису противиле подизању хришћанских храмова, уколико су за то били испуњени одређени услови. Поправка или обнова храмова дозвољавала се, уколико је на том мјесту већ постојао храм из времена прије освајања Мехмеда Освајача. Грађевинске интервенције, обављане на већ постојећим монументалним црквама забиљежене су на спољашњој припрати у Пећи око 1562. и Грачаници 1568. године (Петковић 1965: 49). Највјероватније је, током шесте и седме деценије XVI вијека, саграђена и велика црква посвећена Светом Николи, Никољац, крај Бијелог Поља (Петковић 1964: 547-548). На прелазу из XVI у XVII вијек забиљежена је градња и у периферним областима Пећке патријаршије, нарочито у западним и сјеверним крајевима. Тада су подигнути: Грабовац 1587. у данашњој јужној Мађарској, Гомионица 1595. код Бањалуке, Гомирје 1601/1602. код Огулина, Возућа код Завидовића и др. (Петковић 1965: 50).

Градитељска остварења овог периода карактеришу различити домети, од монументалних камених грађевина до малих сеоских цркава. Изглед и величина цркава зависила је од могућности наручиоца, затечених темеља, наклоности турских власти, тако да се примјећује неуједначеност у архитектури, стилу и декорацији. Приликом подизања већих храмова, употребљаван је солидан материјал са намјером да се грађевини да што репрезентативнији спољашњи изглед. Пива, саграђена 1572-1573. године, примјер је монументалног здања грађеног од лијепо тесаних квадера, док је Ново Хопово из 1585-1586. године оличење пажљиво живописане фасаде (Петковић 2000: 363-364). Најчешћи тип грађевина, са краја XV до средине XVI вијека, су мањи, једнобродни храмови, сасвим поједностављених облика, док су се веће цркве градиле са разноликим основама. Наос је најчешће правоугаоног облика, пресведен полуобличастим сводом, а са источне стране обично се налази олтарски простор са полукружном апсидом нижом од грађевине. Ове грађевине аутентично су прекривене каменим плочама или шиндром, омалтерисане и окречене.

Сложеније по конструкцији су цркве са прислоњеним луковима. Истраживањем сакралног градитељства на подручју Балкана уочен је велики број цркава са прислоњеним луковима. Карактеристика овог типа је да су у унутрашњости уз подужне зидове постављени пиластри међусобно повезани луковима, који имају конструктивну и декоративну улогу. Њихова конструктивна улога огледа се у смањивању распона и прихватању оптерећења свода. Горња конструкција, подужни, најчешће полуобличасти свод,

повећањем ширине наоса добио би распон који би градитељи тешко савладали. Постављањем оваквих пиластара са луковима смањен је распон па је омогућена лакша конструкција свода, а унутрашњи простор добија на монументалности. У периоду XV, XVI, XVII и XVIII вијека индентификоване су сљедеће варијанте:

1. Једнобродна грађевина са полукружном апсидом, засведена је полуобличастим сводом ослоњеним на бочне прислоњене лукове;

2. Грађевина тробродног рјешења које је, у суштини, развијена варијанта једнобродног, разликује се у систему конструкције која носи полуобличасти свод;

3. Грађевине које имају систем лукова прислоњених уз подужне зидове и малу куполу, ослоњену директно на ојачавајућа ребра (Окиљ 2013: 9-10).

У овом периоду подигнут је велики број храмова који личе на рашке споменике из XIII вијека, уз одсуство бочних параклиса и поједностављење горње конструкције. Ријеч је о једнобродним грађевинама, обично са пространијом олтарском апсидом и ниским правоугаоним пјевницама. Са западне стране налази се припрата (Петковић 2000: 365). Овој групи припадају: Троноша код Лознице 1559, Мајсторовина код Брскова и Добриловина код Мојковца грађене крајем XVI вијека, Озрен у источној Босни око 1570. године (Петковић 2000: 365). Распрострањеност оваквог типа цркава нарочито је примјетна у сливу ријеке Дрине, па се овај поједностављени тип цркава рашког стила назива дрински (Ђурић 1975: 15-27). Као узори српског градитељства у XVI вијеку понекад су служили и споменици из XIV и XV вијека, па се граде и цркве тролисне, триконхосне основе, са куполом која почива на пиластрима, без сложенијих архитектонских рјешења. У ову групу спадају: Ново Хопово 1576, Стари Јазак XVI-XVII вијек, Петковица око 1580. на подручју Фрушке Горе и у Поморављу, а у Босни манастири Папраћа и Моштаница из XVI вијека (Кајмаковић 1972: 300-302). Спољашњост ових храмова је скромно украшена тако да храмови подигнути након 1557. године не подржавају моравску традицију разуђених фасада, љепоту камене плетерне пластике, розете или керамопластичну декорацију. Западни улази ових храмова, као и прозори на амбициозније украшеним здањима имали су камене оквире завршене полукружно, а понекад и профилисане. Спољашњи зидови цркава, посебно апсиде, украшаване су вијенцем полукружних аркада.

На подручју Херцеговине и Црне Горе цркве су грађене од два основна материјала: камена и кречног малтера. Цркве су покривене каменим плочама, вађеним из околних мајдана. Темељи цркава грађени су од ломљеног камена у кречном малтеру. У већини случајева зидови су споља грађени правилним квадерима камена кречњака који су слагани у хоризонталне редове са правилно превезаним спојницама.

СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРАВОСЛАВНЕ САКРАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ НА ПРОСТОРУ ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ У XVI И XVII ВИЈЕКУ У ОДНОСУ НА ПРАВОСЛАВНО ГРАДИТЕЉСТВО НА БАЛКАНУ ИСТОГ ПЕРИОДА

Једнобродне цркве са издуженом правоугаоном основом, засвођене полуобличастим сводом и апсидом на источној страни, представљају архитектонска обиљежја великог броја херцеговачких цркава обновљених или сазграђених током XVI и XVII вијека. Са овим типолошким одредницама, које су наставак рашке просторне концепције у сведеном облику, су цркве: Светог Георгија, Светог Константина и Јелене у Гомиљанима, Светог Петра и Павла у Запланику. Постоје и цркве у облику триконхоса или тролиста које воде поријекло од најстаријих византијских апостолиона (Ошанићи, црква Светог Илије у Месарима) (Шево 2002: 232).

Једноставна засведена *црква са прислоњеним луковима* је најраспрострањенији тип цркава у Херцеговини, чија је експанзија градње забиљежена у вријеме турске доминације. Велики број цркава налази се на подручју Херцеговине и Црне Горе, али и много већи број, него што су ранија истраживања показивала, концентрисан је на подручју Балкана (данашње Бугарске, Србије и Македоније). Могу се подијелити у два типа:

1. Основни (једноставнији) тип- јавља се на цијелом Балкану;
2. Развијени тип- јавља се у Херцеговини и Црној Гори.

Организам *једноставног* или *основног типа* чини правоугаони простор завршен полукружном апсидом, засведен полуобличастим сводом који прихватају прислоњени лукови. Ријетко се јављају други облици апсида: споља правоугаона, унутра полукружна (Луг, Струјићи), затим споља тростране или петостране, док су унутра по правилу полукружне. Унутрашњи простор ових цркава подијељен је на *два, три* или *више травеја* у зависности од броја пиластара и унутрашњих прислоњених лукова.

Свод у овим грађевинама може бити ојачан попречним ребрима или без ојачања. На простору Епархије херцеговачке ова ребра јављају се у цркви Светог арханђела Михаила у Аранђелову, цркви Ваведења Богородице манастира Завала, а изостала су у црквама Успења Пресвете Богородице у Лугу, Светог Климента у Мостаћима, Светог Климента у Дражин Долу, Светог Јована у Жакову код Требиња (Корać, Ђурић 1964: 569-581). У зависности од подручја на којем су цркве изграђене и у зависности од вјештине мајстора, могућности и захтјева поручилаца, различито су обликовани прозорски отвори, портали, обраде фасаде и сл.

Код цркава *без ојачавајућих попречних ребара* простор наоса је подијељен на три једнака травеја, изузев неколико цркава код којих је средњи травеј шири, док је код оних са *сводом ојачаним попречним ребрима* средњи

травеј најшири. Примјетна је и различита конструкција ојачавајућих ребара која се код неких цркава директно ослањају на пиластре, а код неких се ослањају или на конзолу постављену у основи пиластара или се постепено испуштају у равни свода. Код већине тротравејних цркава прислоњени лукови су ослоњени на пиластре и попречне зидове, али се код појединих као конструктивни елемент појављују и угаони пиластри (црква Светог Климента у Мостаћима, црква Успења Богородице у Лугу) (Окиљ 2013: 321).[1] Двотравејне цркве које имају по два пара прислоњених лукова уз подужне зидове прилично су ријетка појава. Црква у Лугу припада овој групи, а с обзиром да свод није појачан попречним ребрима, ријеч је о директном утицају прероманичке архитектуре Приморја (Окиљ 2013: 324).

У периоду XV, XVI, XVII и XVIII вијека на подручју Херцеговине формиран је *развијени тип* цркава са прислоњеним луковима. Директно је произашао из једнобродне засвођене грађевине са прислоњеним луковима и представља комбинацију једнобродне цркве и тробродног базиликалног рјешења. Настао је постављањем попречних полуобличастих сводова, чиме је смањен распон подужног полуобличастог свода. Херцеговачке цркве из овог периода, на подужним зидовима имају по два пиластра које повезују лукови, док се полуобличасти свод ослања на бочне прислоњене лукове (Луг 1503.). У ријетким случајевима јавља се благо преломљени свод као код цркве манастира Житомислић, затим у црквама Светог Николе у Домашеву, Покрова Пресвете Богородице у Моску, Светог Николе у Срђевићима и Тријебњу, Светих Врачева у Гомиљанима, као и у Добрићеву, над источним и западним травејима и припратом. Дубоки прислоњени лукови изгледају као попречни полуобличасти сводови. Постављени су на лукове који се ослањају на слободне ступце и подужне зидове, односно дубоки пиластри олакшани су лучним полазима дуж подужних зидова. Цркве у основи изгледају као тробродне, а у елевацији су једнобродне (Завала, Житомислић). Веће димензије, односно веће ширине ових цркава, наметнуле су потребу за изградњом дубоких прислоњених лукова чиме је унутрашњи простор постао монументалнији. Развијеном типу припадају цркве манастира Житомислић, Завале и цркве Светог кнеза Лазара у Влаховићима код Љубиња, Рођења Пресвете Богородице у Љубињу и Арханђела Михаила у Величанима у Поповом пољу. Као чест елемент грађевина са дубоко прислоњеним луковима на простору Пећке патријаршије јавља се купола или само кубе, без тамбура (Ломница, Свете Тројица у Пљевљима), тако да овај тип грађевина стоји у вези са рашком градитељском традицијом, односно једнобродним једнокуполним црквама. Такво рјешење не сусрећемо на грађевинама из XVI-XVII вијека на простору Епархије захумско-херцеговачке и приморске.

1 Цркве сагрђене на простору Грчке обавезно имају угаоне пиластре као грађевински елемент, без обзира на број травеја.

ПРЕГЛЕД ЗНАЧАЈНИЈИ ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКАВА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ У XVI И XVII ВИЈЕКУ И ЊИХОВА АРХИТЕКТОНСКА ОБИЉЕЖЈА

Цркве Светих Врачева,, Светог Георгија и Светог Константина и Јелене у Гомиљанима

Црква Светих Врачева- Врачевица, саграђена у XV вијеку, налази се у селу Гомиљани код Требиња. То је једнобродна грађевина, правоугаоног тлоцрта, са полукружном апсидом на истоку и улазом на западу. Засвођена је благо преломљеним сводом који се ослања на подужне зидове. На западној страни цркве налази се портал уоквирен каменим довратницима и надвратником. Изнад портала је ниша са благо преломљеним каменим луком. Отвори на цркви су поредани у два хоризонтална нивоа, а уоквирени су каменим блоковима. У унутрашњости цркве, са источне стране сачуван је дио старе поднице, док је дио камене часне трпезе оборен. На источном крају јужног зида је ниша ђаконикона, а на источном углу сјеверног зида је ниша проскомидије и уз њу камена плоча (Шево 2002: 197). Црква је покривена каменим плочама.

Обновљена црква Светог Георгија, Гомиљани

У селу Гомиљани налази се и црква, такође из XV вијеку *светог Георгија* позната по имену *Ђурђевица*. Из тог времена сачувани су западни зид са забатом, источни зид са олтарском апсидом и подужни зидови висине од пола до једног и по метра (Шево 2002: 198). Недостајући дијелови зидова

и свод, страдали вјероватно у земљотресима током седме деценије XX вијека, реконструисани су 2009. године. Црква светог Георгија је једнобродна црква малих димензија са издуженом правоугаоном основом. Засвођена је полуобличастим сводом. На источној страни налази се апсида, полукружног облика са спољашње и унутрашње стране. Под апсиде олтарског простора подигнут је за један степеник изнад пода наоса (Комисија за очување националних споменика БиХ 1015). Црква је поплочана каменим плочама правоугаоног облика. На средини западног зида је правоугаони улаз, са каменим довратницима и надвратником, подигнут за два степеника изнад пода наоса. Над улазом је полукружно завршена ниша. У западном зиду је звоник на преслицу са једним отвором за звоно. Правоугаони уски прозори, са једноставним каменим профилима, налазе се у средини сјеверног и јужног зида и у апсиди. Отвори у сјеверном и јужном зиду раније су били лучно завршени (Комисија за очувње националних споменика БиХ 2015). Покривена је двоводим кровом од камених плоча. Унутар цркве постојао је дрвени иконостас са дверима (Комисија за очувње националних споменика БиХ 2015). Данас у цркви стоји нови дрвени иконостас. Црква Светог Георгија по својим архитектонским обиљежјима и типолошким одредницама подудара се са црквама Врачевица и Констадиновица у Гомиљанима које су такође сграђене у XV вијеку. Слична је и црквама Рођења Богородице у Драчеву и Успења Богородице у Дријењанима сграђеним у периоду од XV-XVII вијека.

Црква Светої Констаншина и Јелене сграђена у XV вијеку, налази се у селу Гомиљани код Требиња. То је једнобродна грађевина, правоугаоног тлоцрта, са полукружном апсидом на истоку и улазом на западу. Са јужне стране налазио се параклис маузолејног карактера са стећком у средини. На основу остатака цркве претпоставља се да је апсида била покривена полукалотом, а црква засвођена полуобличастим сводом (Комисија за очувње националних споменика БиХ 2015). Отвори у цркви су се налазили у апсиди и источном и јужном зиду анекса. Уски отвори, правоугаоног облика, уоквирени су каменим профилима. Са унутрашње стране јужног зида, уз апсиду и у јужном зиду анекса налази се мања ниша (Комисија за очувње националних споменика БиХ 2015). Правоугаони портал уоквирен је каменим довратницима и надвратником. Изнад је ниша завршена благо преломљеним луком.

Црква Усйења Боїородице у Луїу

Црква Усйења Боїородице се налази у гробљу села Луг, неколико километара западно од Требиња. Припада скупини једнобродних херцеговачких цркава са прислоњеним луковима. Правоугаоног је тлоцрта. На источној страни налази се апсида полукружног облика изнутра, а правоугаоног споља. Могуће је тај облик апсиде довести у везу са црквом Светог Павла, манастира Светог Петра и Павла у Чичеву (Поповић 1973: 313-346), али

је вјероватније претпоставити да је овакав облик апсиде посљедица утицаја средњовјековног црквеног градитељства на дубровачком подручју, одакле је потицао градитељ цркве у Лугу- Михоч Радојевић (Шупут 1991: 139; Окиљ 2013: 186). Овакву апсиду сусрећемо и на црквама Свете Варваре у Струјићима и Рођења Богородице у Дубљанима (Шево 2002: 208-209). На западној фасади налази се звоник на преслицу. Озидан је у XIX вијеку од фино обрађеног камена вапненца, са једним отвором за звоно. Грађевина је засвођена полуобличастим сводом који се ослања на два пара бочно прислоњених лукова. Лукови се ослањају на пиластре који дијеле унутрашњост цркве на два приближно једнака травеја. Уз западни зид постављена су два широка угаона пиластара па је тако оформљена припрата, чији је под за један степеник виши од остатка цркве (Окиљ 2013: 186). Источни лук јужног зида је прекинут пиластром формираним уз прозорски отвор тако да се према истоку равно завршава. На цркви се налазе четири правоугаона прозорска отвора, са каменим оквирима, благо закошеним према вани. На западној страни цркве је правоугаони улазни портал, изведен од архитрава и два камена довратника. Изнад архитрава, у основи звоника, смјештена је мања четверодјелна камена розета. У црквеном гробљу налази се већи број надгробних споменика који су по врсти материјала и начину обраде врло слични звонику. У доње зоне зидова цркве уграђени су стећци. На фасадне површине је нанесен танак слој кречног малтера, осим на западној фасади која је обложена правоугаоним блоковима. Под је поплочан каменим плочама, приближно правоугаоног облика. Наос и апсида су покривени двосливним кровом, а кровни покривач је цријеп.

Црква Светог Петра и Павла у Ошанићима

Црква Светог Петра и Павла налази се у селу Ошанићи у близини Стоца. Подигнута је прије 1505. године. У основи је у облику триконхоса. По типологији најсроднија јој је црква Светог Илије у Месарима (Шево 2002: 210). Полукружна олтарска апсида цркве у Ошанићима је на истоку и нешто је већа од бочних апсида на сјеверу и југу. На западној страни је вањска припрата. Црква је засвођена полуобличастим сводом. Отвори у јужном и сјеверном зиду су правоугаоног облика и налазе се један наспрам другог. У бочним апсидама правоугаони отвори се сужавају тако да са спољашње стране дјелују као пушкарнице. Изнад припрате је розета уписана у квадрат са каменим крстастим украсом. Сјеверна страна вањске припрате је затворена каменим зидом, док се јужна конструкција крова ослања на јак хоризонтални угаони стуб. У поду припрате налазе се двије надгробне камене плоче. Испред улаза је плоча са угравираним приказом стријелца. Натпис са друге плоче упућује на ктитора Радосава Храбрена и вријеме градње или обнове, односно на 1505. годину (Храбак 1956: 36; Вего 1962: 202; Вего 1964: 55).

Црква Светих апостола Петра и Павла,
сјеверни зид и пјевница, Ошанићи

На улазном каменом порталу јавља се форма преломљеног, сараценског лука (Андрејевић 1963: 51-57; Андрејевић 1965: 171-174; Петковић 1995: 239-253). Изнад улаза је натпис: *Храм Светих апостола Петра апостола Павла* и датум обнове: *1832. година*. У западној фасади, изнад припрате је звоник „на преслицу" са три отвора, подигнут 1923. године. Звоник је оштећен 1992-1993. године. Црква је омалтерисана кречним малтером и окречена у бијело. Поплочана је каменим плочама са каменом часном трпезом у олтарском дијелу. У централном дијелу је камени кружни амвон са уписаном шестокраком звијездом и неколико кругова. Унутар најмањег круга су једва видљиви полукружни украси. Кров је покривен каменим плочама (Комисија за очување националних споменика БиХ 2012).

Црква Светог Николе у Тријебњу

Црква Светог Николе у Тријебњу код Стоца је једнобродна грађевина издужене правоугаоне основе. Након минирања 1997. године остао је дјелимично сачуван звоник са тријемовима, дио западног зида до висине крова и мањи дио сјеверне пјевнице. Јужна пјевница је затрпана фрагментима зидова и сводне конструкције (Комисија за очување националних споменика БиХ 2012). Оригинално, црква је била засвођена подужним благо преломљеним сводом. Овакав свод имају и цркве Светог Николе у Домашеву, Светог арханђела Михаила у Угарцима и Свете Петке на Грабу, све саграђене у XVI и XVII вијеку. На источној страни је апсида полукружног облика споља и изнутра. У сјеверозападном дијелу цркве, на правоугаоној каменој плочи, исклесан је натпис у коме се помиње ктитор војвода Радоје Храбрен и година 1534, као вријеме *„сазидања и обнове"* храма Светог Николе (Шупут 1991: 251). У бочним зидовима олтарског простора смјештене су правоугаоне нише ђаконикона и проскомидије. Правоугаоне пјевнице изграђене на подужним странама цркве засведене су попречно постављеним полуобличастим сводовима. Под олтарског простора подигнут је за један степеник изнад пода наоса.

Улаз у цркву налазио се на западној страни, а изнад улаза је једноставна розета. До рушења 1997. године у осовинама апсиде и пјевница били су уски прозори правоугаоног облика, док се на западној фасади налазио четвртасти отвор са крстообразном каменом профилацијом. У темељне појасеве цркве, на појединим мјестима, узидани су стећци. Испред цркве је био звоник са отвореним тријемом, саграђен 1857. године (Кајмаковић 1971: 318). Покривена је двоводним кровом од камених плоча.

Црква Светог Николе у Срђевићима

Црква Светог Николе је мањих димензија, припада типу једнобродних грађевина правоугаоног тлоцрта. Налази се на православном гробљу села Срђевићи и скоро је до половине укопана у земљу. Црква је засвођена благо преломљеним сводом који се ослања на масивне подужне зидове. На источној страни налази се полукружна апсида у којој се налази камена часна трпеза. У сјеверном и јужном дијелу апсиде, смјештене су мале квадратне нише за проскомидију и ђаконикон. Под је од камених плоча неједнаке величине, везаних малтером. На западној страни цркве налази се звоник „на преслицу“ дозидан у XIX вијеку (Шево 2002: 158). Направљен је од фино обрађеног камена вапненца, са једним отвором за звоно. Улазна врата, на западној страни, уоквирена су надвратником и довратницима од усправљених стећака. Врата портала су израђена од дрвених необрађених дасака, а са вањске стране је прикован крст. Прозори у цркви се налазе на јужном зиду, а уски отвори на апсиди и испод звоника. У црквеном гробљу налазе се надгробни споменици који су по метеријалу и начину обраде слични звонику цркве. Црква има масивне камене зидове, различите дебљине. Камени квадери грубо обрађени и релативно правилно клесани, остали су видљиви на вањским фасадама. Већи и правилнији камени блокови слагани су на угловима, а мањи и неједнаких димензија су употребљени за зидове. Црква је покривена каменим плочама.

Црква Светог Николе, Срђевићи

Црква Светог арханђела Михаила у Аранђелову

Црква Светог арханђела Михаила налази се у селу Аранђелово, удаљеном двадесетак километара источно од Требиња. То је једноставна једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни, припратом и звоником „на преслицу“ на западној страни.

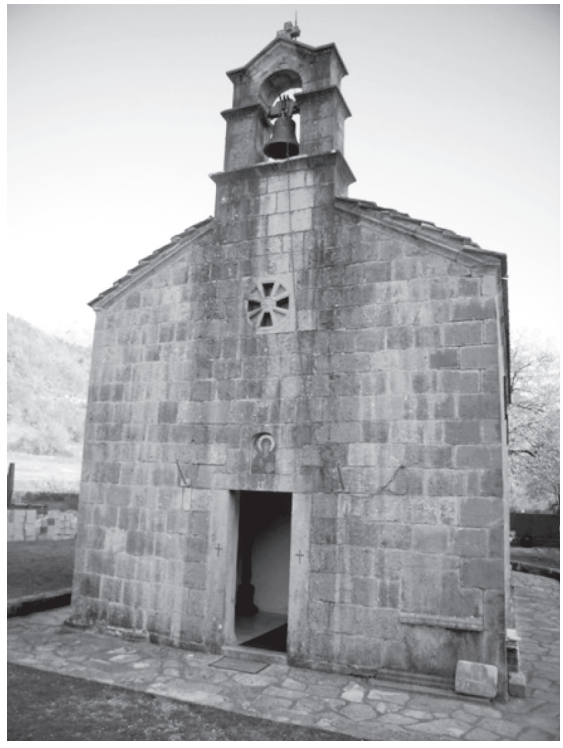

Црква Светог арханђела Михаила, Аранђелово

У унутрашњости, црква је засведена подужним полуобличастим сводом који има два попречна ојачавајућа лука. Дуж бочних зидова наоса и припрате, постоје дубоки прислоњени лукови ослоњени на пиластре. У наосу су конструисана по три лука од којих је средњи најшири и нешто виши од остала два, док је дуж бочних зидова припрате конструисан по један лук (Шупут 1984: 25). Зидови припрате на сјеверној и јужној страни, леже на стећцима, а у унутрашњости цркве сачувана су два стећка, који служе као камене клупе (Шево 2002: 179). Са спољашње стране западног зида, у доњем јужном дијелу, видљиви су дијелови узиданог стећка. Црква је поплочана каменим плочама. Под апсиде је издигнут два степеника изнад нивоа пода наоса. Издигнути амвон полукружног облика направљен је од камена без украса. Црква је освијетљена кроз три прозорска отвора, по један на јужном и сјеверном зиду и прозорски отвор на апсиди.

Прозорски отвори у наосу лучно су завршени, а налазе се унутар средњег прислоњеног лука. Једноставног су правоугаоног облика са каменим оквирима благо закошени према вани. Распоред ових отвора симетричан је у односу на распоред унутрашњих конструктивних елемената. На западном зиду, смјештен је улазни портал са каменим надвратником и довратницима. У јужни довратник главног улаза[2] узидан је камен са надгробним натписом жупана Крње. Његова смрт се везује за XI-XII вијек, па је могуће да је раније на овом мјесту постојала старија маузолејна црква (Кајмаковић 1971: 365). Изнад портала је лунета и перфорирана камена розета уписана у квадрат. Подијељена је у осам поља која су распоређена, наизмјенично пуно-празно поље, тако да четири поља образују крст. Звоник, на западној страни има само један отвор за звоно, а сагрђен је накнадно, вјероватно у XIX или раном XX вијеку (Паријез 2012: 219). На источној фасади, изнад апсиде, налази се мањи камени крст. У зидове цркве узидани су стећци који су и данас видљиви на неколико мјеста (јужна страна апсиде). Са сјеверне стране видљиви су и остаци темеља раније цркве. Црква је, укључујући и апсиду, прекривена каменим плочама. У црквеном гробљу налазе се надгробни споменици који су по врсти материјала слични звонику.

Црква Благовјештења у Житомислићу

Манастир Житомислић са *црквом посвећеном Благовјештењу*, налази се на лијевој обали Неретве у близини Мостара. Припада типу херцеговачких цркава са прислоњеним луковима развијеног типа. Црква је подужна грађевина са апсидом тространом споља, а полукружном унутра (Окиљ 2005: 23).[3] На западној страни је звоник дограђен 1891. године на мјесту гдје су раније постојали дрвени тријем и звоник (Окиљ 2005: 23). Унутрашњост је рашчлањена на три травеја, односно олтарски простор, наос и припрату. Типолошки, слична је црквама у Завали и манастиру Свете Тројице у Пљевљима, јер све три споља имају једнобродни, а унутра тробродни план. Бочни бродови засвођени су попречно постављеним полуобличастим сводовима нижим од свода главног брода. Изгледају као дубоки прислоњени лукови. Средњи брод, нешто шири од бочних, завршава се полукружном апсидом. Засведен је благо преломљеним сводом који се ослања на преградни олтарски зид и на два стуба у западном дијелу наоса, без ојачавајућих лукова. Преломљени свод одраз је утицаја готике, односно појединих горњих конструкција приморских црквица из XV вијека

2 У ранијој литератури (Шево 2002: 179; Шево 2003: 1, Окиљ 2013: 182.) грешком је наведено да је натпис уклесан у довратнику врата која воде из припрате у наос.

3 Садашња црква је заправо идеална реконструкција грађевине која је срушена 1992. године.

(Кораћ, Ђурић 1964: 589). Олтарски простор одвојен је од наоса попречно постављеним зидом, у коме се налазе отвори за проскомидију и ђаконикон. Простор проскомидије има плитку полукружну нишу у источном зиду, а источни зид ђаконикона је равно завршен. Двоспратна припрата је зидом одвојена од наоса. Приземни дио засвођен је попречно постављеним полуобличастим сводом, нешто вишим од висине бочних сводова. У западном и сјеверном зиду су правоугаона ниска врата са каменим довратницима и надвратницима. Изнад надвратника, са спољашње стране, су плитке, полукружно засведене, издужене нише. Изнад је мала правоугаона катихумена у коју се улази кроз отвор у своду припрате. Према цркви је отворена правоугаоним отвором, а са звоником повезана је једним отвором у западном зиду. Завалска црква такође има катихумену, што додатно упућује на сродност градитељских облика ове двије цркве.

Стубови су осмострани са капителима украшеним плитким рељефима и натписима. Осмострани стубови присутни су у припратама средњовјековних цркава у Србији и на Приморју (Кораћ, Ђурић 1964: 79). Слични стубови налазе се у порти завалске цркве. Два са базама су готово идентични завалским стубовима (Окиљ 2010: 65). Засјечени дијелови капитела сјеверног стуба имају рељефни украс чија форма подржава исламски сталактитни мотив (Шупут 1991: 84). Украшавање житомислићких стубова представља спајање старих, домаћих украсних елемената са стећака и детаља из исламске умјетности (Којић 1983: 74). Амвон у житомислићкој цркви датован је у XVII вијек (Кајмаковић 1971: 136). По начину обраде готово је идентичан завалском. У камени квадрат уписан је осмоугаоник, испуњен шестоугаоницима. Средишњи дио заузима амвонска розета са мотивима стилизованог цвијета. Око розете се шири концентрични круг. Сродност са црквом у Тврдошу Љ. Којић запажа у лијепо обрађеном поду са амвоном (Којић 1983: 80). Иако је тврдошки амвон кружног облика био попуњен истим бојама и шестоугаоницима (Шоровић 1911: 519). У јужном и сјеверном зиду налазе се по три полукружно завршена отвора, вјероватно настала током обнове 1869. године (Окиљ 2005: 23). Отвор на апсиди се завршава благо преломљеним луком. У источном зиду изнад апсиде је мањи правоугаони отвор. На западној страни је звоник квадратног облика. Изграђен је на четири јака стуба повезана луковима на које се ослања крстасти свод. На све четири стране распоређени су окулуси и по два лучно завршена, профилисана отвора. На каменој квадратној плочи пробијен је мотив розете коју образује круг са уписаним крстом. Кракове крста сијеку лукови стварајући сегменте на периферији круга. У угловима квадрата пробијени су отвори завршени оштрим исламским луком. Примјетна је аналогија са розетом на цркви Светог Николе у Тријебњу (Којић 1984: 83). Црква је прекривена каменим плочама.

Црква Ваведења Богородице у Добрићеву

Црква *Ваведења Богородице* је грађевина спољa правоугаоне основе, подијељена на три травеја по дужини. На југоисточној страни завршена је полукружном апсидом, а на сјеверозападној страни је улазни портал. Источни и западни травеј засвођени су преломљеним сводовима, а изнад средњег травеја образован је крстасти свод који је еквивалент куполи (Шупут 1984: 67). Сјеверно и јужно од крстастог свода постављене су пјевнице засведене попречним полуобличастим сводом.

Црква Ваведења Богородице, југоисточна страна, Добрићево

„Источни травеј је намењен олтарском простору. Северно и јужно од њега одељења проскомидије и ђаконикона тако су изграђена да им се спољни зидови налазе у равнима зидова певнице. Заједно са певницама образују бочне бродове, уз основни простор цркве који спољa изгледа као једнобродна грађевина покривена двосливним кровом, у којем је скривен крстасти свод изнад средине. Проскомидија и ђаконикон имају своје мале апсиде, такође полукружне изнутра и спољa, изграђене у источном зиду цркве. Ђаконикон је танким преградним зидом одвојен од главног дела олтарског простора“ (Шупут 1984: 67). Камени амвон који се налази у наосу цркве је у облику уписаног круга у квадрат. У централном дијелу приказано је сунце чији се зраци шире према ободу круга. Амвон у припрати је једноставног кружног облика, без украса. Под у олтарском дијелу подигнут је за један степеник у односу на под наоса и припрате. У основама све три апсиде (олтарске, проскомидије и ђаконикона) постављени су уоквирени правоугаони прозори, као и у обје пјевнице. Испод крстастог свода смјештени су мали окулуси. Ширина прозора и окулуса се сужава према вани. Првобитни улаз

у цркву је измијењен доградњом припрате у XVII вијеку. Вањска припрата је неправилне, приближно правоугаоне основе. Шира је од наоса цркве за дебљину подужних зидова, тако да њени бочни зидови обухватају бочне зидове наоса. Унутрашњост је подијељена паром пиластара на које се ослањају прислоњени лукови. На лукове се ослања подужно постављен, благо преломљени свод. Црква је покривена двосливним кровом. Припрата је осијетљена са два правоугаона прозора, у јужном и сјеверном зиду.

Црква Ваведења Пресвете Богородице у Завали

Црква манастира у Завали припада групи херцеговачких засвођених цркава са бочним прислоњеним луковима. Оријентисана је у правцу запад-исток са полукружном апсидом споља и изнутра. Архитектонско рјешење условљено је њеним специфичним положајем, наиме сјеверна страна подвучена је под стијену која великим дијелом чини сјеверни зид цркве. Због ове везаности за природну формацију пећине, која је чини јединственим примјером у Босни и Херцеговини, замишљена основа цркве претрпјела је одређене деформације. Црква је у цјелини засвођена подужно постављеним полуобличастим сводом, чији је распон исти као распон апсиде. Главни подужни свод положен је на дубоке, полукружне прислоњене лукове, који изгледају као бочно прислоњени сводови. Бочни лукови су ослоњени на средини на дубоке пиластре. Пиластри су олакшани, лучно завршеним пролазима. У основи црква изгледа као тробродна грађевине иако је у елевацији једнобродна. Главни свод цркве ојачан је луковима, који на почетку излазе из равни зида у виду конзола (Шупут 1991: 86-87). Улаз у цркву, условљен специфичним положајем цркве, налази се на јужном зиду припрате. Улазни отвор правоугаоног облика, уоквирен је каменим довратницима и надвратником. У доњој зони десног источног довратника, уклесан је натпис: ПРЕКРИ СЕ 1833 (Окиљ 2010: 46). У осовини врата налази се правоугаони прозорски отвор, са благо закошеним каменим оквирима према унутра. Приликом обнове манастира 1911. године црквена врата су проширена, а прозор изнад врата наново пробијен, па су данашње димензије ових отвора резултат те обнове (Ђоровић 1999: 170). На јужној фасади, налази се још један прозор, у зони јужне пјевнице, са истим каменим оквирима. На источној фасади налазе се три правоугаона отвора и један окулус. Оквири прозора олтара и ђаконикона исте су профилације као и оквири прозорских отвора јужне фасаде. Најмањи је прозорски отвор на проскомидији који није профилисан. На забатном зиду је окулус са каменим оквиром, једноставне профилације. На западној фасади, према сјеверној страни, налази се правоугаони прозорски отвор. Уочљиво је да је на овој фасади било накнадних грађевинских интервенција, па се претпоставља да су на овом мјесту постојала врата. Два степеника лоцирана уз сјеверни дио западне фасаде,

такође упућују на раније постојање врата која су била улаз у катихумену. Улазом са запада остварена је директна веза између полупећинске келије, западно од цркве у коју се такође улази са платоа. Келија је била саставни дио старог конака. Овај улаз са запада оправдан је специфичним положајем, односно висинском разликом. Са западног платоа се директно улазило у катихумену (Окиљ 2010, 46-48). Ширина цркве у ентеријеру је различита због поменутог специфичног положаја. Са јужне стране олтарског простора налази се већа ниша полуобличасто засвођена, док је са сјеверне стране ниша мања и прилично деформисана јер је прислоњена уз стијену. Олтарска апсида је полукружног облика засвођена полукалотом. У апсиди се налази зидани синтронон. У проскомидији, на њеном сјеверном зиду, усјечена у стијену, налази се правоугаона ниша у чијем је дну отвор за одвод воде (Окиљ 2010, 48). Западни дио, који је највјероватније имао улогу припрате, ужи је од наоса и има приземну просторију и спрат. Приземни дио, једноставног плана и структуре, засведен је подужним полуобличастим сводом. Изнад је мања засвођена правоугаона просторија, катихумена, са четвртастим отвором према цркви и улазом са западне стране (Корач, Ђурић 1964: 579).

Амвон, Завала

Црква је поплочана каменим плочама. Амвон квадратног облика украшен је уписаним кругом у камени оквир. Круг је испуњен шестоугаоницима окер, црвенкасте и сиве боје. У центру круга је кружна камена плоча, амвонска розета, са мотивом стилизованог цвијета. Око цвијета шире се три концентрична круга, од којих је први правилан, а друга два таласаста. Оквири квадрата и круга су од камених плоча различитих димензија. Поред сличности са житомислићким, завалски амвон има сличности и са тврдошким, који је такође био кружног облика, попуњен шестоугаоницима. У манастирској порти, са источне стране, налазе се три камена стуба, октогоналног пресјека.

Црква Светог Климента у Мостаћима

Црква светог Климента, налази се на гробљу села Мостаћи, удаљеном два километра западно од Требиња. Ова црква припада групи једноставних једнобродних грађевина са прислоњеним луковима. Издужене је правоугаоне осе, са апсидом на источној страни, полукружног облика и споља и изнутра.

У унутрашњости цркве налазе се по три једнака лука, које носе сразмјерно јаки пиластри. Лукови се на крајевима ослањају на угаоне пиластре, приближно једнаке половини слободних пиластара (Шупут 1991: 155). Тако су оформљене на сваком зиду по три нише. У бочним зидовима храма смјештене су правоугаоне нише за проскомидију и ђаконикон. Горњу конструкцију наоса чини подужно постављен полуобличасти свод који лежи на пиластрима. У цркви се налази дрвена олтарска преграда са дверима из XVII вијека (Шево 2002: 186). У унутрашњости јужног зида, на источној страни, налази се ниша уоквирена као прозорски отвор. Затворена је источним пиластром, што упућује на могућност ранијег постојања прозорског отвора (Окиљ 2013: 164). Отвори на цркви имају логичан положај и налазе се један у осовини апсиде и два у јужном зиду. Уоквирени су правоугаоним каменим оквирима. У средини западног зида налазе се врата, уоквирена каменим довратницима и надвратником. У новије вријеме, судећи по начину обраде камена вјероватно у XIX вијеку, изнад западног зида цркве изграђен је звоник „на преслицу", од фино обрађених комада кречњака, са једним отвором за звоно (Шево 2002: 186). У црквеном гробљу могуће је видјети неколико надгробних споменика који су по врсти материјала, начину обраде и декоративним елементима врло слични звонику. Црква је покривена двоводним кровом са карактеристичним преклопом камених плоча на сљемену (Шупут 1991: 155). Под је покривен тесаним каменим плочама.

Групи херцеговачких цркава са прислоњеним луковима из XVI и XVII вијека припадају и цркве- Свете Петке у Мостаћима, Светог Климента у Дражин Долу, Светог Јована и Светог Стефана у Жакову, Светог арханђела Михаила и Светог Јована у Петровићима.

Црква Успења Пресвете Богородице у Тврдошу

Манастир Тврдош са *црквом Успења Пресвете Богородице* удаљен је око четири километара од Требиња. Током вишевјековног постојања више пута је рушен и обнављан. На остацима првобитне античке цркве из IV вијека утемељен је данашњи храм. На темељима тог античког здања стоје четири стуба која придржавају данашњу куполу. До данас су сачувани темељ и први ред камена западног зида са почецима јужног и сјеверног зида, а са источне стране дио јужног зида и отисак у стијени сјеверног зида. Зидови цркве су изграђени од ломљеног камена везаног кречним малтером (Јанковић 2003: 31).

Данашња тробродна црква подигнута је 1928. године (Шево 2002: 195). На источној страни налазе се три апсиде док је на западној страни припрата, благо закошена према сјеверу. Црква и припрата засвођене су полуобличастим сводом. Елиптичну куполу са осам прозорских отвора носе четири осмострана стуба. Поткуполни простор има правоугаони облик, по оси цркве распон је краћи, па купола има елиптичан облик. Стабла стубова су једнодјелна, благо сужена на врху, са квадратним капителом заобљених страница. Исклесани су од кречњака вапненца. Припрата је паром пиластара подијељена на два дијела. У јужном зиду је мањи отвор за врата, а у западном су улазна врата са украшеним забатом и звоником са три звона. На овој фасади распоређени су и уклесани крстови. Прозорски отвори смјештени су по три на подужним зидовима храма, један у апсиди главног брода, два у сјеверном зиду припрате и један у њеном јужном зиду. Кровови бочних бродова, између стубова, су у равни главног брода, док су источни и западни дијелови нешто нижи. Апсиде бочних бродова су такође ниже од средње апсиде и немају прозорских отвора. Над апсидама стоје првобитни вијенци клесани са олуцима (Јанковић 2003: 38). Бочни бродови засвођени су са по три попречно постављена свода.

Садашња црква саграђена је на темељима непромијењеним од почетка XVI вијека, када је у вријеме епископа Висариона I грађена црква Требињског манастира. Реконструисана црква из XVI вијека је четвероугаоне основе, са три апсиде на источној страни, гдје је средња већа од бочних. На главни брод, са западне стране, призидана је припрата под малим углом, прилагођена пружању литице са јужне стране (Јанковић 2003: 38-40). Обновљен је само горњи дио цркве, односно свод. Срушен је западни зид античке цркве, тј. источни зид припрате, са порталом, а сачувани су стубови, пиластри и вијенци, осим оних са јужне стране (Јанковић 2003: 36-38).[4]

ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 1963: Андреј Андрејевић. „Прилог проучавању исламских утицаја на уметност XVI и XVII века код Срба у Сарајеву и Босни". *Прилози за проучавање историје Сарајева*., год. I, књ. I, Сарајево. 51-71.

Андрејевић 1965: Андреј Андрејевић. „Манастир Моштаница под Козаром, *Старинар*. XIII-XIV. Београд. 163-175.

Vego 1962: Marko Vego. Srednjovjekovni natpisi Bosne i Hercegovine. *Zbornik* I. Sarajevo.

Вего 1964: Марко Вего. Средњовјековни натписи Босне и Херцеговине. *Зборник* II. Сарајево.

Јанковић 2003: Ђорђе Јанковић. *Манастир Тврдош*. Требиње.

4 Сачувано је некадашње лице зидова, јер су стари тесаници и вијенци уграђени у савремену цркву. Могуће да су сачувани дијелови зидова из цркве обновљене у вријеме краља Милутина (XIII /XIV вијек).

Корać, Ђурић 1964: Војислав Корać, Војислав Ј. Ђурић. Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XVI-XVII вијек. *Зборник Филозофског факултета*. VIII. Београд. 561-599.

Кајмаковић 1971: Здравко Кајмаковић. *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*. Сарајево.

Кајмаковић 1972: Здравко Кајмаковић. Одсјај моравске умјетности у Босни. *Зборник Моравска школа и њено доба*. Београд.

Којић 1983: Љубинка Којић. *Манастир Житомислић*. Сарајево.

Окиљ 2005: Милијана Окиљ. *Васкрс Житомислића*. Бања Лука.

Окиљ 2010: Милијана Окиљ. Манастир Завала. Београд.

Окиљ 2013: Милијана Окиљ. Цркве са прислоњеним луковима-поријекло облика, типологија и распрострањеност на Балканском полуострву–*докторска дисертација. одбрањена 13. 12. 2013. на Архитектонско-грађевинском факултету Универзитета у БањојЛуци*. Бања Лука.

Петковић 1964: Сретен Петковић. Трагом једне сликарске групе из друге половине XVI вијека, *Зборник филозофског факултета*. Београд. 541-553.

Петковић 1965: Сретен Петковић. *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*. Нови Сад: Матица српска.

Поповић 1973: Марко Поповић. Манастир Светог Петра *de Satro код Требиња. Гласник Земаљског музеја,* археологија. XXVII/XXVIII. Сарајево. 313-346.

Петковић 1995: Сретен Петковић. Исламски утицај на српско сликарство у доба турске владавине. *Српска уметност у XVI и XVII веку*. Београд. 239-253.

Петковић 2000: Сретен Петковић. Уметност првих деценија по обнови Пећке патријаршије (1557-1614). Београд. *Историја српског народа, Велика обнова, Архитектура*, 3. кн, II том, 362-367.

Паријез 2012: Мајна Паријез. Црква Светог архангела Михаила у Аранђелову код Требиња. *Крајина*. XI. бр. 41-42. Бања Лука. 206-258.

Ћоровић 1911: Владимир Ћоровић. Херцеговачки манастири I. Сарајево. *Гласник Земаљског музеја*. XXII. 505-533.

Ћоровић 1936: Владимир Ћоровић. Манастир Житомислић. *Старинар* X-XI за 1935-36. Београд. 3-36.

Ђурић 1975: Војислав Ј. Ђурић. Милешева и дрински тип цркве. *Рашка баштина I*. Краљево. 15-27.

Ћоровић 1999: Владимир Ђоровић. *Српски манастири у Херцеговини* приредио Ђорђе О. Пиљевић. Београд.

Храбак 1956: Богомил Храбак. О херцеговачким влашким комунама према пословној књизи Дубровчанина Живана Приблиновића. Сарајево. *Гласник Земаљског музеја*. 29-39.

Шупут 1984: Марица Шупут. *Српска архитектура у доба турске власти: 1459-1690.,* Београд.

Шупут 1991: Марица Шупут. *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*. Београд– Нови– Сад-Приштина.

Шево 2002: Љиљана Шево. *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*. Бања Лука.

Шево 2003: Љиљана Шево. *Културна баштина Републике Српске*. Нови Сад.

Комисија за очување националних споменика БиХ 1015. <http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3018> . 6.11. 2015.

Комисија за очување националних споменика БиХ 2012.
< http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1817>. 19. 10. 2015.

Nina M. LOJOVIĆ MILINIĆ

ARCHITECTURE OF THE ORTHODOX CHURCHES IN THE AREA OF THE PATRIARCHATE OF PEĆ WITH THE SPECIAL OVERVIEW OF THE ARCHITECTURE IN EAST HERZEGOVINA IN THE 16th AND 17th CENTURY

Summary

After the Turkish conquest, a greater Serbian building (construction) activity started in the central parts of the Patriarchate of Peć: in Kosovo, Polimlje and Herzegovina. Construction achievements of this period are characterized by various reaches, starting from the monumental stone buildings up to the small village churches. The most common type of the buildings, from the end of the 15th century until the mid-16th century, are single-nave churches of smaller dimensions, with rather simplified forms, while the churches of greater dimensions were built with various bases. The naos is mostly of the rectangular form, vaulted over with the half-arched dome, while on the east side there is usually the altar room with a semi-circular apse in the east, which is lower than the very building. These buildings are authentically covered with stone slabs or they have the wooden roofing slates cladding (called shingle) and they are plastered with mortar and painted. Churches with leant arches are more complex when the church construction is in question and their existence has been recorded in the area of the Patriarchate of Peć, particularly in East Herzegovina. In this period, a great number of churches was built resembling the monuments of Ras, from the 13th century. They did not have the side paracles and they had simplified upper construction and design. Single-nave buildings are in question here, usually with a more spacious altar apse and a low rectangular chorister's standing area. On the west side, there is the narthex. The prevalence of suchlike type of the churches can be especially noticed in the area of the Drina's river basin and watershed. Consequently, this simplified type of the churches of Raška style is called the Drina style. As the role models in the Serbian construction and building in the 16th century, sometimes the monuments from the 14th and 15th century were used as a role model, so the churches with the three-leaves, triconch base were built, while the dome was supported with pilastras, without more complex architectural solutions. The exterior of these churches is modestly decorated. The west entrances of the churches, which had been built before 1557, as well as the windows on more ambitiously decorated buildings, had stone frames which ended in a semi-circular form, or they were sometimes profiled. The exterior walls of the churches, especially the apses, were decorated with the wreath of the semi-circular archades. In the area of Herzegovina and Montenegro, the churches were built of two basic materials: stone and lime mortar, while their roofs were cladded with stone slabs. The church foundations were built of the quarry stone in lime mortar. In most cases, the outer walls were built of regular and even form of the lime stone parallelepiped blocks which were arranged in the horizontal rows with regularly re-tied clamp joints.

Key words: Architectural forms, material, the Patriarchate of Peć, East Herzegovina.

Рад је предат 22. априла 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 373.3(497.115)"2016/2018"
doi: 10.5937/bastina1948421R

Стручни рад

*Петар Ђ. РАЈЧЕВИЋ**
Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић

ОСНОВНА ШКОЛА „СВЕТИ САВА" У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ И УСПЕХ НА КРАЈУ 2016/2017. И 2017/2018. ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ

Апстракт: Косовска Митровица била је дуго у саставу Турске царевине. У томе се виде основни узроци њене слабе и споре економске и културне развијености. Ослобођење је доживела тек почетком 20. века када поново, после вишевековног ропства, долази у састав државе Србије. Због постојања других школа у окружењу, ова је релативно касно основана. Данашња Основна школа „Свети Сава" почела је са радом 1. септембра 1961. године. Неколико пута надлежне власти мењале су јој име. Данашњи назив носи од 1993. године. Како је растао број становника у граду тако је долазило и до потребе за проширењем школске зграде. Најновији такав подухват дешава се током 2017. године. Данас је то модерна и добро организована установа која запошљава потребан стручни кадар и постиже запажене резултате у свим васпитно-образовним областима. У раду се анализира успех постигнут на крају 2016/2017. и 2017/2018. школске године.

Кључне речи: основна школа, Свети Сава, Косовска Митровица, Суви До, комбиновано одељење.

УВОД

Основна школа „Свети Сава" у Косовској Митровици једна је од већих школа на простору северног дела Косова и Метохије. Почела је са радом 1. септембра 1961. године. Од тада надлежне власти неколико пута мењале су јој име. Данашњи назив Основна школа „Свети Сава" носи од 1993. године. Истовремено са порастом броја становника у граду, повећаним бројем школске деце, долазило је и до потребе за проширењем школског простора и доградњом школске зграде. Најновији такав подухват дешава се током 2017. године. Данас је то модерна и добро организована установа која запошљава потребан стручни кадар и постиже запажене резултате у свим

* ванредни професор, petar.rajcevic@pr.ac.rs

васпитно-образовним областима. Током школске 2016/2017. године наставу, која се одвијала у згради у Косовској Митровици и згради у Сувом Долу, похађало је укупно 818 ученика распоређених у 34 одељења. Рад у комбинованим одељењима за 14 ученика, одвијао се у школској згради у Сувом Долу, око три километра удаљеном од Косовске Митровице.

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Основни појмови у овом раду су: основна школа, Свети Сава, Косовска Митровица, Суви До.

Основну школу схватамо као школу општеобразовног типа. Њен смисао огледа се у припремању ученика за живот и успешно настављање њиховог школовања у најразличитијим врстама средњих, општеобразовних и стручних, школа. Најдуже траје у односу на све остале нивое формалног школовања. Осим редовне наставе омогућује избор и укључивање у ваннаставне активности зависно од интересовања и посебних склоности појединих ученика.

Иако се образованост, просвећеност, у неким средњовековним монашко-аскетским списима означавала, између осталог, и као „мати свих зала“ (Жуњић 2014: 51) било је и другачијих погледа на њу. У време изгубљене државне самосталности у њој се препознавало средство за повратак националне слободе. „Отоманско царство се дуго борило против ширења просвећености код српског народа, јер је знало да се око цркава, школа и иоле просвећенијих људи стварају центри за буђење националне свести и организовање отпора њиховој власти“ (Вукадиновић–Богавац 2001: 55).

Образовање се данас схвата као „процес стицања знања, вештина и навика, формирања погледа на свет и психофизичког развоја. Појмом образовање се означавају знање и способности у њиховом јединству. Образован је онај који зна, који је способан и који поседује оба ова квалитета“ (Вилотијевић 1999: 67). Темељи тих вредности стичу се у основној школи. „Целокупан образовно-васпитни процес, који се одвија у школи преко свих његових сегмената (наставе, ваннаставних активности, као и других садржаја и организационих форми и облика делатности), треба да омогући у најширем смислу речи *оптималан психофизички развој ученичке личности,* што и јесте циљ и задатак основне школе, односно школског система“ (Кунарац 2016: 19). Све брже промене у свим областима стваралаштва доводе до тога да се маса информација „удвостручава сваких 5–10 година, а у неким областима знања овај пораст је много бржи и већи. У таквој ситуацији посебан значај добија избор фундаменталних знања (теорија, закона, чињеница, појмова и сл.) које су претпоставка савременог општег образовања“ (Трнавац–Ђорђевић 1998: 185).

Свети Сава је први српски архиепископ. „Први архиепископ српски, оснивач самосталне цркве у Србији, народни светитељ, заштитник школа, врло популарна личност у нашој народној традицији, највећи човек средњег века у целој историји Срба и Југословена, Свети Сава има својих заслуга у више области“ (Поповић 2004: 5). Издејствовао је да Српска православна црква постане аутокефална, слободна и самостална у доношењу важних одлука. Оставио је за историју и цркву значајна писана остварења. Осим мањих типика (карејски – 1199. године, хиландарски – 1200. године и студенички – 1208. године), једног (сачуваног) писма, прве службе једном немањићком свецу, првог животописа, учешћа у стварању првих повеља неманићких, сачувани су преписи његовог Законоправила – опширног законика којим се према тада познатим светским правним нормама прописује ред у Цркви те правно уређује живот српског народа и државе у успону.

> „Свети Сава први је прегао да у распојасани, весели, сељачки живот народа унесе строге законе и појам светиње брака. Његов утицај и његова строгост јасни су и према силнима и моћнима... Значи да је власницима претио при рђавом поступању са народом. Његов утицај био је велики и у нижим слојевима. Теодосије вели ’убоги бејаху утешавани, а поуком његовом љубав се утврђиваше’“ (Црњански 2011: 75).

Људске особине и моралне вредности задобивши снагу и распростирање учиниће да „и други владари слушајући о дивним чудесима која бивају од Светих, мољаху да се придруже љубави самодршца Стефана, нити смеђаху што противно почињати против државе његове’“ (Црњански 2011: 75). Ови детаљи говоре о снази учења, угледу и делу Светога Саве, господару душа целе једне државе, не само за време његовог живота него и у свим, потоњим, временима. Зато је кнез Милош Обреновић у својој наредби од 5. фебруара 1827. године „за све оне који не би дошли у цркву, на дан Светог Саве, и дућан свој затворили, одредио да ’не само глобу цркви плате, но и апсом и телесном казном каштиговани буду’“ (Црњански, 2011: 152). Непослушним Јагодинцима, на пример, који нису хтели да на дан Светог Саве оду у цркву 17. јануара 1828. године одредио је казну од двадесет пет батина и двадесет пет гроша за цркву. Осим тога, наредио је (кнез Милош) да заштитника школа имају да славе и сви други становници његова књажества: Грци, Цинцари, Бугари и други. За време рата 1941–1945 године „прослављани су, на ослобођеној територији, верски празници (Божић, Свети Јован, Ускрс), међу којима и 27. јануар – дан светога Саве... Наступио је, онда, дужи, скоро 45-годишњи период, у коме је престало прослављање светог Саве у школама и другим установама“ (Ристановић 1990: 61, 66). „Више није основно питање да ли треба већ *како* ***т*****реба** прослављати Светог Саву у школама...“ (Поткоњак 2001: 71). Један од начина захвалности и поштовања је и давање његовог имена угледним институцијама српског народа у земљи и иностранству.

Косовска Митровица је градско насеље на северу Косова и Метохије (Косовскомитовички округ). Седиште је општине Косовска Митровица којој припада и 49 села. „Налази се на северном ободу косовске равнице. У њеној близини Ибар прима своју највећу притоку Ситницу. Недалеко од Косовске Митровице, у Старом Тргу, налази се највећи рудник олова и цинка на Балкану и један од највећих на свету – рудник 'Трепча'" (Радуловић–Митровић 2000: 38). На основу откривених локалитета „Фафос 1", „Фафос 2" и „Љушта", нађени предмети материјалне културе потврђују да је овај крај био настањен још пре седам хиљада година. Град се налази на 496 метара надморске висине. Река Ибар дели га данас на северни српски и јужни албански део.

Суви До је сеоско насеље, разбијеног типа, које је око три километра удаљено од Косовске Митровице. Налази се на 520–540 метара надморске висине, на левој страни долине реке Ибар. У насељу је према подацима из 2012. године живело тридесетак српских породица. Због тако малог броја становника мало је и деце раног школског узраста, па из тих разлога у овом месту постоје два издвојена комбинована одељења Основне школе „Свети Сава" у Косовској Митровици.

Комбиновано одељење је одељење које се формира због малог броја ученика у појединим разредима. У њима се „истовремено ради са ученицима два или више разреда... Формирају се у сеоским малим школама или подручним одељењима. У комбинованом одељењу може бити два, три, па и сва четири разреда. Са њима ради један учитељ истовремено" (Јукић–Гајић 2006: 13). Одељења са четири разреда називају се неподељена одељења (неподељена школа), али постоји и велики број других назива. Термин комбиновано одељење „односи се на млађе разреде основне школе (I-IV)" (Шпијуновић 1998: 26). Уколико се ради о два разреда могућа су комбинована одељења ближих (I – II, III – IV) и комбинована одељења удаљенијих разреда (I – III, II – IV). У једном македонском извору, који говори о овом проблему, налазимо следећу констатацију: „Во комбинираната паралелка, бидејки се работи со ученици од повеке одделенија, а тоа значи и ученици од различити возрасти, се јавуваат и поголеми тешкотии при реализацијата на предвидените програми" (Јолаковски 1996: 7). Због мноштва тешкоћа рад у комбинованом одељењу познат је и под називом „нужно зло".

ОСНОВНА ШКОЛА *СВЕТИ САВА* У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Основна школа „Свети Сава" у Косовској Митровици није се тако звала од свог оснивања. Од 1. септембра 1961. године, када је почела са радом, имала је назив „Основна школа број 1". Исте године, 23. новембра, на Дан ослобођења града, Народни одбор Косовске Митровице донео је Решење

о давању назива новоотвореним школама број 01-14481, којим је школи одређено име Основна школа „Азиз Сулејмани“.

Одлуком Скупштине општине Косовска Митровица од 16. фебруара 1993. године, дотадашња Основна школа „Азиз Сулејмани“ добија ново име и од тада се зове Основна школа „Свети Сава“. Ово је учињено на предлог Наставничког већа школе после издвајања наставе на албанском језику у посебан школски објекат.

Пораст броја ученика условио је потребу проширивања капацитета школе која је због тога више пута дограђивана. Један такав најновији део у завршној је фази радова (2017).

Слика 1. Улаз у зграду Основне школе „Свети Сава“ у Косовској Митровици

Слика 2. Изглед најновијег дела школске зграде

Слика 3. Просторије продуженог боравка

У селу Суви До постоје два комбинована одељења која обухватају четири разреда. Настава у овом месту изводи се у нормалним условима с обзиром на то да је у селу саграђена нова школска зграда. Наставу изводе учитељице Сузана Јевтић и Татјана Врзић.

Ученици Основне школе „Свети Сава“ у Косовској Митровици годинама постижу запажене резултате на такмичењима из српског и енглеског језика, математике, физике, биологије, техничког образовања, ликовног и литерарног стваралаштва, музичке културе, спорта и других области.

Школа укупно запошљава 91 радника. Од тога броја њих 65 су наставници. Један наставник има IV степен стручне спреме. Седам наставника има VI степен. Највећи број наставника, њих 54 има VII степен стручне спреме. На крају, до сада су три наставника завршила мастер академске студије и стекла звање мастер.

Осам радника бави се руковођењем и стручном службом. Директор и помоћник директора школе имају VII степен стручне спреме. У категорију стручних сарадника сврставају се три запослена. У категорију административних радника сврстава се, такође, троје запослених.

Укупан број запослених на одржавању и обезбеђењу школског простора је 19. Од тога V степен има један радник, III степен имају 2 радника, II степен има 9 радника и I степен стручне спреме има 7 радника.

Бројно стање ученика по разредима и одељењима у школској 2016/2017. години видљиво је из следеће табеле 1:

Табела 1. Бројно стање ученика по разредима и одељењима у школској 2016/2017. години

Место	*Број ученика по разредима*											
	I	*II*	*III*	*IV*	*I–IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*	*V–VIII*	*I–VIII*	*Број одељ.*
К. М.	99	85	84	99	**367**	105	116	107	109	**437**	**804**	**32**
Суви До	6	3	1	4	**14**	–	–	–	–	–	**14**	**2**
Свега	**105**	**88**	**85**	**103**	**381**	**108**	**108**	**111**	**104**	**443**	**818**	**34**

Из табеле је видљиво да је током школске 2016/2017. године наставу, која се одвијала у згради у Косовској Митровици и згради у Сувом Долу, започело укупно 818 ученика распоређених у 34 одељења.

Из табеле 2. видљиви су типови и број одељења по разредима:

Табела 2. Типови и број одељења по разредима

Место	*Разред*									
	I	*II*	*III*	*IV*	*Комбиновано од I–IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*	*Свега*
К. М.	4	4	4	4	/	4	4	4	4	**32**
Суви До	/	/	/	/	**2**	/	/	/	/	**2**
Свега	4	4	4	4	**2**	4	4	4	4	**34**

Школска 2016/2017. година почела је на време, 1. септембра 2016. године, према утврђеном плану и програму Министарства просвете у Влади Републике Србије. Наставни кадар који реализује план и програм имао је адекватну стручну спрему. Основна школа „Свети Сава“ имала је у матичној школи – северни део Косовске Митровице 32 одељења и два издвојена комбинована одељења у Сувом Долу, у коме је наставу похађало 14 ученика. Комбиновани су IIIII (Припремни предшколски програм) – I разред и II–IV разред.

На почетку другог полугодишта школске 2016/2017. године било је 812 ученика (423 дечака и 389 девојчица), док их је на крају другог полугодишта било 809 (421 дечак и 388 девојчица). Током другог полугодишта 4 ученика су исписана, а један је уписан (VII разред, ж). У IV и VI разреду исписан је по један ученик. У VII разреду исписана су два ученика (један дечак и једна девојчица).

Ученици првог разреда, њих 100 (50 дечака и 50 девојчица), распоређени у четири одељења, оцењени су описним оценама. Сви су постигли позитиван успех и савладали садржаје предвиђене наставним планом и програмом.

И ученици другог разреда, њих 89 (50 дечака и 39 девојчица), били су распоређени у четири одељења. Одличан успех остваривила су 82 ученика (46 дечака и 36 девојчица). Врло добрим успехом оцењено је 6 ученика (3 дечака и 3 девојчице).

У трећем разреду, било је 85 ученика (47 дечака и 38 девојчица), распоређених у четири одељења. Одличан успех постигло је 79 ученика (44 дечака и 35 девојчица). Врло добар успех постигло је 6 ученика (3 дечака и 3 девојчице).

Четврти разред завршио је 101 ученик (48 дечака и 53 девојчице). И они су били распоређени у четири одељења. Од тога броја, 83 ученика (38 дечака и 45 девојчица) постигла су одличан успех. Врло добар успех постигло је 14 ученика (8 дечака и 6 девојчица). Оценом добар оцењена су четири ученика (2 дечака и 2 девојчице).

Успех ученика у издвојеном одељењу у Сувом Долу на крају другог полугодишта школске 2016/2017. године је следећи:

Први разред похађала су два ученика (дечак и девојчица). Оба ученика остварила су позитиван успех, с обзиром на то да су савладали планом и програмом предвиђене наставне садржаје. Оцењени су описним оценама.

Ученици другог разреда, њих тројица (3 дечака), постигли су одличан успех.

Трећи разред похађао је само један ученик (дечак). Он је, такође, постигао одличан успех.

Четврти разред похађала су четири ученика (3 дечака и девојчица). Два ученика (дечак и девојчица) оцењени су одличним успехом. Два ученика (2 дечака) оцењена су врло добрим успехом.

Укупно 105 ученика (62 дечака и 43 девојчице) петог разреда били су распоређени у четири одељења. Одличан успех постигло је 57 ученика (35 дечака и 22 девојчице). Врло добар успех постигло је 36 ученика (20 дечака и 16 девојчица). Оценом добар оцењено је 10 ученика (6 дечака и 4 девојчице). Довољан успех постигла су 2 ученика (дечак и девојчица).

У шестом разреду са четири одељења од 115 ученика (59 дечака и 56 девојчица), одличан успех постигло је 59 ученика (23 дечака и 36 девојчица). Врло добар успех постигла су 44 ученика (28 дечака и 16 девојчица). Оценом добар оцењено је 12 ученика (8 дечака и 4 девојчице).

Седми разред похађало је 106 ученика (51 дечак и 55 девојчица) распоређених у четири одељења. Са одличним успехом разред је завршило 47 ученика (13 дечака и 34 девојчице). Врло добар успех постигла су 33 ученика (19 дечака и 14 девојчица). Добар успех остварило је 16 ученика (11 дечака и 5 девојчица). Оценом довољан оцењено је 10 ученика (8 дечака и 2 девојчице).

У осмом разреду, такође са четири одељења, као и у свим претходним разредима, било је 108 ученика (54 дечака и 54 девојчице). Одличан успех постигло је 49 ученика (17 дечака и 32 девојчице). Са врло добрим успехом разред је завршило 47 ученика (27 дечака и 20 девојчица). Оценом добар оцењено је 12 ученика (10 дечака и 2 девојчице).

Није било ученика упућених на понављање разреда. „За ђака генерације изабран је ученик VIII/1 одељења, Никола Бишевац“ (Извештај о успеху 2017: 2).

Табела 3.

И З В Е Ш Т А Ј

О УСПЕХУ УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „СВЕТИ САВА“ У КОС. МИТРОВИЦИ НА КРАЈУ II ПОЛУГ. ШК. 2016/2017. ГОД.

РАЗРЕД	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
БРОЈ ОДЕЉЕЊА	4			4			4			4			4			4			4			4			32+2 комб.		
БРОЈНО СТАЊЕ УЧЕНИКА:																											
Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св
Број упис. уч. на почет. год.	50	50	**100**	50	39	**89**	47	38	**85**	48	54	**102**	62	43	**105**	60	56	**116**	52	55	**107**	54	54	**108**	**423**	**389**	**812**
Број испис. уч. у току II пол.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	1	/	/	/	1	/	1	1	1	2	/	/	/	**2**	**2**	**4**
Бр. уписан. уч. у току II пол.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	1	/	/	/	/	**1**	**1**
УКУПНО на крају II пол.	**50**	**50**	**100**	**50**	**39**	**89**	**47**	**38**	**85**	**48**	**53**	**101**	**62**	**43**	**105**	**59**	**56**	**115**	**51**	**55**	**106**	**54**	**54**	**108**	**421**	**388**	**809**
УСПЕХ УЧЕНИКА:																											
Одлични	50	50	**100**	46	36	**82**	44	35	**79**	38	45	**83**	35	22	**57**	23	36	**59**	13	34	**47**	**17**	**32**	**49**	**266**	**290**	**556**
Врло добри	/	/	/	3	3	**6**	3	3	**6**	8	6	**14**	20	16	**36**	28	16	**44**	19	14	**33**	27	20	**47**	**108**	**78**	**186**
Добри	/	/	/	1	/	**1**	/	/	/	2	2	**4**	6	4	**10**	8	4	**12**	11	5	**16**	10	2	**12**	**38**	**17**	**55**
Довољни	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	1	2	/	/	/	8	2	10	/	/	/	**9**	**3**	**12**
УКУПНО са позит. усп.	**50**	**50**	**100**	**50**	**39**	**89**	**47**	**38**	**85**	**48**	**53**	**101**	**62**	**43**	**105**	**59**	**56**	**115**	**51**	**55**	**106**	**54**	**54**	**108**	**421**	**388**	**809**
Напомена: Успех ученика у I разреду се не оцењује бројчано (Сви позитивни, убачени у коначни збир)																											
Недовољни са 1 слабом	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Недовољни са 2 слабе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Недовољни са 3 и више	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО са нед. усп.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
НЕОЦЕЊЕНИ	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
ИЗОСТАНЦИ:																											
Оправдани изостанци	742			473			830			2.097			5.488			6.547			6.905			3.176			**26.258**		
Неоправдани изостанци	/			/			/			/			48			132			270			93			**543**		
УКУПНО изостанака	**742**			**473**			**830**			**2.097**			**5.536**			**6.679**			**7.175**			**3.269**			**26.801**		
ВАСПИТНО-ДИСЦИПЛИНСКЕ МЕРЕ:																											
Опомена одељењ. стар.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор одељењ. стареш.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор одељењског већа	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	3	1	**4**	/	/	/	/	/	/	**3**	**1**	**4**
Укор директора школе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор наставничког већа	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО дисц. мера	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	**3**	**1**	**4**	/	/	/	/	/	/	**3**	**1**	**4**

ДИРЕКТОР ШКОЛЕ,

Милорад Јовановић

Једна ученица шестог разреда, због великог броја оправданих изостанака, полагала је разредни испит у августовском испитном року и положила са добрим успехом. Ученица осмог разреда, у августовском испитном року, полагала је поправни испит из хемије и завршила разред са добрим успехом. Њихов општи успех урачунат је у коначни збир.

У току другог полугодишта било је 26 258 оправданих и 543 неоправдана часа изостанака. То је просечно 33 часа изостанака по ученику. По разредима, стање је следеће: први разред има укупно 742 оправдана часа изостанака, други разред 473, трећи разред 830, четврти разред 2 097 оправданих, пети разред 5 488 оправданих и 48 неоправданих, шести разред 5 547 оправданих и 132 неоправдана, седми разред 6 905 оправданих и 270 неоправданих и осми разред 3 176 оправданих и 93 неоправдана часа изостанака. Укупно је било 26 801 час оправданих и неоправданих изостанака у посматраној 2016/2017. школској години.

Стање о броју и успеху ученика Основне школе „Свети Сава“ у Косовској Митровици на крају II полугодишта школске 2017/2018. године видљиво је из табеле која следи.

Као и у претходној школској години, рад школе одвијао се у четири одељења за сваки разред, од првог до осмог, и у два издвојена комбинована одељења у Сувом Долу. Укупно у 34 одељења.

У I разреду било је 83 ученика (48 дечака и 35 девојчица) на почетку године. У току другог полугодишта, исписана су два ученика (дечаци). Није било уписаних ученика у току другог полугодишта. Укупно, на крају другог полугодишта, у првом разреду било је 81 ученик (46 дечака и 35 девојчица).

У II разреду, на почетку године, евидентиран је 101 ученик (50 дечака и 51 девојчица). У току другог полугодишта исписан је један ученик (дечак). Није било уписаних ученика у току другог полугодишта. Укупно, на крају другог полугодишта, у другом разреду била су 102 ученика (51 дечак и 51 девојчица).

У III разредум, било је најмање ученика, укупно 88 на почетку године (48 дечака и 40 девојчица). У току другог полугодишта исписан је један ученик (дечак). Није било уписаних ученика у току другог полугодишта. Укупно, на крају другог полугодишт,а у трећем разреду било је 87 ученика (47 дечака и 40 девојчица).

У IV разреду, наставу су започела 83 ученика (44 дечака и 39 девојчица) и исто толико их је било на крају другог полугодишта.

У V разреду, на почетку године, била су 103 ученика (49 дечака и 54 девојчице). У току другог полугодишта, исписана су три ученика (дечак и 2 девојчице). У истом периоду уписан је један ученик (девојчица). Укупно, на крају другог полугодишта, у петом разреду био је 101 ученик (48 дечака и 53 девојчице).

Табела 4.

И З В Е Ш Т А Ј

О УСПЕХУ УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „СВЕТИ САВА“ У КОС. МИТРОВИЦИ НА КРАЈУ II ПОЛУГ. ШК. 2017/2018. ГОД.

РАЗРЕД	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
БРОЈ ОДЕЉЕЊА	4			4			4			4			4			4			4			4			32+2 комб.		
БРОЈНО СТАЊЕ УЧЕНИКА:																											
Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св
Број ушис. уч. на почет. год.	48	35	**83**	50	51	**101**	48	40	**88**	44	39	**83**	49	54	**103**	64	41	**105**	60	56	**116**	51	56	**107**	**414**	**372**	**786**
Број исшис. уч. у току II пол.	2	/	**2**	/	/	/	1	/	**1**	/	/	/	1	2	**3**	/	/	/	/	1	**1**	/	1	**1**	**4**	**4**	**8**
Бр. ушисан. уч. у току II пол.	/	/	/	1	/	**1**	/	/	/	/	/	/	/	1	**1**	/	/	/	2	1	**3**	/	/	/	**3**	**2**	**5**
УКУПНО на крају II пол.	**46**	**35**	**81**	**51**	**51**	**102**	**47**	**40**	**87**	**44**	**39**	**83**	**48**	**53**	**101**	**66**	**41**	**105**	**62**	**56**	**118**	**51**	**55**	**106**	**413**	**370**	**783**
УСПЕХ УЧЕНИКА:																											
Одлични	46	35	**81**	43	46	**89**	37	30	**67**	34	32	**66**	23	34	**57**	28	22	**50**	18	32	**50**	11	35	**46**	**240**	**266**	**506**
Врло добри	/	/	/	6	/	**6**	9	10	**19**	10	6	**16**	15	13	**28**	24	15	**39**	25	13	**38**	28	17	**45**	**117**	**74**	**191**
Добри	/	/	/	2	5	**7**	1	/	**1**	/	1	**1**	8	6	**14**	12	3	**15**	18	10	**28**	12	3	**15**	**53**	**28**	**81**
Довољни	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	**1**	/	/	/	/	/	/	/	**1**	**1**
УКУПНО са позит. усп.	**46**	**35**	**81**	**51**	**51**	**102**	**47**	**40**	**87**	**44**	**39**	**83**	**46**	**53**	**99**	**64**	**41**	**105**	**61**	**55**	**116**	**51**	**55**	**106**	**410**	**369**	**779**
Напомена: Успех ученика у I разреду се не оцењује бројчано (Сви позитивни, убачени у коначни збир)																											
Недовољни са 1 слабом	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	/	**1**	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	/	**1**
Недовољни са 2 слабе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	/	**1**	/	/	/	1	/	**1**	/	/	/	2	/	**2**
Недовољни са 3 и више	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО са нед. усп.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	2	/	**2**	/	/	/	1	/	**1**	/	/	/	3	/	**3**
НЕОЦЕЊЕНИ	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	**1**	/	/	/	/	1	**1**
ИЗОСТАНЦИ:																											
Оправдани изостанци	1.165			469			555			670			5.442			2.832			3.920			7.328			**22.381**		
Неоправдани изостанци	/			/			/			/			81			21			40			110			**252**		
УКУПНО изостанака	**1.165**			**469**			**555**			**670**			**5.523**			**2.853**			**3.960**			**7.438**			**22.633**		
ВАСПИТНО-ДИСЦИПЛИНСКЕ МЕРЕ:																											
Опомена одељењ. стар.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор одељењ. стареш.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	4	/	**4**	/	/	/	**4**	/	**4**
Укор одељењског већа	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор директора школе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор наставничког већа	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО дисц. мера	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	**4**	/	**4**	/	/	/	**4**	/	**4**

ДИРЕКТОР ШКОЛЕ,

Милорад Јовановић

У VI разреду, на почетку године, било је 105 ученика (64 дечака и 41 девојчица). Исто толико било их је и на крају.

У VII, најбројнијем разреду, на почетку године, било је 116 ученика (62 дечака и 56 девојчица). У току другог полугодишта један ученик (девојчица) је исписан, а три ученика (2 дечака и девојчица) су уписана. То је једини разред који је бројнији завршио школску годину него што ју је започео. Укупно, на крају другог полугодишта, било је 118 ученика (62 дечака и 56 девојчица).

У VIII разреду, на почетку године, било је 107 ученика (51 дечак и 56 девојчица). У току другог полугодишта, исписан је један ученик (девојчица). Укупно, на крају другог полугодишта, било је 106 ученика (51 дечак и 55 девојчица).

Свега, од првог до осмог разреда на почетку школске 2017/2018. године, било је 786 ученика (414 дечака и 372 девојчице). У току другог полугодишта, исписано је 8 ученика (4 дечака и 4 девојчице) а у истом периоду је уписано 5 ученика (3 дечака и 2 девојчице). На крају другог полугодишта, била су 783 ученика (413 дечака и 370 девојчица). Запажа се смањење броја ученика у школи у односу на претходну школску годину.

Сви ученици првог разреда у потпуности су савладали планом и програмом предвиђене наставне садржаје. Њихове оцене су описне. У свим осталим разредима оцене су бројчане.

Успех ученика другог разреда креће се у распону од одличних до добрих. Оценом одличан, оцењено је 89 ученика (43 дечака и 46 девојчица). Оценом врло добар, оцењено је 6 ученика (6 дечака). Оценом добар, оцењено је 7 ученика (2 дечака и 5 девојчица).

Ученици трећег разреда оцењени су на следећи начин: одличних 67 (37 дечака и 30 девојчица), врло добрих 19 (9 дечака и 10 девојчица) и добрих 1 (дечак).

У четвртом разреду, било је 66 (34 дечака и 32 девојчице) одличних и 16 (10 дечака и 6 девојчица) врло добрих.

У петом разреду, било је 57 одличних (23 дечака и 34 девојчице), 28 (15 дечака и 13 девојчица) врло добрих и 14 (8 дечака и 6 девојчица) добрих. Укупно, са позитивним успехом, пети разред завршило је 99 од 101 ученика.

У шестом разреду, било је 50 одличних 50 (28 дечака и 22 девојчице), 39 врло добрих 39 (24 дечака и 15 девојчица), 15 добрих 15 (12 дечака и 3 девојчице) и 1 довољан (девојчица).

У седмом разреду, било је 50 одличних 50 (18 дечака и 32 девојчице), 38 врло добрих (25 дечака и 13 девојчица), 28 добрих (18 дечака и 10 девојчица). Укупно, са позитивним успехом, седми разред је завршило 116 од 118 ученика.

У осмом разреду, било је 46 одличних (11 дечака и 35 девојчица), 45 врло добрих (28 дечака и 17 девојчица) и 15 добрих (12 дечака и 3 девојчице).

Свега, на нивоу читаве школе од 783 ученика, постигнут је следећи успех: одличних 506 (240 дечака и 266 девојчица), врло добрих 191 (117 дечака и 74 девојчице), добрих 81 (53 дечака и 28 девојчица), довољних 1 (девојчица). Укупно са позитивним успехом оцењено је 779 ученика (410 дечака и 369 девојчица).

Укупно са недовољним успехом, оцењена су три ученика (3 дечака). Један ученик (девојчица) је неоцењен.

Укупно је (збир свих разреда) забележено 22 633 часа изостанка, 22 381 оправдан изостанак и 252 неоправдана изостанка.

У разредној настави није било неоправданих изостанака. Сви неоправдани часови односе се на предметну наставу (први разред – 1 165 часова изостанака; други разред – 469 часова изостанака; трећи разред – 555 часова изостанака; четврти разред – 670 часова изостанака).

У предметној настави по разредима, стање је следеће: пети разред – 5 442 часа оправданих изостанака и 81 неоправдан час; шести разред – 2 832 часа оправданих изостанака и 21 неоправдан час: седми разред – 3 920 часова оправданих изостанака и 40 неоправданих часова; осми разред – 7 328 часова оправданих изостанака и 110 неоправданих часова. Просечно је 29 изостанака по ученику.

Изречене су 4 васпитно-дисциплинске мере (4 дечака) у седмом разреду. Ради се у сва 4 случаја о укору одељењског старешине.

Ученица ове школе (сада ученик првог разреда средње школе) Наталија Савић, јуниорски је првак света у кик-боксу (2018). Основно образовање у овој школи стекли су многи успешни људи свих струка и занимања. Позната је певачица Невена Божовић, глумице Тамара Томановић и Јелена Орловић.

Директор Основне школе „Свети Сава“ у Косовској Митовици, од 1. октобра 2014. године, је Милорад Јовановић. Пре њега, ову дужност од 2007. до 2014. године, обављао је Андрија Вукомановић. Педагог је Милорад Павловић.

ЗАКЉУЧАК

Тешки историјски услови били су разлог касног оживљавања могућности за слободан рад на просвећивању српског народа на Косову и Метохији. Тако је било и у Косовској Митровици, која је дуго била у саставу Турског царства. По ослобођењу, почетком 20. века и то питање долази на „дневни ред“. Оснивају се, толико потребне, основне школе, не само у околини него и у самој Косовској Митровици. Пораст економског потенцијала и повећање броја становника условљавали су и потребу за градњом нових школских зграда. Рад у основној школи под данашњим називом, Основна школа „Свети Сава“, започео је 1. септембра 1961. године.

Надлежне просветне власти неколико пута од тада мењале су јој име. Од 1993. године школа носи данашњи назив и успешно се развија у сваком погледу. Осим доприноса проширивању културног нивоа становништва, стварања потребне основе њеним ученицима за успешан наставак школовања у разноврсним средњим школама, запажених резултата великог броја ученика на свим нивоима такмичења у знању и физичким способностима, стварања услова за стручно усавршавање запослених наставника, школа се и просторно проширује и дограђује. Једино што даје повод за забринутост јесте чињеница да, на основу увида у податке за анализиране две школске године (2016/2017. и 2017/2018.), долази до смањења броја ученика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вилотијевић 1999: Младен Вилотијевић. *Дидактика 1. Предмет дидактике.* Београд: Научна књига, Учитељски факултет.

Букадиновић-Богавац 2001: Зоран Вукадиновић - Милован Богавац. *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941.* Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, Призрен–Лепосавић: Учитељски факултет.

Жуњић 2014: Слободан Жуњић. *Историја српске филозофије.* Београд: Завод за уџбенике.

Извештај о успеху 2017: *Извештај о успеху ученика на крају другог полугодишта школске 2016/2017. године.*

Извештај о успеху 2018: *Извештај о успеху ученика на крају другог полугодишта школске 2017/2018. године.*

Јолаковски 1996: Ангела Јолаковски. *Настава во комбинирани паралелки. Дидактичко-методички пристуи.* Скопје: Педагошки завод на Македонија.

Jukić-Gajić 2006: Stipan Jukić - Olivera Gajić. *Didaktičko-metodički aspekti organizacije nastave u kombinovanim odeljenjima.* Novi Sad: Filozofski fakultet – Odsek za pedagogiju.

Кунарац 2016: Анђелко Кунарац. *Нова школа и људска природа.* Београд: Одбор за верску наставу Архиепископије београдско-карловачке.

Поповић 2004: Павле Поповић. *Свети Сава.* Београд: Свет књиге.

Поткоњак 2001: Никола Поткоњак. *Растко Немањић – Свети Сава.* Београд: Учитељски факултет.

Радуловић-Митровић 2000: Марко Радуловић - Љубиша Митровић. *Косовско Митровачки округ.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ристановић 1990: Слободан Ристановић. *Сава Немањић – Свети Сава у историји и традицији.* Београд: Ауторска издавачка задруга „Пословни биро".

Trnavac-Đorđević 1998: Nedeljko Trnavac - Jovan Đorđević. *Pedagogija.* Beograd: Naučna knjiga komerc, Naučna knjiga.

Урошевић 2006: Атанасије Урошевић. *Косово.* Приштина: НУБ „Иво Андрић" – Приштина; Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Црњански 2011: Милош Црњански. *Свети Сава.* Београд: Политика: Клуб „Привредник": Задужбина Милоша Црњанског.

Шпијуновић 1998: Крстивоје Шпијуновић. *Организација рада у комбинованом одељењу.* Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета у Београду.

Petar Đ. RAJČEVIČ

PRIMARY SCHOOL 'SAINT SAVA' IN KOSOVSKA MITROVICA AND THE SUCCESS AT THE END OF THE SCHOOL YEAR 2016/2017 AND 2017/2018

Summary

Kosovska Mitrovica has been for a long time a part of the Ottoman Empire. This was a basic cause for its weak and slow economic and cultural development. It was liberated only at the beginning of the 20th century when again, after many centuries of slavery, it became a part of the state of Serbia. Due to a large number of schools in the vicinity, it was relatively late founded. At present day primary school 'Saint Sava' began its work on the 1st September in 1961. Its name was changed several times by the authorities in change. It has been named ‘Saint Sava‘ since 1993.The increase of the inhabitants in the city required enlargements of the school building. The latest such undertaking took place during 2017. Today, it is a modern and well organized institution which employs necessary professional staff and achieves considerable results in all areas of education. This paper deals with the success achieved at the end of 2016/2017 and 2017/2018 school year.

Key words: Primary school, Saint Sava, Kosovska Mitrovica, Suvi Do, combined class.

Рад је предат 7. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

НАУЧНА КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 48, 2019

УДК 94(497.11:497.2)"1214"
821.163.41.09-97"12":930
929.731 Стрез
doi: 10.5937/bastina1948439P

Научна критика, полемика

*Милош Н. Павловић**
ОШ „Јован Јовановић Змај" Алексиначки Рудник

ДА ЛИ ЈЕ СТРЕЗ УБИЈЕН У АТЕНТАТУ?

Апстракт: Рад се бави упоређивањем података које нам о смрти обласног господара Стреза пружају извори, са закључцима до којих су на основу њих дошли историчари. Та анализа показује да између извора и историографије постоји супротност у начину на који разумеју и објашњавају Стрезову смрт. У науци преовладава мишљење да је обласни господар Стрез убијен у атентату који је извела струја његових људи наклоњена измирењу са српским великим жупаном Стефаном Немањићем. Међутим, таква тврдња стоји у отвореној опозицији са вестима које нам доносе извори. Овај рад, иако без претензија на давање коначних одговора, ипак покушава да на случају једног историјског догађаја покаже пример укрштања две различите концепције сагледавања историје.

Кључне речи: Стрез, Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије Хиландарац, смрт, чудо, историчари, Свети Симеон, анђео, атентат.

Средњовековна српска житија су незаобилазни историјски извори у проучавању овог периода српске и балканске историје. Међутим, проучавање ових извора врло лако може да доведе савремене научнике у ћорсокак и то онога тренутка када писац житија, из историјске равни какву савремена наука признаје, склизне у оно што бисмо назвали метаисторијом.

О чему се заправо ради?

За савремену историјску науку пројава Бога и чудесног у историји нема вредност историјске чињенице, али за средњовековног аутора, са друге стране, ствари стоје супротно. За њега су Бог, Његове енергије и чудеса апсолутна историјска реалност. Зато се средњовековни писац веома лако креће између овоземаљске и небеске реалности, из историје у метаисторију и обрнуто. За њега је и сам чин писања акт благодати Светога Духа и Божји дар. Не треба заборавити да скоро свако српско средњовековно житије почиње молитвеним инвокацијама.

Савремени историчари у сусрету са оваквим местима житијне структуре долазе у проблеме који не могу бити решени без уважавања реалног тог

* МА, pavlovic.n.milos@gmail.com

времена. Први ко је на овај проблем скренуо пажњу и покушао да понуди решење био је Станислав Хафнер који је пишући о феномену чудесног у житију краља Милутина забележио:

> „Да се ту не ради о историји у нашем значењу модерне реалности, него о историји која лежи изван нашег појма историје и реалности и која се битно разликује од модерних гледишта, а унутар критерија средњовековне историографије заузима екстремно место“(Хафинер 1991:133).

Хафнер види Бога и његово дејство кроз чуда као део збивања и закључује да савремене историчаре то обавезује: „ако желимо да служимо научној истини – да и хагиографска житија посматрамо као праву историографију, чак и онда када обавештавају о догађајима који измичу модерном схватању научног појма историје (1991:133).

Слично Станиславу Хафнеру писао је и велики зналац средњег века Димитрије Богдановић приметивши да је духовна позадина реалност средњовековне историографије: «...и хагиографија једна врста историографије; она и хоће да буде историографија, али као изразито семиолошка историографија, у којој су реална збивања осмишљена неким дубоким духовним значењима“ (Богдановић 1988: 28).

Такође и Милан Кашанин је указао у свом знаменитом делу о српској средњовековној књижевности да средњовековни писци често уверавају читаоца (слушаоца) да говоре истину: . „када год нађу за потребно, писци уверавају читаоца да говоре истину. Не без основа. Њихово писање ретко почива на легенди; најчешће се заснива на веродостојној традицији и сопственом искуству“ (Кашанин 2002: 43-44).

Од савремених научника колико је нама познато једини који се осврнуо на речи Станислава Хафнера и њима инспирисан дао допринос науци о средњем веку је професор старе српске књижевности Драгиша Бојовић, који у два своја рада расправља о историографским темама на поменути начин (Бојовић 1998; 2003).

Не треба никада губити из вида чињеницу да верска схватања средњовековних писаца, али и сама култна природа текстова, не дозвољавају писцима да свесно лажу, они се непрестано труде да пишу истину чак и када савременим истраживачима то делује нереално. Ово је важна чињеница, коју истраживачи често губе из вида.

Инспирисани оваквим размишљањима ми смо одлучили да одаберемо један типичан пример као парадигму. Историјски догађај изненадне смрти обласног господара Стреза чини нам се као идеалан пример. Тиме само желимо да подстакнемо ерудитивније и умније од нас да ову тему српске медиевистике озбиљније обраде и својим будућим радовима заокруже, јер модерна медиевистика овакве одговоре дугује.

Овај догађај је у српској житијној књижевности, која је једини извор, искључиво објашњен као чудесно дејство натприродних сила. Али у исто време, већи број научника тумачио је овај догађај као последицу дејства људског фактора. Објашњене за Стрезову погибију је пронађено у политичком атентату, без обзира што у изворима који говоре о том догађају нема ни помена о било каквој смишљеној завери.

Ми смо одлучили да проблем Стрезове смрти сагледамо као целину историјског и метаисторијског. Да кроз критику историјских извора и историографских резултата понудимо решење које ће иако није коначно ипак бити прихватљиво. Најпре ћемо почети од упознавања са Стрезовом смрћу на основу историјских извора.

ИЗВОРИ О СТРЕЗОВОЈ СМРТИ

Сматрамо на овом месту неумесним и сувишним поновно расплињавање оскудних података о историјском Стрезу, већ ћемо простор пружити историјским изворима о Стрезовој смрти да бисмо касније дошли до одговора на питање постављено у наслову.[1]

Једини извори о Стрезовој смрти су три српска средњовековна писца, Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије Хиландарац,[2] зато ћемо појединачно погледати њихове вести о овом догађају, а касније их анализирати.

Први је о Стрезовој смрти писао његов побратим, српски велики жупан Стефан Немањић и актер поменутих историјских збивања.[3] У свом *Житију Светога Симеона* он казује овако:

> *Као што добропобедни и помоћњиви отачаствољубац Димитрије страстотрпац проводе цара, рођака свога* (овде се мисли на цара Калојана, прим. М.П.)*, и умори злом смрћу, не дајући вређати отачаства својега, тако и овај мој свети господин* (Свети Симеон)*, помажући и чувајући отачаство своје, проводе свога злотвора* (Стреза). *И издахну усред народа злом смрћу, и смрћу чудном, да су се сви чудили томе.* (Првовенчани 1988: 93).

Дакле, према сведочењу Стефана Првовенчаног Стреза је убио Свети Симеон бранећи српску државу.

---

1 О историјском Стрезу и сами смо писали са сарадницима, види: Милошевић, Павловић, Ђекић 2017: 608-610.

2 Корисно је напоменути да латински и грчки изворни подаци о Стрезу нису потпуни, већ фрагментарни и не говоре о његовој смрти. Списак свих извора о Стрезу доноси: Радојчић 1909: 39-49, напомена 7.

3 *Житије Светога Симеона* је Стефан Првовенчани после вишегодишњег писања завршио 1216. године, која се сматра поузданом (Јухас Георгиевска 1988; 13), то значи да је ове податке записао само две године после догађаја, в. Јухас Георгијевска 1988: 13.

Доментијан, наш наредни сведок у *Житију Светога Саве* бележи да је Сава имао највеће заслуге у победи над Стрезом. Његову победу упоређује са победом Мојсијевом над Амаличанима, односно да је Сава на исти начин Божијом помоћу победио свог противника.[4] После неуспешних преговора са Стрезом он се растао са њим и повукао на молитву у којој је тражио помоћ од Бога због опасности која се надвила над Србијом. После молитве, Сава је осетио да ће га Бог услишити, а онда је предвидевши оно што ће се десити, кренуо кући и још исте ноћи стигао у своје отачаство. Доментијан потом пише:

> *И те ноћи прободе га анђео Божји невидљивим копљем, као што пре свети Димитрије прободе цара Јована, рођака његова, и злом смрћу умори га, као и Свети овога, бранећи своје отачаство ... И горком смрћу наједанпут брзо издахну, и од својих изабраних мртав наг избачен би на поругу свима.* (Доментијан 1988: 127-128; Даничић 1865: 209-210).

Доментијан је такође изненадну погибију Стреза схватао као дејство натприродних чинилаца, с том разликом што је уништење овог Стефановог непријатеља приписао Светом Сави, а не Светом Симеону, као што то чини Стефан Првовеначани. Ова разлика је последица природе култних текстова. Стефан Првовенчани који је написао *Житије* посвећено Светом Симеону имао је намеру да допринесе изградњи његовог култа као заштитника државе. Доментијан је *Житије* посветио Светом Сави и зато он њега прославља као некога ко је заслужан за смрт непријатеља српске државе. Обојица се при том слажу у ономе што је нама најважније, да је Стрез умро изненада од последица деловања натприродне силе. Несумњиво је такође и то да је причу о Стрезу Доментијан преузео управо од Стефана Немањића, правећи при том у својој верзији измене.[5]

Најопширнији од свих српских извора у целој епизоди са Стрезом, на кога су се највише ослањали историчари је Теодосије Хиландарац и вероватно најпоузданији, како сматра Никола Радојчић (1909:40). Због тога ћемо и ми његовим реченицама обезбедити највише простора у наставку текста.

Теодосије најпре говори о великој љубави којом га је Стефан обдарио и многим добрима која му је учинио, али истовремено пажњу поклања и опису Стрезове злобе и покварености. За Теодосија он се после осамостаљења у Просеку показао као *убица* и *немилостив*, *јаростан* и *веома бешчастив*. Наиме он је највише волео да се забавља тако, пошто би некога *за малу кривицу*

4 Упореди: *Друга књига Мојсијева*, гл. 17, стих 8-13.

5 Да је Доментијан користио дело Стефана Првовенчаног као извор и да га је литерарно прерађивао пишући своја дела у то нема сумње, в. Љ. Јухас-Георгиевска, *Стефан Првовенчани и његово дело*, 15. То се може показати и анализом чуда о мироточењу Светога Симеона. Једна од одлика средњовековне књижевности, па самим тим и хиландарске књижевне школе, јесте „уграђивање претходних списа у нове списе са истом тематиком“ (Маринковић 1999: 15).

на смрт осудио, наређивао би да се баци из Просека низ високу и стрму стену право у реку, довикујући несрећнику: *Пази да не оквасиш кожух*. Стефан пошто је сазнао за овакво Стрезово понашање покајао се што је био милостив према њему раније, те му је често слао писма молећи га да се окане овако злог понашања. Али Стрез не само да га није послушао него га је због таквог разобличавања омрзнуо, да би се потом, после помирења са Грцима и Бугарима и војно окренуо против Стефана.

Када је блаочастиви Стефан чуо ово, много пута шиљаше своје благородне ка овом неваљалцу, да му говорећи помену ранију љубав, и мољаше да одустане од такве свирепе намере (Теодосије 1988а: 180; Даничић 1860: 107).[6] Али пошто се Стрез није дао убедити Стефан се поче спремати да крене војском на њега, али тада га је Сава умолио да најпре оде он Стрезу да га покуша разлозима убедити.

Стрез га је дочекао пријатељски и са великим поштовањем, сели су за трпезу на којој га је Сава поучио *многим слатким Божјим речима*, а Стрез *горак душом, не сладак него се још и бридак показиваше, тако да су се сви чудили и светога молили, а против овога негодовали* (Теодосије 1988а: 182: Даничић 1860: 109-110).

После трпезе су Сава и Стрез насамо наставили разговор, али ништа није помогло да се убеди Стрез који је остао непоколебљив у својим плановима. Сава се потом растао са њим *јер већ беше вече* и вратио у свој шатор где се помолио Богу. Молио је и Пресвету Богородицу и Светог Симеона да се заузму код Бога за српску државу. Пошто је одмах после молитве осетио да ће му Бог помоћи *брзо, још за ноћи, крете на пут*.

Потом следи опис Стрезове смрти који изгледа овако:

> А онај који није примио добре савете светога, ноћу на починку спавајући наједанпут страшним стењањем стаде викати на одру, јер Господ који је близу праведне молбе, да услиша молитву оних који га се боје, посла анђела љута да га убоде посред љутога срца његова. Сви око њега скочише, и запиташе га за узрок страшнога крика његова. А он, јадник, једва дишући каза:
>
> – *Неки страшни младић*[7] *по заповести Савиној – рече – на спавању је на мене напао, и извадивши мач мој њиме проболе срце моје* (Теодосије 1988а: 183-184; Даничић 1860: 111-112).

---

6 Овај податак нам се чини значајним, јер јасно указује да су пре Светога Саве ишли Стрезу и други поверљиви људи у мировну мисију. Што значи да се српски владар много трудио да мирним путем реши овај конфликт, подсећајући Стреза на раније пријатељство. Нигде нема никаквих назнака да је припремао атентат на њега.

7 Опис анђела који се јавља у виду младића среће се у Светом писму, в. *Прва књига Мојсијева*, гл. 19, стих 1-16; *Јеванђеље по Луки*, гл. 1, стих 5-25; *Јеванђеље по Луки*, гл. 1, стих 26-38. Тако да је јасно да се ради о познатом библијском мотиву који Теодосије користи у свом *Житију*, а не о некој евентуалној алузији на атентат. Анђели су небеска војска (*Јеванђеље по Луки*, гл. 16, стих 22), која извршава Божје намере (*Друга књига Мојсијева*, гл. 23, стих 20).

Затим је брзо тражио да му доведу Саву како би се помолио за њега, али по Божјем промислу он је већ био отишао, тако да је Стрез још исте ноћи испустио душу. Један део његових људи који су желели да служе у Стефановој војсци пожурили су за Светим Савом и са њим дошли у Србију. Успут су му испричали како је Стрез умро. Свети Сава га је оплакао као сина и потом је у Србији владару и окупљеним војводама одржао беседу о томе како је сам Господ спасио земљу од непријатељског напада, али су сви били под великим утиском чудесне Стрезове смрти и схватали су да је Свети Сава велики светитељ који је сам спасио отачаство (Теодосије 1988а: 183-184; Даничић 1860: 112)..

Стефан је о Стрезовој погибији сазнао од људи из Савине пратње пошто је Сава био веома потиштен и нерасположан за разговор. Потом је архимандрит Сава одржао поучно слово окупљеним војводама о томе како им је Бог помогао да у овом рату *без коњске силе и снаге људске, и без икаквог оружја* победе свог противника. После беседе све је отпустио кућама (Теодосије 1988а: 184-185; Даничић 1860: 113-114).

Тако видимо да се сви извори који описују Стрезову смрт слажу у томе да је он страдао на чудесан начин, да га је убио анђео или Свети Симеон Мироточиви, после молитве Светога Саве, односно, Стефана Првовенчаног, како је то Божије дело којим је заштитио српску државу.[8]

Теодосије на још једном месту описује Стрезову погибију која га је сустигла као Божија казна и то у *Служби Светоме Сави*, на основу чега јасно видимо да је Теодосије веровао у то да је анђео убио Стреза. У поменутој служби он каже:

У Светом писму забележени су и случајеви како анђео може да убије човека (*Друга књига о царевима*, гл. 19, стих, 35; *Дјела апостолска*, гл. 12, стих 23). Анђели се јављају као спасиоци Божјих угодника још у Старом завету (*Прва књига Мојсијева*, гл. 19, стихови 1-16), тако и у овом случају Теодосије покушава да нагласи Божју заштиту над Његовим угодником Стефаном Првовенчаним, односно Светим Савом. Овај библијски мотив среће се и на другим местима у српској књижевности, на пример њега користи писац *Житија Св. Јована Владимира*. Овом српском владару анђео се јавио да га спаси од завере Јована Владислава (Gesta I 2009: 134-135), а после тога анђео се јавља као убица Јована Владислава (Gesta I 2009: 138-139). Иако се ради о сличном догађају нико се од историчара није усудио да на основу описа у Летопису попа Дукљанина тврди како је Гаврило Радомир убијен у атентату.

8 За жанровску анализу разлике у опису овог догађаја код тројице српских писаца које нам се одкривају у овој причи види: Панџић 2006: 45-56. Разлика која постоји у опису чуда са Стрезом између Доментијана и Теодосија је теолошке природе. Она је садржана у намери Теодосија да оправда овако „сурово" чудо Светога Саве, због тога он чак користи позајмицу из *Житија Св. Димитрија Солунског* у коме се говори о сличном чуду. Он снисходи читаоцу и његовом могућем маловерју како се не би саблазнио оваквим чудом Св. Саве. Доментијан чије житије има изразито панегирички карактер није осећао потребу да оправда поступак Светога Саве, већ само позива читаоца да се задиви чуду и прослави Светога Саву. О томе исцрпно: Гаврјушина 2014.

... Божију освету на себе навуче,
Јер мач што ја на паству твоју, оче, уперi
Од анђела у срце своје до краја ја прими (Теодосије 1988б: 105).

ИСТОРИОГРАФИЈА О СТРЕЗОВОЈ СМРТИ

Сада ћемо дати један кратак преглед резултата до којих је дошла историографија пишући о Стрезовој смрти, а користећи се овим вестима из житија.

Истражујући ове догађаје историчари су од почетка кренули да другачије тумаче Стрезову смрт од писаца српских средњовековних житија. Већина њих је покушала да узрок Стрезове погибије објасни политичким атентатом иза кога стоји група Стрезових људи наклоњена измирењу са Србијом, а не анђео Божји кога је Бог послао после Савине молитве.

П. Мутафчиев је највероватније први (1913) запазио Теодосијев податак да после Стрезовог убиства неки његови бољари прилазе Стефану и одатле закључио да су највероватније ови бољари били организатори убиства. Вероватно независно од Мутафчиева исти закључак је извео и преводилац и приређивач старих српских писаца Миливоје Башић.[9] Ово тумачење Мутафчиева касније као „врло вероватно" прихвата В. Златарски (1994:318), који чини неодмерен корак даље и тврди да је у то убиство морао на неки начин бити умешан и Сава Немањић (1994: 317). Овим мишљењем доста касније бавиће се српски византолог Радивој Радић, који је чак посветио један чланак покушају да докаже умешаност Светога Саве у Стрезову смрт, али о томе ћемо касније говорити.

Никола Радојчић такође не сумња да је група Стрезових људи била у неком савезу са Стефаном, те су свог господара убили у ноћи Савиног одласка и потом су отишли српском великом жупану и ступили у његову службу. „Сави је тешко пало овако решење немилог и опасног спора те забрани говорити о својој заслузи у њему и међу Србима наста прича, да је молитва Савина убила Стреза и решила Србе од нечовека, као помоћ Св. Димитрија Солун од Калојана" (Радојчић 1909: 38).

Станоје Станојевић такође не сумња у истинитост атентата. Он сматра да је у Стрезовој околини постојала странка наклоњена измирењу са Стефаном која је извршила атентат (1926: 121; 2002: 48).

Милош Благојевић, такође, убицу види међу Стрезовим дворјанима (1989: 63; Благојевић-Медаковић 2002: 131).

9 У коментарима на вести Стефана Првовенчаног и Теодосија он пише да иза Стрезове смрти стоји српска странка међу његовим људима, Башић 1924: 63, напомена 1; 116, напомена 1.

У *Историји српског народа* поред тога што се задржало погрешно уверење да је Стрез убијен у Просеку (ИСН I 2000: 298),[10] такође се понавља верзија о атентату, а убице се виде у кругу његових поверљивих људи који су припадали струји наклоњеној измирењу са Стефаном Немањићем (2000:298). Ово поглавље је написао академик Божидар Ферјанчић за кога ћемо ускоро видети да је у једном свом доста каснијем раду који је заједнички потписао са академиком Љубомиром Максимовићем ипак променио мишљење и заузео опрезнији став у погледу тумачења Стрезове смрти.

Српски византолог професор Радић, кога смо већ поменули, у свом магистарском раду износи нешто смелије виђење узрока Стрезове погибије блиско становишту Златарског. Преносећи уобичајене вести о атентату који је извршила група људи из Стрезовог окружења, он потом каже: „Ово се одиграло свакако уз извесно суделовање брата великог жупана, јер је група која је журно напустила логор после Стрезове смрти, а међу којима је највероватније био убица, сустигла Саву и обавестила га о догађајима око убиства господара Просека". А у напомени 61. испод текста, се позива на В. Златарског (Радић 1986: 234), под чијим је утицајем очигледно заузео овакво становиште.

Деценију касније професор Радић публикује рад у којем се конкретно бави темом Стрезове смрти. Полазећи од става да је било атентата он овом приликом покушава да докаже умешаност Светога Саве у организовање завере против Стреза. Радић том приликом жели да нагласи, како сам каже, а то је да се он овом приликом показао као „изванредан политичар-практичар". Међутим, тај рад је ипак пун претпоставки и нагађања у доношењу закључака и професор Радић ниједног тренутка не губи из вида чињеницу да за Савину умешаност нема доказа, зато и сам тврди да: „егзактан закључак који би подразумевао потпуну сигурност ипак измиче" (1998: 60). Сматрамо да управо ово признање треба нагласити. Због свега овога и професора Радића сврставамо у ову групу научника који сматрају да је завера против Стреза организована на двору српског великог жупана и потом успешно спроведена.

Поред оваквих закључака који су несумњиво бројнији у историографији постоји неколико историчара, и то озбиљних ауторитета, који се нису усудили да Стрезову смрт тумаче политичким атентатом који је извршила завереничка група из његовог окружења.

Познат по својој опрезности К. Јиречек у својој знаменитој Историји Срба каже само ово: „Срби су његову неочекивану смрт тумачили као неко чудо. Праву истину не знамо" (Јиричек 1988: 167) Владимир Ћоровић се у истоименој књизи не усуђује да улази у доношење закључка о Стрезовој

10 Ово мишљење је оповергнуто у раду Баришић-Ферјанчић 1981.

смрти, већ само цитира Савине биографе по којима је анђео убио Стреза (Ћоровић 1999: 145). Близак њиховом мишљењу је и једини српски медиевиста међу емигрантским историчарима др Миодраг Пурковић, који је написао да је Стрез на „загонетан начин погинуо" (Пурковић 1997: 44). Да је ова смрт била „загонетна" можемо прочитати и у једном чланку који заједнички потписују Б. Ферјанчић и Љ. Максимовић, где видимо промену у мишљењу академика Б. Ферјанчића (Ферјанчић, Максимовић 1998; 15).

ПОТРАГА ЗА ОДГОВОРОМ

Уколико пођемо од неспорног уверења да је једна од основних функција научног истраживања „утврђивање чињеница" (Марковић 1981: 369) , као и да није свака тврдња изречена од стране било ког научног ауторитета аутоматски научна чињеница, већ да су научне чињенице само оне тврдње које су: „увек јавне, друштвено проверљиве" (Марковић 1981: 370), желимо и ми да испунимо основну функцију научног рада тиме што ћемо показати да су историчари често, неопрезно, износили недоказиву тврдњу о Стрезовој погибији у организованом атентату, тврдећи, при том, да се ради о историјској чињеници.

Када историјски извори не пружају довољно поузданих вести о одређеном догађају историчари су принуђени да посежу логичком резоновању како би успели да докуче оно што се у стварности догодило. У таквој ситуацији често правилно постављено питање може довести по прихватљивог решења.

Најпре морамо потражити одговор на питање: Шта је то подстакло историчаре да претпоставе како је на Стреза извршен атентат?

Само је једна реченица у свим житијима кључна за рађање идеје о атентату. Та реченица се налази код Теодосија и гласи: *А неки од бољих, то јест слугу Стреза мучитеља, волећи да служе у Стефановој војсци, успешно стигавши светога, испричаше му о најрасном и невидљивом његову убиству* (Теодосије 1988: 184; Даничић 1860: 112). Дакле, једино Теодосије од сва три средњовековна писца помиње групу Стрезових људи који су после његове погибије сустигли Савину пратњу и прешли са њим у Србију да служе великом жупану Стефану. Ово је први запазио Мутафчиев и смело закључио да су ови бољари организатори Стрезовог убиства, а потом је то као „врло вероватно" преузео Златарски и онда се то усталило у историографији као научна чињеница, коју су каснији историчари наставили да преносе. Али заборављено је и то, да после ове реченице код Теодосија стоји и ова: *А свети са многим ридањем оплака његово непокајање* (Теодосије 1988: 184; Даничић 1860: 112), на то су заборавили они који су на основу Теодосија Саву повезали са организовањем атентата. Треба нагласити да је Теодосије хронолошки

најудаљенији од овог историјског догађаја, док је Стефан Првовенчани једини од наших извора био савременик, те би његово казивање требало да буде најуверљивије.[11] Такође, он није имао разлога да прикрива своју умешаност у атентат, већ би слободно могао да каже да су његови одабрани људи уз помоћ Св. Симеона Мироточивог убили Стреза и тако спасили српску државу. Дакле, могао је слободно да пише о том догађају и да при том то припише заслугама Светог Симеона, међутим он то не ради.

Сматрамо да је важно одговорити на питање: ко је из његове околине имао интереса да га убије и да тиме ризикује свој живот?

Треба се само сетити да је он у том тренутку био на врхунцу своје моћи и у врло повољном политичком положају и да се спремао за рат са знатним изгледима на успех, после кога би његов политички положај био још јачи. Самим тим и положај његових људи би се поправио, пре свега материјално. Тешко је замислити да је у таквом политичком тренутку неко из његове средине смео и да помисли да изврши тако велику и ризичну ствар, као што је атентат на свог господара. Ако је већ слична група људи постојала, много је логичније да су они своје дело извршили много раније, када је он побегао из Бугарске у Србији и када је његов политички положај био очајан. Они који су га сада убили бежећи Стефану, зар не би то учинили још раније када је награда од Борила била загарантована,[12] уместо што су изабрали да му буду лојални у крајње неизгледном маневру као што је бежање у Србију, после кога ништа није било изгледно. У сваком случају, ако је било ко из његове средине био икада спреман да изврши атентат, он би то свакако урадио још 1208. године, када је Стрез био најслабији, а не сада (1214). године када је био на врхунцу своје моћи.

Ако су га заиста убили и пошли за Савом у Србију, онда су сигурно заузврат очекивали неку награду. Можда им је она била обећана, али за то нема никакве потврде, можемо само слепо нагађати. Међутим, оно што је извесно, да им је заиста са српског двора била обећана било каква награда, она никако не би могла бити већа од плена који их је очекивао после похода на Србију, који је по свим изгледима морао бити успешан. Тако да ни ту не можемо пронаћи интерес групе људи из његове средине да се окрену против њега. Ако знамо да је он у једном тренутку напао велики и утврђени Солун, онда је напад на део Србије у оваквој коалицији био рутински подухват за великим изгледима за успех.

Такође, никако не смемо заборавити да преузимање улоге атентатора истовремено повлачи и преузимање велике одговорности по сопствени живот. Зар Стрез није имао одану гарду која га је чувала? Зар ико може да замисли да се једна група његових људи у тренутку одлучила да га убије,

11 На ову чињеницу Родић подсећа два пута (1998: 58, 60).

12 Стрез је после превирања у Бугарској пребегo код Стефана Немањића коме је Борило нудио богате награде

и то потом извршила тако лако и отишла за Савом. Да ли је икада у историји изведен атентат који није дуго и темељно припреман? Ово би био редак и можда јединствен случај ad hoc реализованог атентата.

И још на крају да додамо, поред тога што је Теодосије хронолошки најудаљенији писац од догађаја о којима пише и што се на основу неке његове неодређене реченице формирао у науци став о организованом атентату на Стреза, треба да нагласимо да у историји српске средњовековне државе није познато да је било који српски владар извршио атентат на неког свог супарника, било ког страног владара. Ово је једини случај за који се сматра да се то десило, али опет на основу слабих аргумената, како смо већ показали. Да је тако нешто учињено са Стрезом онда је мало вероватно да би се тако користан метод обрачунавања са противницима изоставио још који пут у српској средњовековној историји.

Нама се чини да се овде ради о сукобу свести и логике средњовековног писца и савременог историчара. За једнога је чудо и Божија интервенција у историји потпуно легитимна ствар и он о томе слободно пише уверен да се тако стварно десило. За другог је тако нешто само прича створена да прикрије историјску „реалност" која се крије у позадини и он покушава да до „реалности" дође упадајући у замку усиљеног закључивања без изворних основа, јер извори му не дозвољавају доношење закључака које износи.

Надамо се да ће стручнији историчари бити подстакнути овим нашим прилогом да ову тему у нашој историографији додатно обраде, јер нам се чини да једино тако можемо доћи до прихватљивих резултата о односу историјског и метаисторијског у средњовековним изворима.

ЗАКЉУЧАК

После свега, можемо закључити да има много разлога да се опште прихваћена верзија Стрезове смрти као последица атентата одбаци у науци као неоснована и недоказива. Можда би се узроци Стрезове смрти могли објаснити неким здравственим разлозима, али би и то остало у сфери нагађања, за сада. Зато сматрамо да се до потенцијалног открића нових извора који би на било који начин осветлили истину о Стрезовој смрти, треба угледати на став петорице озбиљних ауторитета К. Јиречека, В. Ћоровића, М. Пурковића, Б. Ферјанчића и Љ. Максимовића. Односно прихватити чињеницу да је узрок Стрезове смрти нејасан. Јасно је да верзија о атентату нема никаквих доказа ни логичке основе, боље је да прихватимо чињеницу да не знамо како је Стрез настрадао него да је произвољно објашњавамо. Са истом количином утемељености неко може фанатично бранити став да је Стрез умро од срчаног напада – и заиста нико не би могао да му се супротстави тврђењем да је убијен у атентату, јер су оба закључка плод подједнаке произвољности.

ИЗВОРИ

Башић 1924; Миливоје Башић, *Старе српске биографије*, Београд 1924.

Даничић 1865; Даничић Ђуро, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, написао Доментијан, Београд 1865.

Даничић 1860; Даничић Ђуро, *Живот Светога Саве*, написао Доментијан (погрешна атрибуција уместо Теодосија), Београд 1860.

Доментијан 1988; Доментијан, *Живот Светога Саве*, у: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, приредила Радмила Маринковић, Београд 1988, 51-233.

Gesta I 2009: Gesta regum Sclavorum, уредник Тибор Живковић, Никшић-Београд 2009.

Првовенчани 1988; Стефан Првовенчани, *Живот светог Симеона*, у: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, приредила Љиљана Јухас-Георгијевска, Београд 1988, 61-101.

Теодосије 1988а; Теодосије, *Житије Светога Саве*, у: Теодосије, *Житија*, приредио Димитрије Богдановић, Београд 1988, 99-261.

Теодосије 1988б; Теодосије, *Служба Светоме Сави*, у: Службе, канони и Похвала, приредила Биљана Јовановић-Стипчевић, Београд 1988, 79-117.

ЛИТЕРАТУРА

Баришић-Ферјанчић 1981; Фрањо Баришић – Божидар Ферјанчић, *Вести Димитрија Хоматијана о „власти Друговита“*, ЗРВИ 20 (1981), 41-58.

Библија или Свето Писмо Старога и Новога завјета, Београд 2007.

Благојевић 1989; Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства: 1168-1371 (илустрована хроника)*, Београд 1989.

Благојевић-Медаковић 2002; Милош Благојевић – Дејан Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2002.

Богдановић 1988; Димитрије Богдановић, *Теодосије*, у: Теодосије, *Житија*, Београд 1988.

Бојовић 1998; Драгиша Бојовић, *Савино измирење завађене браће у српској житијној књижевности*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 159-167.

Бојовић 2003; Драгиша Бојовић, *Ниш у књижевном делу Стефана Првовенчаног*, Ниш и Византија I, Ниш 2003, 117-124.

Златарски 1994; Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Второ българско царство. България при Асеневци (1187-1280)*, Том III, София 1994.

ИСН I 2000; *Историја српског народа*, прва књига, уредник Сима Ћирковић, Београд 2000.

Јухас Георгиевска 1988; Јухас Георгијевска Љиљана, *Стефан Првовенчани и његово дело*, предговор у књизи: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, приредила Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 9-50.

Кашанин 2002; Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 2002.

Коматина 2014; Коматина Ивана, *Историјска подлога чуда Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014), 111-134.

Јиречек 1988; Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1988.

Маринковић 1999; Маринковић Радмила, *Хиландарско житије прелодобног и блаженог оца нашег господина Симеона од Светог Саве – могућност реконструкције*, Зб. Матице срп. књижев. јез. Књ. 47, св. 1 (1999), 7-18.

Марковић 1981; Михаило Марковић, *Филозофски основи науке*, Београд 1981.

Милошевић, Павловић, Ђекић 2017; Силвана Милошевић, Милош Павловић, Ђорђе Ђекић, *Стрезова смрт у српском предању*, Philologia mediana 9, Ниш 2017, 607-623.

Пандић 2006; Пандић Жељка, *Прича о Стрезу*, Зборник МС за славистику, 70 (2006) 45-56.

Мутафчиев 1993; Петръ Мутафчиев, *„Владетелите на Просек. Страници из Историята на българите в края на XII и началото на XIII век". Изток и Запад в европейското Средновековие: избрано Петър Мутафчиев, (съставител Вера Мутафчиева)*, София 1993.

Гаврјушина 2014; Гаврјушина Лидија, *Свети Димитрије Солунски и Свети Сава Српски*, Ниш и Византија XII, Ниш 2014, 651-660.

Острогорски 1959; Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1996).

Пурковић 1997; Пурковић Ал. Миодраг, *Историја Срба, политичка и културна историја средњег века (до пада Зете 1499)*, Београд 1997.

Радић 1986; Радивој Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, ЗРВИ 24-25 (1986), 150-289.

Радић 1998; Радивој Радић, *Свети Сава и смрт обласног господара Стреза*, Свети Сава у српској историји и традицији, уредник Сима Ћирковић, Београд-Краљево 1998, 51-61.

Радојчић 1909; Никола Радојчић, *О неким господарима града Просека на Вардару*, Летопис МС 259-260 (1909) 32-40.

Станојевић 1989; Станоје Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1989 (фототипско издање из 1926).

Станојевић 2002; Станоје Станојевић, *Стеван Првовенчани*, Београд 2002.

Ћоровић 1999; Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Ниш 1999.

Ферјанчић 1989; Божидар Ферјанчић, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204-1261), ЗРВИ бр. 27/28 (1989), 103-148.

Ферјанчић-Максимовић 1998; Божидар Ферјанчић – Љубомир Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, Свети Сава у српској историји и традицији, уредник Сима Ћирковић, Београд-Краљево 1998.

Miloš N. PAVLOVIĆ

WAS STREZ ASSASSINATED?

Summary

This paper contrasts the data related to the death of sovereign Strez from available sources with the conclusions obtained by historians based on those data. The analysis itself shows that there are opposing interpretations and presentations of Strez's death in the available sources and historiography. The scientific view is predominantly based on the belief that sovereign Strez was assassinated by the current of his people in favour of the reconciliation with the Serbian Grand Prince Stefan Nemanja. However, this claim is directly opposed to the details stated in the sources. Although this paper doesn't present some final conclusion about Strez's death, it shows an example of a clash between two different conceptions of viewing history by means of using a historical event.

Key words: Strez, Stefan the First Crowned, Domentian, Theodosius Hilandarac, death, miracle, historians, Saint Simeon, angel, assassination.

Рад је предат 29. јула 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

СУПРОТСТАВЉЕНИ ИНТЕРЕСИ ВЕЛИКИХ СИЛА

(Весна Зарковић, *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина/Лепосавић 2019, 398)

Дешавања на простору Косова и Метохије крајем XIX и почетком XX века била су и остала предмет пажње домаће и стране историографије. У складу с тим настао је знатан број историографских радова различитог квалитета. Међутим, одраз политике великих сила на збивања на Косову и Метохији крајем XIX и почетком XX века није био предмет целовите историографске обраде. Монографија Весне Зарковић *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908*, попуњава ту празнину. За хронолошке оквире монографије ауторка је узела два значајна датума у историји Османског царства. Као почетни хронолошки оквир узета је 1896. година, када је дошло до устанка на Криту и објављивања царске ираде о увођењу реформи у три европска вилајета Османског царства (Косовском, Битољском и Солунском вилајету). С друге стране, као завршни хронолошки оквир узета је 1908. година, која је обележена Младотурском револуцијом и анексијом Босне и Херцеговине.

Монографија *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908.* највећим делом је написана на основу необјављене архивске грађе српског порекла. Поред наведеног, ауторка је користила објављене збирке докумената из домаћих и страних архива и релевантну литературу. Структуру монографије чине предговор, уводни део, четири централна поглавља, закључна разматрања на српском, енглеском и руском језику, списак коришћених извора и литературе и регистар имена. Ради прегледности, централна поглавља монографије подељена су на низ мањих целина по хронолошко-тематском методолошком принципу.

На самом почетку ауторка се осврнула на саму тему књиге и коришћене изворе и литературу. Затим је у кратким цртама, у оквиру уводног дела приказала ситуацију на простору Старе Србије, односно на простору Косова и Метохије, у периоду од 1878. до 1896. године. У намери да покаже у каквим је условима живео српски народ на простору Старе Србије, ауторка је

укратко представила деловање Призренске лиге (1878–1881) и рад Урфије, преког војног суда, који је започео са радом у Приштини 22. фебруара/6. марта 1882. године. Поред наведеног, ауторка је указала на просветно-политичку делатност Краљевине Србије у Старој Србији, која је добила на значају отварањем српских конзулата у Скопљу и Солуну 1887. и Битољу и Приштини 1889. године.

Косово и Метохија у обновљеној источној кризи крајем XIX века и велике силе наслов је првог поглавља централног дела монографије. Побуне и покољи Јермена (1894–1896) и устанак на Криту (1896–1897) били су догађаји који су довели до реакције великих сила. У таквим околностима султан је 21. априла 1896. године објавио царску ираду о увођењу реформи у три европска вилајета: Солунском, Битољском и Косовском. Међутим, критска криза и грчко-турски рат 1897. године довели су до одлагања реформи и узроковали погоршање положаја хришћанског становништва. Последице тога, како ауторка истиче, убрзо су осетили Срби на Косову и Метохији, који су у великом броју страдали у периоду од 1898. до 1899. године. Разматрајући у даљем тексту о арбанашкој самовољи, ауторка је указала да су догађаји из 1894–1897. године и интервенција великих сила истакли у први план Арбанасе. Исказујући чврст антиреформски став и отпор мешању великих сила у унутрашње ствари Османског царства Арбанаси су се показали као бранитељи Царства, те су сходно томе, уживали привилегован положај у Царству. У одређеним ситуацијама Арбанаси су преузимали ингеренције власти, а што је, како ауторка наглашава, било највидљивије за време деловања Пећке лиге (1899) и афере у Ибарском Колашину (1901–1902).

Отворено испољавање арбанашке самовоље узроковало је реакцију великих сила. У намери да предупреди њихово деловање, султан Абдул Хамид II (1876–1909) објавио је 1. новембра 1902. године нову царску ираду о реформама, чему је ауторка посветила поглавље под насловом *Турско пројектовање реформи 1902–1903. године*. Будући да се показало да су турски пројекти реформи само мртво слово на папиру и да се сва турска обећења разбијају на дубоко укорењеном уверењу муслиманских поданика Османског царства да хришћани не могу бити равноправни са њима, дошло је до отвореног мешања великих сила. У складу с тим, у фебруару 1903. године, Русија и Аустро-Угарска предале су свој програм реформи, који је султан прихватио и о томе издао ноту 23. фебруара 1903. године. Приказујући околности које су довеле до отвореног мешања Русије и Аустро-Угарске у унутрашње ствари Османског царства, ауторка је указала да је на овај начин омогућено великим силама не само да започну реформну акцију, већ и да озаконе своје присуство и контролу над Османским царством.

У следећем поглављу под насловом *Реформна активност великих сила 1903–1905. године и арбанашки немири* ауторка је приказала реакцију других великих сила на руско-аустро-угарски програм реформи, арбанашки отпор реформама и неуспех реформи. Анализирајући околности које су довеле до реформне акције Русије и Аустро-Угарске, ауторка је закључила да је реч о компромису који је готово задовољавао све стране. Русији и Аустро-Угарској остављао је времена за грађење нових позиција, хришћанима пружао наду да се ради нешто у њихову корист, а Османском царству давао привид очувања суверенитета. Очување постојећег стања задовољавало је и друге велике силе. Међутим, показало се да се Османско царство може реформисати само по цени да се деформише. Поред тога дошло је до великог отпора Арбанаса, који су отворено устали против покушаја увођења реформи. Разматрајући о свему наведеном ауторка је закључила да главне узроке неуспеха реформне акције треба тражити у супротстављеним интересима великих сила.

Последње поглавље монографије насловљено је *Антиреформни покрет у појачаној активности великих сила*. Захваљујући активностима Аустро-Угарске простор Косова и Метохије био је изузет из реформне акције великих сила. Из тога је ауторка извела закључак да су побуне Арбанаса на том простору биле усмерене против увођења реформи у Османском царству, а не у северозападном делу Косовског вилајета, тј. на Косову и Метохији. У складу с тим ауторка је аргументовано образложила како су Арбанаси представљали само средство Османског царства у закулисаној игри великих сила. Арбанашки отпор реформама увек се јављао као реакција на најављене реформе и често је служио властима да избегну њихово спровођење. У таквим околностима дошло је у јулу 1908. године до избијања Младотурске револуције, чиме се завршава и последње поглавље књиге.

Разматрајући деловање великих сила у Османском царству и одразу те политике на дешавања на Косову и Метохији, ауторка је у сваком од четири поглавља централног дела монографије приказивала и делатност балканских држава. Посебно пажњу је посветила националној делатности Краљевине Србије, која је настојала да поправи положај својих сународника у Османском царству. Иако је помоћ српске владе била недовољна, ипак, како ауторка истиче, давала је косовскометохијским Србима веру у бољу будућност и ублажавала им тежак положај.

Резултате свог истраживања ауторка је сумирала у закључним разматрањима, где је указала да је реформна акција великих сила продужила живот Османском царству за још извесно време, али да није решила компликовано национално питање, већ га је још више заоштрила.

Монографија Весне Зарковић *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908.* на један свеобухватан начин анализира одраз политике

великих сила на простору Косова и Метохије, те се као таква може сматрати значајним доприносом историјској науци. О томе сведочи и награда која је додељена Институту за српску културу Приштина–Лепосавић на сајму књига у Андрићграду, за издавачки подухват године, управо захваљујући монографији Весне Зарковић.

*Александар М. САВИЋ**

* истраживач-приправник, Филозофски факултет Универзитета у Београду, aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Часопис *Баштина* излази два пута годишње и објављује научне радове, грађу и приказе из свих области друштвених и хуманистичких наука. Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Текстови који су под истим или сличним насловом били усмено изложени на неком научном скупу, треба да садрже податак о томе иза наслова, у посебној напомени при дну прве странице, обележеној звездицама. Уколико је рад настао у оквиру неког пројекта, то такође треба унети у напомену на првој страници текста.

Рукописе, који морају бити правописно и језички коректни и уређени према овом упутству, редакција *Баштине* прима током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује рецензентима. Обе рецензије морају бити позитивне да би текст био објављен.

Текстови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правопису српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). По договору са Уређивачким одбором, рад може бити објављен на енглеском, као и на свим словенским језицима; у том случају резиме мора бити написан на српском језику. Обим рада не сме премашити један ауторски табак.

Рад куцати на страници формата A_4, са маргинама од 1 инча (опција *Normal*), писмом на којем желите да буде објављен, тако што ћете изабрати одговарајућу тастатуру (*Serbian Cyrillic* или *Serbian Latin*) и фонт *Times New Roman*. У случају да користите специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), обавезни сте да пошаљете тип нестандардног фонта који сте користили. Ако није другачије назначено, величина фонта треба да буде 12 тачака, текст куцати с проредом (*Multiple*) 1, поравнати с обе стране (*Justified*) и увући нови пасус за 0,5 инча, укључујући и напомене.

Радови који се предају за објављивање морају имати најмање 3 цитата из различитих бројева часописа Баштина.

Радови треба да буду достављени на електронску адресу редакције *Баштина*: institut.skp@gmail.com, у прилогу – као отворени документ (Word). Пре слања Редакцији рад сачувати у верзији Word 1997–2003 (File – Save as type – Word 1997–2003) ради избегавања техничких проблема услед некомпатибилности различитих верзија Word програма на рачунарима.

КОМПОЗИЦИЈА РАДА

1. Име, средње слово и **презиме** аутора писати у горњем левом углу, курзивно, с тим што се презиме пише капиталним словима. Испод тога треба да стоји афилијација (званичан назив и седиште институције у којој је запослен), а иза презимена звездицом обележити напомену, у којој ће стајати научно звање и адреса електронске поште аутора. Ако је више од два аутора, довољно је навести адресе за прва два.

2. Наслов рада пише се испод имена аутора, с једним редом размака, капиталним словима, величине 14 компјутерских тачака. Поднаслови се пишу величином слова 12 тачака, капиталним словима. Наслов и поднаслови треба да имају централно поравнање без увлачења и не треба их писати масним словима (не болдирати), осим када је у питању некролог.

3. Сажетак (апстракт) рада на српском језику, до 150 речи, пише се испод наслова, с једним редом разамака, увучен 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, с ознаком *Апстракт*.

4. Кључне речи на српском језику, до 10 речи, пишу се испод апстракта, с једним редом размака, увучене 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, са ознаком *Кључне речи* и тачком иза последње речи.

5. Текст рада пише се испод кључних речи, с два реда размака.

6. Напомене писати при дну сваке странице, а не иза текста, величином фонта 10.

7. Списак извора и цитиране литературе пише се на крају текста, након два реда размака, величином слова 10 тачака. За библиографске јединице у изворима и литератури на крају рада треба одабрати тзв. висећи параграф (*Hanging*), односно увући текст за 0,5 инча, осим првог реда. Прво се даје списак извора, а затим цитиране литературе.

8. Резиме на енглеском језику, до 300 речи, треба да стоји испод списка литературе.

9. Кључне речи на енглеском језику пишу се испод резимеа, с једним редом размака.

10. Прилози (слике, табеле, графикони) могу бити уметнути у текст. Уколико су такве величине да ометају слање рада на лектуру и рецензију без посебног паковања, треба их приложити на крају рада, са тачном назнаком (цифрама) на ком месту у тексту треба да буду штампани. Прилози се не штампају у боји.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Наслови засебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту пишу се курзивом, док се наслови поглавља у књигама, чланака у новинама и часописима, радова у зборницима и слично, пишу под знаком навода.

2. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима поменутог *Правописа* (2010), а ако име није широко познато у научној области из које је рад, пожељно је у загради дати изворно писање када се страно име први пут наведе.

3. Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику, у преводу, или се определити да извор буде у тексту, а превод у напомени, или обрнуто, с тим да се назначи име преводиоца (односно, ако је аутор сам преводио, иницијали). Важно је доследно се придржавати одабраног начина цитирања.

4. Стихове увлачити 1,7 инча од леве маргине и куцати их величином слова 10 компјутерских тачака.

5. Пожељно је да се **цитати дужи од три реда** издвајају у засебни параграф са по једним празним редом, увлачењем 0,5 инча од леве маргине и величином слова 10 тачака.

6. Примењује се **парентетички начин цитирања** (прилагођени MLA стил). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези) презиме аутора наводи се у облику и писму дела које је консултовано или цитирано. Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41).

– Ако се у раду позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Popović 2010).

– Уколико дело има више од два аутора, наводе се имена прва два, одвојена цртом, а потом се пише и др. Нпр: (Ивић–Клајн и др. 2007).

– Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Ако то није могуће, у парентези треба да стоји назнака да је коришћен секундарни извор, и то на језику и писму извора, нпр: (према Тешић 1997).

– Уколико је име аутора наведено у реченици или пасусу у којем се цитат наводи, или је оно јасно из контекста, довољно је у заграду ставити само годину издања и број странице. Нпр: Грдинићев рад темељи се на ставу да „појмови на пола пута“ треба да ублаже терминолошке противуречности у поменутој дијади (2005: 101–112).

– Ако се појављују два или више аутора са истим презименом и позива се на дела објављена исте године, поред презимена наводи се и име или иницијал имена (важно је доследно се придржавати одабране форме), нпр: (Петровић Ср. 1984; Петровић Св. 1984).

– Уколико се наводи више дела која је један аутор објавио исте године и истим писмом, аутор се може определити за један од два начина: 1) свако од наведених дела обележава се једним словом по азбучном, односно абецедном реду иза године издања, нпр: (Настасијевић 2000а: 18); 2) иза имена аутора пише се курзивно наслов дела (ако је наслов вишечлан, може се уписати само прва реч), а потом број странице; овај начин обележавања погодан је за позивање на сабрана дела, односно тамо где се проучава опус једног аутора, па су наслови важни за праћење текста, нпр: (Андрић, *Знакови*, 16).

– Ако се позива на цео зборник, енциклопедију или антологију, у парентези се то означава скраћеницом ур. или прир. испред имена уредника/приређивача, нпр: (ур. Палавестра 1992: 34).

– Уколико дело нема аутора или је његово име непознато, у парентези се курзивно наводи (скраћени) наслов дела, година издања и број странице, нпр: (*Буџаршшице* 1979: 5).

– Дневна штампа се може цитирати: према називу дневног листа и години, односно датуму (ако се у раду позива на више бројева објављених исте године), иза чега следи број странице на којој се цитат налази, нпр: (*Полишика,* 14. 12. 2016: 4); према имену аутора чланка, нпр: (Савић 2012: 9); изузетно, према наслову чланка, уколико је име аутора непознато, а сам чланак предмет анализе („Шта ће нама Бранко“ 2013: 3).

– Уколико се цитира литература с интернета, у парентези се пише година објављивања (ако је позната), а не година посете сајта.

– Ако је цитат узет са више суседних страница истог рада, уписује се број прве и последње странице која се цитира, а између њих ставља се црта, нпр: (Ивић 1986: 128–130). Изостављена места у самом тексту цитата обележавају се са три тачке у угластој загради: […].

– Ако се цитира више несуседних страница истог рада, број страница се одваја запетом, нпр: (Ивић 1986: 128, 130).

7. Фусноте служе за експликативне напомене (детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима, необјављеној архивској грађи итд.) и не могу бити простор за библиографску референцу. Фусноте треба обележавати арапским бројевима (у тексту увек иду иза знака интерпункције) и стављати их при дну сваке странице, а не иза текста рада. Треба их куцати по шеми: *Insert – Reference – Footnote*, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на правом месту.

8. Наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „“ / ’ ’; не писати две запете уместо отвореног знака навода, два знака извода уместо отвореног и затвореног знака навода и слично). За цитирање литературе на страном језику користи се онај облик наводника који се употребљава у том (а не у српском) језику.

9. За наглашавање користити *курзив* (*italic*), а не **масна слова** (**bold**), изузев за наслов некролога.

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

Податак о делу пише се језиком и писмом на коме је дело објављено, односно којим су дотичне речи у изворнику дате (нпр. уколико је назив издавача неке ћириличне књиге на страном језику, само се он даје латиницом).

Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора уколико је основно писмо рада ћирилица, абецедним ако је основно писмо латиница. Презименима на страним језицима, у тексту писаном ћирилицом, припада онај редослед који добијају према изговору, а не према првом слову којим су написана.

1. Монографска публикација (књига)

Нпр: Матицки 2003: Миодраг Матицки. *Језик српског песништва.* Нови Сад: Прометеј.

– Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, треба их хронолошки поређати према годинама издања.

– Уколико је реч о зборнику, антологији и слично, на почетку се наводи име приређивача или уредника уз одговарајућу скраћеницу, која иде иза имена:

Нпр: Петковић 2000: Новица Петковић (ур.). *Кратак преглед српске књижевности.* Београд: Лирика.

– Уколико је реч о два аутора:

Нпр: Велек–Ворен 2004: Рене Велек–Остин Ворен. *Теорија књижевности.* Прев. Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија.

– Уколико књига нема аутора:

Наслов. Место издања. Издавач: година.

Нпр: *Буџаштице* 1979. Избор и предговор Новак Килибарда. Београд: Рад.

– Ако је књига објављена у овиру сабраних дела, пожељно је навести и тај податак:

Нпр: Андрић 1982: Иво Андрић. „О причи и причању". *Историја и легенда:* Есеји, огледи и чланци. *Сабрана дела Иве Андића*, књ. 12. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопје: Мисла; Титоград: Побједа, 68–72.

– Име преводиоца, приређивача и сл. пише се иза наслова, уз одговарајућу назнаку (приредио, уредио, изабрао, превео и слично), која се пише скраћеницом:

Нпр: Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Поезија.* Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине.

– У складу с *Правопису* (2010), двочлана женска презимена аутора пишу се без цртице.

– Удружени издавачи одвајају се двотачкама:

Нпр: Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми – драма у историји: огледи о српској историјској драми.* Нови Сад: Прометеј: Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност и уметност.

– Монографска публикација са корпоративним аутором (комисија, асоцијација или организација уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора) цитира се на следећи начин: Београдска филхармонија 2005: *Сезона 2005–2006: Циклус Ханс Сваровски.* Београд: Београдска филхармонија.

2. Чланак из серијске публикације

Нпр: Шоп 1980: Љиљана Шоп. „Уточиште у времену". *Књижевност*, год. XXXV, кн. LXIX, 6–7, 1127–1133.

3. Чланак из зборника, антологије

Нпр: Славнић 1996: Иво Славнић. „Историјски роман – дефиниције и дилеме." *Историјски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност; Сарајево: Институт за књижевност, 209–223.

4. Одредница из енциклопедије, речника или сл. референтне књиге

Ако се може утврдити аутор одреднице:

Нпр: Slavnić 1992: Ivo Slavnić. „Istorijski roman". *Rečnik književnih termina.* Ur. Dragiša Živković. [Drugo, dopunjeno izdanje.] Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 307–309.

5. Дневна штампа

Нпр: Вукадиновић 2008: Алек Вукадиновић. „Човек је постао машина". *Вечерње новости*, 29. јануар, 19.

6. Приказ

Нпр: Ђуричковић 2000: Милутин Ђуричковић. „Логос и парадигма". (Петар Милосављевић. *Логос и парадигма*. Београд: Требник, 2002, 196 стр.) *Борба* 29. јун, 18.

7. Електронски извори

– Монографска публикација на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов.* <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Childs–Fowler 2006: Peter Childs–Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literay Terms*. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].

– Чланак из часописа и дневне штампе на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. Наслов чланка. *Наслов часописа*, датум часописа. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Рибникар 2006: Владислава Рибникар. „Историја и траума у романима Давида Албахарија". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, март 2006. <http://www.maticasrpska.org.yu/download/knj543.pdf>. [5. децембар 2008].

– Ако се часопису и појединачним чланцима приступа преко неке претплатничке базе, после података о часопису треба навести име базе и, евентуално, библиотеке која је њен претплатник и преко које је аутор бази приступио. Не треба наводити URL адресу часописа или чланка, већ само, уколико је доступна, адресу почетне стране базе часописа.

– Чланак из енциклопедије на мрежи

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana.* <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>. [15. 12. 2008].

– Издања на компакт-диску (CD-ROM)

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. CD-ROM. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Детелић 2004: Мирјана Детелић. *Градови у хришћанској и муслиманској епици*. CD-ROM. Београд: Балканолошки институт САНУ.

8. Рукопис или препис на писаћој машини

Нпр: Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар. Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописе треба цитирати према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

9. Необјављена дисертација

Нпр: Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*. Докторски рад. Београд: Економски факултет.

10. Необјављена архивска грађа цитира се у складу са правилима дотичног архива (у скоро свим случајевима креће се од општег ка појединачном: архив, фонд, кутија, фасцикла, документ).

Нпр: Архив Југославије (АЈ), фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 2209, архивска јединица 7, Извештај просветног одељења Дринске бановине министру просвете бр. 2086, 8. јануар 1932.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов, величине 14 компјутерских тачака, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. *Наслов приказане публикације*. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Аутор се потписује курзивно, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација и адреса електронске поште.

За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Баштине* (institutskp@gmail.com) или консултовати литертатуру:

Вранеш, Александра. *Од рукописа до библиотеке. Појмовник*. Београд: Филолошки факултет, 2006.

MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing. 3rd edition. New York: MLA, 2008.

Russell, Tony et al. "MLA Formatting and Style Guide". *The Purdue OWL,* Purdue U Writing Lab, 2 Aug. 2016. <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/01/>. [16. 12. 2017].

Уређивачки одбор *Баштине*

Рецензенти овог броја:

Проф. др Ненад Аврамовић, редовни професор, Правни факултет за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија, Нови Сад;

Проф. др Срећко Милачић, редовни професор, Економски факултет, Универзитет у Приштини;

Проф. др Александар Костић, ванредни професор, Економски факултет, Универзитет у Приштини;

Проф. др Божидар Зарковић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Учитељски факултет – Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Проф. др Биљана Павловић, ванредни професор, Учитељски факултет – Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Др Софија А. Петковић, виши научни сарадник, Археолошки институт САНУ;

Др Јадранка Ђорђевић Црнобрња, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Јелена Михајловић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Др Иван Бецић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Надежда Гавриловић Витас, научни сарадник, Арехолошки институт САНУ;

Проф. др Драган Танчић, ванредни професор, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Сања Микетић Суботић, доцент, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Др Јелена Војиновић-Костић, доцент, Паневропски универзитет Апеирон – Бања Лука;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Весна Зарковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Гордан Бојковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Ивана Женарју Рајовић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Ана Стишовић Миловановић, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300